DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Praksis

üç aylık sosyal bilimler dergisi

Kış 5 2002

Türkiye:
Tarihsel Süreçler ve Sınıf İlişkileri

Ürün Basın Yayın Turizm Tic. Ltd. Şti. adına **Sahibi:** Metin Turan
Sorumlu Yazıişleri Müdürü: Mustafa Bayram Mısır
Tasarım ve Uygulama: *Praksis* Kolektifi **Baskı:** Ürün Matbaası
Yazışma Adresi: PK. 583 Yenişehir ANKARA
e-posta: praksisdergi@yahoo.com **web:** http:\\praksis.fisek.com.tr

Sayı Sorumluları: **Faruk Ataay - Mustafa Şener**

Praksis

üç aylık sosyal bilimler dergisi

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. *Praksis*, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır *Praksis*, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir

i ç i n d e k i l e r

7 **Galip L. Yalman** Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?

25 **Fuat Ercan** Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi-I (Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması için Marksist Bir Çerçeve Denemesi)

77 **Metin Altıok** Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz

131 **Yüksel Akkaya** Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-I

177 **Muharrem Tünay** Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi

199 **Faruk Ataay** Türkiye'de Neo-liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi

217 **Mustafa Bayram Mısır** Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş

257 **Gökhan Atılgan** Karpiç'te 'Kandırılan' İhtilâlci!

277 **Ecehan Balta** 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu?

299 **Emre Arslan** Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloğu Karşısında Değişen Strateji ve Konumları

323 **Kurtar Tanyılmaz** Dalgaları Aş(ama)mak: Kapitalizmi Dönemleştiren Teoriler Üzerine Düşünceler

357 **Demet Dinler** 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi

377 **E. Attila Aytekin** Fernand Braudel Merkezi'nin 25. Kuruluş Yıldönümü

381 **Sinan Kadir Çelik** *Post Modernizme Hayır* –Alex Callinicos–

g e l e c e k s a y ı l a r

6

(B a h a r 2 0 0 2)

Türkiye'de Sosyalizmin Maddi ve Düşünsel Kaynakları

Bu sayıda Türkiye'de sosyalist hareketin toplumsal dayanaklarının ve düşünsel yaklaşımlarının incelenmesi öngörülüyor Dolayısıyla, siyasal örgütlenmeler, işçi sınıfı ile sosyalist hareket arasındaki ilişkiler, siyasal ve ideolojik ayrım noktaları, dünya solu ile ilişkiler gibi sorunları tarihsel bir çerçevede inceleyen çalışmaların değerlendirilmesi amaçlanıyor.

7

(Y a z 2 0 0 2)

Küreselleşme/Emperyalizm: Nasıl Direnmeli?/Ne Yapmalı?

Küreselleşme tartışmaları literatürde uzunca bir zamandır yapılıyor. Ancak konunun bir yönünün yeterince işlenmediğini düşünüyoruz: Küreselleşmeye / emperyalizme karşı direnme yolları. Bu sayıda, hem mevcut direniş yollarını, hem de muhtemel direniş (ve neden olmasın, karşı saldırı) projelerinin neler olabileceği konusunu tartışmaya açmayı planlıyoruz. 'Seattle ruhu', Marksizmin emperyalizm kuramlarının güncelliği, ulusal kalkınma stratejileri, sendikal hareketin uluslararası imkanları, Avrupa Birliği'nin küreselleşme / emperyalizm bağlamında tartışılması, yerelleşme stratejilerinin eleştirisi, sosyalistlerin bölgesel ve küresel dayanışma potansiyelleri / olanakları bu bağlamda işlenebilecek konulardan bazıları.

8

(G ü z 2 0 0 2)

Sınıf Tartışmaları

Tarihsel materyalist yaklaşımın temel kavramlarından biri olan 'sınıf'a yöntemsel olarak nasıl bakmalı? 8. sayımızda yanıtını arayacağımız bu soru etrafında şu tür konuları ele almaya çalışacağız: Değişen emek süreçlerinin işçi sınıfına olan etkileri, farklı ülkelerdeki sınıf ilişkilerine karşılaştırmalı yaklaşımlar, Türkiye'de sınıfların tarihsel gelişimi, sınıflar arası ve sınıf içi çatışmaların değişen niteliği, sınıfların politik temsil biçimleri.

9

(K ı ş 2 0 0 3)

Düzenlemeden Yeniden Düzenlemeye: Türkiye'de Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Devletin Değişen Rolü

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra dünya ölçeğinde kapitalizmin, siyasal, ekonomik ve toplumsal olarak yeniden yapılanma sürecinin hız kazandığı, bu süreçteki en önemli aktörlerden biri olan devletin rolünde de önemli değişimler olduğu görülmektedir. Dünya coğrafyası üzerinde bu bağlamda yaşanan 'yapısal' dönüşümler Türkiye'de de bir dizi ideolojik, politik ve ekonomik uygulamayla karşımıza çıkıyor. Özelleştirmeden başlayarak eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, tarım ve yerel yönetimler yeniden düzenleniyor. Bu düzenlemelerin dünya kapitalizmi açısından değişen ve değişmeyen bir dizi aktörü bulunuyor: Devlet, yerel ve uluslararası hükümet dışı kuruluşlar, IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, ulusaşırı şirketler. Amacımız bu süreci Türkiye'de son dönemde yaşanan uygulamalar çerçevesinde eleştirel olarak değerlendirebilmek.

b u s a y ı d a

Yayın hayatına başladığından bu yana daha çok kuramsal sorunlara eğilen *Praksis* bu sayısında Türkiye tarihine ilişkin tarihsel materyalist bir bakış açısından yapılmış çalışmalara yer veriyor. Gerek günümüzün, gerekse geçmişimizin, tarihsel süreçler içinde biçimlenen sınıf ilişkileri olduğu gerçeğinden hareket eden *Praksis*, bu sayısında *Türkiye: Tarihsel Süreçler ve Sınıf İlişkileri* başlığıyla çıkıyor karşınıza.

Bu sayıda yer verdiğimiz ilk yazı **Galip L. Yalman** imzasını taşıyor. Yalman, "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?" başlıklı yazısında, Türk tarih yazımında devlet-burjuvazi ilişkisi ele alınırken izlenen geleneksel/liberal/devletçi yaklaşımların ötesine geçerek alternatif bir çerçeve sunuyor. Yalman, Türkiye'de süregelen bir 'devlet geleneği' mitinin yerine farklı tarihsel dönemlere rengini veren 'hegemonya projeleri'ni koyuyor.

Türkiye'de kapitalizmin tarihsel gelişme özellikleri üzerine kapsamlı bir değerlendirmeye yönelen **Fuat Ercan**, "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (I): Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi" başlıklı çalışmasında alternatif bir yaklaşımın ilk taşlarını döşemeye girişiyor. Ercan'a göre, sanayileşme, kalkınma, çağdaşlaşma olarak adlandırılan süreçler gerçekte kapitalizmin öze ilişkin mekanizması olan sermaye birikimi mekanizmalarının oluşum süreçlerinden, bu süreçlerdeki değişikler de sermaye birikiminin ulaştığı yeni bir aşamadan başka bir şey değildir. Ercan'ın yazısının ikinci bölümüne gelecek sayımızda yer vermeyi planlıyoruz.

Metin Altıok'un "Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz" başlıklı çalışması ise, 1970'lerden günümüze Türkiye'de uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programlarını ele alırken, kapsamlı bir tarihsel değerlendirmeye girişiyor. Altıok, analizini, sermayenin bu programlar aracılığıyla yeniden yapılanmasını gerçekleştirdiği ve bir aşamadan diğerine geçiş sürecini düzenlediği kabulünden hareketle geliştiriyor.

Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (Kısa Özet)" başlıklı çalışmasında Osmanlı'nın son döneminden 1960'a kadar olan süreçte işçi mücadelelerini ele alıyor. Akkaya'ya göre, solun baskı altına alınıp yasaklandığı bu dönemde işçi sınıfı örgütlü güç olmada ısrarlı olmuş, bir sonraki döneme yönelik göz ardı edilmeyecek bir birikim edinmiştir. Akkaya, gelecek sayımızda sürecin 1960 yılından günümüze kadar gelen bölümünü ele alacak.

Muharrem Tünay 1997 yılında kaybettiğimiz çok değerli bir hocamız. Kendisinin yurtdışında yayımlanan bir derlemede yer alan önemli bir çalışmasını Türkçe'de ilk kez yayımlıyoruz. Tünay, "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi" başlıklı çalışmasında, Türkiye tarihinde önemli dönüşümlerin gerçekleştirildiği 1980 sonrası dönemi Gramscici bir çerçeveden yorumluyor.

Faruk Ataay'ın "Türkiye'de Neo-liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi" başlıklı çalışması da derin bir siyasal temsil krizinin yaşandığı 1990'lar Türkiye'sini ele alıyor. Ataay'a göre, siyasal krizin temelinde yerli ve yabancı sermayenin çıkarları çerçevesinde biçimlenen ekonomik ve sosyal politikalar yatmaktadır.

Mustafa Bayram Mısır "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş" başlıklı çalışmasında Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'in kuruluşuna geçen sürecin temel özelliklerini ele alıyor. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin süreklilik ve kopuş diyalektiği içinde kavranması gerektiğini belirten Mısır, bu dönüşümün 'kapitalizme Prusya tipi geçiş' olarak ele alınması gerektiğini savunuyor.

Gökhan Atılgan'ın "Karpiçte 'Kandırılan' İhtilalci!" başlıklı çalışması Türkiye solunda önemli bir yeri olan Yön-Devrim Hareketi'ni konu ediniyor. Atılgan, Yön'ün Türkiye'nin tarihsel süreçlerine ve sınıf ilişkilerine ilişkin analizleriyle iktidar stratejisi arasındaki ilişkilere odaklanıyor.

Ecehan Balta'nın "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu, Karşı Reform mu?" başlıklı çalışması ise, 1945 tarihli tarım reformunu ele alıyor. Kanunun ayrıntılı bir analizine girişen Balta'ya göre, ÇTK, 1930'lu yıllardan itibaren uygulanmaya başlanan korumacı-devletçi sanayi çizgisinden vazgeçilmesinin ilk göstergelerinden biridir.

Emre Arslan'ın "Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloku Karşısında Değişen Strateji ve Konumları" başlıklı çalışması, Türkiye'de ırkçı-milliyetçi hareketlerin II. Meşrutiyet döneminden günümüze uzanan bir değerlendirmesine yöneliyor. Arslan, MHP'nin stratejilerinin iktidar bloğunun yapısı ve sınıf mücadelelerince belirlendiğini savunuyor.

Kurtar Tanyılmaz'ın "Dalgaları Aş(ama)mak: Kapitalizmi Dönemleştiren Teoriler Üzerine Düşünceler" başlıklı çalışması, günümüzde büyük dönüşümlerin yaşandığına ilişkin tezlerin egemen kılındığı bir dönemde, kapitalizmin dönemleştirilmesi sorununu ele almasıyla ilgi çeken bir çalışma. Farklı kuramların farklı dönemleştirme yaklaşımlarını inceleyen Tanyılmaz, bunların politik sonuçlarına da dikkat çekiyor.

Bu sayımızda, 7 Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nin kapsamlı bir değerlendirmesini bulacaksınız. *Praksis* yazarlarınca kaleme alınan değerlendirmeleri **Demet Dinler** derledi.

Atilla E. Aytekin de, New York'taki Fernand Braudel Merkezi'nin 25. kuruluş yılı dolayısıyla yapılan konferanstan izlenimlerini aktarıyor. Aytekin, Türkiyeli okurları, 'dünya sistemi' yaklaşımının önde gelen isimlerinin güncel gelişmelere ilişkin değerlendirmelerinden haberdar ediyor.

Sinan Kadir Çelik ise, günümüzün önemli Marksist kuramcılarından biri olan Alex Callinicos'un yakınlarda Türkçe'de yayımlanan *Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri* başlıklı kitabını inceledi.

Dergimizin bu sayısında önemli biçimsel değişikliklere gittik. Yaptığımız değişikliklerin *Praksis*'i daha rahat okunan bir dergi durumuna getireceğini ve okurlarımızın da beğenisini kazanacağını umuyoruz.

Praksis (5) 2002, 7-23

Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?

Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa[1]

GALİP L. YALMAN

24 Ocak 1980 istikrar programının uygulamaya konulmasıyla başlayan sürecin çarpıcı özelliklerinden biri de, Türkiye tarihinin belirli bir bakış açısından okunması temelinde, devlet-toplum ilişkilerine ilişkin, *muhalif ama hegemonik* olarak nitelenebilecek bir söylemin gündemi belirlemeye başlamasıdır. Söylemin, Kemal Derviş'in ekonomiden sorumlu devlet bakanı olması ile en yetkili ağızdan aldığı biçim, siyasetin ekonomiden ayrıştırılmasının, Türkiye'nin sorunlarının çözümlenmesi için olmazsa olmaz bir gereklilik olduğunun vurgulanmasıdır.

Söylemin *muhalif* olması ya da öyle bir iddia ile ortaya çıkması, Osmanlı'dan bu yana değişmediği varsayılan, toplumdan kopuk, toplumun taleplerine duyarsız ve ona hükmeden, gücü kendinden menkul bir devlet imgesine karşı tavır almasından; *hegemonik* olması ise, gerek bu imgeyi gerçekliğin kendisi gibi göstermedeki başarısından, gerekse de piyasa ve sivil toplumu

[1] Bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki özverili katkılarından ötürü Zeynep Nazikioğlu'na müteşekkirim.

bireysel özgürlüklerin gerçekleştirildiği, devletten bağımsız olarak var olan alanlar sunduğu ölçüde, kamuoyunun oluşumunu belirleyen bir nitelik kazanmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı'dan bu yana, toplumsal düzenin kurucu unsuru olarak nitelenen bu devlet, günümüzde, merkeziyetçi bir ulus-devlet anlayışının, küreselleşen dünyada geçerliğinin kalmadığı savı ileri sürülerek, değişim taleplerine duyarsız kalmakla eleştirilmekte, ülkedeki siyasi sistem, ekonomik altyapıdaki değişime ayak uydurmaya direnmekle suçlanmaktadır. Bir bakıma, günümüzde yaşanan derin ekonomik ve toplumsal bunalımın sorumlusu olarak itham edilen de yine devlet olmaktadır. Söz konusu devletin adeta ontolojik bir varlık olarak betimlenmesiyle, toplumsal sınıfların tarihsel gelişme sürecine olan katkıları göz ardı edilmektedir. Hem siyasal bağlamda etkinliği, hem de yöntemsel bağlamda açıklayıcılığı olmadığı gerekçesiyle sözü bile edilmeye değer bulunmayan toplumsal sınıflar devre dışı bırakılınca, devlet de bunalımlardan sorumlu tutulunca, arzu edilen türden değişimleri gerçekleştirecek dinamikleri devlet/toplum ilişkisi temelinde kavramak olanaksızlaşmaktadır. Böyle olunca da bunalımdan çıkış kaçınılmaz olarak, 'evrensel aklın' gereği olarak sunulan neoliberal piyasa anlayışının dayattığı 'yapısal reformlar'ın uygulanmasına bağlanmaktadır. Bu dayatmalara karşı çıkmaya yönelik girişimler ise, toplumun çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmasını istememe suçlaması ile etkisizleştirilmeye çalışılmaktadır.

Bu söylemin temel önermeleri, tartışılmaz doğrular olarak kabul edildiği sürece, bu söylemin belirlediği çerçevenin dışına çıkarak, Türkiye'nin sorunlarının tartışılması olanaksızlaşmakta; diğer bir deyişle, söylemin doğruları, hem toplumsal gerçekliklerin bir ifadesi, hem de gerçekliğin olması gereken biçimlerinin bir ifadesi haline gelmektedir. Hal böyle olunca, yalnız siyasal ve ekonomik karar alma süreçlerinde rol oynayanların değil, sokaktaki (ya da TV başındaki) vatandaşın da gözünde, liberal bir ekonomik düzende, devlet ve piyasa birbirlerinden bağımsız, birincisi ikincisinin hizmetinde olan olgular olarak anlam kazanmaktadırlar. Buna karşılık, Türkiye'de siyaset-ekonomi ilişkisi, devletin geleneksel özelliklerinin devam etmesi sonucu, ekonominin kendi kurallarına göre değil, devletin gereksinimlerine göre işlemeye zorlanan bir olgunun soyut ifadesi olarak algılanmaktadır.

Bu muhalif ama hegemonik söylem, kuşkusuz, ülkedeki siyasi kadroların toplum nezdindeki itibarlarını ve inandırıcılıklarını yitirmelerine bağlı olarak, etkinliğini artırmakta ve giderek artan sayıda insanın, toplumsal gerçeklikleri bu söylemin kavram ve değerlendirmeleri ile algılaması yaygınlaşmaktadır. Küreselleşmenin demokrasi mücadelesine de yeni boyutlar getirdiği, özellikle devletin topluma belli hedefleri empoze ettiği bir siyasal yaşam biçimini sona erdirdiği iddiaları da sıkça tekrarlanmaktadır. Ne var ki, salt ülkemizde değil, 'sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi yoluyla dünya ekonomisiyle

bütünleşme' macerasının yol açtığı ekonomik ve toplumsal yıkımın yaşanmakta olduğu birçok ülkede -en son örneği Arjantin- neoliberal söylemin etkinliğinin kırılması açısından elverişli bir ortamın oluşmaya başladığını düşünmek mümkün. Vurgulanması gereken bir noktada, bu söylemin etkinliğinin kırılmasının, siyasetin yeniden itibar kazanması açısından ve toplumsal kesimlerinin kendi geleceklerini kendilerinin kurabileceklerine olan inançlarının yenilenmesi açısından kazandığı önemdir.

Genelde ve Türkiye özelinde, kapitalist toplumlarda siyaset/ekonomi ilişkisinin, bu muhalif ama hegemonik söylemin temel aldığı liberal-bireyci ve devletçi-kurumsalcı bakış açılarının sınırları içinde kalınarak çözümlenmesinin yetersizlikleri göz önüne alındığında, toplumsal sınıfların tarihsel gelişme süreçlerindeki konumlarının değerlendirilmesinin, indirgemeci olarak eleştirilen bir yaklaşımın devlet ve toplumsal sınıfları, birbirinden bağımsız olarak var olan olgular olarak görme yanlışını da tekrarlamadan yapılmasına gereksinim olduğu açıktır.[2] Bu kısa çalışmada, Cumhuriyet tarihini, alışılagelmiş dönemleme girişimlerinden farklı olarak okumanın gerekli olduğu ileri sürülerek, kuruluşundan bugüne kadarki süreçte, ekonomik gelişme stratejilerinin, sadece dünya ekonomisiyle farklı uyum stratejileri olarak değil, aynı zamanda, toplumsal bütünlüğü yeniden kurma tasarımları anlamında hegemonya projeleri olarak da kavranmaları gerektiği vurgulanmaya çalışılacaktır.[3]

Tarihsel bir varlık olarak Osmanlı-Türk Devleti'nin özgüllüğünü öne süren ve genel olarak 'devlet geleneği' okulu olarak tanımlanabilecek bakış açısından, 1930 dünya bunalımının ertesinde gündeme gelen, devletçilik (etatizm), devletin ulusun hayatına, refah getirmek amacıyla, katılımı olarak anlaşıldığı ölçüde, kendi "özsel hedefleri" olan devlet geleneğinin devamının bir kanıtı olarak görülmektedir (bkz. Birtek, 1985; Heper, 1985:67). Doğu toplumlarına özgü despotik iktidar söylemiyle birleştirildiği ölçüde, devletçilik, devlet erkini elinde bulunduranların statüsünü ve çıkarlarını korumaya yönelik bir politikanın konjonktürel bir ifadesi olmakta, böyle olunca da ekonomik kalkınma bir amaç değil, devletin toplum ve/veya birey üzerindeki tahakkümünü sürdürmesi için bir araç haline gelmektedir (bkz. İnsel 1990:42, 47-48; Keyder, 1979:14; 1987:108-109; Wittfogel 1957:133, 136). Devletin bu tahakkümü bireylerin özgür davranışlarını engellediği ölçüde, iş dünyasında güvensizliğe neden olduğu, yatırımları durdurma,

---

[2] Bu bağlamda, alternatif bir yaklaşım için bkz.Ebru Deniz Ozan, "Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Yaklaşımın Anahatları", *Praksis* 3, s.10-25.

[3] Belirtilen bakış açılarının kuramsal temellerinin eleştirel bir değerlendirmesi ve Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinde izlenen gelişme stratejilerinin ve dünya ekonomisi ile bütünleşme biçimlerinin farklı bir perspektiften kapsamlı bir incelemesi için bkz. G.Yalman, *Türkiye'de Devlet ve Sermaye Kuramsal ve Tarihsel Bir Analiz*, İletişim Yayınları tarafından 2002 yılı içinde yayınlanacak.

sermayeyi likit tutma, yalnızca kısa dönemli girişimlere ilgi gösterme gibi eğilimleri güçlendirdiği için de, ekonomik kalkınmanın önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle, güven eksikliğinin ya da belirsizliğin kaynağı piyasa mekanizması değil ceberrut bir devlet geleneğinin olanak tanıdığı keyfi uygulamaları sürdüren siyasal iktidarlar olmaktadır.

Öte yandan, etatizm, bunalım koşullarında ulusal ekonominin kurulmasını öngören bir gelişme stratejisi olarak kavrandığında, devletin kendisini ulvi bir varlık olarak korumak arzusunu yansıttığını ileri sürmek zorlaşacaktır. Konuya bu açıdan yaklaşınca, ulusal ekonominin kurulması, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmanın bir aracı olmakta, bu ise uygulamaları belirleyen devlet anlayışının kökenleri Aydınlanma geleneğine uzanan pozitivist bir yaklaşımı yansıttığı ortaya çıkmaktadır (bkz.Keyder 1987, 54; Timur 1968, 96). Ancak, etatizmi bu bağlamda bir kalkınma stratejisi olarak görmenin yanısıra, toplumu oluşturan bireylerin, kalkınmanın gerçekleştirilmesi için gerekli görülen bir bilinç düzeyine ulaşmalarına bağlı olduğu görüşünün de varlığı dikkate alınca daha farklı bir boyutta değerlendirmenin kaçınılmaz olduğu belirginleşmektedir. Devletçi iktisat politikalarının ilk uygulandığı yıllarda önemli sorumluluklar yüklenmiş, Mustafa Şeref beyin devletçiliği tanımlama biçimi bu açıdan ilginç ipuçları sergilemektedir "Memleket dahilindeki iktisadi menfaatler kendi kendine ve alabildiğine anarşik bir surette faaliyet ve harekette bulunmayacaklardır. Her fert, ferdi teşebbüste şuurla hareket edecek ve iktisadi faaliyette diğer ferdi menfaatleri kendisi tamamlayacak ve yine kendisi bir müteazzız küllün cüz'ü (organik bir bütünün bir unsuru) olduğunu kavrayacaktır. Hükümet devletçilik dendiği zaman bunu anlar ve bu gayeyi temin için müdahaleyi esas tutmuştur."[4]

Antonio Gramsci'nin siyaset kuramına kazandırdığı bakış açısından değerlendirilecek olursa, bu, devletçilik diye tanımlanan, devlet-güdümlü ekonomik kalkınma stratejisinin, aynı zamanda, yeni tarihsel blokun oluşumunda işlevsel olacak bir hegemonya projesi olarak tasarlandığı gerçeğini gözler önüne serer. Çünkü müteşebbislerin, Gramsci'nin kavramlarıyla ifade edecek olursak, *'ekonomik korporatif uğraklarını'* aşmaya ve organik bir bütünün parçası olduklarının bilinciyle davranmayaçağrılmaları, söz konusu 'devlet elitleri'nin konuya yaklaşımlarını hiç kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır (bkz.Gramsci 1971:181).

Ancak, devlet-toplum ilişkilerine sıfır-toplamlı yaklaşımları nedeniyle, ne liberal-bireyci ne de devletçi-kurumsalcı perspektiflerin bunu bir hegemonya sorunsalı çerçevesinde kavramaları beklenemez. Çünkü, ekonomik olarak egemen sınıf ve siyasal erki elinde bulunduranlar arasındaki çekişmeyi,

[4] İktisat Vekili Mustafa Şeref'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşması, 2.10.1930 (Kuruç, 1987:97).

toplumsal değişimin temel dinamiği olarak görmelerinin yanı sıra, toplumsal kesimlerin dar ekonomik çıkarlarının ötesinde amaçlar için mücadele edebileceklerini tahayyül etmeleri kolay değildir. Weberyen meşruiyet sorunsalının ötesine geçilemediğinden, böyle bir tarihsel blok kurma girişimi, söz konusu toplumdaki girişimcilerin, toplumsal meşruiyetine ve /veya toplumsal statüsüne tehdit olarak algılanacaktır. Bu nedenle, Gramsci'nin siyasal bilinç olarak adlandırdığı olgu, çıkarların bireysel olarak savunulmasının meşruiyeti pahasına devleti temsil iddiasındaki 'siyasal elitlerin' değerlerini paylaşmak olarak yorumlanacaktır (bkz. Buğra 1994, 97; Gramsci 1971, 181).

Dahası, böyle bir değerler paylaşımı, totaliter bir devletle özdeşleştirildiği ölçüde eleştirilecektir (bkz. Golding 1992:80). Halbuki, toplumsal kesimlerin böyle bir siyasal bilince ulaşması ile, Gramsci'nin deyişiyle, bütüncül (integral) bir devletin oluşması, devletin toplumu boyunduruğu altına alması anlamına gelmeyecektir. Çünkü, Gramsci için söz konusu olan devletin aşılması ya da sivil toplumun içerilmesi değildir. Öte yandan, 'devlet kavramının genişlemesi', yani bütüncül devlet, devletin sivil toplumun çelişkilerini aşabileceği anlamına da gelmez. (bkz. Buci-Gluksmann 1980:67, 70) Diğer bir deyişle, bütüncül devlet, Marx'ın deyişiyle, 'mutlak evrenselin', siyasi devletin, toplum tarafından belirlenmek yerine toplumu belirlemesi demek değildir (Marx 1843:90).

Genel olarak, organik toplum yaratma özlemlerinin bir hegemonya projesi olarak kavranmasının en önemli getirilerinden biri de, Türkiye'de günümüze değin geçerli olduğu iddia edilen 'devlet geleneği' savının temel zayıflıklarını gözler önüne sermesidir. Devlet geleneği yaklaşımı, bu yaklaşımı benimseyenlerin hepsi için geçerli olmasa da, toplumun kurumlarını temel bir özün dışavurumlarıymış gibi gören tikelci (partikülarist) argümanlara bir örnek teşkil etmektedir (bkz..Turner 1978:81). Gramsci'nin de altını çizdiği gibi, bir tarihsel bloğun ve/veya bütüncül bir devletin ortaya çıkmasının, söz konusu toplumsal formasyona 'anlamlı bir bütünlük' atfedilmesini gerektirmediğini hatırlamakta yarar var. (bkz. Buci-Glucksman 1980, s.49; Golding 1992, s.77).

Bu bağlamda vurgulanması gereken bir noktada, bir tarihsel bloğun ve/veya bütüncül bir devletin doğrusal bir evrim sürecinin sonunda ulaşılacak bir aşama olarak algılanmaması gereğidir. Diğer bir deyişle, bütüncül devlet, toplumların temel bir sınıfın hegemonyasının kurulması yoluyla ulaştıkları bir 'aşama' olarak kavranmamaktadır. Bu nedenle, tarihsel blok sorunsalını gelişmiş kapitalist ülkelerle sınırlamak ve (sınıfsal) hegemonyanın kurulmasını demokratik bir kapitalist devlet biçimi ve/veya belirli ekonomi politikaları ile özdeşleştirmeye gerek olmadığına göre, etatizmi, yukarıda tanımlandığı biçimde, Gramsci'nin deyimiyle, 'fiili olarak iktidarda olan bir

tarihsel blok'u gerçekleştirmeyi tasarlayan bir hegemonya projesi olarak nitelememek için bir neden yoktur.

Diğer taraftan, 1930'larda toplumu böyle bir hegemonya projesi çerçevesinde yönlendirmek isteyenlerin temel çelişkisi, yaratmak istedikleri ve sınıf çatışmasının olmayacağı 'organik bir toplum' özlemiyle ifade ettikleri toplumun gelişiminin, gelişmiş bir kapitalist toplum olmayı başardığı ölçüde bir sınıf oluşum sürecini de içereceğini görmezlikten gelmeleridir. Öte yandan, sınıf-temelli siyasete son vermek bu projenin belirleyici özelliği olsa da, bunu, aynı dönemde, birçok Latin Amerika ülkesinde görülen ve aynı amacı güden korporatist devletle özdeşleştirmek yanlış olacaktır. Dönemin etkin isimleri arasında korporatist bir temsil biçimini savunanlar olsa da (bkz. Başar 1945:53; Bianchi 1984:355; Tekeli ve İlkin 1977:206),[5] böyle bir temsil biçiminin Türkiye gerçeklerine uygun düşmeyeceği görüşü hakimdir. Özellikle, CHP Genel Sekreteri Recep Peker, korporatist devlete sınıf mücadelesini azaltmaktan çok kışkırtacağı gerekçesiyle, karşı çıkıyordu (Bkz. Kuruç 1993a:283, 289). Nitekim, 1930'lardaki yasal çerçeve de, işçi sınıfı için her türlü örgütlenme biçimini yasa dışı bırakmıştı. (bkz. Karpat 1959:68) Ancak, korporatist devletin olmayışı; devletin, özellikle iş dünyasının taleplerine duyarsız olduğu yönündeki devletçi-kurumsalcı iddianın doğruluğunu göstermez (bkz. Buğra, 1994). Çünkü Bilsay Kuruç'un *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası* yapıtında da örnekleriyle ortaya konulduğu gibi; etatist politikaların gelişim süreci, ekonominin kurumsal çerçevesinin kurulması ve kaynak dağıtımı ile ilgili temel kararlarda burjuvazinin giderek artan rolüne tanıklık etmiştir.[6]

Genel olarak, 14 Mayıs 1950 genel seçimleri, tek-parti yönetimine son vermesi itibariyle, Türk siyasi tarihinde bir dönüm noktası olarak görülür. Bu bağlamda yapılagelen değerlendirmelerin ortak noktalarından biri de tek parti döneminin tahakküme dayalı ve rızadan yoksun bir rejim olarak nitelenmesidir. Bunun örneklerini, gerek Demokrat Parti'nin cumhuriyetin ilk otuz yılına ilişkin eleştirilerinde gerekse döneme ilişkin daha yakın geçmişte yapılan akademik çalışmalarda bulmak mümkündür. İlginç bir şekilde, Demokrat Parti önderlerinin söylemi de günümüzdeki liberal-bireyci ve/veya devletçi-kurumsalcı söylemlerde olduğu gibi cumhuriyet devletini ağırlıklı olarak kırsal olan toplumuna nüfuz edemediği için, politikalarını baskı yoluyla yürürlüğe koymakla suçlayacaktır (bkz. Avcıoğlu, 1969:512-513). Benzer bir biçimde, Türkiye tarihi devletçi-kurumsalcı bir yaklaşımdan

[5] Örneğin, Emile Durkheim'ın önde gelen takipçilerinden Ziya Gökalp, 1920'lerin başında, Durkheim'ın kapitalist toplumların geleceği hakkındaki spekülasyonları doğrultusunda, korporatist toplumu organik toplumun güncel biçimi olarak nitelemişti.

[6] bkz. Kuruç 1993a, 1993b; ayrıca Boratav 1982, Tekeli ve İlkin 1982.

okunduğunda, DP'nin iktidara gelişi, tepeden inmeci geleneğin piyasa lehine reddedilmesi anlamında, çevrenin merkezin tiranlığına karşı zaferi olarak kutlanacaktır (bkz. Birtek 1985; Keyder 1988; Mardin 1978; Sunar 1985). Çok-partili yönetime geçiş, adeta, devleti 'ulvi bir varlık' olarak kavrayan gelenekten kopuşun simgesi olacaktır.

Çok partili yaşama geçişin merkez-çevre çatışması temelinde kavranması çarpıcı bir biçimde indirgemeci/araçsalcı bir devlet-sınıf kavramsallaştırılmasıyla pekiştirilerek, DP'nin iktidara gelişi burjuvazinin devletin vesayetine meydan okuması olarak değerlendirilecektir (bkz. Keyder 1979; Schick ve Tonak 1981). Böylece, piyasanın devletten özerkleşmesiyle, 1940'lardan itibaren burjuvazinin devlete karşı kendi bağımsız kimliğini kurmaya karar verme noktasına gelmesi arasında doğrudan bir ilişki kurulması dikkat çekicidir. Bu, aynı zamanda değişim dinamiklerinin devlete dışsal olduğu yeni bir dönemin başlangıcını ifade edecektir. Ne var ki, devletçi-kurumsalcı bakış açısının vurgusu bir kez daha popülist liderlerin patronaj ilişkilerini sürdürmelerine bağlı olarak, merkezin çevre üstündeki egemenliğinin devamındadır (bkz. Sunar 1985). Çevrenin muzaffer güçlerinin özerk (olarak oluşturulmuş) örgütsel yapılardan mahrum bırakılmaları, patrimonyal bir geleneğin tezahürü olarak yorumlanınca, değişim dinamiklerini devletin dışında görmek imkansızlaşacaktır. Tanımlayıcı özellikleri patrimonyalizm ve popülizm olan bir siyasal yapının, sivil toplum oluşumunun gecikmesinden sorumlu tutulmakla birlikte, piyasa ekonomisinin kurulmasına ve sürdürülmesine engel olarak görülmemesi çarpıcıdır (bkz. Buğra 1994:238; Keyder 1988).

Hegemonya sorunsalı açısından ise, tek parti dönemine yönelik suçlama, etatist hegemonya projesinin bütüncül devlet hedefine ulaşmadaki başarısızlığının ifadesi olarak görülebilir. Başka bir deyişle, siyasal kadrolarla halk kitleleri arasındaki kopukluk, etatist projenin Gramsci'nin terimleriyle bir *pasif devrim* olarak nitelenebileceğini ortaya koyar. Demokrat Parti'nin anti-elitist ve anti-etatist söyleminin ise, devletle bağını koparmak gibi bir çabası olmayan burjuvazinin liderliği altında, farklı tikel çıkarları bağlantılandırmak amacında olan yeni bir hegemonya projesinin gelişiminde işlevsel olduğu kuşkusuzdur. Devletçi-kurumsalcı perspektifin aksine, bu olguyu yeni bir tarihsel blok oluşturma girişimi olarak kavramak toplumsal gerçekliklerin anlaşılması ve değişim dinamiklerinin ortaya konması için daha sağlam bir zemin sağlayacaktır. Böylelikle, devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin bir dışsallık olarak görülmesi yerine, burjuvazinin oluşumunun ancak"devlet yoluyla ve devlet içinde" olabileceğinin bilincine varılmasının yolu açılmış olacaktır (bkz. Buci-Glucksmann 1979:212).

Vurgulanması gereken diğer bir nokta da tek parti yönetiminden çok partili parlamenter sisteme geçişin, devletçi-kurumsalcı bakışın iddia ettiği gibi bir

kopuşu değil, devlet/toplum ilişkileri bağlamında bir devamlılığı simgelediğidir. Çünkü, 1950'deki iktidar değişikliği, ne iktidar bloğu içinde ne de bu blok ve kitleler arasındaki sınıf güçlerinin dengesinde bir değişiklik içermiyordu. Söz konusu rejim değişikliğinin merkez-çevre ve benzeri sorunsallar çerçevesinde gereğinden fazla abartılması, cumhuriyetin kuruluşundan beri hüküm süren otoriter devlet biçiminin, aynen devam ettiği gerçeğini örtbas etmektedir (bkz. Karpat 1959:315). Bu anlamda, çok partili sisteme geçiş, sınıfsal güç dengelerinde hiçbir değişiklik içermeyen bir değişim projesi olarak, değişen koşullarda "pasif devrim" stratejisinin yeni bir uygulamasıdır.[7] Bu bağlamda, hükmedilen sınıfların kendi ekonomik ve siyasal örgütlenmelerini kurmaktan mahrum bırakılmalarında devletin merkezi bir rol oynamaya devam etmesi etatist ve anti-etatist hegemonya projelerinin ortak paydasıdır.

1950'de hükümetin seçim yoluyla değişimi, Türkiye'de sınıf güçlerinin dengesinde bir değişiklik yaratmadıysa da, 27 Mayıs 1960 asker müdahalesi, söz konusu güçler dengesindeki bir değişim bağlamında, devlet ve (sivil) toplum ilişkisinin yeniden yapılandırılmasına zemin hazırladı. Başka bir deyişle, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez, demokratik bir devlet biçimi umudunu gerçek bir olasılık haline getiren çok partili sisteme geçiş değil, askeri bir darbe oldu. Darbeden sonra yürürlüğe giren 1961 Anayasası, bazı sınırlar dahilinde de olsa, iktidar bloku dışında kalan toplumsal kesimlerin ekonomik ve siyasi örgütlenmelerine zemin hazırlayacaktı. Ancak, daha demokratik bir devlet biçiminin oluşması, burjuvazi açısından yeni bir hegemonyanın habercisi olmadığı gibi, iktidar bloku ile kitleler arasındaki ilişkinin de pasif devrim olarak nitelenmesini güçleştiriyordu. Çünkü, daha demokratik bir çerçevenin kurulması, iktidar bloğu dışındaki toplumsal kesimlerin, özellikle de sendikal haklarına kavuşan kentli sanayi işçilerinin sınıfsal çıkarlarını giderek daha etkin bir biçimde savunmaya başlamasıyla, toplumun genelinin benimseyeceği türden projelerin burjuvazi tarafından kolaylıkla benimsenmesinin sınırlarını ortaya koymuştur.

Türkiye burjuvazisinin demokratik çerçeveye uyum sürecinde sıkıntılar yaşaması, ilk bakışta, 1960'lara ilişkin yapılan ekonomik temelli değerlendirmeler göz önüne alındığında, şaşırtıcı bulunabilir. Zira, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin kapitalist gelişmenin belirleyici özelliği olduğu 1960'lı yıllarda, iç pazarın genişlemesinden faydalanan tüm sosyo-ekonomik grupların lehine sonuçlar doğurması, benzer birçok azgelişmiş ülkede de olduğu gibi gözlenebilir bir olguydu (bkz. Boratav, 1983; Keyder,

[7] Etatist proje, 'yukarıdan pasif devrim', DP'nin projesi ise anti-devletçi söylem halkın eski rejime karşı düşmanlığını kışkırttığı ölçüde, 'aşağıdan pasif devrim' olarak tanımlanabilir. (Böyle bir ayrım için bkz. Hall 1980:182).

1988:214; Öniş, 1995:35). Dolayısıyla, 'popülist' bölüşüm politikaları temelinde bütünleştirilecek bir pazarın oluşumunun, 'bütüncül bir siyasi öznenin' oluşumunda da işlevsel olması beklenebilirdi. Bu, aynı zamanda, Türkiye burjuvazisinin kısa dönemli çıkarlarından taviz verme gereksinimi duymadan hegemonyasını oluşturabilmesi anlamına gelecekti. Ne var ki, 1960'lı yıllar, böyle bir hegemonyanın kurulmasına değil, sınıf mücadelelerinin yoğunlaşmasına bağlı olarak, 1970'lerin sonlarında daha da netleşecek bir hegemonya bunalımının tohumlarının atılmasına tanıklık edecektir.

Öte yandan, 1980 öncesindeki bunalımı, bir hegemonya bunalımı olarak görmeseler de burjuvazinin, hegemonya kurmaktaki başarısızlığını, liberal burjuva değerleri Türk toplumunun benimsediği değerler haline getirmeyi başaramayışına bağlamak son dönem çalışmalarında gözlenen bir eğilimdir (bkz. Keyder, 1987:147). Bir sınıf olarak burjuvazinin gelişiminin kendi 'etos'unun, kültürünün ve değer sisteminin gelişimine bağlı olduğu inancı, genel olarak devlet geleneği yaklaşımı çerçevesinde Türkiye'yi Batılı kapitalist toplumlarla karşılaştıran çalışmalarda da gözlenebilir (bkz. Heper 1976; Mardin 1977).

Ne var ki, iktidarın sınıfsal niteliğinin görünmez kılınması demek olan hegemonyanın kurulması için burjuvazinin *sadece belirli bir* değerler kümesini benimsemesi ve/veya bu değerlerin topluma benimsettirilmesi bir zorunluluk değildir. Daha önce gördüğümüz gibi, organik bir toplum kurma amacını güden devletçi proje, bireyciliği yüceltmeyen, onu izleyen DP'nin devletçilik karşıtı söylemi ise, aynı değerleri yücelten özgül çabalardı. Üstelik, DP bunu yaparken otoriter bir devlet biçiminin sınırları içinde mevcut olan cılız demokratik hakların kullanımına dahi tahammülsüzdü. Bu yüzden, Türkiye burjuvazisinin hegemonik bir sınıf olamayışını, devlete olan bağımlılığına değil, toplumsal düzeni değiştirmeyi amaçlayan bir işçi sınıfının oluşmasına olan tahammülsüzlüğüne bağlı olarak açıklamak daha gerçekçi olacaktır. Hegemonya, her uğrağında yeniden kurgulanmayı gerektiren meşakkatli bir süreç olduğundan, kuruluşu ve sürdürülüşü, hem değerlerin yeniden tanımlanmasını hem de işçi sınıfının haklarının *bir şekilde* – demokratik ve/veya korporatist - temsilinin kabulünü gerektirir (bkz. Gray, 1977). Halbuki, Türkiye burjuvazisinin, 1961 Anayasası'nın kabulünden sonra bile, işçi sınıfına grev ve toplu sözleşme hakkı tanıyan ve onların kendilerini bir sınıf olarak ifade etmesine temel hazırlayan yasal çerçevenin geçerliğini kabul etme konusunda kaygıları olacaktı. Bu nedenle, 1961 Anayasasının yürürlükte kaldığı yaklaşık 20 yıllık süre, göreli bir refah ve ekonomik büyüme dönemi olmasına karşın, "sürgit" bir sınıf çatışmasının yaşandığı bir dönem haline gelmişti.

Bu bağlamda, 1961 Anayasasının bir başka özelliğinin altını çizmekte yarar

var. Yürütme gücü olmayan Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasının anayasa gereği haline gelmesiyle, sadece ekonomik gelişme için planlamanın vazgeçilmez önemde olduğu vurgulanmakla kalınmamış; aynı zamanda planlama ya da planlı kalkınma, yeni bir hegemonya stratejisi girişiminin simgesel bir ifadesi olmuştur. Planlamanın, kıt kaynakların, dönemin başbakanlarının kullandıkları ifadeyle, 'memleket hayrı'na, akılcı kullanımı için gerekli bir araç olarak tanımlanması bunun somut bir kanıtıdır.[8] Devletçilik döneminden farklı olarak, planlama, toplumun organik bütünlüğünü kurmaya yönelik bir araç olarak görülmese de, "yoksul sınıfların" yaşam koşullarının iyileştirilmesinde işlevsel olacağı beklentisinin, en azından, o yıllarda DPT'de sorumluluk yüklenen plancıların önemli bir kısmında olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Aytür 1971:31; Sönmez, 1967:38; Uras, 1968:3). Böylece, planlama hem ekonomik kalkınmanın hem de toplumsal adaletin gerçekleştirilmesinde başat bir rol oynadığı ölçüde, yeni bir siyasi uzlaşmanın koşullarını yaratılmasında da işlevsel olacaktı. Diğer bir deyişle, planlama farklı toplumsal kesimlerin rızası temelinde işlevsel olacak bir hegemonya aygıtı olarak, yeni bir demokratik düzenin belkemiğini oluşturacaktı.

Ne var ki, 'genel irade'nin ifadesi olacak bir ulusal plan anlayışı, demokratik örgütlenmesi için yasal araçlara sahip olacak halkın etkin rızasını elde etmek için gayet uygun görünse de, Türkiye burjuvazisi ve onun siyasi temsilcilerinden bazılarının, başlangıçta planlı bir ekonomi konusunda endişeli oldukları anlaşılıyordu. Kendi sözcülerinin ifadesiyle, "1960'tan beri özel teşebbüs, CHP'nin ve Hükümet yetkililerinin tekrar daha *devletçi* karakter taşıyan bir ekonomi politikasına dönmek ve özel teşebbüse karşı ayırımcı bir muamele eğilimini endişe ile karşılamıştır."[9] Planın finansmanında, özellikle dış kaynak sağlamada karşılaşılan zorluklar, ithalata bağımlılığı artarak süren ekonomide dar boğazlar yarattığı ölçüde, iş çevrelerinde, "planın yeni bir bürokrasi engelinden başka bir şey olmadığı anlayışı kuvvetlenmeye başlamıştır" (Aytür 1971:33).

Türkiye burjuvazisinin bu planlama karşıtı tutumu, devlet geleneği anlayışına uygun biçimde, merkez ve çevre arasındaki ilişkinin uzlaşmacı değil çatışmacı nitelikte olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmiştir (bkz. Milor, 1989: 157; Öniş, 1992). Ancak, kalkınma planlarının, kamu sektörünü ve özel sektörü bir karşıtlık ilişkisinden ziyade birbirini tamamlar şekilde değerlendirdiği unutulmamalıdır. (Barkey, 1990:66; Kepenek, 1984:160-161). Ayrıca, Birinci Beşyıllık Kalkınma Planı'nın (1962-1967) öngördüğü sanayileşme

[8] Bkz. Başbakan İsmet İnönü'nün Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na yazdığı Önsöz; ve Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün "Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme" konulu konferansı açış konuşması, Ağustos 1965, ESEKH 1965.

[9] "Türkiye'nin Milli Ekonomi Politikası", ESEKH 1965, s.63.

stratejisinin burjuvazinin çıkarlarına aykırı görüldüğünü ileri sürmek de mümkün değildi. Planlı ekonomik kalkınmaya ilişkin kuşkular, planlamanın mevcut toplumsal düzeni zayıflatmak için kullanılabileceği kaygısından kaynaklanmaktaydı (bkz. Öngüt, 1967:162; TOBB, 1966:47). Başka türlü söylersek, planlama fikrine mesafeli yaklaşılmasının nedeni, bir karşı-hegemonya stratejisinin oluşturulmasına katkıda bulunabileceği düşüncesiydi. Ne var ki, o günkü koşullarda, kapitalist düzene karşı tehdidin, emekten değil, devlet gücünü elinde bulunduranlardan kaynaklandığına inanıldığı için, bu devlet projesinin taraftarları olarak, özel sermaye birikimini engellemeye kararlı olduğu düşünülen bir grup bürokrat görülüyordu.

Planlamanın, sermaye birikimi olanaklarını artırmak üzere belirli bir devlet müdahalesi biçimi olarak görülmesi, Türk siyasetine yabancı değilse de, 1950'ler deneyimi planlama fikrinin tartışılmasına yeni boyutlar getirmiş görünmekteydi. En önemlisi, DP hükümeti hegemonya stratejisinin temel öğesi olan kendini devletçi mirastan ayırmak amacına yönelik olarak planlamaya şiddetle karşı çıkmışsa da, 'keyfi ve plansız yönetim'e son vermek, planlamayı 1960'ların başlarında bir araya getirilen yeni bir hegemonya stratejisinin bir parçası olarak yeniden gündeme getirme çabasının önemli bir bileşeni oldu. İlginç olan, Türk iş aleminin gerek tek parti döneminin son yılları, gerekse 1950'li yıllarda, siyasi iktidarlardan ekonominin yönetimine ilişkin konularda, seçilmiş temsilcilerinin katılacağı karar organlarının oluşturulması yönünde taleplerde bulunmasıydı.

1940'lı yıllarda İstanbul Tüccar Derneği'ni kurarak bu tür talepleri dile getiren Ahmet Hamdi Başar'ın 27 Mayıs 1960 sonrasında da tekrarladığı gibi, *"mesleki örgütlerle ve halk örgütleriyle demokratik bir biçimde işbirliği yaparak ve devletin sorumluluklarını ve otoritesini halkın egemenliğiyle uyum içerisinde tanımlayarak toplumsal hayatı düzenleyecek planlama organlarına ihtiyaç vardır."*[10] İsmet İnönü'nün 1960 sonrası koalisyon iktidarlarının başbakanı olarak, benzer özlemleri paylaştığını ve özellikle de, planlamanın hem çatışan çıkarlar arasında kayda değer uzlaşmalar sağlamak hem de devlet iktidarının keyfi kullanılması olasılıklarını azaltmak için gereken çerçeveyi sağladığını vurgulaması dikkate değerdir.[11]

Teorik olarak, o yıllarda, planlı ekonomi kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için gerekli görülse de, tek tek kapitalistlerin ve/veya siyasetçilerin dar çıkarlarına aykırı uygulamaları gündeme getirdiği ölçüde tepki görecekti (bkz. Milor, 1990). Örneğin, askeri rejim tarafından yaygın vergi kaçağını

[10] A.H.Başar'ın *Barış Dünyası* Nisan 1962 çıkan,'Kalkınma Prensiplerimiz' başlıklı yazısından aktaran K.Karpat 1963, s. 339-342. Karpat'ın belirttiğine göre, Başar'ın hazırladığı söz konusu metin, 'sanayi ve ticaret odalarına gönderilmiş ve onlar tarafından da benimsenmişti'.

[11] Bkz.Başbakan İsmet İnönü'nün Birinci Kalkınma Planı'na yazdığı Önsöz.

önlemek amacıyla yıllık zorunlu servet bildirimi uygulamasının getirilmesi ve vergi reformuna yönelik çeşitli başarısız denemeler de mülk sahibi grupların hissettiği güvensizliği arttıracaktı. Böylelikle, tek parti döneminden beri birçok kez dile getirilen özel sektörün bekasının tehlikede olduğu klişesi bir kez daha dönemin siyasal tartışmalarının belirleyici unsurlarından biri olacaktı (bkz. Kıraç, 1995:157; TOBB, 1966: 47-48). Bu klişenin işaret ettiği kaygılar öne çıktıkça, Türkiye burjuvazisinin toplumsal adalete vurgu yapan bir hegemonya stratejisine sıcak bakması mümkün olmayacaktı. Ancak önceki dönemle aradaki fark, Türkiye burjuvazisinin sadece devlet iktidarını elinde bulunduranları değil, işçi sınıfını da kendi varlığına yönelik potansiyel bir tehdit olarak görmeye başlamasıydı.

Aynı zamanda, bu türden kaygılar aynı sınıfın kurucu öğeleri arasında bir siyasal bilincin ilk tohumlarını atmıştı. Bu yeni aşamanın başlangıcı olarak, 1963'te Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde ilk kez grev ve lokavtı yasal hak olarak tanıyan, ve toplu iş sözleşme hakkının kullanılmasını düzenleyen 274 ve 275 sayılı yasaların çıkmasından önce Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK), kurulması görülebilir (bkz. Esin 1974). Burjuvazinin siyasal mücadele içindeki rolünün giderek daha belirginleşmesi ise 1971'de Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) kurulmasından sonra hız kazanacaktır. 1970'li yıllar boyunca giderek ağırlaşan siyasal ve ekonomik bunalım koşullarında, Türkiye burjuvazisi açıktan sınıf örgütü niteliğinde örgütlenmeleri kurmakta ve geliştirmekte tereddüt etmeyecektir. Burjuvazinin farklı nitelikteki örgütlenmelerini aynı çatı altında toplamayı amaçlayan Türk Hür Teşebbüs Konseyi'nin yanı sıra, TİSK'e bağlı Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) da bu dönemde öne çıkan sınıf mücadelesi araçlarıdır.

Kamu sektörüyle özel sektörün birbirlerini karma ekonomi modeli çerçevesinde tamamlayıcı roller oynamalarını öngören bir anlayış, planlı dönem öncesinde ve sonrasında Türkiye'de sağ iktidarların benimsediği bir yaklaşım olmuştur. Burjuvazinin, planlamadan ürken tavrına paralel olarak 1961 sonrası dönemde Adalet Partisi (AP)'de 'plan değil pilav isteriz' söylemiyle sermaye birikimi ve ekonomik büyüme için yönlendirici de olsa bir planlama anlayışının kabul edilemez olduğunu ilan ederek siyasal yaşamına başlamıştı. Ancak, 1965'te iktidara geldikten sonra, Süleyman Demirel, 'hür teşebbüs'ün gelişmesi için planlama örgüt ve mekanizmalarının kullanılmasında bir sakınca görmeyecektir. Aslında, dönemin batı kapitalist ülkelerindeki *yol gösterici* planlama anlayışına uygun olan bu tavrı, AP hükümeti planlamanın etatist geçmişle bağını koparark savunmak çabasındaydı. Programına bakılacak olursa AP, planlamayı ekonominin akla uygun biçimde idare edilmesi için gerekli bir araç olarak görmekle kalmadı, aynı zamanda devlet ve birey arasında inşa edilecek ve daha önceleri devletçilik karşıtı bir perspektiften bakıldığında sorunlu gözüken bir

uzlaşmanın asli öğesi olarak yeniden biçimlendirdi. Bir anlamda bu, iş aleminin korku ve kaygılarını ortadan kaldırarak yeni dönemin hegemonya projesini hayata geçirme çabasıydı.

Ne var ki, burjuvazinin planlı kalkınma modeli çerçevesinde çeşitli olanaklardan yararlandırılmasına rağmen plan hedefleriyle özel şirketlerin gerçekleştirdiği yatırımlar arasında ciddi farklar gözlenmekteydi. Sermaye kesimlerinin bazı temsilcileri bunu planın özel teşebbüsü disipline edici işlevinin olmayışına bağlamışlardır (ESO 1981:277; Kıraç 1995:169). Bu iş çevrelerinin kendi çıkarlarına öncelik vermekten vazgeçmeye, Gramsci'nin kavramlarıyla, *'ekonomik korporatif uğraklarını'* aşmaya, niyetlerinin olmadığının, bizzat kendi temsilcileri tarafından kabul edilmesidir.

1960'larda fazla su yüzüne çıkmayan çatışmalar, 1970'lerde daha açık bir hal aldıkça ve sendikalar üyelerinin çıkarlarını daha etkili bir biçimde savundukça, 'hür teşebbüs hürriyeti'ni sağlamak amacıyla, siyasal düzenin yeniden yapılandırılmasına yönelik arayışlar başlayacaktı. İlk önce, 16-17 Haziran 1970 olayları, Ağustos 1970 istikrar programı ve 12 Mart müdahalesinin ertesinde, tarihsel bloğu bilinen araçlarla yeniden inşa etmek için çaba harcanacak, Üçüncü Plan kalkınma planlarının hegemonya aracı olarak işlev görebileceği inancını yineleyecekti. Üçüncü Planda benimsenen 'yeni strateji', sanayileşme ve toplumsal adaletten oluşan ikili hedefe erişilmesi amacıyla 'kısa vadede ciddi ve düzenli fedakarlıklarda' bulunma çağrısı yaparken, aynı zamanda yaşam koşullarının iyileştirilmesini amaçlamaktaydı. Plan yazarlarına göre, bu fedakarlıkların yapılması, 'ulusal ve kültürel entegrasyon ve toplumsal dayanışma'nın gerçekleştirilmesi için elzemdi (SPO 1973). Ancak, 1970'li yıllar boyunca, kötüleşen ekonomik durum, planlamanın böyle bir hegemonik işlev görmesine olanak tanımayacaktı. Özellikle, ekonominin dış kaynaklara bağımlılığının artması sonucu, plan ekonomiyi yönlendirme işlevini tamamen yitirecekti. Neticede, yeni bir tarihsel blok inşa etmek için, yeni bir hegemonya aracına gereksinim duyulacaktı.

Hem büyük sermaye gruplarının örgütü olan TÜSİAD'ın 1979'dan itibaren, hem de 1980 sonrasının askeri ve sivil hükümetlerinin, serbest piyasa/açık ekonomi söylemini benimsemelerinin arkasında yatan neden buydu. 1970'lerin giderek bir hegemonya krizine dönüşen ekonomik ve siyasal bunalım koşullarında, burjuvazinin siyasal ve ideolojik hegemonyasını yeniden kurulması gündemin acil sorunuydu. Piyasa ekonomisi söyleminin, hem Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisi ile eklemlenme biçiminde, hem de devlet–ekonomi ilişkilerinde kökten bir değişimi ifade ettiği ölçüde, bu soruna bir çözüm getirebileceği beklenebilirdi. Bu açıdan, 1980'lerde kapitalist dünyanın pek çok yerinde gözlenebilen örneklere paralel olarak, 'piyasa' bir hegemonya stratejisi olarak tanımlanabilir. Nitekim, Yeni Sağ

düşüncenin dünya çapındaki yükselişi, tam da Gramsci'nin tanımladığı anlamda, söylem ve politika üzerinde oluşturduğu bir hegemonya olarak tanımlanıp alkışlanmaktaydı, Anglo-Sakson dünyasının önde gelen kuramcılarınca (Gray, 1990: 87). Ancak, Türkiye bağlamında, bu aynı zamanda Türkiye burjuvazisinin 1961 rejimi sürecinde kronikleşen beka kaygısına son vermeyi amaçlayan bir stratejinin de parçasıydı.

1980'lerin en çarpıcı değişimlerinden biri, en azından söylem düzeyinde,dünya ekonomisiyle bütünleşmenin, kendi içinde bir amaç olarak düşünülmesiydi (Yalman, 1985). Böylece girişilen uyum çabasının Türk ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini içerdiği söylenecekti, ne var ki asıl söz konusu olan bütünleşme biçiminin değişmesiydi (bkz. Ebiri, 1980). Dünya ekonomisiyle bütünleşmeye yapılan yeni vurguya paralel olarak 1980'lerin karakteristik özeliklerinden biri tüm 'bağımlı kalkınma' eleştirilerinin kısa zamanda unutulacak olmasıydı. Bu, Dünya Bankası ve IMF'nin ekonomik politikaların belirlenmesi sürecine gitgide daha fazla doğrudan dahil olduğu bir dönemde şaşırtıcı değildir. Dahası, bu tür bir duhul artık ulusal egemenlik ilkelerinin ihlali olarak görülmeyecekti. Aslında, durumun geçmiş yirmi yıl boyunca ekonomik ve siyasal bağımsızlığın birbirinden ayrılamaz olduğu fikrini savunan 'solcu aydınlar'ın aleyhine çevrilmesi, 1980'lerin Yeni Sağ esinli hükümetlerinin kayda değer bir zaferi olarak övülecekti.[12] Aynı şekilde, dönemin başbakanı planlamanın işlevini itaatkar bir biçimde, yalnızca bir 'serbest piyasa sistemi'nin tesisini teşvik etmek olarak tanımlayacaktır.

Dahası, bu haliyle yapısal uyum, bütünleşme biçiminde gerçekleşecek ve aralıklarla çıkan döviz krizlerine bir son verecek olan bir değişmeye değil, esasen halkın rızasının kazanmak için kullanılacak olan ithal tüketim maddelerinin yaygınlığının gösterdiği üzere, aynı zamanda yeni bir 'yaşama biçimi'ne de işaret edecekti.[13] Bu anlamda, yapısal uyum ve yapısal değişim, alternatif hegemonya projelerince eklemlenecek, zıt değilse bile alternatif temalar olarak görünüyordu. Zira sanayileşme, çeşitli kısmi çıkarları ortak bir çıkara eklemleme sorununu çözmek amacıyla 1980 öncesi dönemin hegemonya stratejilerinin kritik bir öğesiyken, açıktır ki dünya ekonomisiyle bütünleşmenin kendi başına bir amaç olarak algılanması da yapısal uyuma 1980 sonrası dönemin yeni hegemonya stratejisi içerisinde benzer bir rol atfedecekti. Bu strateji 1990'larda globalleşme söylemiyle birlikte doruk noktasına ulaşacaktı. Tam da 1950'lerin devletçilik karşıtı söyleminin halkın bir önceki rejime karşı gizli düşmanlığına ön ayak olmak için kullanılması gibi, 1980 sonrası yapısal uyum söylemi de, zamanın kifayetsiz

[12] Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile röportaj, *Türkiye Günlüğü*, No.19, Yaz 1992.

[13] Bkz. Ali Koçman (TÜSİAD Başkanı), *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, Kasım 1985.

hükümetlerince uygulandığı iddia edilen ithalat kısıtlamalarının yol açtığı sınai girdiler ve tüketim maddelerindeki kıtlığın görüldüğü 1970'lerin sonlarıyla 1980'ler arasındaki tezadın altını çizmek için kullanılacaktı. İlginçtir ki bu söylemsel kayma 1980 askeri darbesi sonrası yaşanan devlet ve siyasal rejim biçimi değişikliği dolayısıyla Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na tam üye olma umutlarının hiç olmadığı kadar zayıf göründüğü bir zamanda gerçekleşmekteydi.

Sonuç olarak, Türkiye'nin 1980'den bu yanaki yapısal uyum deneyiminin, piyasa söyleminin doğrularının otoriter bir devlet biçimi altında, mutlak doğrular olarak yüceltilmesi ile birlikte, yeni bir hegemonya projesi olarak nitelenmesi gereken bir boyutu olduğunu da belirtmek doğru olacaktır. Bu açıdan, piyasa söyleminin, kitlelerin depolitizasyon sürecinin çok önemli bir unsuru olmasının yanı sıra, toplumun genelinde etkinlik kazandığı ölçüde toplumsal gerçekliklerin belirleyicisi, bu anlamda yeni bir tarihsel blokun inşasında işlevsel olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, burjuvazinin 1970'li yıllardaki hegemonya bunalımını aşmasında piyasa söyleminin rolü yadsınamaz. Bugüne gelince, bu söylemin ve aldığı yeni biçimlerin, en azından neoliberal anlayışın gerekli gördüğü yapısal dönüşümler temelinde gerçekleşen dünya ekonomisi ile yeni bütünleşme sürecinde karşılaşılan krizlerin olağan karşılanmasına zemin hazırlayarak, bunların hegemonya bunalımına dönüşmemesinde kritik bir rol oynadığına ve de oynamaya devam ettiğine kuşku yoktur.

Kaynakça

Akat, A.S. (1983) *Alternatif Büyüme Stratejisi* , Istanbul: İletişim

Avcıoğlu, D.(1969) *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara Bilgi.

Aytür, M. (1971) *Türk İktisat Tarihi 1923-1968*, Teksir.

Barkey, H. (1990) *The State and the Industrialisation Crisis*, Westwiev Press.

Başar, A. H. (1945) *Atatürk'le Üç Ay*, Ankara: AITIA

Bianchi, R. (1984) *Interest Groups and Political Development in. Turkey*, Princeton University Press.

Birtek, F. (1985) "The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932-1950", *Review*, 8(3)

Boratav, K. (1983) "Türkiye'de Popülizm 1962-1976" *Yapıt*, 1

Buci-Glucksmann, C. (1980) *Gramsci and the State*, London: Lawrence & Wishart.

Buğra, A. (1994) *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, State University of New York Press.

Ebiri, K. (1980) "Turkish Apertura", *METU Studies in Development*, 7 (3-4)

ESEKH (1965) *Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme*, Istanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti (ESEKH).

Esin, P. (1974) *Türkiye'de İşveren Sendikacılığı*, AÜ, SBF.

ESO (1981) *Eskişehir Sanayi Odasının On Yılı ve Mümtaz Zeytinoğlu*, Istanbul

Eskişehir Sanayi Odası Yayını, No.18.

Golding, S. (1992) *Gramsci's Democratic Theory: Contributions to a Post-Liberal Democracy*, University of Toronto Press.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart.

Gray, J. (1990) "Conservatism, Individualism and the Political Thought of the New Right", Clark, J. (der.), *Ideas and Politics in Modern Britain*, Macmillan.

Gray, R. (1977) "Bourgeois Hegemony in Victorian Britain" Bloomfield, J.(der.), *Class, Hegemony and Party, London*: Lawrence & Wishart.

Hall, S. (1980) "Popular Democratic vs Authoritarian Populism" Hunt, A. (der.), *Marxism and Democracy*, London: Lawrence & Wishart.

Heper, M. (1976) "Political Modernisation as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire Tradition", *International Journal of Middle East Studies*, 7.

Heper, M. (1985) *The State Tradition in Turkey,* Walkington-England: Eothen.

İnsel, A. (1990) *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Istanbul: İletişim.

Karpat, K. (1959) *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press.

Karpat, K. (der.) (1963) *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*, Praeger.

Kepenek, Y. (1984) *Türkiye Ekonomisi*, Ankara.

Keyder, Ç. (1979) "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review*, 115.

Keyder, Ç. (1987) *State and Class in Turkey*, London: Verso.

Keyder, Ç. (1988) "Class and State in the Transformation of Modern Turkey", Halliday, H.Alavi (der.), *State and Ideology in the Middle East and Pakistan*, Monthly Review Press.

Kıraç, C. (1995) *Anılarımla Patronum Vehbi Koç*, Istanbul: Milliyet.

Kuruç, B. (1987) *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara: Bilgi.

Kuruç B. (der) (1993a) *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 2 (1933-1935)*, Ankara:A.Ü, SBF.

Kuruç, B. (1993b) "Sunuş" Kuruç, B. (der.) *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 2 (1933-1935)* içinde.

Mardin, Ş. (1977) "Religion in Modern Turkey", *International Social Science Journal*, 29.

Mardin, Ş.(1978) "Youth and Violence in Turkey", *Archives Europeennes de Sociologie*, 19.

Marx, K. (1843) : "Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law", *Marx &Engels, Collected Works*, Vol.3, Progress,1975.

Milor, V. (1989) "A Comparative Study of Planning and Economic Development in Turkey and France: Bringing the State Back In", *PhD. Dissertation*, University of California, Berkeley.

Milor, V. (1990) "The Genesis of Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 4.

Öngüt, İ.(1967) "The Private Sector in the Five Year Plan" İlkin, S ve İnanç,E. (der.), *Planning in Turkey*, Ankara : METU.

Öniş, Z. (1992a) "The East Asian Model Development and the Turkish Case A Comparative Analysis", *METU Studies in Development*, 19 (4).

Öniş, Z. (1995) "International Context, Income Distribution and the State Power in Late Industrialisation: Turkey and South Korea in Comparative Perspective", *New Perspectives on Turkey*, 13.

Schick, I ve Tonak, A. (1981) "The Political Economy of Quicksand: International Finance and The Foreign Debt Dimension of Turkey's Economic Crisis", *Insurgent Sociologist*, 10 (3).

SPO (1973) *New Strategy 1973-1995*, Ankara: Prime Ministry, Republic of Turkey.

Sönmez, A. (1967) The Re-Emergence of the Idea of Planning and the Scope and the Targets of the 1963-1967 Plan" in İlkin,S ve İnanç,E. (der.), *Planning in Turkey*, Ankara: METU.

Sunar, İ. (1985) "Demokrat Parti ve Popülizm" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8.

Tekeli, İ ve İlkin,S. (1977) *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: ODTÜ.

Tekeli, İ ve İlkin,S. (1982) *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: ODTÜ.

Timur, T. (1968) *Türk Devrimi: Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli*, A.Ü., SBF.

Turner, B. (1978) *Marx and the End of Orientalism*, London: Allen & Unwin.

TOBB (1966) *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara.

Uras, G. (1968) *Sanayiciler İçin Teşvik Tedbirleri*, İstanbul: ISOD.

Yalman, G. (1985) "24 Ocak Kararları ve Türkiye'nin 'Batı ile Bütünleşme'si", *İktisat*, Ocak.

Praksis (5) 2002, 25-75

Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)

Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi [*/**]

FUAT ERCAN

Tırmanmak için dayamak gerek /şu bir basamağı yitmiş / merdiveni.
Ne arayabiliriz bu depoda / Kargaşa yığılıp kalmışsa? (J. L. Borges, Tılsımlar)

Giriş

Türkiye ekonomisi son yirmi yılda önemli bir dizi yapısal değişim geçiriyor. Popüler dilde batılılaşma, çağdaşlaşma, kalkınma ya da sanayileşme olarak

Kapitalizmin Türkiye'deki gelişim dinamiklerini Eleştirel-Marksist bir çerçevede ele almak amacıyla hazırlanan bu çalışmanın -en azından yazar için- başlangıç niteliğinde olduğunu belirtmek istiyorum. Bu anlamda yazının eleştirel bir gözle okunarak değerlendirilmesi, bu tarz çalışmaların geliştirilmesi için yararlı olacaktır.

** Yazının genel çerçevesinin oluşumunda Kurtar'ın daha önce yaptığı bir çalışmasının dikkat çektiği noktalar ve yazının içeriğine ilişkin Koray'ın bir dizi önerisi oldukça anlamlı oldu. Ama yazının son halini okuyarak gözden geçiren Demet, Gülseren ve Zafer'in emek ve katkılarını burada anmadan geçmek haksızlık olur. Özellikle dile ve içeriğe yönelik bir dizi eleştiri ve öneri yazının daha az hatalı ve daha donanımlı olmasını sağladı. Kendilerine teşekkür ederim.

adlandırılan süreç aslında kapitalizmin özüne ilişkin olan *sermaye birikim mekanizmalarının* oluşum sürecidir. Son yıllarda gerçekleşen hızlı değişim ve değişimle birlikte açığa çıkan yeni dinamikler, sermaye birikiminin ulaştığı yeni bir aşamayı işaret ediyor. Bu anlamda bir süreklilikten söz edebiliriz. Sürekliliği tanımlayan temel değişkeni, az sayıda büyük sermaye için, ülke içi birikim koşullarının sona ermesi olarak tanımlayabiliriz. Diğer bir deyişle, sermayenin toplam sosyal döngüsü ülke içi koşullarının belirli bir düzeyine ulaşmıştır. Bu düzey, kendine özgü bir dizi mekanizmayı harekete geçirmiştir. Bu mekanizmalardan en önemlisi hiç kuşkusuz ülke içi sermaye birikim mekanizmasının, dünya ölçeğinde süren sermayenin toplam birikim mekanizmasıyla bütünleşme *zorunluluğunu* hissetmesidir. Bu anlamda 1980'lerde gerçekleşen değişimin hem iradi bir *istek*, hem de *zorunluluktan* kaynaklandığının vurgulanması gerekiyor. 1980'li yıllarda dünya piyasalarına açılmanın ülke içinde belirli bir donanıma ulaşan sermayeler açısından stratejik bir değişim, yani *iradi* bir isteğin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan sermaye birikiminin dünya ölçeğinde gerçekleşen gelişiminc eşitsiz eklemlenme, Türkiye ekonomisi ve dolayısıyla sermaye açısından bir *zorunluluk* haline gelmiştir. İradi mekanizma, sermaye birikiminin ülke içi birikimi ile doğrudan ilişkili iken; zorunluluk, Türkiye'de içe dönük sermaye birikiminin de niteliğini önemli ölçüde belirleyen, sermayenin dünya ölçeğinde birikim dinamikleriyle ilişkilidir. Değişimin sağlıklı analizi için birbiriyle ilişkili bu iki dinamiğin açığa çıkış tarzının ve her bir değişkenin kendine özgü özelliklerinin analize katılması gerekiyor.

Bu çalışmada Türkiye'de kapitalizmin son yıllarda geçirdiği dönüşüm ele alınarak analız edilecek. Son yıllarda dönüşüme ilişkin bir dizi önemli çalışma yapılmakla birlikte, bu çalışmada dönüşümün eleştirel ve alternatif bir çerçevede analiz edilmesinin olanakları aranacak. Böyle bir çabaya girmemin temel nedeni, yapılan çalışmaların yaşanan gerçekliği bütünlüklü analiz etmekten uzak veya verili toplumsal ilişkiler sistemine içkin olan güç ilişkilerinde tarafgil oldukları düşüncesi yatmakta. Bu düşünceler aynı zamanda çalışmanın içeriğini belirlemiştir. Çalışmanın ilk bölümünde farklı açıklamalar içinde Eleştirel-Marksist bir analizin farklılığına işaret edilecek.[1]

[1]Kapitalizmin Türkiye'de gelişme dinamiklerini anlamaya ilişkin analiz ve yaklaşımların bütünlüklü eleştirisi bir başka çalışmanın konusu olduğu için bu konu, yazıda sadece çalışmanın genel çerçevesinin tanımladığı sınırlar içinde ele alınacak.

Eleştirel-Marksist bir analizin tanımladığı genel çerçeve ise Türkiye'de sermaye birikiminin tarihsel gelişme eğilimlerini analiz etmemize olanak sağlayacaktır. İkinci bölümde kapitalizmin Türkiye'de gelişme eğilimlerinin ilk uğrağı olarak kabul ettiğimiz ve 1980 sonrası dönemin anlaşılması için özel bir öneme sahip olan *içe yönelik sermaye birikim tarzının* temel dinamiklerini açımlamaya çalışacağız. Bir dizi ülke örneğinden de hareket ederek yapacağımız analizde, Türkiye'de 1980 sonrası gerçekleşen değişimin temel belirleyenlerini işaret etmeye çalışacağız.[2] Üçüncü bölümde, Türkiye'de *sermaye birikim sürecinin uluslararasılaşma* isteği/zorunluluğu ve sonuçları analiz edilecek. Son bölüm de ise gelinen bu aşamada, Türkiye'de muhalif ve sol hareket ya da eğilimlerin yaşanan sürece ilişkin açıklama ve analizleri eleştirel bir şekilde ele alınarak çözümlenecek.

1. Yaşanan Süreci Anlamak: Eleştirel Bir Çerçeve

1.1. Bir Alternatif: Eleştirel-Marksist Analiz

İradi ve zorunlulukların kesiştiği noktada yaşanan değişim sürecini içsel tutarlılığı olan bir çerçevede anlayabilmek, öncelikle bir konum belirlemeyi gerekli kılıyor. Akademik dünyada sıkça yapılan, referanslar içinde kaybolma gibi bir amacım yok. Sadece süreci anlamaya çalışan farklı açıklamalar içinde bu çalışmanın yerini belirlemeye çalışmak istiyorum. Eleştirel-Marksist analizin[3] sağladığı olanakları harekete geçirip yaşanan sürece ilişkin analizlere baktığımızda, Borges'in ifade ettiği gibi bir *kargaşa yığını* ile karşı karşıya olduğumuzu görüyoruz. Bu kargaşaya bakma olanağı verecek ve dahası kargaşanın referans aldığı değişim halindeki sosyal gerçekliği anlamamızı kolaylaştıracak *merdivenin* Eleştirel-Marksist bir analiz olduğunu düşünüyorum. Eleştirel-Marksist analiz, tarihsel ve toplumsal dinamikleri anlamamız açısından önemli açılımları olmasına karşılık, son yıllarda belirleyici olan hegemonik söylemin/söylemlerin olumsuz etkilerine maruz kalmıştır. Düşünsel açıdan *eleştirel olmayan teorilerin* belirleyiciliğinin artmasının temel nedeni, bu teorilerin gerçekliği açıklama gücünden daha çok,

---

[2] Çalışmanın uzunluğu ve üçüncü bölümün, bir sonraki sayının içeriği ile uygunluk göstermesi göz önüne alınarak, yazının iki bölüm halinde yayınlanlanmasına karar verilmiştir.

[3] Eleştirel-Marksist sosyal bilim kavramlaştırması özellikle seçilmiştir. "Marksist iktisat" tanımlamasının Marx'a yapılmış bir haksızlık olduğunu düşünüyorum. Daha detaylı bir ele alış için bkz: Ercan, 1997.

gerçekliğe ilişkin dönüşümün bu teorilerin belirleyiciliğini arttırmasıdır. Daha açık bir ifade ile 1970'lerden sonra kapitalizmin uzun dönemli krizi, aynı zamanda kapitalizme özgü mekanizmaların (metalaşma, ticarileşme, sermayenin uluslararası düzeyde yoğunlaşma ve merkezileşmesi, vs.), toplumsal ilişkiler üzerinde daha fazla belirleyiciliğine yol açmıştır. Tüm bu mekanizmalar, beraberinde toplumsal ilişkilere içkin olan güç ilişkilerinin daha fazla eşitsiz bir hal almasına yol açtığı ölçüde, sosyal gerçekliğin analizinde alternatif eleştirel açıklama biçimlerinin de güç kaybetmesine neden olmuştur. Hiç kuşkusuz alternatif açıklama biçimleri içinde en büyük tahribatı, açıklama gücünden olmasa da, kendini ifade etme kanalları bulma açısından Marksizm yaşamıştır. Hegemonik söylemin ısrarla, her şeyin değiştiği bir dünyada Marksizmin arkaik kaldığına ilişkin vurguları oldukça belirleyici olmuştur. Michael Storper'ın işaret ettiği üzere bu yöndeki eleştiriler, Marksizmin kendi içinde eleştirel bir sürecin yaşanmasına neden olmuş ve Marksizme özgü bir dizi temel referans noktası *açıklık* ve *çeşitlilik* adına göz ardı edilmiştir.[4] Bu savunmacı tavırlar ise yaşanan süreçlerin tarihsel ve yapısal özelliklerinin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Tekil olan ve farklılıklar üzerine yapılan ısrarlı vurgular, özellikle son yıllarda belirli bir düzeye ulaşmış ve kültürel analizler ya da analizlerde kültürel belirlemeler önemli ölçüde artış göstermiştir. Ama tüm bu gelişmeler diğer yandan duygusal olarak anti-kapitalist olma halini daha bir harekete geçiren bazı Marksistlerin 'hayatta hiçbir şey değişmedi' yönünde aşırı indirgemeci ve tümdengelimci açıklamalar yapmalarının yolunu açmıştır. Özellikle kapitalizmin *gerçek anlamda toplumsal ilişkileri boyunduruk altına*[5] aldığı ve

[4] Marksist teorinin günümüzdeki yoksulluğunun nedenleri üzerine bir çalışma için bkz: Storper, 2001.

[5] Kapitalizmin son dönemi açısından, yaşanan değişim sürecinin bütünlüklü analizi için Kapital-I'in Penguen baskısında ek olarak yer alan ama diğer baskılarında ve dolayısıyla Türkçe çevirilerinde yer almayan "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" ("Results of the Immediate Process of Production") bölümünde önemli bir açıklama mevcuttur. Buradaki biçimsel *(formal)* ve gerçek *(reel)* boyunduruk altına alma *(subsumtion)* kavramlaştırması özel bir önem taşımaktadır. Marx'ın özellikle sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruk altına alma pratiği üzerine açıklamalarını, günümüzde sermaye birikiminin dünya ölçeğinde (mekansal anlamda) ve tüm toplumsal alanlarda (yoğunlaşma) belirleyiciliğinin artması yani toplumun gerçek anlamda boyunduruk altına alınması biçiminde düşünebiliriz. Kavramı Marx'ın tanımladığı ve Frankfurt Okulunun kültürel alana taşıdığı anlamın ötesinde Deleuze ve Guattari'nin kullandığı biçimiyle kavramlaştıran bir çalışma için bkz: Hardt ve Negri, 2000 :25. Bu anlamda Marksist teori dolayında anlamlı ve özel bir vurguyu özellikle tüketim ilişkileri dolayında yapan bir analiz için bkz: Smith, 2000. Ayrıca kavram dolayında kapitalizmin küreselleşmesi yönündeki açıklamalar için yakında çıkacak olan kitabıma bakılabilir.

sisteme içkin bir dizi farklılığın daha fazla açığa çıktığı 1970'li yıllar, aynı zamanda verili kavramsal çerçeve ile yaşanan değişimleri anlamayı ve açıklamayı daha da güçleştirmiştir. Bu ise hegemonik söylemin işaret ettiği arkaik olma konumunu pekiştirmiştir. Oysa kapitalizmin 1970'li yıllarda sisteme içkin olan farklılıkları sistemin krizinden çıkma adına kullanması, beraberinde üretim yönelimli çelişkilerin yanı sıra cinsiyet, ırk, ulusalcılık, kimlik farklılıklarının daha çok açığa çıkmasına yol açmıştır.[6]

Burada açık bir şekilde Marksist analizi güçlü kılan özelliğin, kapitalizmi bir sistem olarak ele almasında yattığını belirtmemiz gerekiyor. Sistemin doğasını belirleyen, mülkiyet ilişkileri ve mülkiyet ilişkilerine tekabül eden sosyal ilişkilerdir. Bu ilişkiler mülkiyet karşısındaki konuma bağlı olarak sömürü ve egemenlik ilişkilerini ve dolayısıyla sınıf ilişkilerini tanımlar. Sermaye birikim mekanizmasının ulaştığı aşamaya bağlı olarak, tüm bu ilişkiler ve ilişkilere taraf olan sınıfların konumu değişir. Michael Storper'ın ifade ettiği gibi, bu büyük ölçekli ve nitelikli açıklama tarzı aynı zamanda kendi sınırlılığını içinde taşır. Bu sınırlılık; daha genel/soyut düzeydeki bu açıklamaların, kapitalizmin içsel dinamiklerinin daha detaylı neden-sonuç analizlerine izin vermemesidir (Storper, 2001: 158). Oysa Marksist analizi sağlıklı kılan unsur, onun kavramsal referanslarını somutun zenginliğinde oluşturmasıdır. Somutun zenginliğinin kavranması için de, daha orta ve mikro düzeydeki aletlerin/araçların geliştirilmesi gerekiyor. Marksist analizi dinamik kılan tam da bu somut olanla soyut olan arasındaki dinamik bağın kurulması ve bu anlamda öz-eleştirel olmasıdır. Eleştirel-Marksist yöntemin bu iki özelliği sayesinde açığa çıkan farklılıklar ve değişimler ancak bütünlüklü, tarihsel ve eleştirel bir teorik çerçevede analiz edilebilir. Diğer yandan böylesi bir çerçevenin gücü de içinde yer aldığı gerçekte kendini sınaması/ zenginleştirmesi ile doğru orantılıdır. Marksist analizin sağladığı bu olanak ya da zenginliği, onu olanaksız kılan anlama ve açıklama tarzlarından arındırdığımız ölçüde, Türkiye'de yaşanan gerçekliği daha iyi anlayabiliriz. Ama anlamak için *kargaşaya* yol açan açıklama tarzları üzerinde durmamız gerekiyor. Sorun bir *deponun* olduğuna dair *gerçeklik* değil, bu gerçekliği *kargaşaya* çeviren *anlama* ve *açıklama* tarzlarıdır.

---

[6] Bu yönde anlamlı bir eleştiri/açıklama için bkz: Sayer, 1995: 10-11.

1.2. Neo-Liberal Küreselleşmeci Analizler

Kargaşaya neden olan açıklamaları aşırı genelleme yaparak iki kategori altında toplayabiliriz.[7] İlk grup ya da kategoriyi, verili kapitalist ilişkiler sistemine içkin olan güç ilişkileri tarafından belirlenen *piyasa yönelimli analizler* olarak tanımlayabiliriz. Neo-klasik yada neo-liberal açıklamalar olarak kabul edeceğimiz bu analiz tarzları yukarıda işaret ettiğim gibi, kapitalizmin genel eğilim ve varoluş koşullarını güvence altına aldığı ölçüde, sisteme içkin olan güç ilişkileri doğrultusunda korunup, kollanırlar. Özellikle eleştirel olmayan iktisatçılar olarak tanımladığımız bu kesim ya da gruplar, doğrudan *sosis fabrikası* gibi çalışan üniversitelerin iktisat bölümleri tarafından imal edilirler. Bir yazımda da ifade ettiğim gibi *eleştirel olmayan iktisatçılar*, imparatorun terzileri olarak piyasa sistemini (kapitalizmi) veri olarak ele alıp analiz ederler ve imparatorları için allı-morlu elbiseler dikerler (Ercan, 2001b). Özellikle de piyasada açığa çıkan olumsuzlukların nasıl aşılacağına ilişkin çok daha yoğun bir dizi çabaya girerler. Varoluşlarının teminatı olan sistemin devamlılığı *imparatorun terzilerinin* en önemli amaçlarıdır. Böyle bir amaç güdüldüğünde sisteme ilişkin en anlamlı vurgu, eğer piyasa gerçekliğine ayak uydurulursa her şeyin volunda gideceği ve sisteme taraf olan *bireylerin* eşzamanlı olarak en iyi sonuca ulaşacakları kabul edilir. Hiç kuşkusuz piyasa yönelimli analizlerde birey vurgusu önemli, çünkü piyasada hareket eden aktörleri tanımlayan, onların bireysel tercih ve kararlarıdır. Bu anlamda sübjektif bir ontolojiden hareket eden terzilerimiz, aktörleri fiyatların harekete geçirdiğini ısrarla ifade ederler. Meta olarak kabul edilen emeğin fiyatı (ücret), normal malların fiyatı, paranın fiyatı (faiz) ve yabancı paranın fiyatı (döviz kuru) gibi fiyatlar, sistemi tanımlayan temel değişkenlerdir. Bu anlamda sistemin bütününe içkin olan mekanizma ve dinamikler yerine, daha çok sisteme içkin mekanizmaların açığa çıkış biçimleri üzerinde analizler yapılır. Bu anlamda tüm ekonomik ilişkiler dolaşım alanına ve değişim ilişkilerine indirgenir. Dolaşım alanı ve değişim ilişkilerinin belirleyici olduğu bu tür analizlerde, bu ilişkilerin kendi haline bırakıldığında her şeyin yolunda gideceği ve piyasanın sürekli bir şekilde fiyat mekanizması kanalıyla temizlenerek, denge halinin korunacağı vurgulanmıştır. Böylece fiyatlar ve fiyatların işaret ettiği metalar arasındaki ilişkiler, yaşama ilişkin tüm insani özelliklerin ve sınıfsal farklılıkların gözardı

[7] Böyle bir ayrım yapmamı sağlayan Martin Hart-Landsbeerg ve Paul Burkett'in (1999) tarihli çalışmaları olmuştur.

edilmesine yol açar.[8] Ama bu tür açıklamalar gerçeklik sınavından geçemediği için, terzilerimiz bir kıvraklıkla, işlerin yolunda gitmesini önleyen bir değişken olarak *devleti* dolayısıyla *siyasal gerçekliği* analizlerine dahil ederler. Bu anlamda piyasa yönelimli analizler, iki temel karşıtlıktan hareket ederler. Piyasa-devlet karşıtlığı dolayında yapılan analizlerde, piyasanın her sorunu çözeceği fakat devlet ve devleti temsil eden her şeyin sorun yaratacağı düşüncesi belirleyici olmuştur.

Bilineceği üzere bu düşünce 1980'li yıllardan itibaren kapitalizme "başka bir alternatif yok" (There Is No Alternative=TINA) vurguları ile gündemi belirlemişti. Gündemi belirleme, sadece düşünsel anlamda değil, gerçekten de sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya bağlı olarak sermayenin dönemsel ihtiyaçları da "başka bir alternatif yok" ideolojisi dolayında gerçekleştirilmişti. Piyasa yönelimli analizlerin Türkiye'de yaşanan bütünlüklü dönüşüm için neler önerdiği ve bu önerilerin sonuçları hakkında bu çalışmada detaylı olarak durulmayacak. Kısaca bu analizler Türkiye'deki dönüşümlerde yaşanan sorunları, piyasanın tanımladığı gerçeklere uymayan tarzdaki siyasal dinamiklere, özellikle irrasyonel yada popülist diye tanımlanan devlet aygıtına bağlama eğilimindedir.[9] Bu tür açıklamalar bilineceği üzere, Dünya Bankası ve IMF patentli ve dolayısıyla uluslararasılaşmış imparatorun terzileri tarafından üretilir ve bizim terzilerimiz tarafından da ithal edilirler. Bu anlamda *kötü yönetim* kavramlaştırması ve bu kavramlaştırmanın sonucu olan 'yolsuzluk', 'eş-dost kapitalizmi' *(crony capitalism)*, 'hırsız kapitalizmi' *(kleptocratic capitalism)* gibi ifadeler ve buna bağlı açıklamalar bir anda belirleyici olmuştur. Dikkat edilirse tüm bu açıklamalarda olumsuz anlamda belirleyici olan, genellik düzeyinde devlet ama daha somut düzeyde politik yozlaşmadır.[10] Bu anlamda piyasa yönelimli analizlerde bir diğer

---

[8] "İmparatorun terzileri"nin yaptıkları açıklamaları daha önceki bir çalışmamda *eleştirel olmayan iktisat* olarak tanımlamıştım (Ercan, 1999) Bu çalışmada, bu okulu tanımlayan temel değişkenler daha detaylı ele alınmıştır.

[9] Devlet ve dolayısıyla devletin etkinliğinin piyasa üzerindeki olumsuzluklarını işaret eden çalışma için ilk elden Coşkun Can Aktan'a (1995), çok daha detaylı ve gerek Dünya Bankası Uzmanları ve gerekse Türkiye'den uzmanlarca yapılan ortaklaşa bir diğer çalışma/rapor için Dünya Bankası'na (2000) bakılabilir. Özellikle bu son rapor Türkiye'de 2000 yılını izleyen yıllarda sıkça tartışılan piyasanın belirleyiciliğini arttıracak Sosyal Güvenlik, Alt Yapı, Bankacılık, Tarım ve Kırsal Alana İlişkin Reformlar ve uygulamaların temel referanslarını işaret etmesi açısından özel önem taşımakta.

[10] Bu konuda imparatorun terzilerinin bolca mürekkep tükettiklerini söylememiz gerekiyor. Fakat bu anlamda bu tür analizlere öncülük eden çalışma Dünya Bankası'nın 1997 tarihli Raporu

yaklaşım/analiz finansal liberalleşmeye ilişkin kararların alınmasında zamanlamanın yanlış olduğu yönündedir (Ersel, 1996).

Başka Bir Alternatif Yok vurguları eşliğinde uygulamaya konulan neo-liberal politikaların toplumsal düzeyde açmazlarının yoğunlaştığı 1990'lı yıllarda bir başka açıklama tarzı belirleyici olmaya başlamıştır.[11] *Kurumsalcı okul* olarak adlandırılan bu okulun çıkış noktası; iktisadi ilişkilerin toplumsal süreç ve mekanizmalara içkin olduğu yönündedir. Karl Polanyi'nin özellikle genel çerçevesini çizdiği ve bir dizi sağlıklı açılımı içeren bu teorik çerçeve, neo-klasik iktisadın devlet-piyasa ayrımının yetersiz kaldığı noktada hızla kabul görmeye başlamıştır. Polanyi'nın analizlerinde de gözlemlenen *eleştirel ampirizmin* olumlu özelliklerinin yanı sıra, bu analizlerin *ampirik destekli olmasının ötesinde ampirisist yönelimli olması,* yapılan analizlerin çıkış noktasına/yapılma nedenine bağlı olarak farklı açıklamalara neden olmaktadır. Özellikle son yıllarda belirleyici olan kurumsalcı açıklamalarda ampirizmin sağladığı olanaklar, bir anda gerçekliğin yapısal özelliklerinin göz önüne alınmasının önüne geçmekte. Örnek olarak Güney Kore'ye ilişkin analizlerde kurumsalcı yaklaşımlar bir kurum olarak *devletin* niteliğini öne çıkarmışlar ve tüm gelişmeler toplumsal bir işleyiş olarak devletin tanımladığı ilişkiler setine bağlanarak açıklanmıştır. İlk elden gözlemler devletin kapitalizmde üstlendiği işlevlerin önemli olduğunu göstermekle birlikte, Eleştirel-Marksist analizler devletin, sermaye birikim mekanizmasının belirli tarihsel ve toplumsal koşullar dolayında biçimlenmesinden bağımsız olmadığını işaret etmektedir. Diğer vandan kapitalizmin krizlerine ilişkin kurumsalcı açıklamalarda, yapısal süreç ve mekanizmaların sonuçları olan 'risk', 'belirsizlik', 'popülizm' ve 'zayıf demokrasi geleneği' gibi belirli bir anda ampirik düzeyde açığa çıkan olgusal gerçeklik temelli açıklamalar belirleyici olmuştur. Doğrusu bu açıklamalar bir dizi doğruyu işaret etmekle birlikte, gerçekliği tanımlayan bütünlüklü işleyiş göz ardı edildiği ölçüde bu tür açıklamalara yönelme, eleştirel olmayan sosyal teorinin hızla kullanım alanına girmekte ya da kurumsal okul bu tarzda tüketilmekte. Bu anlamda

---

olmuştur.

[11] Kurumsalcı okul ile neo-liberal yaklaşımların birbirine karıştırılmaması gerekiyor. Bu anlamda Türkiye'de gittikçe önem kazanacağını düşündüğüm Kurumsalcı Okul üzerine daha detaylı çalışmaların yapılması gerektiğini düşünüyorum. Özellikle son yıllarda sıkça dile getirilen *bütünlükçü kalkınma* yada buna bağlı olarak *sosyal sermaye* kavramı yaptığım bir başka çalışmanın konusu olduğu için burada bu okula ilişkin açıklamalara çok fazla girmeyeceğim.

kurumsalcı analizler neo-liberal analizlerle bazı parallellikler gösterdiği gibi kalkınmacı-planlamacı analizlerle de yakınlaşabilmektedir. Bu konuda Türkiye'de son dönem yaşanan krize ilişkin açıklamalarıyla Emre Alper ile Ziya Öniş'in çalışmaları anlamlı bir örnek oluşturmaktadır. Yazarlar çalışmalarında uluslararası sıcak sermaye hareketleri ile kriz arasında bağlantı kurarken temel referans noktası olarak Türkiye'nin kendine özgü koşullarına işaret etmekteler. Türkiye'deki siyasal yapı ve bu yapıya içkin özelliklerin, süreç üzerinde belirleyici olduğu yönündeki açıklamalarda siyaset yapma tarzı ile popülizm arasında bir dizi bağlantı kurulmakta. Özellikle *zayıf bir demokrasiye* sahip olunduğu için, finansal küreselleşmenin yarattığı olumlu dinamiklerden yeteri kadar yararlanılmadığı belirtilmekte. Tam tersine siyaset yapma tarzına bağlı olarak, uluslararası finansal kaynakların kısa erimli politik amaçlar için kullanıldığı belirtilmekte. Finansal küreselleşme ile popülizm arasında bağlantı kuran bu açıklama tarzında, seçilmek için siyasilerin mali genişlemeyi, dolayısıyla cari kamu harcamalarını artırıcı uygulamaları gerçekleştirdiği, bu uygulamaların ise bir dizi olumsuz sonuca yol açtığı vurgulanmaktadır (Alper ve Öniş, 2001-2002).

Bu tür açıklama ya da açıklamalar bir dizi ampirik veriyle desteklenebilir ve dahası verili bazı mekanizmaları anlamamıza vol açabilir. Ancak bu tür açıklamalar işleyişin bütünlüklü bilgisini vermemektedir. Öte yandan bu ampirik gerçeklik aşağıda detaylı olarak açıkladığımız kalkınmacı/üçüncü dünyacı açıklamalarla da yer yer uygunluk göstermektedir.

1.3. Üçüncü Dünyacı/Kalkınmacı/Ulusalcı Analizler

Dünya ölçeğinde kapitalizmin belirleyiciliğine ilişkin vurgular ile biçimlenen *neo-liberal küreselleşmeciliğin* olumsuz sonuçlarının açığa çıkmaya başlaması ile birlikte, bir dizi alternatif açıklama/yaklaşım tarzı geliştirilmiştir. Muhalif konumda olan bu açıklamalar, gerçekliği anlamaya ilişkin bir dizi önemli ipucu vermekle birlikte, bütünlüklü analizlere olanak vermemektedir. Bütünlüklü analizlere olanak vermediği ölçüde de bu tür yaklaşımların alternatif olarak işaret ettiği çözümler daha çok *ulusalcı*, *kalkınmacı*, *üçüncü dünyacı*, *planlamacı*, *halkçı* olarak tanımlanacak sınırlarda kalmıştır. Aslında bu tür analizlerin, neo-liberal analizlere romantik reaksiyonların ürünü olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Bu açıklamaları romantik reaksiyon olarak

tanımlamamızın nedeni, hegemonik konumda olan neo-liberal açıklamaları ters yüz etmek suretiyle bir dizi sonuca ulaşmalarıdır. Ancak, işaret ettikleri araştırma nesneleri (bütünlüklü bir halk, toplumun ortak çıkarı, ulusal sermaye, vs.), sermaye birikiminin toplam sosyal döngüsünün dünya ölçeğinde belirleyici olduğu bu dönemde büyük ölçüde önemlerini yitirmişlerdir. Dolayısıyla bu kavramlardan hareketle belirlenen politik çözümlemeler de aynı şekilde yetersiz kalmaktadır.

Neo-liberal analizler gibi bu analizler de piyasa-devlet ikilemi dolayında biçimlenmektedir. Neo-liberal küreselleşmeci yaklaşımlar, piyasanın iyiliği üzerinden hareket ederken, halkçı/ulusalcı/kalkınmacı yaklaşımlar piyasanın kötülüklerine karşılık devletin sahip olduğu donanımların harekete geçirilmesini öneriyor. Bu açıklamalarda, devletin uygun sanayileşme politikaları ile piyasaya müdahale etmesinin gerekliliği ve zorunluluğu üzerinde durulurken, özellikle son yıllarda devletin bu tarz müdahalelerinin Güney Kore ve Tayvan gibi ülkelerde mucizevi sonuçlara yol açtığı sıkça vurgulanmaktadır.[12] Devletin sahip olduğu güçler gerilediği ölçüde, "*piyasa güçlerinin başı boş işleyişi*" (GEGPÜD)[13] sürece egemen olmaktadır. Diğer yandan *piyasa güçlerinin* başı boş işleyişini hızlandıran temel faktör ise bağımlılık okulu ya da ulusalcı kavramlaştırma ile *dış güçler*e referans verilerek açıklanıyor. Örnek olarak "*Ülkemizin bugün yaşadığı kriz, uzun yıllardır uluslararası finans kuruluşlarının güdümünde uygulanan ekonomik ve sosyal politikanın sonucudur*" (EPP) ya da "*Türkiye, IMF ve Dünya Bankası yönlendirmesinde, küresel sermayenin isteklerine uygun bir yeniden yapılanma süreci yaşıyor*" (GEGPÜD). Ülkenin kalkınması ve gelişmesinin önündeki temel engel olarak görülen IMF ya da Dünya Bankası, işleyişi olumsuz kılan temel aktörler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamayı tamamlayan bir diğer *dışsal* faktör ise, kısa süreli yabancı sermaye hareketleridir. Neo-liberal küreselci yaklaşımların vurgusu tersine çevrildiğinde " *gelişmelere ivme kazandıran, 1989 yılında alınan*

---

[12] Türkiye'de Güney Kore deneyimine yapılan referansların oldukça yoğun olduğunu ve bu referansların da genellikle sol ya da muhalif iktisatçılar tarafından gerçekleştirildiğini burada vurgulamamız gerekiyor. Kalkınmacı Devlet kavramlaştırması dolayında yapılan analizler aynı zamanda açık olarak stratejik açılımın devlet tarafından gerçekleştirileceği önermesini içermekte.

[13] Kalkınmacı, ulusalcı, planlamacı analizler için tek tek referans göstermek yerine, bu tür analizlerin temel referanslarını en iyi şekilde Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubunun hazırladığı *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler* (GEGPÜD) ve Emek Platformu'nun hazırladığı *Emek Platformu Programı*'nda (EPP) bulabiliyoruz. Yazıdaki italik alıntılar bu iki çalışmadan alınmıştır.

32 Sayılı Karar, IMF'nin benimsediği 'ödemeler dengesine parasalcı yaklaşıma göre yapılmış bir düzenlemeydi" (GEGPÜD) şeklindeki bir açıklama ile karşılaşıyoruz. Ve bu açıklamada devletin, yine kendi üzerine düşen görevi, yani *halkı* gözetme ve *kalkınmayı* öne alma görevini yerine getirmediğine işaret edilmektedir. Devletin üzerine düşen görevleri yerine getirmediği ölçüde, piyasanın başı boşluğu içinde "*yolsuzluk ve yoksulluk üretmekten başka işlevi kalmamış gözüken siyasal iktidarlar*"ın (EPP) belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. Bu vurguların işaret ettiği toplumsal yapıya ilişkin temel referanslar, devletin etkin olmadığı durumlarda *yolsuzluk, kayıt dışı bir ekonomi* ve sıcak sermaye hareketlerinden beslenen *asalak bir kapitalist* (rantiye) *kesimin* varlığı olmaktadır. Sisteme içkin yapısal süreçler, bu süreçler içindeki sınıfsal aktörler ve bunların stratejileri gündeme alınmadığı ölçüde, tek alternatif olarak devletin sağladığı olanakları harekete geçirerek *kalkınmanın* gerçekleştirilmesi ile halk denen homojen bütünlüğün örtük olarak genel iyiliğine ulaşılacağı düşünülmekte.

Kalkınmacı, planlamacı ya da üçüncü dünyacı olarak tanımladığımız yaklaşımları analiz etmekte güçlük çekmemizin temel nedeni bu açıklamaların oldukça *eklektik olmalarıdır*. Bu analizlerde, Ricardocu terminoloji ile Keynesyen terminolojinin ve dahası emek-değer teorisi dışında yer yer Marksist ve Neo-Marksist terminolojinin iç içe geçecek biçimde kullanıldığını görüyoruz. Ama bu eklektik analizler içinde Marksist analiz için temel ayırt edici unsur olan **emek-değer teorisi ve onun temel açılımı olan sermaye birikim stratejilerinin yapısal özellikleri** göz önüne alınmamaktadır. Bugünlerde yeniden ama ısrarlı bir şekilde okunması gereken Anvar Shaikh'in *The Poverty of Algebra* adlı çalışmasında belirttiği gibi;

> Eğer [Marx'ın] Kapital'in yapısının bilimsel oluşundan söz ediyorsak, bunun temelinde kavramların *sistematik* birlikteliği yatmakta. Yani her bir kavramın diğer kavramlarla ilişkisi ve içsel bağlantısı vardır. Hiçbir kavram yemek kitabında işaret edildiği gibi kendi başına basit örnek değildir. Diğer yandan her bir kavram sadece diğerlerinden dolayı bir yere sahip değildir, ayrıca kendisinin sahip olduğu kendine özgü etkileri vardır (Shaikh, 1987: 298).

Bu anlamda Marksist analizde, herhangi bir kavram yerinden edildiğinde ya da dışlandığında kapitalizmi tanımlayan Marx'ın temel şeması önemli ölçüde

tahrip olur. Bu tahribat Marx'ın emek-değer teorisini yok sayma ya da geçersiz sayma ile daha bir artmıştır. Yine Shaikh'in vurgusu ile, değer teorisi göz ardı edildiği anda, Marksist gelenekle Ricardocu, Sraffacı, Keynesyen ve Kaleckian analizler kolayca birbirlerine eklemlenebilir. Oysa Neo-Ricardocu analizler, Marx'ın vulgar ekonomi olarak adlandırdığı iktisatçıların kullandığı kavramlardan hareket eder; *denge*, maliyet olarak kâr ve daha da kötüsü tam rekabet piyasası bu kavramlardan bir kaçıdır (Shaikh,1987:298). Bu anlamda özellikle Türkiye'deki çalışmalar için örtük olan yönelimin neo-Ricardocu olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Neo-Ricardocu yaklaşımı tanımlayan temel değişkenler, teknoloji ve bölüşüm ilişkileridir. Bu yaklaşım, emek-değer teorisini bir yöntem olarak ya sosyolojinin polemik yönelimli alanı ya da matematiğin özel bir durumu olarak yorumlama eğilimindedir.[14] Böylece fiyat ve piyasa analizleri tarafından belirlenen *burjuvazinin* bölüşüm ilişkileri, emek-değer teorisinin açmazları için temel çözüm olarak tanımlanıyor (Fine, 1994:91). Bu vurgulardan hareketle, kapitalistler kâr oranlarını arttırmak için alacakları yatırım kararlarında *fiyat terimlerinden* hareket ederler. Hiç kuşkusuz burada epistemolojik bir tercih sözkonusudur: Ekonomik analizlerde doğrudan ampirik karşılığı olan değişkenlerden mi yoksa kapitalizmi tanımlayan yapısal özelliklerden mi hareket edeceğiz? Neo-Ricardocu analizlerde belirleyici olan bilgikuramsal temel, bir çeşit ampirizmdir.[15] Marx, emek-değer teorisini sadece belirli miktarlara atfen kullanmamış tam tersine üretimin sosyal ilişkilerini açıklamak üzere geliştirmiştir (Yaffe, 1994:82). Ampirik yönelimli neo-Ricardocu analizler ise sisteme içkin yapısal bütünlüğü ve bütünlüğü tanımlayan yapısal dinamikleri göz önüne almadıkları ölçüde, *üretim maliyetinden* hareketle *değer teorisini* açıklamaya yönelmişlerdir. Burada ilginç olan nokta neo-Ricardocu yaklaşımların da Marksist yaklaşımlar gibi üretimden hareketle analizlerini gerçekleştirmeleridir. Ama gerçekte neo-Ricardocu analizler, bir bölüşüm teorisinin ötesine geçemez. Bob Rowthorn'un ifade ettiği gibi Marx'ı

---

[14] Bu anlamda Neo-Ricardocu analizlere içkin olan vurguyu erken dönemde Ludwig von Borkiewicz açık bir şekilde ifade etmiştir: "Böylece Marx'ın değer ve artı-değerden hareketle elde ettiği fiyat ve kâr biçimlerini reddetmeye yöneliyoruz." (aktaran Yaffe, 1994 :87).

[15] John Weeks'in anlamlı uyarısını hatırlamak faydalı olacak: "Her değer teorisinin , değişimin nicelik yönünü mutlaka işaret ederek analiz etmesi gerekir ama Marx'ın değer teorisini farklı kılan, değişimin niceliksel analizinin niteliksel boyutla karşılaştırıldığında daha az bir rol oynamasıdır. Bu anlamda nicelik analizi nitelik analizinin bir sonucudur. Diğer bir deyişle şeylerin ne oranda değiştiğine ilişkin bir bilginin olabilirliği ancak onların niçin değiştiğine ilişkin teorinin varlığında anlam kazanır" (Week,1981 : 12).

Ricardo'dan ayırt eden ve üstün kılan temel yönelimi, onun *kapitalist üretim biçimi* kavramlaştırmasına sahip olmasıdır. Rowthorn'a göre Ricardo'nun "fiyatlar ve değerleri ele alış biçiminin karmaşıklığı; üretim ile dolaşımı, artık değer ile kârı ya da emek ile emek gücünü ayırmadaki başarısızlığının" arkasında bu kavramın yokluğu yatmaktadır (Rowthorn, 1985:18). Ricardo aslında epistemolojik bir hata *(epistemologic fallacy)* üzerinden analizlerini sürdürür[16]; kalkış noktası üretim olmakla birlikte, üretim ilişkilerini dolaşım ve bölüşüm ilişkileri dolayında açıklamıştır. Burada temel ayrım noktası Ricardo ve neo-Ricardocuların sadece üretim sürecinde yaratılan artı-değeri görmemeleri değil, Rowthorn'un işaret ettiği gibi bir bütün olarak üretim biçimi ya da daha genelleştirecek olursak, *sosyal ilişkiler olarak sermaye* kavramından yoksun olmalarıdır.[17] Sermayeyi sosyal ilişkiler olarak tanımladığımız ölçüde, değer üreten soyut emek ile somut kullanım değeri üreten somut emek ve bu ayrım dolayımıyla da emek ile emek gücü arasındaki ayrıma ulaşmış oluruz. Bu ayrımlar yapılmadığında kârın ve dolayısıyla artı-değerin kökeni ya da kaynağı üretim sürecinde değil dolaşım ve bölüşüm ilişkilerinde görünür. Oysa sermaye bir sosyal ilişki olduğu ölçüde, bu sosyal ilişkiye taraf olan emekçinin "kendisini çalışmaya, değer üretmeye *zorlayan* kapitalistin denetiminde çalıştığı gerçeği" belirleyici başlangıç noktası olmalı. Bu başlangıçla birlikte kapitalist ile emekçi arasındaki ilişkide "işçi yalnızca tükettiği geçim araçlarını yenilemek için gerekli olandan daha uzun süre çalışmak zorundadır. Dolayısıyla, bir meta olduğundan artık değer olan, artık üründe içerilmiş, *artık* emek harcanmak zorundadır" (Rowthorn, 1985: 25). Bu anlamda Marx'ın değer kuramı, "emek-zamana dayanmakla birlikte değerin özü ile onun değişimde bir fiyat olarak varlık ya da ifade biçimi arasında fark gözetir. Marx'ın değer kuramı, meta üreten bir toplumda, emeğin ikili niteliğine (somut ve soyut) karşılık gelen metanın ikili niteliği (kullanım değeri ve değişim değeri) üzerinde yoğunlaşan bir değer kuramıdır (Fine vd., 1993: 153). Emek ile emek gücü ayrımı yapılmadığında; üretim, insan emeğinin kullanım değeri olarak nesnelleştiği emek süreci olarak tanımlanmaz, sadece fiziksel girdiler tarafından belirlenen teknik bir süreç olarak analiz edilir. Emek, diğer üretim

[16] İktisat teorisinin bilgi kuramsal yönelimlerine eleştirel bir yaklaşım için bkz: Ercan (1997, özellikle I. Bölüm).

[17] Sosyal ilişki olarak sermaye ve farklı biçimlerde sermayenin açığa çıkış tarzlarının analizi için bkz: Ercan, 1998a ve 1998b.

faktörleri gibi bir meta, dolayısıyla maliyet unsuru olarak analize dahil edilir. Yani herhangi bir metanın fiyatını, onun üretim maliyetine kâr oranını eklemek suretiyle bulabiliriz. Bu noktada neo-Ricardian analizleri tanımlayan temel özellik olan bölüşüm ilişkileriyle karşılaşırız: "Bir defa emek süreçleri teknik bir süreç olarak görüldüğünde, sadece 'bölüşüm' ilişkileri gerçek anlamda sosyal bir olgu olarak karşımıza çıkmakta" (Shaikh, 1987: 308). Artı-değerin kaynağı üretim değil dolaşım alanına çıkarıldığı an, emekçiler ile kapitalistler arasındaki temel ilişki, dolaşım alanındaki bölüşüm ilişkileri üzerinden kurulacaktır. Böyle bir çerçeveden hareket edildiğinde ise, temel problem işçi sınıfı ile kapitalistler arasındaki pazarlık olacaktır. Pazarlığın kendisi de süreç içinde ücret ve kârların miktarını belirleyecektir.[18] Burada tüm ilişkiler, artık bölüşüm süreci içinde taraflar arasındaki mücadele dolayında belirlenecektir. İşçiler pazarlıkta hak ettikleri bir ücret elde ettikleri ölçüde, bölüşüm ilişkileri sorunsuz devam edecektir. Bu analizde süreç ve sürece içkin olan neden-sonuç ilişkileri tamamen tersine çevrilmiştir. Ücretlilik ilişkisi, kapitalizmin temel problemi olan emeğin bir meta olarak üretim sürecine sokulmasından kaynaklanmaktadır; oysa ki bu tür analizlerin ilgilendiği konu; ücretin ne kadar olacağıdır. Böylece kapitalizmin özüne ilişkin artı-değer ve sömürü ilişkileri sadece dolaşım alanına ait bir sorun olarak analiz edilmekte, bu alandaki adaletsizlikler için de müdahale edecek bir *aktör* arayışına gidilmektedir. Böylece kapitalizmi tanımlayan öze ilişkin çelişkiler teoride sadece elenmiş olmakla kalmayacak, başka bir problem yani *devlet*, analize yerleştirilmiş olacaktır. Devlet, pazarlık sürecinde adil olmayan bölüşüm ilişkileri için adaleti gözeten bir işlev yüklenmektedir. Bu anlamda bu teoriler bir yandan güç ilişkilerine referans yaparken, öte yandan *düzenleyici güç olarak devlet* analizlerinde önemli bir yer tutuyor. Özellikle Türkiye'de belirleyici olan muhalif analizlerde, devlet ya bölüşüm ilişkilerinde gereken müdahaleyi göstermediği ya da üretken sermeye için gereken donanımı sağlamadığı için eleştirilmektedir. Neredeyse kapitalizmi tanımlayan tüm mekanizmaların devletin ve siyasal olanın belirleyiciliği dolayında açıklanması, beraberinde devlete ilişkin temel araçlardan biri olan planlamayı gündeme getirmektedir.

[18] Bu anlamda Glyn ve Sutcliffe'nin (1972) İngiltere'de kapitalizmin tarihsel gelişimini, özellikle 1970'lerde karşılaştığı krizi açıklamak için kaleme aldıkları neo-Ricardocu çalışmaları oldukça önemlidir.

Kalkınma yönelimli çözümlemeler ilk elden, planlama ve planlamanın temel nesnesi olarak da homojen kabul edilen ulusal sınırlar içinde yaşayan halk yığınlarının iyiliği üzerinde yoğunlaşmaktadır. EPP'nin alternatifler kısmı bu vurguları net bir şekilde açığa çıkarır:

> 1- Türkiye'de devletin küçültülmesi yönündeki politikalar, kamu kesimi potansiyelinin kalkınma amaçlı olarak harekete geçirilmesi önünde engel oluşturmaktadır (...)
>
> 2- Devletin ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını yeniden kazanması ve geliştirmesi, Türkiye'nin geleceğini planlama yetilerini yeniden kazanmasıyla mümkündür. (...)
>
> 3- Ülkemizin bilim ve teknoloji politikaları temelinde, ulusal stratejik kalkınma programlarını uygulayabilmesi için eğitim sisteminde, tüm çalışanların çalıştıkları alanda her türlü üretim bilgisine sahip, araştırıcı özellikleri gelişmiş, nitelikli insan gücünü yaratmayı hedefleyen, yapısal bir reform gerçekleştirilmelidir. (...)
>
> 4- Türkiye, stratejik öngörüyle insan kaynakları planlamasını da göz önüne alarak ulusal politikalarını belirlemelidir. Bilim ve teknolojide yetkinleşme ve bunu ülkemiz ölçeğinde toplumsal ve ekonomik faydaya dönüştürme isteğiyle; sistemik bütünlük, siyasi kararlılık, süreklilik içerisinde ulusal bir strateji saptamalıdır. İnsandan, yaşamdan ve emekten yana bir sanayileşme politikasını, toplumsal bir proje çerçevesinde tüm ilişkileri yeniden düzenleyerek ele almalıdır. (EPP, 2001).

Devletin donanımlı kılınması, planlama ve verili kaynakların etkinliğinin sağlanması sonuçta "*ucuz-marjinalleşmiş emeğe ve taşeronlaşmaya dayalı ihracat yapısını dönüştürecek, ulusal sanayiin rekabet gücünü geliştirecek bir stratejiyi*," (GEGPÜD) yani kalkınmayı olanaklı kılacaktır. Bu vurgu aslında, ulusal ekonominin dünya kapitalist hiyerarşisi içinde daha iyi bir konuma yükselmesi amacını taşımaktadır. *Halk, yoksulluk, kalkınma, dış güçler, ulusal sermaye* gibi oldukça belirsiz kavramlarla gerçekleştirilen bu tür analizlerde, kapitalizme özgü *yapısal dinamikler* ve bunların temel aktörleri olan *sınıflar* ve dahası *sınıf-içi bileşenler* analiz dışında kalmaktadır. Böylece bütüncülleştirilmiş Keynesyen makro-ekonomik veriler dolayında gerçekleştirilen analizler, verili sosyal olgulara içkin olan dinamikler ve bu dinamikleri harekete geçiren

kapitalizme özgü mekanizmalar göz ardı edilmektedir.[19]

1.4. Eleştirel-Marksist Sosyal Analizin Katkısı

Yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığım iki farklı açıklama ve anlama tarzının açmazlarına karşılık, Marksist sosyal analizin gerçekliği anlamamız açısından bir dizi olanağa sahip olduğunu düşünüyorum. Marksist teoride kapitalizm, toplumsal ilişkiler toplamı olarak analiz edilir. Bu anlamda belirli bir anda açığa çıkan olumsuzluklar; politikacıların kararları, kurumların hataları, sahip olunan kültürel dinamikler, belirli bir kesimin kötü niyetleri ya da ülkeye dışarıdan müdahale eden dışsal faktörlere bağlanarak açıklanmaz. Tüm bu olumsuzluklar, aslında toplumsal ilişkiler sistemi olarak kapitalizme içkin olan genel eğilimlerin belirli bir tarihsel ve mekansal bağlamda açığa çıkışı olarak analiz edilir. Soruna böyle bakıldığında Lenin'in bir dönem yaptığı eleştirileri hatırlamak faydalı olacaktır. Özellikle Rusya'da yaşanan değişimi anlamaya çalışan halkçılar ile Marksistler arasındaki farklılıkları Lenin açık bir şekilde ifade etmiştir:

> Bir halkçının bu pek açık ve kesin itirafı ile Marksistlerin tezleri arasındaki biricik, ama son derece önemli fark şudur; Bu <<güçler>> halkçının gözünde, <<hayata asalak olarak sarılan>> bir takım <<korsanlar, çapulcular olduğu>> halde Marksistin gözünde, kapitalist bir oluşumun temsilcisi sosyal <<hayat>>ın ürünü ve ifadesi olan burjuva sınıfı içinde doğmuştur, canlanmıştır, ya tesadüfen ya da dışarıdan <<hayata asalak olarak sarılmamıştır>>. (...) Marksist maddi değerlerin üretiminde insanlar arasında mevcut ilişkilerle, ticari iktisada yerleşip, emeği bir meta haline getiren, sermayeye kul köle edip, üretimi arttıran ilişkilerle açıklar. *Burada bir tesadüfü değil, sosyal iktisadımızdaki kapitalist teşkilatın zorunlu verisini görür.*

[19] Üçüncü Dünyacı, Halkçı ve Kalkınmacı analizlerin, kapitalizmin toplumsal ilişkiler üzerinde egemenliğini daha fazla inşa ettiği günümüz koşullarında artan ölçüde önem kazandığını ama bu önem kazanma halinin sistem için alternatif bir dizi dinamiği içerme anlamına gelmediğini ısrarla dile getirmek istiyorum. Bu anlamda önümüzdeki dönem için süreci anlama ve alternatif çerçeveler oluşturmada, yukarıda ifade edilen analiz tarzları ile Marksist analizler arasında önemli tartışmaların olacağını (ya da en azından benim için olması gerektiğini) düşünüyorum. Üçüncü Dünyacılık ve kalkınmacılık için eleştirel kısa bir çerçeve için bkz: Ercan, 2002a.

(1974:37, vurgular bana ait, F.E).[20]

Diğer yandan kalkınmacı ya da ulusalcı yaklaşımların analizlerinde bütünlüklü bir sistem analizi olmadığı ölçüde, devlet ile toplum ya da piyasa arasındaki ilişkiler de oldukça sorunlu bir durum arz eder. Bu yaklaşımda devlet, piyasanın dışında piyasaya rağmen bir gerçeklik olarak görülür. Bu yönüyle de, ulusalcı, kalkınmacı yaklaşımlar liberal devlet analizlerine en azından yöntemsel olarak benzerlikler gösterirler. Oysa kapitalist toplumda devlet, sermaye birikiminin farklı aşamalarında sınıflar arası yada sınıf içi ilişkiler dolayında sürekli olarak yeniden yeniden biçimlenir. Bu anlamda sermaye birikim sürecinde sınıflararası dinamikler göz önüne alınmadığı ölçüde, devlet sorunsalı anlaşılamaz. Yine Lenin'in analizine başvuracak olursak;

> Burjuvaziye gelip geçici ve arizi bir şey diye bakan halkçı, burjuvaziyi devlete bağlayan bağları görmez, (...) gidip burjuvazinin çıkarlarını savunan kimseden (devletten) medet umar. Böylece halkçının faaliyeti, kendini insansever gösteren o vesveseli ve temkinli resmi liberal faaliyete indirgenmiş olur; çünkü, bu faaliyet, bu türlü faaliyetlerden hiç korkusu olmayan <<çıkarlar>>a ciddi olarak dokunmaz. Marksist bu her şeyi birbirine karıştırmaya son verir (...) Marksiste göre, sebep bir kelime ile ne siyasette ne devlette, ne de <<toplum>>da aranabilir: sebebi Rusya'nın bugünkü iktisadi teşkilatlanmasında aramak gerekir. Esas mesele, <<marifetli insanlar>>ın ya da <<düzenbazların>> bulanık suda balık avlamaları değil, <<halk>>ın birbirini reddeden, birbirine zıt iki güçten oluşmasıdır. (1974: 53).

Toplumsal ilişkilerin kapitalizmin yapısal özellikleri tarafından belirlenmesi Marksist sosyal analizin temel referans noktası iken, bu belirlemenin açığa çıktığı mekanizmanın sermaye birikim süreci/süreçleri olduğunu ifade etmemiz gerekiyor. Kapitalizmin tarihsel gelişimi farklı mekanlarda gerçekleştiği ölçüde, sermayenin dünya ölçeğinde toplam sosyal döngüsü ile yüzleşme beraberinde farklı donanımlara sahip toplumlar ve ülkelerin varlığına yol açmıştır. Biz değer yüklü kavramlardan uzak durabilmek için, kapitalizmin tarihsel gelişimine eklemlenme açısından *erken kapitalistleşen*

[20] Kapitalizmin Rusya'da gelişimi ile birlikte açığa çıkan sürecin anlaşılmasına ilişkin halkçı yaklaşımların bütünlüklü eleştirisi için bkz: Lenin, 1972.

ülkeler ve *geç kapitalistleşen ülkeler* ayrımı yapmayı uygun buluyoruz.[21] Bu tür bir kavramlaştırma direkt olarak sermayenin dünya ölçeğinde döngüsüne eklemlenme açısından farklı donanımlara sahip ülkelerin/toplumların varlığını vurgular. Fakat sermayenin dünya ölçeğinde işleyişine farklı donanımlarla katılmak, yani eşitsizlik hali bu ülkelerde sermaye birikiminin ve dolayısıyla kapitalist ilişkilerin gelişmeyeceği anlamına gelmez. Bu yöndeki bir analizi Leon Trotsky'nin *Rus Devriminin Tarihi* adlı çalışmasının ilk bölümünde açık bir şekilde bulabiliriz:

> Tarihin genel yasalarının kaba şematik yaklaşımlarla hiçbir ortak yanı yoktur. Tarihsel sürecin en temel yasası eşitsizliktir ve bu yasa (eşitsizlik) geri ülkelerin gelişiminde kendisini çok keskin ve karmaşık bir şekilde açığa çıkarır. (...) Bu evrensel yasanın varlığında, daha iyi bir isim bulamadığımız sürece *birleşik gelişme yasası* olarak adlandıracağımız başka bir yasa açığa çıkar. Birleşik gelişmeden çeşitli aşamaların ve adımların eşzamanlı varoluşu ve birleşmesini, arkaik biçimlerle çağdaş biçimlerinin bir karmaşasını anlatmak istiyoruz. (Trotsky, 1977: 27).

Birleşik ve eşitsiz gelişme eğilimi aslında aşırı soyutlama ile elde ettiğimiz sermaye birikiminin dünya ölçeğinde işleyişini, daha bir somut ve daha bir gerçeklik dolayında analiz etmemize olanak sağlayacaktır. Eşitsiz ve birleşik gelişme, sermayenin dünya ölçeğinde birikiminin genel bir açığa çıkış tarzı olmakla birlikte, bu genel işleyişe katılması yine Trotsky'nin aynı yerde işaret ettiği gibi, tamamen ülkelerin tarihsel, kültürel ve ekonomik donanımlarının tanımladığı çerçevede belirlenir. Ama bu donanımın kapitalist ilişkiler içine çekilmesi, sermayenin sosyal toplam döngüsünü tanımlayan mekanizmanın zaman içinde eşitsiz de olsa inşası dolayında gerçekleşir. Sermayenin toplam sosyal döngüsünün dünya ölçeğinde süregelen eşitsizlikler dolayında biçimlenmesine rağmen, bu eşitsizliğin varlığı ülke içinde sermaye birikimi mekanizmasının geç de olsa harekete geçmesine neden olur. Bu, dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim mantığının zorunlu sonucudur. Böylece eşitsiz de olsa, ülke içinde sermayenin bütünlüklü toplam döngüsünü tahrip etmiş olsa da, geç kapitalistleşen ülkelerde de kapitalizmi tanımlayan sermaye birikim mekanizması ve bu mekanizmayı tanımlayan sosyal ilişkiler ağından

[21] Bu ayrımın detayları için bkz: Ercan, 2001a.

bahsetmemiz gerekiyor. Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı çalışmasında, kapitalizmin ülke içinde gelişme dinamikleri oldukça detaylı açıklanmıştır:

> Meta ekonomisi ortaya çıkınca, iç pazar da ortaya çıkar. (...) iç pazar, meta üretiminin ürünlerden işgücüne uzanmasıyla yayılır: ve ancak işgücünün meta haline dönüşmesiyle orantılı olarak, kapitalizmin, tüm ülke ekonomisini kucaklar, ki bu ekonomi esas olarak, kapitalist toplumda gitgide daha önemli bir yer tutan üretim araçları sayesinde gelişir. (...) İç pazarın gelişme derecesi , ülkedeki kapitalizmin gelişme derecesidir (Lenin, 1988: 52).

1.5. Türkiye'nin Krizi İçin Kavramsal Bir Çerçeve

1980'li yıllarda Türkiye gibi ülkelerde gerçekleşen bütünlüklü dönüşümün temelinde sermayenin dünya ölçeğinde belirleyici olması yatmakla birlikte, dünya ölçeğinde işleyen sürece her bir ülke, sahip olduğu kapitalist ilişkilerin ulaştığı aşamaya bağlı kendine özgü bir dizi mekanizmayla eklemlenmektedir. Bu anlamda belirleyici olan sadece dışsal faktörler değil, aynı zamanda dışsal faktörlerle ilişkiye giren içsel dinamiklerdir de. Geç kapitalistleşen ülkelerde, ülke içi kapitalist ilişkilerin gelişmesi belirleyici bir öneme sahiptir ve zaten kapitalizmin dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artmasında bu değişimin özel bir katkısı olmuştur. Bu vurguları üçüncü dünyacı, halkçı ya da kalkınmacı analizlerin ülke içi kapitalist ilişkilerin bütünlüklü yapısına işaret etmediğini daha iyi ortaya koymak amacıyla yapıyoruz. Bu anlamda ülke içinde kapitalizmin gelişmesinin oldukça belirleyici olduğunu ve bizzat bu süreci tanımlayan özelliklerin ülke sermayesinin dünya sermayesi ile eklemlenme tarzını biçimlendirdiğini ısrarla vurgulamak gerekiyor.

Özellikle IMF ve Dünya Bankası dolayısıyla dış güçlere ilişkin ısrarlı vurgular, dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim mekanizmasındaki emek-sermaye arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilere içkin olan artı-değer yaratma ve sömürü ilişkilerinin farklı bir düzleme taşınarak analizinin yapılmasına neden olmuştur. Neo-marksist, üçüncü dünyacı ve bağımlılık analizlerine içkin olan bu tür ele alışlarda, gelişmiş kapitalist ülkeler (merkez ya da metropol ülkeler) kapitalist olmayan yada az gelişmiş kapitalist ülkeleri (çevre yada uydu ülkeleri) sömürmektedir. Dick Bryan'ın anlamlı ifadesi ile bu açıklamaya

göre, global kapitalistler ulusal kapitalistleri sömürmektedirler. Burada sömürü kavramı daha çok egemenlik ilişkileri dolayında analiz edilmekte ve Marksist sömürü kavramından önemli ölçüde farklı ele alınmaktadır. Bryan bu yaklaşımı şöyle eleştiriyor:

> [Bu analizlerde] sömürücü sınıf ilişkileri ülkeler arasındaki sömürü ilişkileri dolayımında ele alınmakta; daha açık bir ifadeyle sömürü, güç ve hakimiyet ilişkileri üzerinden analiz edilmektedir. Oysa ki Marksist analizde sömürü ilişkileri artı değere el koyma sürecinde belirlenir (Bryan, 1995: 425).

Aslında Marksist analizi, diğer muhalif analizlerden ayırt eden temel özellik, sömürü ilişkilerinin kapitalist sisteme içkin olan mekanizma dolayında tanımlanmasıdır. Bu mekanizma geç kapitalistleşen ülkeler için de geçerli ise, o zaman karşımızda kapitalizmin dünya ölçeğinde işlemesine ilişkin genel eğilimler ile bu eğilimlerin farklı mekan ve tarihlerde açığa çıkış tarzları arasındaki o zorlu, çok değişkenli gerçekliği kabul etmemiz gerekiyor. Böyle bir kabul ise IMF ve Dünya Bankası'nı fetişleştiren ve temel sorunu dışsal faktörlere bağlayan analizlere çok daha dikkatli yaklaşmayı, 32 Sayılı Kararnameyi siyasal mekanizmanın hatalı bir kararı olarak analiz eden, sermaye derken sadece uluslararası sermayeyi ya da çok uluslu şirketleri gören bir dizi kabule daha eleştirel yaklaşmayı zorunlu kılıyor. Türkiye'nin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme süreci, aynı zamanda ülke içinde belirli düzeye erişen sermayenin kendi tarihsel ve toplumsal özelliklerinin olumlu ve olumsuz yanlarını kullanmasına olanak sağladığını belirtmemiz gerekiyor. Bizi dünya kapitalist sistemi içine çeken tek başına IMF veya Dünya Bankası ya da uluslararası sermaye değil, sermayenin toplam döngüsünü ülke içinde tamamlayan sermaye kesiminin bizzat kendisi ve dahası sermaye birikimine içkin olan zorunluluklardır. Özet olarak çok değişkenli ve dinamik bir Marksist çerçeve, bağımlı sermaye birikim sürecini sadece dışsal dinamiklere ya da içsel dinamiklere bağlayarak açıklamanın yaratacağı olumsuzluklardan kurtulmamıza olanak sağlayacaktır.

Diğer yandan Türkiye'de 1980'lerde gerçekleşen değişim eğilimlerine Marksist sermaye birikim mekanizması açısından bakmak, bütüncülleştirilmiş makro veriler dolayında yapılan analizlerin eksik ve yer yer hatalı sonuçlara varan bilgisinden kurtulmamızı olası kılar. Bu anlamda makro ekonomik

göstergelerin kendi içinde belirli bir mantık dolayında bileşenlerine ayrılması *(decompose)* edilmesi gerekiyor. Bunun en basit örneği makro verilere baktığımızda, Türkiye'nin son yıllarda olumsuz bir eğilim içine girdiğini ve bu anlamda da değişimin ekonomi açısından tümüyle olumsuz sonuçlar yarattığını söylemek zorunda kalıyoruz. Oysa ekonomik verilere sınıfsal açıdan yaklaştığımızda örneğin sermaye ve devletin ekonomideki durumu gibi bir ayrımla ya da sermayenin toplam döngüsünde farklı işlevler üstlenen sermayeler açısından soruna baktığımızda, karşımıza farklı sonuçlar çıkıyor. Özellikle Türkiye gerçeğinde, az sayıda holding biçiminde örgütlenen ve sermayenin farklı işlevleri üzerinde uzmanlaşarak bunları kendi bünyesinde toplayan gruplar (örneğin Çukurova, Koç, Doğan, Sabancı) son dönemde gerçekleşen değişim sürecinden büyüyüp güçlenerek çıkmışlardır.[22] Sermaye birikim sürecine paralel olarak ülke içi sermayenin toplam döngüsünde belirli bir donanıma sahip olan az sayıda sermaye grubu, sermayenin toplam döngüsü üzerinde *kontrol yeteneklerini* yoğunlaştırarak artırmışlardır. Özellikle holding biçiminde organize olan bu gruplar 1970'li yılların sonunda karşılaştıkları derinleşen bunalımı aşmak ya da bunalımı *kontrol etmek* için yeni sermaye birikim biçimine uygun *stratejiler* (dışa yönelik sermaye birikim stratejisi) ve bu stratejilere uygun yeni *hegemonik* oluşumlara yönelmişlerdir. Sermayenin bu yeni stratejileri ve dolayısıyla artan kontrol yeteneği, ülkedeki verili tüm toplumsal ilişkilerin dönüşümüne neden olmuştur.[23] Sermayenin kontrol yeteneğini arttırması derken yine kapitalizme özgü üç temel dinamikten bahsettiğimizi ifade etmemiz gerekiyor. Sermayenin nicelik olarak birikimini ifade eden *sermayenin yoğunlaşması*, birikimin nitelik olarak diğer sermayeleri içermesi anlamında *merkezileşmesi* ve son olarak da ulusal düzeyde gerçekleşen sermayenin uluslararasılaşması anlamında mekansal bir

---

[22] Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Sönmez, 1990 ve Ercan, 1998b.

[23] Kontrol kavramı, kapitalist ekonomiyi tanımlayan 'yapı' ile 'aktör' arasındaki ilişkinin anlaşılması için özel bir önem taşıyor. Yapı burada kapitalizm, mekanizma ise *sermaye birikim süreci* olarak tanımlanırken, aktör ise birikim sürecinde açığa çıkan somut sınıf ilişkilerine taraf olanları göstermek için kullanılıyor. Kontrol kavramı, sermaye birikiminin nesnel gelişimine bağlı olarak, tek tek aktörlerin bireysel belirlemelerinin ötesinde sürece egemen olan ilişkiler dolayında açığa çıkar. Sermayenin toplam döngüsünde farklı işlevleri üstlenen sermaye içi gruplar, sermayenin gelişim dinamiklerine (merkezileşme ve yoğunlaşma) bağlı olarak sermayenin toplam döngüsü üzerinde kontrolünü artırır (Overbeek ve Pijl, 1993). Kontrol farklı düzeylerde gerçekleşir; temel sınıflar olan kapitalist ile işçi arasında süren kontrole ilişkin çatışmanın yanı sıra, kriz ve yeniden yapılanma dönemlerinde sermayeler arasında da kontrol ilişkileri daha fazla öneme sahip olur. 1980'lerde Türkiye'de gerçekleşen dönüşümü anlamak için kontrolün farklılaşan bu biçimleri özel bir anlam taşımaktadır.

gerçeklik olarak *sermayenin genişlemesi* eğilimlerinden bahsettiğimizi vurgulamamız gerekiyor. Eleştirel-Marksist bir analizin, sermaye birikim süreci ve bu sürecin belirli bir tarihsel gerçeklik olarak açığa çıkış koşullarını açıklamaya yöneldiği andan itibaren bu Marksist kavramları referans alması ve bu kavramların gerçeklikle olan ilişkilerini ampirik/yapısal düzeyde gözden geçirmesi gerekir.

Marksist analiz açısından tutarlılığı sağlamak için kriz üzerine ileri sürülen açıklamalarda yapısal ve tarihsel özelliklerin göz önüne alınmadığını vurgulamamız gerekiyor. Trotsky'nin açık bir şekilde ifade ettiği gibi:

> Kapitalist denge koşulu tam anlamıyla kompleks bir olgudur. Kapitalizm bu denge koşulunu ürettiği gibi bu koşulları bozar, yeniler ve yeniden bozmak üzere denge üretir ve bu süreç sürekli olarak kapitalizmin verili egemenliğinin sınırlarının genişlemesine neden olur. Ekonomik düzeyde dengenin süreklilik arz eden bu yıkım ve yeniden yapılanma süreci aynı zamanda kriz ve ekonomik iyileşmenin nasıl biçimlendiğini de belirler. (Trostky, 1987: 227)

Yukarıda işaret edilen süreç, sınıflararası bir dizi çelişkinin daha bir açığa çıkmasına yol açtığı gibi devletler arasındaki denge koşullarının da yeniden biçimlenmesine neden olur (Trostky, 1987: 227). Kriz ve denge koşulları sermaye birikiminin dünya ölçeğinde belirleyiciliğini arttırdığı ölçüde, yıkım ve yeni denge koşulları da sermayenin dünya ölçeğindeki işleyişi tarafından daha fazla belirlenecektir. Bu referanslardan hareket ettiğimiz ölçüde, son zamanlarda sıklığı artan krizin analizinde kısa erimli ve olay yönelimli açıklamaların yetersiz kaldığını/kalacağını belirtmemiz gerekiyor.

1980'li yıllarla birlikte uygulamaya konulan dışa yönelik sermaye birikim stratejileri, kendi içinde bir dizi açmazı da içeriyor. Sürecin çelişkili olması, ilk etapta kapitalizmin genel dinamikleriyle, ikinci olarak da eşitsiz ve birleşik gelişmenin yarattığı dinamiklerle ilişkilidir. Bu eğilimlerden hareket ettiğimizde en önemli açmaz, ülke içinde görece egemen olan sermaye gruplarının artık doğrudan kontrol edemedikleri ve görece donanımsız kaldıkları *dünya sermayeleriyle* ilişkiye girmiş olmalarıdır. Dünya ölçeğinde sermaye birikiminin kendisine özgü *güç hiyerarşisi* içinde anlamlı bir yer edinmek oldukça zor ve maliyetli olduğu ölçüde, uluslararasılaşmak isteyen sermayeler, bu hiyerarşi içinde kural koyan değil de verili kuralları kabul eden

bir konuma dönüşmüşlerdir. Hiç kuşkusuz kuralları kabul etme zorunluluğu genel bir işleyiş olmakla birlikte, yine bu zorunluluk, sermayelerin kendi içindeki farklılıklarına göre süreçten farklı biçimlerde etkilenmelerine neden olmuştur. Bu anlamda 1980'lerden sonra Türkiye'de gerçekleşen değişimi anlamak için genel olarak sermaye kavramını kullanmak oldukça yetersiz olacaktır. Türkiye'de sermaye birikiminin artık tam anlamıyla kapitalist mantık dolayında biçimlendiği 1980'li yıllar, aynı zamanda sermaye birikimine içkin olan çelişkilerin daha bir açığa çıktığı yıllar olmuştur. Bu çelişkiler ise sermaye birikimine taraf olan bireysel sermayeler arasındaki çelişkilerin ve rekabetin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Uluslararası sermaye birikim sürecine aktif bir biçimde katılma pratiği, yerel düzeyde etkinliğini sürdüren bireysel sermayelerin uluslararası dinamiklerle yüzleşmesini zorunlu kılmıştır. Bu yüzleşme ve yüzleşmenin sınıflar açısından sonuçları ekonomide belirsizliği arttırmıştır. Belirsiz ortama karşın bireysel sermayelerin temel reaksiyonu, verili sermaye donanımını arttırmak olmuştur. Sermaye donanımını artırma yönündeki istek ya da zorunluluk, 1980'lerden günümüze Türkiye'de yaşanan süreçlerin niteliğini belirlemiştir.

Diğer yandan dünya ölçeğinde geçerli olan *güç hiyerarşisinin* 1970'lerden itibaren çelişkili bir yeniden yapılanma içinde olduğunun da hatırlanması gerekiyor. Özellikle sermayenin dünya ölçeğinde değerlenme koşullarının daha da zorlaştığı bir dönemde, birikim sürecinin uluslararasılaşması yönündeki uygulamalara yönelmek, dünya ölçeğinde geçerli olan güç ilişkilerinin ve verili hegemonik konumların kabulü anlamına gelecektir. 1970'lerin ortalarından itibaren erken kapitalistleşen ülkelerde yaşanan sermaye birikiminin yeniden değerlenme koşullarının krize girmesi, bu ülkelerin bireysel sermayeleri için uluslararasılaşmayı önemli bir strateji biçimine çevirmiştir. Ama süreci anlamamız açısından önemli olan özellik, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde yeniden değerlenme koşulunun para, ticaret ve üretken sermayeler için farklı biçimlerde, farklı ilişkiler dolayında gerçekleşmesidir. Sermayenin dünya ölçeğinde döngüsü, para sermayesinin para olarak değerlenme koşulları için belirli mekan ve ülkeleri öne çıkarırken, üretken sermayenin yeniden değerlenmesi için oldukça önemli yeni mekanizmalar harekete geçirilmiştir.

Gerek buraya kadar yapılan açıklamalar açısından gerekse bundan sonra Türkiye pratiğine ilişkin açıklamalarda ifade edilmesi gereken bir başka

nokta, sermaye birikiminin tarihsel olarak farklı evreler dolayında gerçekleşmesidir. Kapitalizmin hangi aşamalardan geçtiği sorusuna verilen cevap, aynı zamanda yapılacak analizin içeriğini önemli ölçüde belirleyecektir.[24] Hiç kuşkusuz teleolojik bir aşamadan bahsetmek mümkün değildir. Geç kapitalistleşen ülkeler için, sermaye birikimini tanımlayan bütünlüklü mekanizmanın işleyişine dair, birbiriyle ilişkili ve birbirleri üzerine etki eden iki ayrımın yapılması mümkün. İlk ayrım, sermaye birikiminin sosyal mekanizmasının temel uğrakları olan para-sermaye, ticari sermaye ve üretken sermaye döngülerinin belirleyici olduğu aşamalar dolayında yapılabilir. Buradaki farklı aşamalar tanımlaması, her aşamada sermayenin bir döngüsünün ağırlıklı belirleyici olduğu anlamında kullanılmıştır. Geç kapitalistleşen ülkeler kapitalist gelişmeyi, özellikle yukarıda işaret ettiğimiz eşitsiz-birleşik gelişme eğilimi dolayında ve etkisine bağlı olarak yaşarlar. Erken kapitalistleşen ülkelerde belirleyici olan ticari, para ve üretken sermaye döngüleri, geç kapitalistleşen ülkelerle ilişkiye girdikleri zaman ve koşulların da etkisi ile belirli bir gecikme dolayında gerçekleşir.[25] Geç kapitalistleşen ülkelerde sermayenin toplam sosyal döngüsü ya da sermaye birikim süreci, başından itibaren dünya sermayesi ile eşitsiz bir ilişki içinde olmakla birlikte, ülke içinde sermaye mekanizmasını tamamlayan ticari, para ve üretken sermaye döngülerinin kendi içinde tamamlanmasına bağlı olarak, (ama daha çok üretim sermayesinin az sayıda sermaye için tamamlandığı koşullarda) ikinci bir ayrım veya aşamadan bahsedebiliriz. Bu ayrımı;

i) sermayenin toplam döngüsünün ülke içinde gerçekleştiği aşama ile,

ii) sermayenin toplam döngüsünün uluslararasılaştığı aşama biçiminde yapabiliriz.[26]

Hiç kuşkusuz bu ikili ayrım, kendi içinde birbiriyle ilişkili olduğu gibi dünya ölçeğinde işleyen sermayenin temel belirleyenleriyle de ilişkilidir. Diğer yandan her bir aşama, beraberinde bu aşamaya özgü sınıfsal ilişkileri içermektedir. Bu anlamda kapitalizmin dinamik bir analizi yapıldığında, ister

[24] Bu konuda oldukça detaylı bir derleme için bkz: Albittron vd., 2001.

[25] Bu konuda detaylı bir analiz için bkz. Kay, 1979. Diğer yandan soruna farklı bir açıdan yaklaşan bir çalışma için bkz: Taylor, 1984.

[26] Bu konuda oldukça anlamlı bir çalışma için bkz. Bryan, 1995.

istemez, sermaye birikiminin tarihsel olarak farklı eğilimlerinin dikkate alınması gerekiyor..[27]

1.6. Küresel kapitalizm ve değişen üretim şeması

Kapitalizmin aşamaları açısından, 1970'lerden itibaren sermaye birikiminin dünya ölçeğinde etkin işlemeye başladığını ve bu anlamda sermayenin merkezileşme, yoğunlaşma ve genişleme eğiliminin dünya ölçeğinde belirleyici olduğunu belirtmemiz gerekiyor.[28] Gelinen noktaya küresel kapitalizm diyecek olursak,[29] küresel kapitalizmi Marksist bir çerçevede anlaşılır kılacak birbiriyle ilişkili iki değişkenin belirleyici olduğunu söylememiz gerekiyor. Küresel kapitalizmde artı-değer üretme süreci üretim süreci ve emek sürecinde gözlemlenen değişimlere bağlı olarak;

i) değerin *meta biçiminin* üretilmesinin dünya ölçeğinde artan *disentegrasyonuna* (tek bir meta üretiminin farklı aşamalara ayrılması ve her bir aşamasının farklı mekanlarda gerçekleşmesi) neden olurken,

ii) değerin *para biçiminin* açığa çıkması *dünya ölçeğinde* gerçekleşen *entegre* bir mekanizmanın gelişmesine yol açmıştır. Buna bağlı olarak da paranın dünya ölçeğinde üretilmesi aynı zamanda *finansal yapıların* artan oranda dünya ölçeğinde *bütünleşmesine (integrasyonuna) neden olmuştur.*[30] Dünya kapitalizmini daha somut düzeyde tanımlayan olgu ise, az sayıda çokuluslu şirketin dünya ölçeğinde üretken sermaye, para sermaye ve ticari sermayeyi kontrol etmeleridir. Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının ötesinde, üretim faaliyetinin kendisi yeniden yapılanmıştır. Çokuluslu firmaların, belirli bir metaı üretmek için seçtikleri temel yöntem, üretimi 'en az maliyet-en fazla kârlılık' koşullarında örgütlemek olmuştur. Üretim faaliyetinin, teknolojik

---

[27] Çalışmamızda Türkiye'de kapitalizmin gelişiminin tarihsel evrelerini detaylı olarak ele alan bütünlüklü bir analiz yapmıyoruz ama ilerleyen sayfalardaki Türkiye'ye ilişkin açıklamalarda bu çifte ayrımdan yararlandığımızı belirtmemiz gerekiyor.

[28] Küresel kapitalizm kavramı ve özellikle esnek sermaye birikimi kavramı ile birlikte ele alınışı için bkz. Harvey, 1989 ve daha detaylı bir dizi ele alış için Ross vd. 1984.

[29] Küresel kapitalizmi yukarıdaki dipnotta ifade ettiğimiz, sermayenin toplumsal ilişkiler üzerindeki gerçek egemenliğini kurması, başka bir ifadeyle sermaye birikimine özgü dinamiklerin dünya ölçeğinde belirleyici olması anlamında kullandığımı belirtmek isterim.

[30] Ekonominin finanslaşmasının tarihsel ve toplumsal özelliklerinin Marksist bir çerçevede analizi için bkz. Ercan, 1992b.

gelişmenin sağladığı olanaklar sayesinde farklı parçalara ayrılabilmesi ile birlikte, üretim sürecinin mekansal olarak birbirinden hızla ayrılması ve parçalanması *(disaggregate production)* dünya ölçeğinde yeni bir mekansal işbölümünü gündeme getirmiştir (Ross ve Trachte, 1990). Mekansal yeni işbölümü *(spatial division of labour)* sonuçta, aşırı sermaye birikimi olan ve değersizleşme tehlikesi yaşayan ülkelerden dışarıya üretken sermaye akışının gerçekleşmesine neden olmuştur. Burada önemli bir vurguyu yapmamız gerekiyor: Üretken sermayenin uluslararasılaşması her zaman için para-sermayesi biçiminde olmak zorundadır. Yani üretken sermayenin uluslararasılaşması, kavramsal olarak üretim faaliyetinin artan ölçüde uluslararası düzeyde gerçekleşmesi anlamına gelir. Bu ise her zaman için üretken sermayenin para biçiminde hareketliliği ile gerçekleşir.[31]

Diğer yandan üretim sürecinin kendi içinde parçalara ayrılması ve her bir sürecin en uygun bir mekanda gerçekleşmesi aslında kapitalizme içkin olan temel mantığın uzun erimli bir depresif dalganın varlığında daha etkin kılınması anlamına geliyor. Bu mantık; artı-değer yaratmanın temel biçimleri olan, mutlak ve göreli artık değerin dünya ölçeğinde etkin bir şekilde üretilmesine yol açacak yeni organizasyonların oluşmasına olanak sağlamıştır. Üretim sürecinin dünya ölçeğinde artı-değeri en fazlaya çıkartacak biçimde yeniden yapılanması, aynı zamanda *dünya ölçeğinde verili işbölümünün* yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Bu anlamda artı-değerin açığa çıkış tarzı olarak para-sermayenin dünya ölçeğinde görece yoğunlaştığı ülkeler (özellikle Latin Amerika ve Türkiye gibi) ile üretken sermayenin artı-değerin daha çok sermayenin üretim sürecinden getirisi için yoğunlaştığı ülkeler (özellikle Güney Kore, Malezya, Tayvan, vb.) arasında örtük bir işbölümü gerçekleşmiştir. Hiç kuşkusuz bu tarz bir yapılanmayı belirleyen temel değişken, tüm bu ülke ve bölgelerin bütünlüklü olarak dünya kapitalizmini tanımlayan özelliklerle kurdukları kendilerine özgü ilişkilerdir. Elbette ki

[31] Üretken sermayenin uluslararasılaşması kavramının bu anlamda genellikle yanlış kavramlaştırıldığı yönünde bir ele alış için bkz. Bryn 1987/1995. Yanlış kavramlaştırma bu anlamda üretken sermayenin uluslararasılaşmasının, sanki üretken sermayenin (yani onu oluşturan canlı ve cansız sermayelerin) uluslararası düzeyde hareket ettiği şeklinde yapılan açıklamalardır. Oysa üretken sermayenin uluslararasılaşması, para-sermaye biçiminde gerçekleşmektedir. Böyle bir dinamiğin en önemli sonuçlarından biri, ekonominin artan ölçede finansallaşmasıdır ki, bu aynı zamanda son zamanlarda tek başına ele alınarak tüm ekonomik dinamikleri açıkladığı düşünülen sıcak sermayenin gerçek temellerini oluşturmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. Ercan, 2002b.

dünya ölçeğindeki sermaye birikim sürecine eklemleniyor olmak, uluslararası işbölümünün parçası olan ülkeler açısından ortak bir dizi probleme yol açmaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, her ülkenin sisteme eklemlenişinin farklı biçim ve dinamikleri bu ülkelerin yaşadıkları güncel ve somut deneyimleri de farklılaştırmaktadır.

Ülkelerin, farklı tarihsel ve toplumsal özelliklere sahip olmakla birlikte, benzer özellikler göstermesi kapitalizmin dünya ölçeğinde belirleyici olan temel özelliklerine ilişkin bir olgudur. Bunun açık anlamı, dünya ölçeğinde oldukça dinamik bir biçim alan bu yeni işbölümü, kapitalizmin dünya ölçeğinde biçimsel egemenlikten *(formal subsumtation)* reel egemenliğe *(real subsumtation)* geçişi anlamına gelmesidir. Kapitalizme özgü yapısal dinamiklerin tüm toplumsal pratikler üzerinde belirleyici olduğu bu aşamada, her ülke, sahip olduğu toplam sermaye, emek ve hammadde donanımına bağlı olarak dünya ölçeğinde süren sermaye birikim sürecine eklemleniyor. Fakat diğer yandan aynı süreç, bireysel sermayeler için de dünya ölçeğinde verili olanakları kullanma zeminini yaratıyor. Burada genel olarak bir ulusun dünya ölçeğinde geçerlilik kazanan işbölümündeki konumu ile aynı ülkede belirli bir düzeye ulaşmış az sayıda bireysel sermayelerin dünya sermayesi ile eklemlenme tarzı arasındaki ayrımın yapılması gerekiyor.

Sermaye birikim koşullarının dünya ölçeğinde gerçekleşme sürecinin, bir bütün olarak ülkenin makro ekonomik performansını olumsuz yönde etkilediğini söylemek doğru bir tanımlama olmakla birlikte, uluslararası sermaye ile bütünleşme sürecindeki sermayeler için aynı genellemeyi kullanmak doğru olmayacaktır. Sorunun doğru bir şekilde analiz edilebilmesi için sermaye birikim sürecinde, gösterdikleri farklılıklar ve üstlendikleri işlevlere göre sermayenin içsel bileşenlerini, sınıf-içi bölünmeleri analize dahil etmek gerekiyor. Biraz daha açacak olursak, genellikle sermaye kavramını bütüncülleştirilmiş bir kavram olarak ele alıyorsak da, sermaye birikim sürecinde sermaye farklı işlevleri yüklenerek farklı biçimler alır (Aaronovitch, 1981: 227). Sermayenin içsel bileşenleri somut süreç içinde, farklı işlevler ve farklı biçimler olarak kendilerini gösterirler. Bu gerçekliğin analiz düzeyine de taşınması gerekir. Sermayenin içsel bileşenleri ya da sınıf-içi dinamiklerin anlaşılması için sermaye kavramını tanımlayan bu farklı sermaye kavramlaştırmaları, Türkiye ekonomisinin günümüzdeki yapısal özelliklerinin ve dahası politik konumların anlaşılması için özel bir önem

kazanmıştır. Ekonomiyi tanımlamak üzere ve genellikle de olumsuz bir sıfat olarak kullanılan *rant ekonomisi* kavramlaştırması ya da *küçük ölçekli firmaların* mitleştirilmesi yönündeki ele alışların aşılması için, sermayenin/burjuvazinin 1980'li yıllarda ulaştığı aşama ve bu aşamaya bağlı olarak değişen sınıf içi farklılaşmaların analize dahil edilmesi gerekiyor.

1.7 80'li Yıllar ve Türkiye'de Sermaye Birikim Sürecinde Dönüşüm

1980'lerde sermaye birikim sürecinde iyice belirginleşen sermaye içi işlevler göz önüne alındığında, eklemlenme süreci bazı kesimler için tam bir güç kaybı anlamına gelirken, bazı kesimler için ise dünya piyasasının olanaklarından eşitsiz de olsa yararlanmaya yol açmıştır. Bu ayrımlar, tarihsel olarak belirli bir sermaye birikimine ulaşan ve verili donanımlarını sermayenin toplam döngüsünde açığa çıkan tüm işlevlerde uzmanlaşmada kullanan holdinglerle, sermayenin diğer grupları arasında özellikle para-sermayesini, dolayısıyla banka sermayesini kontrol edemeyen sermayeler arasında ya da uluslararasılaşmayı daha hızlı gerçekleştiren sermayelerle, üretim ya da hizmet faaliyetlerini ülke pazarı odaklı gerçekleştiren sermayeler arasında oldukça çelişkili ve çatışmalı bir sürecin başlamasına neden olmuştur.

1980'li yıllardan itibaren askeri darbe ve yapısal uyum programıyla Türkiye'de uygulamaya konulan yeni sermaye birikim stratejileri, yaşamın oldukça farklı alanları üzerinde etkileri olmakla birlikte, süreci tanımlayacak iki temel eğilimin olduğunu söyleyebiliriz.

i) İlk eğilim, belirli bir zaman diliminde daha fazla *artı-değer yaratmaya* yönelik uygulamalar olurken,

ii) ikinci eğilim, *daha önce yaratılan* ya da *yaratılacak* olan *artı-değerin paylaşımının* yani bölüşüm ilişkilerinin yoğunlaşarak artmasına yönelik uygulamalardır. Artı-değer yaratma kapasitesinin artırılması ya da yaratılan değerlerin paylaşılması yönündeki müdahaleler ve uygulamalar arttıkça, sermayenin toplumsal ilişkiler üzerindeki hegemonik konumu daha da güçlenmiştir. Kapitalist ilişkilerin derinleşmesi ve genişlemesi arttıkça, daha önce sermaye birikim sürecinde çok fazla etkili olmayan ve mekansal olarak ülkenin

oldukça farklı alanlarına yayılan ve gelişmekte olan sermayeler, sermayenin toplam döngüsüne daha fazla eklemlenmeye başlamıştır.

Artı-değerin miktarını artırmaya yönelik uygulamaların ilk uğrağı, üretim sürecinde üretken kapitalistlerin emek üzerindeki kontrol yeteneklerini arttırmak olmuştur. Özünde emeğin birim zamanda verimliliğini ve etkinliğini artırmaya yönelik bu uygulamalar, sermayenin üretim sürecinde kalan zamanını azalttığı ölçüde yaratılan artı-değerin artmasına yol açmıştır. Yani üretken sermaye sahipleri, üretim sürecinde gerçek anlamda artı-değer yaratılan kısımları kendilerinde tutarken, diğer kısımları farklı üretim organizasyonları olarak üretim dışında gerçekleştirmeye yönelmişlerdir. Son zamanlarda "küçük güzeldir" yönündeki açıklamalar bu anlamıyla artı-değeri fazlalaştırmanın va da sermaye birikim koşullarını yeniden oluşturmanın önemli araçlarından biri olmuştur. Küçük üreticilik bir yandan büyük sermayenin egemenliği altında hareket etmek zorunda kalırken, diğer yandan kendilerinin kontrol ettikleri emeği sonuna kadar tüketecek uygulamaları hayata geçirmişlerdir.

Diğer yandan gerek kapitalist ilişkilerin yoğunlaşarak ulaştığı bu aşama, gerekse sermaye birikiminin yeniden biçimlenmesi yönündeki zorunluluklar, bir anda para sermayesini ve para sermayesini kontrol edenleri belirleyici konuma yükseltmiştir. Sermayeler arasındaki rekabetin yoğunlaştığı önemli konulardan biri, dolaşımda bulunan toplam para-sermayenin olabildiği ölçüde daha fazlasını kontrol etmek olmuştur. Bu ise para kapitalistleri ile üretken kapitalistler arasındaki çelişkilerin daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Sınıf içi çelişkilerin artmasının en önemli ifadesi, faizlerin yükselmesi, döviz kuru rejiminde önemli değişimlerin gerçekleşmesi olmuştur. Yeni sermaye birikimine geçiş ve geçiş için gerekli donanımı sağlama adına para sermaye donanımını artırma yönündeki uygulamalar, ülke ekonomisini dünya ekonomisi ile daha da bütünleştirecek bir döviz rejimine yol açtığı ölçüde, sermaye içi çelişkiler dünya ölçeğinde işleyen sürece daha fazla bağlı hale gelmiştir.

Türkiye'de sermaye birikim koşullarının dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecinin, yukarıda temel çerçevesini çizdiğimiz dinamikler dolayında açıklanması gerekiyor. Sermaye birikim stratejilerinin üretim, bölüşüm ve güç ilişkilerini içerdiğini kabul ettiğimiz ölçüde, bu kavramların da analize dahil

edilmesi gerekiyor. 1980'li yıllarda gerçekleşen süreci anlamak, başka bir anlamda çok daha zorlu bir süreci içeriyor. Kapitalizmin dünya ölçeğinde *daha bir* belirleyici olduğu bu aşamada, aynı zamanda verili farklılıkların ayrı ayrı alanlarda uzmanlaşmış sermayeler için değerlendirilmesini mümkün kılacak bir dizi kontrol ve güç ilişkisi geliştirilmiştir. *Bu yeni güç ve kontrol ilişkileri böylece aynı coğrafyada farklı sermaye stratejilerinin eşzamanlı olarak uygulanmasına neden olmuştur.* Bütünlüklü ve eleştirel bir analizin, bu farklılıkları asgari ölçüde bir araya getirerek değerlendirmesi gerekiyor. Çalışmamızın ilerleyen bölümü, yukarıda genel çerçevesini verdiğimiz sürecin olgusal düzeyde açılımını sağlamaya yönelik olacak. Türkiye'de gerçekleşen değişimi anlamak için, kapitalist toplumsal yapıyı harekete geçiren temel mekanizma olarak gördüğümüz sermaye birikim süreci ve bu sürecin aktörlerinden hareket ederek, bu aktörler arasındaki ilişkileri ve ilişkilerin değişim eğilimlerini ele alacağız. Bakacağımız temel ilişkiler bu anlamda sermaye ile emek, sermaye ile sermaye yani sınıf içi ilişkiler ve sınıflar ile (sermaye ve emek) devlet arasındaki ilişkiler olacak. İfade edilen ilişkilere sermaye birikimi dolayında baktığımızda, dört önemli değişken görüyoruz.

i) *Artı-değer yaratma* ve yaratılan artı-değerin zaman içinde artırılmasına ilişkin düzenlemeler,

ii) yaratılan artı değerin *bölüşülmesine* ilişkin değişkenler,

iii) bu iki ilişkinin belirleyiciliği dolayında biçimlenen *devlete* ilişkin dinamikler,

iv) ve ilk üç değişkenin dünya *ölçeğinde işleyen sermaye birikim mekanizmaları*yla kurduğu ilişkiler.

Bundan sonraki bölümde, Türkiye'de sermaye birikimini tarihsel olarak iki temel başlık altında ele alacağız. İlk aşamada sermayenin toplam döngüsünün daha çok ülke içinde gerçekleştiğini göstererek kapitalist ilişkiler için gerekli alt yapının oluşturulduğu aşamayı kısaca ele alacağız. Türkiye'de 1980'lerde başlayan ve günümüze kadar süren değişim eğilimlerini anlamak için bu dönemin anlaşılması zorunlu çünkü bu aşama, sermaye birikiminin ülke içinde kendine özgü yapılanmasını ve sınıfların özellikle sermayenin yapısal özelliklerinin belirlendiği yıllar olmuştur. Ülke içinde belirli bir düzeye ulaşan sermaye birikiminin dünya ölçeğinde işleyen sermayenin toplam döngüsü ile

eklemlenme süreci ise ikinci aşamayı oluşturuyor.[32]

2. Türkiye'de Sermaye Birikim Sürecinin Tarihsel Özellikleri

Türkiye'de sermaye birikim sürecini tarihsel olarak iki başlık altında incelemek mümkün: Sermayenin toplam döngüsü ve birikim sürecinin içe yönelik gerçekleştiği dönem ile sermaye birikim sürecinin dünya sermayesinin toplam döngüsüne eklemlenerek gerçekleştiği dönem.[33] Bu tarz bir sınıflandırmada, içe yönelik sermaye birikim döneminin uluslararası güç ve sermaye dinamiklerinden yalıtıldığı bir dönem olarak düşünülmemelidir. Tam tersine içe yönelik sermaye birikim biçimi başından itibaren daha çok uluslararası üretken sermayenin belirleyici olduğu bir çerçevede gerçekleşmiştir. Fakat içe yönelik sermaye birikim süreci, diğer yandan ülke içinde kapitalist ilişki ve yaşam ortamının sağlanması için temel belirleyici olmuştur. Özellikle sermaye birikiminin ülke içinde gerçekleşmesi için para ve ticari sermayenin belirleyiciliğinden üretken sermayenin belirleyiciliğine geçiş, tam da bu dönemde gerçekleşmiştir. Sermayenin toplam döngüsünün ağırlıklı olarak ülke içinde gerçekleştiği dönemle, uluslararası sermayeyle bütünleşme eğiliminin gerçekleştiği günümüz arasında önemli farklılıklar olmakla birlikte, sürecin aktörleri temel olarak değişmemiştir. Yani 1980'li yıllarda dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi temel strateji olarak belirleyen sermayeler, aynı zamanda 1920'lerden itibaren para, ticari ve üretken sermaye donanımını sağlayan sermayeler olmuştur. Bu anlamda içe yönelik sermaye birikim stratejisi ile dışa yönelik sermaye birikim stratejisi, bir dizi farklılığı içermekle birlikte her iki strateji de sermaye birikiminin farklı aşamalarına tekabül ediyor.[34]

---

[32] Sermayenin toplam sosyal döngüsünün bu tarz aşamalandırılması için bkz. Bryn, 1995.

[33] Genel olarak sermaye birikimi ve özelde ise sermaye birikiminin geç kapitalistleşen ülkelerde gerçekleşme süreç ve dinamikleri için bkz. Kay,1979.

[34] İçe yönelik sermaye birikimi ya da ithal ikamesini sermaye birikim sürecinin gelişim sürecine rastlayan tarihsel bir olgu olarak açıklama literatürde çok az rastlanan bir olgudur. Literatürde ithal ikamesine dayanan kalkınma stratejisini ya tarihsel bir zorunluluk ya da kapitalizmin genişleme ve kriz dönemlerine bağlama eğilimi hakimdir. Örnek olarak Fikret Başkaya, ithal ikamesine dayanan kalkınmayı kapitalizmin genişleme ve daralma dönemlerine bağlayarak açıklamakta ve daha çok sermayenin içsel dinamikleri yerine güncel olaylar bağlamında bu stratejinin seçildiğini belirtmektedir. "Teorik söylem ve retoriğe rağmen, ödemeler dengesi tıkanıklıklarına bir çözüm olarak ve olayların zoruyla gündeme" gelmiştir. Kalkınma yazınını yoğun bir şekilde eleştiren

Burada özellikle Türkiye'de süren tartışmalarda oldukça zihin karışıklığına yol açan devletin konumunda da bir süreklilik ve farklılığın iç içe geçtiğini vurgulamamız gerekiyor. 1980'lere kadar ülke içinde sermaye birikiminin oluşumu için direkt müdahale eden ve bu anlamda para ve emek düzenlemelerini gerçekleştiren devlet ile 1980'lerde para ve emek kontrol rejimlerini sermayenin dünya ölçeğinde işleyişine uyumlu hale getiren devlet arasında öze ilişkin pek farklılık yoktur. Ama tüm bu vurguya karşılık sermaye birikiminin bugün ulaştığı aşamada sınıflararası ilişki ve çatışmaların daha da yoğunlaşması, devletin farklı biçimlerde yeniden düzenlenmesine neden olmuştur.

Türkiye'de her iki sermaye birikim stratejisinin içinde yer aldığı gerçekliği tanımlayacak temel unsur ise az sayıdaki aile şirketinin holding olarak ekonomi ve toplum üzerinde kontrol yeteneklerinin oldukça yüksek olmasıdır. Az sayıda büyük ölçekli firma, çok sayıda küçük ölçekli firmanın oluşturduğu bir denizle çevrilmiştir. Kentsel alanı tanımlayan bu iki özelliği önemli ölçüde etkileyen bir diğer özellik ise ülke nüfusunun % 40'ına varan kısmının hâlâ kırsal kesimde tarımsal faaliyette =ulunmasıdır. İçe yönelik sermaye birikim sürecinde ekonomik, politik ve kültürel dinamiklerce biçimlenen bu genel çerçeve, dışa yönelik kalkınma sürecinin alacağı biçimleri de belirlemiştir. Türkiye'de sermaye birikiminin iki farklı biçiminde de ortak olan bir diğer özellik, ülke içi sermaye donanımını gerçekleştirenlerin dünya kapitalizmi ile eşitsiz bir ilişkiye girmiş olmalarıdır. Bunun açık anlamı ülke içindeki sermaye birikim sürecinin kendine özgü dinamiklerinin, dünya ölçeğinde işleyen süreç dolayında belirlenmesidir. Bu özellik gerek içe yönelik sermaye birikim sürecini tanımlayan ilk dönemin biçimlenmesinde, gerekse özellikle günümüzde ekonominin dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim sürecine eklemlenme tarzında belirleyici olmuştur.

Sermaye birikimine özgü bir diğer dinamik ise sermaye birikiminin ülke içinde mekansal olarak eşitsiz gelişmesidir.[35] Türkiye'de sermaye birikimi

---

Başkaya (1994:116-120), kalkınma stratejisinin varoluş nedenini açıklarken, eleştirdiği kalkınmacıların açıklamalarını kullanmaktadır. Bu yönde ithal ikamesinin varlığını kapitalizmin genişleme ve daralmalarına bağlayan görüş, Hans Singer'e ait iken, stratejinin varlığını ve seçimini konjonktüre bağlı olarak ele alış ise erken dönem Hirschman'ın (1968) analizinde kullanılmıştır.

[35] Sermaye birikiminin mekansal olarak eşitsiz gelişimi için teorik bir çerçeve ve Türkiye gerçeği için bkz. Ercan, 1998c ve Ataay, 2001.

süreci başından itibaren emek ve sermaye kullanımları açısından birbirinden oldukça farklı donanımlara sahip mekansal yapıların varlığına neden olmuştur. Bu özellik içe yönelik sermaye birikim döneminde ekonomiye bir dizi dinamizm katmakla birlikte, 1980'lerden itibaren çelişkiler politik bir biçimde kendini açığa çıkarmıştır; dışa yönelik sermaye birikim döneminde ise dünya sermayesi ile bütünleşmede emek ve hammadde donanımı açısından sermaye için bir dizi potansiyeli içinde taşımaktadır.

3. Sermayenin Toplam Döngüsünün Ülke İçinde Gerçekleştiği İçe Yönelik Sermaye Birikim Stratejisi

İçe yönelik sermaye birikim modeli, 1920'lerden itibaren devletin etkin müdahaleleri ile belirlenen ve daha çok günlük yaşamın bütünlüklü dönüşümünü işaret eden modernleşme sürecinde gerçekleşmiştir. Modernleşme ya da çağdaşlaşma/batılılaşma gibi kavramlarla tanımlanan süreç, aynı zamanda ülke içinde kapitalist bir toplumsal varoluşun alt yapısını hazırlamıştır. Kapitalist bir toplumsal varoluşun gerçekleşmesi, oldukça farklı söylem ve politik pratiklerin varlığına yol açmışsa da, süreci tanımlayan temel mekanizma, sosyal ilişkilere içkin olan sermaye birikim sürecinin kendine özgü dinamiklerini gerçekleştirmesi biçiminde[36] işlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşme süreci aynı zamanda ülke içinde para ve ticari sermayenin gelişmesine yol açmıştır. 1800'lerin ortasında özellikle ilkel ürünlerin ihracatı ile başlayan süreç, başlangıçta verili üretken sermaye donanımlarını önemli ölçüde olumsuz etkilemesine rağmen para, özellikle ticari sermaye birikimi belirli bir yoğunluk kazanmıştır. Ticari ve para sermayenin üretken sermaye olarak örgütlenip organize olması 27 Mayıs askeri darbe ile belirli bir hız kazanmıştır. Bu yıllarla birlikte başlatılan *ulusal kalkınma* yönelimli vurgular aslında *sermaye birikiminin ülke içinde* gerçekleştirildiği yıllar olmuştur. Aynı yıllarda kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT), beş yıllık kalkınma

[36] Sermaye birikimi kapitalizmi tanımlayan öze ilişkin mekanizma olmakla birlikte, bu mekanizmanın, harekete geçtiği toplumsal koşullara bağlı olarak biçimlenmektedir. Daha açık bir ifade ile sermaye birikim süreci kapitalizmin yapısal özelliklerini açığa çıkarmakla birlikte, sermaye birikimi sınıfsal bir dizi ilişki ve çelişki dolayında gerçekleşir. Bu iki vurgu birlikte ele alındığında, sermaye birikiminin, harekete geçtiği toplum ya da ekonominin tarihsel dokusu dolayında belirlendiğinin ısrarla vurgulanması gerekiyor.

planları ve henüz gelişme aşamasında olan endüstrilere verdiği destekler kalkınmacı bir sürecin hızla başlamasına olanak sağlamıştır.[37]

İçe yönelik sermaye birikim politikalarının azgelişmiş ülkelerde uygulanmasının hem yerel sermaye hem de uluslararası sermaye açısından temel işlevleri vardır (Eralp, 1981:619). Nedir bu işlevler? Uluslararası sermayenin birikim biçimi açısından bakıldığında, uluslararası sermaye birikimini 1940'ların sonrasında tanımlayan temel unsur "Sermayenin bir zenginlik birimi olarak değil de, bir üretim ilişkisi olarak uluslararasılaşmakta" olmasıdır (Şeni, 1978:68). Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının iki önemli sonucu var; bunlardan ilki hiç kuşkusuz kalkınma yazınının sürekli olarak üzerinde durduğu pazar sorunudur. Merkez kapitalist ülkelerde artan büyük hacimli üretime ülke içinden her ne kadar talep merkezli (Keynesyen) politikalar uygulanarak üretilen metaların pazar sorunu halledilliyorsa da, yoğun birikim nedeni ile ortaya çıkan aşırı sermaye birikimini ekonomi massedemiyordu. Yani artık gelişmiş merkez kapitalist ülkeler açısından ilk etapta önemli olan, ürettikleri metaları pazarlama değil de bu yoğun birikim rejiminin sonucu biriken ve değersizleşme sürecine giren sermayeyi pazarlama ihtiyacı olmaya başladı. Erken kapitalist ülkelerdeki sermayenin kendini değerlendirme koşullarını yaratması ya da kâr oranının düşme eğilimi ile mücadelesi, kapitalist üretim ilişkilerinin gittikçe gelişmesine, daha geniş bir alana yayılmasına neden olmuştur.

> Kapitalizm, egemenliği altındaki ülkeleri sadece dış ilişkiler aracılığıyla kendine bağımlı kılmıyor. Egemenliğini doğrudan doğruya uydu ülkelerin bağrında kurabiliyor. Yani egemen üretim tarzı, kendini bağımlı ülkenin içinde yeniden üretebiliyor (Şeni, 1979: 249).[38]

İçe yönelik sanayileşme süreci içinde çokuluslu şirketlerin azgelişmiş ülkelerde yaptıkları yatırımların artan boyutunu ele veren en önemli gösterge hiç kuşkusuz azgelişmiş ülke sanayilerinde çokuluslu şirketlerin payıdır. Bu

---

[37] Henry J. Bruton, içe yönelik kalkınma stratejisini özellikle Hirschman'ın erken dönem çalışmasına referansla, "azgelişmiş ülkelerde stratejinin özünde varolan kaynakların, fakat gizil olan ya da ekonomide rasyonel olmayacak şekilde dağılmış kaynakların bir araya getirilerek kalkınma yönünde kullanılması" olarak açıklamıştır (Bruton, 1970:125). İçe yönelik kalkınma bu anlamda ülke içi kaynaklar üzerinde yoğunlaşmayı ve ülke içinde bir dizi mekanizmayı harekete geçirme anlamında kullanılıyor.

[38] Sorunun dünya sistemi açısından analizi için bkz. Keyder, 1984.

pay; örneğin Singapur'da % 83, Nijerya'da %70, Brezilya'da %44, Meksika'da %35, Arjantin'de %31 oranındayken, mitselleştirilen Güney Kore'de ise %11 oranındadır. Kapitalizmin eşitsiz gelişiminin ürünü olarak üretken sermayenin uluslararasılaştığı bir dönemde, azgelişmiş ülkelerde ülke içine yönelik sermaye birikiminin hedef alınarak ülke pazarının korunması, ülke içi sermaye birikim sürecinin hızlanmasını sağlamıştır. Korumacılık böylece;

> uluslararasılaşmış üretim süreci için -iç pazarda tekelleşme olanağı sağlayarak- elverişli bir ortam yarattı.. Yani önemli olan, ticaretten çok yatırım özgürlüğü ise korumacılık engel değil aksine teşvik edici bir olgu durumundadır. (Keyder, 1984: 34).

Bu anlamda ithal ikamesi ya da ülke içi merkezli sermaye birikim stratejilerinin, üretimin uluslararasılaşmasının ilk aşamasını oluşturduğunu söyleyebiliriz (Yaghmanian, 1990: 180)

İçe dönük kalkınma süreci uluslararası dinamikler dolayında düşünüldüğünde, içe yönelik sermaye birikiminin sınıfsal temeli, yeni gelişen *sanayii burjuvazisi* (üretken sermaye) ile *uluslararası üretken sermaye*dir. Bu ittifak için gerekli çerçeveyi hazırlayan aracı ise *devlet*tir. Adından da anlaşılacağı gibi içe yönelik kalkınma, özünde ülke içi dinamikleri ve kaynakları temel almaktadır. İçe yönelik kalkınmaya geçmeden önceki ekonomik yapıları tanımlayan temel özellik, ülke içinde sınırlı sayıda ürünün ihracatında uzmanlaşmış bir ihracatçı ticaret burjuvazisi ile uluslararası malların ülke içinde dağıtımını sağlayan ithalatçı ticaret sermayesinin ekonomide başat olmasıdır. Azgelişmiş ülkelerde ticaret burjuvazisi aslında kapitalizm öncesi üretim ilişkileri ile gelişmekte olan merkez kapitalist üretim ilişkileri arasında köprü işlevi görür. Bu köprü işleviyle birlikte kapitalist ilişkileri, kapitalist olmayan toplumlara taşıyarak bu toplumların çözülüş koşullarını sağlarken, diğer yandan bu işlevinin karşılığında belirli bir sermaye ellerinde birikmiş olur.[39] Bu anlamda içe yönelik kalkınma stratejisi ya da daha somut anlamıyla içe yönelik sermaye birikim biçimi, özünde ülke içi ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüş öyküsüdür. Yani daha önceleri ulusal ve uluslararası meta hareketlerinde aracı olan ve bu anlamda azgelişmiş ekonomilerde egemen olan ticaret burjuvazisi artık tüccar değil sanayici olma

[39] Bu konunun teorik genel çerçevesi için bkz. Taylor, 1979.

eğilimi içine girmiştir. Hiç kuşkusuz tüccarlıktan sanayiciliğe geçiş akşamdan sabaha olmamıştır. Hirschman çalışmasında içe yönelik sanayileşme sürecini sanayicinin daha önce dışarıdan mal ithal eden ile bu malı sağlayan ihracatçı firmaların pazar paylarını koruma amacı ile oluşturduğu ittifaklar dolayında açıklar (Hirschman, 1968: 10). İttifak aslında daha önce kurulan bir ilişkinin dönüşümü üzerinden devam etmektedir. Bu ilişki Türkiye'de 1950'li yıllarda gündeme gelmiştir.

> [1950'li yıllarda] ticaret sermayesi, iç pazarı yeniden ele geçirmenin yolunu arayan metropol sermayesi ile işbirliği içinde, bu kez piyasaya üretici olarak girdi. Başlangıçta bilinçli bir sanayileşme politikasının söz konusu olmadığı açıktır. Ama bu süreç içerisinde ticaret sermayesinin belirli kesimleri, yabancı sermayeyle doğrudan ve dolaylı işbirliği içinde (yani ortak yatırımlar ve lisans anlaşmaları yoluyla) sanayi sermayesine dönüştü. (Gülalp, 1983: 34).

Bu dönüşümü ele veren önemli bir örnek Türkiye'de tüketim sektörünün başlangıcı olan radyo üretiminin ülke içinde üretilme sürecinde gerçekleşmiştir. Önceleri ülke içine getirilerek satılan radyo, daha sonra konulan sınırlamalar paralelinde radyo ihracatçısı uluslararası firmalar (Grundig ve Phillips) ile bu firmaların ülke içi ithalatçılarının yaptıkları anlaşmalar ile ülke içinde montaj biçiminde üretilmeye başlanmıştır. Son aşamada ise üretim daha çok ülke içinde gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak "Türkiye deneyiminde, ticari faaliyetler, sanayii sermaye birikiminin başlangıçtaki temel kaynağı olmuştur" (Tekeli vd., 1982: 8). Bu anlamda içe yönelik sermaye birikim stratejileri *çelişkili bir ikilemi içerir.* Tarihsel bir aşamada, gelişmekte olan ülke kapitalistlerinin sınıfsal çıkarlarını yansıtan ithalat ikamesi stratejisi (bundan sonra İİS), uluslararası sermayenin üretim aşamasının uluslararasılaşmasının erken dönemlerine rastlayan çıkarlarının yansımasıdır. Gelişmekte olan ülkelerde İİS, sosyo-ekonomik çatışmanın çelişkili birliğinin dile geliş biçimidir. Burada çatışma "bir yandan azgelişmiş kapitalist ülkelerde büyüyen yeni kapitalist güçlerle, çökmekte olan prekapitalist güçler arasında sürerken, diğer yandan yeni gelişmekte olan kapitalist güçlerle uluslararası sermaye arasında bir ilişki ve çatışmanın varlığından söz edebiliriz" (Bina ve Yaghmanian, 1990: 83).

İçe yönelik sermaye birikimindeki bu çelişkili süreçte belirleyici olan, hiç

kuşkusuz sanayileşmedir. Ülke içi kalkınmayı hedef alan bu strateji sanayileşmeyi hedef olarak seçtikten sonra, ikinci aşamada hangi malların üretileceği sorusu gündeme gelmektedir. Bruton'un açıkça belirttiği gibi bu soruya verilecek ilk cevap **tüketim malları** olacaktır. Hemen hemen tüm ülkelerde içe yönelik sermaye birikiminin başlangıcı, tüketim mallarının üretilmesi olmuştur. İçe yönelik sermaye birikim stratejisinde tüketim mallarının seçilmesinin temel nedeni, üretim ve ara malları ile karşılaştırıldığında tüketim mallarının daha az maliyetli olmasıdır. Diğer yandan tüketim malları için geniş bir pazar olanağı olması ve tüketim malları üretimi için girdi olarak ara mallara çok ihtiyaç duyulması tüketim malları ile başlamayı anlamlı kılmaktadır. Ama tüketim mallarının üretimi için gerekli olan altyapının ve gerekli girdilerin üretilmesi işlevini "kamu kesimi yüklenmiştir. Kamu kesimi büyük ölçüde özel kesime kaynak aktarmada kullanılan bir araç" işlevi görmüş ve bu anlamda daha çok ara mal üretiminde yoğunlaşmış ve üretilen ara mallar özel kesimin üretim faaliyetinde girdi olarak kullanıldığında fiyatlar düşük tutulmuştur. Bu anlamda içe yönelik sanayileşme sürecinde kamu ve özel kesimin üretken faaliyetleri birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir. Örnek olarak otomobil üretimi özel sektöre bırakılırken, otomobil üretimi için gerekli olan yassı çelik üretme işini kamu kesimi üstlenmiştir (Korum, 1977: 63-66).

Türkiye için sanayileşme ya da ticari kapitalistlerin üretken kapitalist olmaları oldukça kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Verilere baktığımızda içe yönelik sermaye birikimi döneminde Türkiye'nin kendine benzer olan ülkelere göre özellikle ülke içi piyasa olanaklarını tüketmede ne kadar hızlı olduğunu görüyoruz.

1979 yılında piyasanın gelişme hızına baktığımızda Türkiye'de sermayenin % 67 ile diğer ülkelerden daha hızlı geliştiğini görüyoruz. Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeleri gelişme hızı ile geride bırakan Türkiye'nin özellikle özel yatırımlarda, ama daha çok dayanıklı tüketim mallarına yönelik yatırımlarda kısa zamanda önemli bir yol kat ettiğini anlıyoruz. (bkz. Tablo 1)

Tablo 1: Piyasa Büyüme Oranları (1974-1979)

Piyasa Büyüklüğüne Göre Sıralama	Piyasa Büyüklüğü[1]	Piyasa Yoğunluğu[2]	Piyasanın Büyüme Hızı[3]
Fransa	7,76	1,86	17
Italya	6,91	1,56	18
Türkiye	2,10	0,64	67
Çekoslovakya	2,07	1,76	22
Hollanda	2.00	1,84	17
Romanya	1,82	1,07	51
Yugoslavya	1,78	1,04	35
İran	1,69	0,63	64
İsveç	1,60	2,46	4
Yunanistan	0,95	1,30	41
Mısır	0,93	0,30	41
Norveç	0.80	2.55	15
Danimarka	0,80	2.00	8
İspanya	3,95	1,38	35

1) Toplam piyasalar arası yüzdesi olarak
2) Bölgeler arası ticaret ortalama yüz kabul edildiğinde, kişi başına düşen piyasa zenginliği.
3) Geçen beş yıl içinde büyüme oranı.

Kaynak: TÜSİAD, 1979: 40

1950'lerden başlayarak üretken sermaye donanımının ülke içinde gözlemlenen hızlı gelişimi, aynı zamanda ülke içindeki ticari kapitalistlerin bir kısmının artık üretken kapitalist olmanın, yani doğrudan artı-değer yaratarak büyümenin önemini kavramış olduklarını görüyoruz.GSMH'nin yüzdesi olarak sabit yatırımlarda 1950'lerden itibaren önemli bir dizi değişim gerçekleştirilmiştir. Süreci anlamamız açısından endüstriyel üretimin ülke içi üretimine oranına baktığımızda, üretken sermaye donanımının artmasını daha iyi görebiliriz. 1962 yılında ülke içi toplam üretimin %30'u endüstriyel üretim iken, bu oran sırasıyla 1967 yılında % 48'e, 1972 yılında % 49'a ve 1978 yılında % 63'e ulaşmıştır. Türkiye'deki üretken sermaye donanımındaki artışı daha iyi anlamak için 1960-1970 ve 1970-1976 yılarında Orta Gelir Düzeyine sahip 58 ülkede sıra ile yıllık endüstriyel üretim artışının %7,6 ve % 7,2 olmasına karşılık, bu oranın Türkiye için % 7,8 ve % 9,5 olduğunu görüyoruz. Diğer yandan üretken sermaye formasyonunun oluşumundaki bu olumlu gelişme eğilimini kendi içinde analiz ettiğimizde, imalat sanayiindeki gelişmenin daha çok dayanıklı tüketim malları ağırlıklı olduğunu görüyoruz.

DPT verilerine baktığımızda, tüketim malları üretiminin toplam imalat içinde %42,1'lik, ara malların %41'lik, yatırım mallarının ise sadece % 6.5'lik bir orana sahip olduğunu görüyoruz. (TÜSİAD, 1979:160). Öte yandan sermaye birikiminin özel kesim açısından sonucu, özel kesimin sermaye stokunun yılda ortalama % 16,4 oranı gibi bir hızla artmış olmasıdır (Ebiri vd., 1977: 58).

İçe yönelik sermaye birikiminin önemli denecek bir hızla artması, sermayenin daha bir kristalize olmasına ve dolayısıyla kendi ortak çıkarlarını daha fazla dile getirmesine olanak sağlamıştır. Özellikle ülkedeki kontrol yeteneklerinin artmasını sağlayan bu gelişme, iki farklı şekilde gerçekleşmiştir. İlk olarak piyasada belirli bir sermaye donanımına ulaşan bireysel sermayeler farklı olanakları kullanmak üzere "holding şirketleri biçiminde" organize olmaya yönelmişlerdir. Ekonomide artı-değer yaratma kapasitesinin üretken sermaye yatırımlarında olduğunu gören sermaye kesimi, "yatırım kapasitesini artırmak için sanayii sermayesiyle bankacılık ve ticareti biraraya getirerek başka yerlerde yaratılan kaynakları kullanma ve başka şekilde ulaşacaklarından daha hızlı bir büyüme olanağı elde ettiler" (Tekeli vd, 1982: 10). Ülkede sermaye stokunun büyük bir kısmını elinde tutan, daha çok aile yönelimli işletmeler, ekonominin tümü üzerinde denetim kurmayı, holding biçiminde örgütlenerek gerçekleştirmişlerdir. Holdingleşme eğilimi ise yukarıda Türkiye'nin sermaye birikimine ilişkin özellikleri sıralarken dile getirdiğimiz, az sayıda büyük firmanın egemenliğine yol açmıştır. Örnek olarak holdingleşmenin yasal alt yapısını da hazırlayan Koç Aile Şirketi 1963 yılında yeni bir yapılanmaya giderek Koç Holding A.Ş'yi kurmuştur. 1976 yılında grup Garanti Bankası'nın hisse senetlerinin büyük bir kısmını satın alarak, ticaret, sanayi ve bankacılık işlevlerini kendi bünyesinde toplamıştır. Sermayenin toplam döngüsünün farklı işlevlerini içselleştiren Koç Holding, bir yandan para-sermaye olanaklarına daha kavuşurken, diğer yandan dış etkenlere karşı riski azalttığı gibi içe yönelik sermaye birikim stratejisinde özel bir önemi olan kamu bürokrasisi ile ilişkileri holdingin kazandırdığı nüfuz alanı içinde oldukça etkin kullanmışlardır. 1976 Yılında 50. kuruluş yılını kutlayan Koç Topluluğu 59 şirketten oluşuyordu. Topluluğun kuruluşlarında 26.000, 566 yan sanayi kuruluşunda ise yaklaşık 50.000 kişi çalışıyordu.

Bireysel sermayelerin sermaye donanımındaki bu artışıyla birlikte bir sınıf

olarak ama özellikle büyük sermayenin çıkarlarını belirli bir politik gündem oluşturarak yaşama geçirecek Türkiye Sanayi ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) 1971 yılında yani askeri darbeden hemen sonra 14 büyük sanayici tarafından kuruldu. Örgüt daha çok İstanbul merkezli büyük sermayenin çıkarlarını savunuyordu.TÜSİAD Başkanı Ali Koçman'ın işaret ettiği gibi 'TÜSİAD farklılıklar içermekle birlikte, Türkiye'deki büyük iş sahipleri ile holdingleri temsil etmektedir" (Gülfidan, 1993:25). Sermaye birikim sürecine bağlı olarak güçlenen ve örgütlü bir şekilde çıkarlarını dile getiren büyük sermaye, TÜSİAD kanalı ile politik süreçlere direkt müdahale olanağını elde etmiştir. İçe yönelik sermaye birikiminin artık sürdürülemez olduğu noktada, TÜSİAD dışa yönelik sermaye birikiminin de temel çerçevesini belirlemiştir. İçe yönelik sermaye birikiminin açık bir krize girdiği 1979 yılı, aynı zamanda TÜSİAD'ın Türkiye ekonomisine/toplumuna bir dizi müdahalenin yapılmasının zorunluluğunu işaret ettiği yıllar olmuştur. 1979 Mayısında bir kaç gazetede yayınlanan "Çıkış İçin Realist Yol" başlıklı TÜSİAD haber-yorumunda, Türk endüstrisinin hastalıkları sayılmaktadır. Bunlar; ihracatın düşük düzeyde olması, döviz yetersizliği, enerji arzındaki yetersizlik, işsizlik ve enflasyon olarak sıralanmıştır. Bu hastalıklara yol açan temel nedenin ise aşırıya varan devlet müdahaleleri olduğuna işaret edilmiş; serbest girişimcilik ruhunun zayıflığının aynı zamanda liberal demokrasinin de zayıflamasına neden olacağı belirtilmiştir. (Eralp, 1988: 233). TÜSİAD'ın bu uyarıları ya da müdahaleleri kısa sürede ordu tarafından karşılık bulacak ve yeni sermaye birikimi için gerekli düzenlemeler silahların gölgesinde hayata geçirilecektir.

İçe dönük sermaye birikimini tanımlayan diğer önemli özellik, üretken sermaye formasyonunun hazırlanması için, emeğe artan oranda ihtiyaç duyulmasıdır. Türkiye deneyiminde de gözlemleneceği üzere sanayileşme sürecine paralel olarak gelişen emek ihtiyacı, beraberinde kısa sürede muazzam sayılara ulaşan bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına ve ölçek ekonomilerine bağlı olarak da işçilerin belirli mekanlarda yoğunlaşmasına neden olmuştur. Özellikle Türkiye açısından üretken yatırımların yoğunlaştığı Batı Anadolu, kapitalist üretim ve paylaşım ilişkilerinin yoğunlaştığı mekanlar olduğu ölçüde, işçi sınıfının mücadele alanları da bu mekanlarda yoğunlaşmıştır. İşçi sınıfının 1950'li yıllardan itibaren gelişimi, özellikle formel ekonomide gözlemlenen gelişme, içe yönelik sermaye birikimi açısından önem arz eden piyasasının gelişimiyle de ilişkilidir.

İçe dönük sanayileşme sürecinde bu anlamda, özellikle ithal ikameci sanayileşmenin sürdüğü sektörlerde, üretken kapitalistlerin tekelci olmasına bağlı olarak ücretler genellikle sanayii ortalamalarının üzerinde seyretmiştir. İşçilerin görece yüksek oranlı ücretler aldığı bu sektörler aynı zamanda sendikalaşmanın en yoğun olduğu sektörler olmuştur. Hiç kuşkusuz bu gelişme içe yönelik sermaye birikim stratejisinin üretken kapitalistler ile işçiler ve devlet arasında bir ittifak olduğu anlamına gelmiyor.[40] Türkiye'de işçi sınıfının sermaye ve devlete karşı büyük çaplı mücadelesi tam da bu yıllarda gerçekleşiyor. Aslında işçi sınıfının 1960'ların sonundan itibaren gösterdiği sınıfsal gelişme ve mücadele eğilimi aynı zamanda sermaye birikimine içkin olan temel bir çelişkinin, emek-sermaye çelişkisinin Türkiye'de açığa çıkış tarzını ifade ediyordu. Çelişkinin arttığını gösteren en önemli değişken, örgütlü yani sendikalı işçilerin sayısında gözlemlenen artış olmuştur. 1973 yılında 2.658.400 işçi sendikalı iken bu sayı 1977 yılında 3.807.600 olmuştur. Grevlerin sayısında da bu yıllarda önemli bir artış gerçekleşiyor. 1963 yılında Türkiye'de sadece 7 grev gerçekleşirken, bu sayı içe yönelik sermaye birikiminin krize girdiği 1980 yılında 227'ye ulaşmıştır. Aynı şekilde greve katılanların sayısı 1963 yılında 1.374 iken, 1980 yılında bu sayı 36.000'in üzerine çıkmıştır. Yoğun mücadelelerle geçen bu dönemde işçilerin bölüşüm ilişkileri içerisindeki etkin konumları reel ücretlerdeki artışa da yansıyor. 1975 yılı 100 alındığında iki yıl içinde yani 1977 yılında ücretler 204,6'ya yükseldiğini görüyoruz. İçe yönelik sermaye birikiminin kolay aşaması denen içe dönelik dayanaklı mal üretiminin Türkiye'de gelişmesi, sermaye donanımının kendi ölçüleri içinde önemli bir oranda artmasına yol açarken, aynı zamanda emek-sermaye arasındaki çelişkilerin de yoğunlaşmasına neden olmuştur. Türkiye'de 1980'lerde gerçekleşen değişimi ihracata yönelik sanayileşme olarak adlandırmak bu anlamda yetersiz olacaktır, çünkü 1980'lerden itibaren gerçekleşen değişimi tanımlayan en önemli özellik, askeri müdahale ile birlikte işçi sınıfının toplumsal örgütsel donanımının azaltılması yönünde olmuştur. Yine 1980'lerde gerçekleşen ve

[40] Türkiye'de genel kabul gören bir yaklaşım, içe yönelik sermaye birikim stratejisini sermaye, devlet ve işçi arasında iç pazar dolayında kurulan bir ittifak biçiminde açıklar. Bu konuda en açık yorum Çağlar Keyder'inkidir. Buna göre bahsedilen dönemde "işçi sınıfına belli bir örgütlenme özgürlüğünün verilmesi, hem politik hem de ekonomik sistem açısından rasyoneldi; böylece hem sosyal ittifaklar devam ediyor, hem de iç pazarın oluşması ve genişlemesi sağlanıyordu." (1987:21) Bu dönemi tanımlamak için sıkça dile getirilen bir diğer benzer tanımlama 'popülizm' olmuştur. Bu tür analizlerin sınıf merkezli eleştirisi için bkz. Savran, 1992:101.

yeni sermaye birikimi için önemli olan bir diğer değişken, üretimin fabrikalardan sokaklara evlere taşınarak, işçi sınıfının mekansal yoğunlaşmasını azaltmak, kadın ve çocuk emeğinin kullanılmasına olanak tanıyan üretim biçimlerine yönelmek olmuştur.

İçe yönelik sermaye birikim tarzının Türkiye'ye özgü önemli bir diğer özelliği tarım kesiminin gereken ve beklenen hızla kapitalistleşme sürecine entegre olmamasıdır. Türkiye'de tarımsal kesimden, sanayii kesimine kaynak aktarmanın aksine tarım kesimi sürekli olarak devletin koruması altında olmuş, tarım reformu hiçbir zaman gerçekleşemediği gibi, tarımsal girdiler devlet tarafından destek görmüştür. Bu açıdan tarımsal malların sanayii malları karşısındaki konumu ve iç ticaret hadleri sürekli olarak tarım lehine gelişmiş yani tarımdan sanayiye kaynak aktarımı gerçekleşmemiştir. Hiç kuşkusuz içe dönük sermaye birikim süreci açısından tarımla-sanayi arasındaki bu ilişkinin niteliği oldukça önem arz etmekte. İçe dönük sermaye birikim süreci, ülke içi sınıfsal dinamikler göz önüne alınmadan anlaşılamaz. Türkiye'de tarım-sanayi arasındaki ilişkinin niteliğini anlamak için Kurtuluş Savaşı'ndan itibaren ekonomik yapıda ve siyasi yapıda büyük etkinliğe sahip olan toprak sahiplerinin (toprak ağaları) varlığını ve varlık nedenlerini dikkate almak gerekiyor. Bu kesimin bir güç olarak varlığı, tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha fazla artış göstermesine neden olmuştur.

İçe yönelik sermaye birikim sürecinde devlet çifte işlev yüklenmiştir; bir yandan müdahaleler ile tüccarlıktan sanayiciliğe geçişi hızlandırırken, diğer yandan ülke içine giren uluslararası sermaye ile işbirliği içinde olan gelişmekte olan yerel sermayeyi genel olarak uluslararası sermayenin olumsuz etkilerinden korumaya yönelmiştir. Çelişkili gibi gözüken bu ilişki ağında önemli olan ulusal pazara direkt olarak yatırım yapan yabancı ve yerli sermaye ile bunun dışında kalan uluslararası sermaye ayrımıdır.

Devletin sanayii burjuvazisini desteklemede kullandığı en önemli araçlardan biri, özel kesimin yatırım faaliyetlerini ya da varolan yatırımlarını genişletebilmesi için ucuz finansal kaynak sağlamaktır. Kredi faizlerinin düşük tutulması, mevduat faizlerinin sürekli olarak belirli sınırlar içinde tutulması, içe yönelik kalkınmanın en önemli araçlarından biridir. Nominal faiz oranlarının enflasyonun gerisinde kalması ve bu anlamda "negatif faiz uygulaması", sanayicilerin kredi kullanmasını kârlı kılmaktadır. Ulusal

burjuvazinin yatırımlarda öz sermaye yerine borçlanarak üretimi başlatması, içe dönük sermaye birikim stratejisinin en önemli araçlarından biridir.

Devletin içe yönelik sanayileşme stratejisinde üstlendiği en önemli işlevlerden bir diğeri ise hiç kuşkusuz, ülke içinde desteklenmesine karar verilen sektörlerin uluslararası dinamiklerden korunmasıdır. İçe dönük sermaye birikiminin kalkınma literatüründe "ithal ikamesine dayanan kalkınma stratejisi" olarak adlandırılmasının nedeni de, devletin bu koruma işlevini üstlenmesinden kaynaklanır (Bruton, 1970: 128). Korumanın ilk yolu, döviz kurunun serbest piyasada belirlenmesine izin vermemek ve sabit döviz kuru politikası izlemektir. Devletin sorumlu kıldığı Merkez Bankası ya da bir diğer idari birim, belirli aralarla ülke parasının diğer paralar karşısındaki durumunu belirleyen bu sistemi uygulamada "aşırı değerlenmiş döviz kuruna" neden olmuştur. İçe dönük sanayileşme stratejisine uygun görünen bu müdahale ile, sanayileşme için gerekli yabancı malların ithali ucuzlarken, ihracat olumsuz yönde etkilenmiştir. Aşırı değerlenmiş döviz kurunun ilk ve en önemli etkisi, sanayicilerin ya da yeni gelişmekte olan sanayii burjuvazisinin sabit kur garantisi altında üretim için gerekli girdileri ithal ederek, üretimi gerçekleştirmesi ve ülke içinde korunan pazara yüksek kârlarla sürülmesidir. Sabit döviz kuru ile böylece bir taşla iki kuş vuruluyordu; bir yandan aşırı değerlenmiş kur sayesinde üretim için gerekli ithalat ucuza sağlanıyor, diğer yandan ise ihracata yani dünya pazarına yönelme bir anlamda sınırlanmış oluyordu.

İçe yönelik sanayileşmede, sanayii burjuvazisine en çok hareket alanı sağlayan hiç kuşkusuz dış ticaret üzerine direkt sınırlamaların konmasıdır. Devlet, sabit döviz kuru ile başlayan müdahalesini, bu sefer dış ticarete doğru genişletir. Burada "yasaklar", "miktar kısıtlamaları", "gümrük ve diğer vergiler" ile dış ticaret akımının özellikle üretime karar verilen mallarda önemli ölçüde önüne geçer. Dış ticaret hareketleri üzerine konan sınırlar, sadece ülke içinde üretilmeye başlanan sektörleri korumanın ötesinde, ihracatın kısıtlı olduğu ekonomide, üretim için gerekli ithal malları için gerekli döviz kaynaklarının gereksiz malların ithalinde de da kullanılmasını sağlamaktadır.

Gerek döviz kuru ve gerekse dış ticaret üzerine konan sınırlamalarda sonuç olarak, ihracat temelli mallardan, ülke içi üretime yönelik mallara bir kaynak

aktarımı söz konusudur. Bu, yukarıda verdiğimiz pre-kapitalist güçlerle yeni gelişen sanayi burjuvazisi arasındaki mücadelenin gerçek zeminini ele verir. Birkaç temel hammadde ile tarımsal madde ihracatında uzmanlaşan ticari sermaye ve ihracatçı kesim, dolayısıyla tarımsal kesim ile hammadde kaynaklarının mülkiyetine sahip olan içe dönük sanayileşmeden en çok etkilenen kesimler olurlar. Mücadelede sanayii kapitalistleri başarılı oldukları ölçüde, ekonomide aslında gittikçe artarak ihtiyaç duyulan ara malların ithalatı için gerekli döviz kaynağı daha zor bulunur. Döviz ihtiyacı bu anlamda içe yönelik sermaye birikiminin, dünya sermayesine bağımlı olmasının bir göstergesi olduğu gibi, dünya düzeyinde işleyen sermaye birikim sürecine katılmasını da zorunlu kılan bir özellik olur.[41]

4. İçe Yönelik Sermaye Birikiminin Krizi

İçe yönelik sermaye birikiminin başlangıcının yani kolay aşamasının, ülke içinde tüketim mallarının üretilmesi aşaması olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu aşama daha çok, az bir teknoloji ve sermaye ile hazır bir pazar avantajları yüzünden tercih edilmiştir. Fakat bu aşamada belirleyici olan ülke içi pazar, ülke içinde tamamen desteklenen ulusal burjuvazinin gelişimine paralel olarak yetersiz olmaya başlar. Hirschman'ın ithal ikamesinin "coşkun" aşaması olarak tanımladığı bu kolay aşamada, yeni kurulan sanayii birimlerinde üretim ve kârlar büyük bir hızla artış gösterir ve kalkınmanın bu aşaması yüksek büyüme ve karlardan, vaktinden önce doygunluk aşamasına girer (Hirschman, 1968: 13).

Devletin de katkıları ile yoğun kaynak aktarılan üretken burjuvazi, korunmuş pazar ve ucuza sağlanan ara ve sanayii malları ile hızla üretimin ilk ihtiyaçlarını yerine getirirken, hızla kalkınma için hiç de uygun olmayan bir ortama daha yeterli donanım kazanmadan girmiştir.. Hirschman bunu Latin Amerika deneyimi dolayında ele alırken bu ülkelerin bir çoğunun, ithal ikamesinin erken döneminde elde edilen başarıların etkisinde kalarak endüstriyi zamanından önce üstesinden gelemeyecekleri bir ekonomik alana çektiklerini ve devamla Latin Amerika ülkelerinin ithal ikamesine dayalı

[41] Sermayenin dünya ölçeğinde eşitsiz işleyişine eklemlenen geç kapitalistleşen ülkeler için kriz, birbiriyle ilişkili iki düzeyde açığa çıkabilmektedir. Bir yandan sermayenin içsel dinamiklerine bağlı olarak kâr oranlarının düşmesi , diğer yandan bağımlı bir sermaye birikimi olmasından dolayı borç ve döviz krizi olarak kendini gösterir.

balayının kısa sürdüğünü ifade etmiştir. (Hirschman, 1968: 13).

İçe yönelik sermaye birikiminin olanaklarının tüketilmesi Türkiye için de oldukça kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Özellikle yatırım yapılan dayanıklı tüketim mallarının ülke içi piyasada doyum noktasına ulaşması (bkz. Tablo 1), üretken sermayeler için yeni yatırımları zorunlu kılmıştır. Sermaye birikiminin bu aşamasında pazar olanaklarını ve dayanıklı tüketime yönelik yatırım olanaklarını tüketen sermaye için dünya ekonomisi ile eşitsiz eklemlenmenin kaçınılmazlığı, yapısal bir gerçeklik olarak açığa çıkmaya başlamıştır. Bu aşamada dünya ekonomisi ile eklemlenme kaygısının kapitalistler için neden değil, bir sonuç olduğunun ısrarla dile getirilmesi gerekiyor. *Amaç başlı başına dünya ekonomisi ile bütünleşme değil dışa yönelik sermaye birikimi kanalıyla daha fazla artı-değer yaratma veya yaratılan değerlerin yeniden paylaşılmasıdır.* Bu anlamda bağımlılık okulunun vurguladığı gibi azgelişmiş ülkelerde sermaye birikiminin olmadığı yönündeki bir yanılsamaya düşmemek gerekiyor. Tam tersine, gelişmekte olan ülkelerdeki sermaye birikiminin belirli bir aşamaya ulaşması, bağımlılığın artmasına neden olmuştur. Ülke içinde tüketim mallarının üretiminden ara ve yatırım mallarının üretimine geçiş başladıkça, ithalatın yapısal olarak değişiklik geçirdiğini görüyoruz. Dayanaklı tüketime yönelik üretimdeki gelişmeye bağlı olarak tüketime yönelik ithalat miktarında azalma olurken, yatırımın yöneldiği ara ve yatırım mallarına yatırım beraberinde hammadde ithalatının yoğunlaşarak artmasına neden oluyor. Türkiye'de 1950'den 1978'e kadar tüketime yönelik mallara ilişkin ithalat %20,6'dan %2,9'lara düşerken, hammadde ithalatı %33,4'ten %62,4 gibi bir düzeye çıkmıştır. Bu olgunun sanayileşme sürecine geç başlayan ülke kapitalistleri açısından anlamı, sanayileşmenin erken dönemlerinde üretim yapan sanayicinin aslında hâlâ ticaret sermayesinin özelliklerini taşıyor olmasıdır. Bu anlamda üretim sürecini başlatan yerli kapitalist, bir yandan özellikle devlet desteğinin de varlığında üretim için gerekli olan girdileri ucuza elde ederken, diğer yandan üretim daha çok montaj biçiminde gerçekleşmektedir. Böylece yaratılan artı-değer, montaj üretiminin sınırlarında gerçekleşir. Bu, oldukça önemli bir ayrımdır ve sermaye birikim süreci geliştikçe kapitalist, ticari kâr yerine artı-değere, işçinin yarattığı değere el koymaya yönelir. Fakat henüz üretken sermaye donanımının başlarında olduğu için ve üretim de ülke içi dayanıklı mallara yönelik olduğu için, ekonomi dış dünyadan sağlayacağı girdiler için

yeterli kaynağa veya döviz kazancı sağlayacak bir üretim yapısına sahip değildir. Türkiye'nin 1950'lerden 1980'lere yani kriz yıllarına kadar geçen süredeki ihracat performansına baktığımızda, bu durumu açık bir şekilde görebiliyoruz. Türkiye'nin ihracat özelliklerine baktığımızda 1950'li yıllardan 1978'e kadar temel belirleyici kalemi tarım ve hayvancılık ürünlerinin oluşturduğunu görüyoruz. 1950 yılında ihracatın % 75,1'i tarım ve hayvan ürünlerinden oluşurken, bu oran 1978'de sadece %67,4 düzeyinde kalmıştır. Bu oran bize endüstriyel üretimin daha çok ülke içi tüketime yönelik olduğunu gösterirken, endüstriyel ürünlerin ihracatında belirli bir gelişme eğilimi olduğunu görüyoruz. İthalat ve ihracatın yıllara göre gelişimini bir arada değerlendirdiğimizde 1980'lerde içe yönelik sermaye birikim krizinin açığa çıktığı biçimi yani döviz krizini görmüş oluruz. Krizin döviz krizi olarak açığa çıkışı, ilk elden sermaye donanımını daha sermaye-yoğun mallara yönlendirecek üretken sermayenin bağımlı bir sermaye oluşunu açığa çıkarırken, diğer yandan döviz krizinin varlığı üretimde yaratılan artı-değerin düzeyinin dünya ölçeğinde yeterli olmadığını gösteriyor. Bu aşama, ulusal sermayelerin dünya ölçeğinde işleyen sermaye ile eklemlenme isteğinin ve aynı zamanda zorunluluğunun açığa çıktığı aşamadır.

İçe yönelik sermaye birikiminin dinamik bir süreç olduğu ve gerçekten de dışa bağlı olduğu için döviz kısıtı anlamlı bir kısıttır, fakat bunun yanı sıra analize mutlaka ülke içi üretim süreçlerinde sanayii sermaye birikim sürecinin yarattığı emek-sermaye ilişkilerinin dolayında ortaya çıkan kısıtların da katılması gerekiyor.[42] Sanayiisermayesi için, üretimde artan oranda emek kullanma isteği, özünde daha önceki erken dönem sermaye-emek ilişkilerinin yeniden tanımlanması ihtiyacını gündeme getirir.

Ülke içi dayanıklı ve ara mallarda yukarıda gözlemlediğimiz sermaye stoku artışı bu sektörlerde sermayenin geri getiri oranının önemli ölçüde düşmesine neden olmuştur. İçe yönelik sermaye birikiminin yoğun bir şekilde gerçekleştiği 1960'lı yıllardan itibaren sanayide üretici fiyatlarıyla katma değer artışı %10 dolayında gerçekleşirken, 1976 yılında % 9.3, 1977'de 7.0, 1978'de 0.5 1979'da –4.3 düzeyinde gerçekleşmiştir. Katma değer artış hızında gözlemlenen bu hızlı düşüş, aynı şekilde son yirmi yıl içinde GSYİH'nin %–0.3 düzeyinde gerçekleşmesine neden olmuştur (TÜSİAD,

[42] Yukarıdaki ele alış tarzı Ahmet Aker'in 1975 tarihli çalışmasından etkilenerek geliştirilmiştir.

1980:2). Diğer yandan Marksist terminolojinin operasyonel hale getirilmesiyle yapılan bir hesaplamaya göre 1980'in kâr ve sömürü oranının düştüğü yıl olduğu bulgulanmıştır. Kâr oranı 1963 yılında 0,15898, 1980 yılında ise 0,11986 olarak bulunmuştur. Aynı şekilde aynı yıllar için sömürü oranının 1,948106'dan 1,225752'ye düştüğü bulgulanmıştır (Altıok, 1998).

Tüm bu gelişmeler, üretken kapitalistlerin krize karşı bir dizi önlem almalarını zorunlu kılmıştır. İçine girdikleri kârlılık krizi ve döviz kısıtını aşmak için, üretimi ara ve sanayii mallarına çekme (daha fazla yerli emek kullanma) yönündeki bir stratejiye yönelmişlerse de, bu stratejilerinin önündeki en önemli engelin döviz yetersizliği olduğunu görmüşlerdir. Bu istek Üçüncü Beş Yıllık Planda kendini göstermiştir:

> İkame politikasında önceliği yatırım mallarına ve ara mallarına veren değişiklik göz önünde tutularak Üçüncü Plan döneminde geliştirilmesi hedef alınan sanayilerin himayesi ve ihracata dönük sanayilerin teşviki için gerekli düzelmeler yapılacak ve bu sanayilerin temel hammadde girdilerinden olan ürünlerin yurt içinde üretilmediği takdirde, gümrük kolaylığı sağlanarak ve kısıtlama olmaksızın ithali gerçekleştirilecektir. (Aktaran Eralp, 1981: 628)

Üçüncü planın amaçları göz önüne alındığında iki temel çözüm önerildiği ortaya çıkar; ilki, daha fazla ülke içi emek kullanma ve artı-değer elde etme anlamında sanayii ve ara mal üretimine geçme, ikinci olarak ekonomide döviz kazandırıcı faaliyetleri artırmak yönünde olmuştur. Aslında ara ve sanayii malların üretimine geçmenin bir yandan ekonomiye döviz kazandırıcı olduğu düşünülmüş, ikinci çözüm ise ekonominin belirli kesimlerinde ihracata yönelmedir ki, Haldun Gülalp'in vurguladığı gibi 1970'lerin bu beklentileri sermaye birikim sürecini dışa dönük hale getirmenin ilk nüvelerini içinde taşımaktadır (Gülalp, 1983: 62).

Kaynakça

Aker, A. (1972) *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, İstanbul: Sander.

Aktan, C. C. (1995) *Optimal Devlet*, İstanbul: TÜSİAD.

Albritton, R vd. (der.) (2001) *Phases of Capitalist Developmen Booms, Crises and Globalizations*, Londra: Palgavre.

Alper, E. C. ve Öniş, Z. (2001-2002) "Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler: Sermaye Hareketlerinin Liberalleşmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi", *Doğu Batı*, (Kasım-Aralık-Ocak), 17.

Altıok, M. (1998) "İmalat Sanayiinde Sömürü Oranı 1963-1994", *ODTÜ Uluslararası İktisat Kongresi*'ne Sunulan Tebliğ.

Ataay, F. (2001) "Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü", *Praksis,* 2, 53-96.

Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu (2001) *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler,* www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm

Bruton, H. J. (1970) "The Import Substitution Strategy of Economic Development: A Survey", *Pakistan Development Review*, 10.

Bryn, D. (1987) "The State and the Internationalization of Capital: An Approach to Analysis", *Journal of Contemporary Asia*, 17 (3)

_____ (1995) "The Internationalisation of Capital and Marxian Value Theory", *Cambridge Journal of Economics,* 19.

Bina, C. ve Yaghmanian, B. (1988) "Import Substitution and Export Promotion within the Context of the Internationalization of Capital", *Review of Radical Political Economics,* 20 (2-3)

_____ (1990) "Post-war Global Accumulation and the Transnationalization of Capital", *Review of Radical Political Economics,* 22 (1), İlkbahar.

Başkaya, F (1992) *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü,* Ankara: İmge.

Cumings, B. (1989) "The Abortive Abertura: South Korea in the Light of Latin America", *New Left Review,* 173

Deyo, F. C. (1987) *The Political Economy of The New Asian Industrialism* , Londra: Cornel University Press.

Ebiri, K.; Bozkurt, Z. ve Çulfaz, A. (1977) *Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Emek Platformu (2001) "Emek Platformu Programı", *Emek Platformu Sempozyumu* 24-25 Mart, Ankara: TMMOB.

Eralp, A. (1988) " The Politics of Turkish Development Strategies", Finkel, A. ve Riman, N. (der.) *Turkish State and Turkish Society* içinde, SOAS Centre of Near and Middle Easterns Studies.

Economist (1997) "Import-Import", *Economist,* November.

Ercan, F. (1997) *Para ve Kapitalizm*, İstanbul: Ceylan.

_____(1998a) "Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Çerçeve Denemesi", *İktisat Dergisi,* 378.

_____(1998b) "Meta ve Para Analizinde Finans Kapital (1970 Sonrası Yaşanan Ekonomik İlişkiler İçin Teorik Bir Çerçeve)" *Ekonomik Yaklaşım*, Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü, 8 (27).

_____(1998c) "Sermaye Birikim Sürecinde Bölgesel Kalkınma:Planlama ve Anadolu Sermayesi", *Sanayi Kongresi '97*, (bildiriler kitabı) içinde, Ankara: TMMOB. MMO.

_____(1999) "İktisat Teorisi Üzerine Eleştirel Önermeler", *İktisat Dergisi*, Mayıs, 389.

_____(2001a) *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik,* İstanbul: Bağlam.

_____(2001b) "Kriz Üstüne Düşünceler: İmparator Çıplak, İmparatorun Terzileri de Kendilerini İyi Hissetmiyor", *İktisat Dergisi*, Şubat-Mart, sayı: 410-411.

_____(2002a) "Üçüncü Dünyacılığı Eleştirebilmek", *Evrensel Kültür*: 121.

_____(1992b). "Bankalar ve Banka Sermayesinin Analizi İçin Alternatif Bir Çerçeve", *İktisat Dergisi*, sayı 417

_____(basılacak) *Küresel Kapitalizm*, İstanbul: Bağlam.

Ersel, H. (1996) "The Timing of Capital Account Liberalization: The Turkish Experience", *New Perspectives on Turkey*: 15, 45-64.

Fine, B. vd. (1993) *Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. S. Çaklı, Ankara: İmge.

Fine, B. (1994) "From Marx to Morishima: A review of Morishima", Mohun, S. (der.) *Debates in Value Theory* içinde, Londra: St.Martin's Press.

Hagard, S. (1992) "The Politics of Industrialisation in the Republic of Korea and Taiwan", Hughes, H. (der.) *Achieving Industrialisatiın in East Asia* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Hart-Landsberg, M. ve Burkett, P. (1999) "East Asia in Crisis: Beyond TINA, Toward Socialism", *Monthly Review*, June.

Hardt, M. ve Negri, A. (2001) *Empire*, Cambridge: Harvard University Press.

Harvey, D. (1990) *The Conditions of Postmodernity*, Oxford: Basil Blackwell.

Hilferding, R. (1981) *Finance Capital A Study of The Latest Phase of Capitalist Development,* çev. T. Bottomore, Londra: Routledge and Kegan Paul.

Glyn, A. ve Sutcliffe, B. (1972) *British Capitalism Workers and Profits Squeeze* , Middlesex, Penguin Books.

Gülfidan, S. (1993) *Big Business and The State in Turkey: The Case of TUSIAD,* İstanbul: Boğaziçi University Press.

Gülalp, H. (1983) *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt.

_____(1985) "Patterns of Capital Accumulation and State-Society Relations in Turkey", *Journal of Contemporary Asia*, 15 (3)

Hirschman, A. O. (1968) "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", *Quaerterly Journal of Economics,* vol. LXXII, no.1

Holoway, J. (1994) "Global Capital and the National City", *Capital & Class,* 52.

İstanbul Sanayi Odası Dergisi (1983-1996) *En Büyük 500 Sanayi Şirketi*, Özel Sayılar, İstanbul: İSO.

Kazgan, G. (1998) "Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 9, İstanbul: İletişim.

Kay, G. (1979) *Development and Underdevelopment*, Londra: MacMillan Press.

Keyder, Ç. (1984) "Kriz Üzerine Notlar", Tekeli, İ. vd. (der.) *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*, , Ankara: Yurt.

_____(1984) "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", Boratav, K. vd. (der.) *Kriz, Gelir*

Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu, İstanbul: Kaynak.

_____ (1993) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, İstanbul: Metis.

Landsberg, M. (1987) "Export-led Industrialization in the Third World: Manufacturing Imperialism", Peet, R. (der.), *International Capitalism and Industrial Restructuring,* Boston: Allen & Unvin.

Lenin, V.I. (1972) "A Characterisation of Economic Romanticism" *Collected Works*, cilt 2, Moskova: Progress Publishers.

_____ (1982) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi,* çev. S. Erdoğdu, Ankara: Sol.

_____ (1982) *Imperialism:The Highest Stage of Capitalism* , Moskova: Progress.

_____ (1974) *Halkçı İktisat*, İstanbul: Birlik.

Marx, K. (1976) "Appendix: Results of the Immediate Process of Production", *Capital-I*, Londra: Penguin Classics.

Marx, K. (1979) *Kapital-II*, çev. A. Bilgi, İkinci Baskı, Ankara: Sol.

Marx, K. (1986), *Kapital-I*, çev. A. Bilgi, Üçüncü Baskı, Ankara: Sol.

Marx, K. (1990) *Kapital-III*, çev. A. Bilgi, İkinci Baskı, Ankara: Sol.

Munck, R. (1985) *Politics and Dependency in The Third World*, Londra: Zed.

Overbeek, H ve Pijl, K.V.D. (1993) "Restructuring Capital and Restructuring Hegemony", Oveerbeek, H (der.), *Restructuring Capital and Restructuring Hegemony in The Global Political Economy*, Londra: Routledge.

Ross, R.J.S ve Trachte, K.C. (1990) *Global Capitalism*, New York: State University of NY.

Rowthon, B. (1985) *Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon*, çev. C. Günay, Ankara: Birey Toplum.

Sayer,A (1995) *Radical Political Economy*, Oxford: Basil Blackwell.

Savran, S. (1984) "Brezilya Mucizesi Üzerine", *Yapıt*, sayı 1.

_____ (1992) *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri,* İstanbul: Kardelen.

Scott, J. (1979) "Finance Control", *Economy and Society*, 8(3)

Shaikh, A. (1987) "The Poverty Algebra"; Albelda, R. vd. (der.) *Alternatives to Economic Orthodoxy*, New York: M.E.Sharper Inc.

Sönmez, M. (1990) *Kırk Haramiler Türkiye'de Holdingler*, Ankara: Arkadaş.

Smith, T. (2000) *Technology and Capital ın the Age of Lean Production*, NY: Suny.

Steven, R. (1994) "New World Order: A New Imperialism", *Journal of Contemporary Asia*, cilt 24/3.

Storper, M. (2001) "The Poverty of Radical Theory Today: From the False Promises of Marxism to the Mirage of the Cultural Turn", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 25, sayı 1.

Şeni, N. (1978) *Emperyalist Sistemde "Kontrol Sanayii" ve Ereğli Demir-Çelik,* İstanbul: Birikim.

Taylor, J. G. (1979) "Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkileri", Ersoy, M. ve Keskinok, Ç. (der.), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara: Birey ve Toplum.

TÜSİAD (1979) *The Turkish Economy 1979*, İstanbul: TUSIAD.

Tekeli, İ vd. (1982) *Türkiye Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma*, Ankara: ODTÜ.

Tekeli, İ. ve Menteş, G. (1982) "Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Sisteminin Mekanda Örgütlenmesi", *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan.

Trotsky, L. (1977) *The History of the Russian Revolution*, çev. M. Eastman, Londra: Pluto Press.

Trostky, L. (1987) "Report on The World Economic Crisis and new tasks of the Communist International", *First Five Years of the Comintern*.

TÜSİAD (1979) *The Turkish Economy 1979*, İstanbul: TUSIAD.

TÜSİAD (1980) *1980 Yılının Ortalarında Türk Ekonomisi*, İstanbul: TUSIAD.

Weeks, J. (1981) *Capital and Explotation*,Edward Arnold, London.

World Bank (2000) Turkey Country Economic Memorandum Structural Reforms for Sustainable Growth", *Document of The World Bank,* Report No:20675-TU.

World Bank (1997) *The State in a Changing World*, World Development Report, New York.

Yaffe, D. (1994) "Value, Price and The Neo-Ricardians:An Introductory Note", Mohun, S. (der.) *Debates in Value Theory*, Londra: St.Martin's Press.

Yalman, G. (1984) "Gelişme Stratejileri ve Stabilizasyon Politikaları, Bazı Latin Amerika Politikalarının Deneyimleri Üzerine", Tekeli, İ.. vd. (der.) *Türkiye'de ve Dünya da Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Ankara: Yurt.

Praksis (5) 2002, 77-130

Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz

METİN ALTIOK

Giriş

Dünya kapitalist birikim süreci içsel çelişkilerinin artması nedeniyle 1970'lerden itibaren kâr oranlarının düşme eğilimi ile bir durgunluğa ve krize girmiştir. Yaşanan durgunluk zaman zaman aşılıyor gibi görünmesine rağmen, sistem bu yapısal krizi henüz atlatamamış ve içsel çelişkilerini günümüze kadar taşımıştır. Bu yüzden gelişmiş kapitalist ülkelerin krizi çözmek ve yaygınlaştırarak etkisini hafifletmek için, düşen kâr oranlarının ortaya çıkardığı atıl sermayeyi kâr oranlarının daha yüksek olduğu ülkelere yönlendirmesiyle başlayan yeni liberal süreç, halen gelişmiş kapitalist ülke sermayesinin girdiği her ülkeyi kendi gereksinimine göre şekillendirmesiyle devam etmektedir. Gelişmiş kapitalist ülkelerin ekonomik krizi aşmak amacıyla uyguladıkları iktisat politikalarının 1980'lerde azgelişmiş ülkelerin (AGÜ) sermaye birikim sürecine yansımaları uluslararası borç krizine yol açmıştır.

Uluslararası borç krizinin ardından AGÜ'lerde Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nca sermaye birikim sürecinin yeniden düzenlenmesi için 'yeni liberal yeniden yapılanma politikaları' olarak adlandırılan bir dizi istikrar

ve yapısal uyum programları uygulamaya konulmuştur. Böylece uygulanan yeniden yapılanma politikaları ile düzenlenen üretim süreci, dolaşım süreci ve emek süreci düşen kâr oranlarının tekrar yükseltilmesinin önünü açacaktır. Üstelik 1970'lerin sonunda uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programları (İYUP), sadece ulusal ve uluslararası düzeydeki sermayenin kâr oranlarının düşme eğilimini engellemek için ticaretin ve mali sermayenin serbestleştirilmesi, kamu harcamalarının yeniden dağılımı ve/veya devlet düzenlemelerinin azaltılmasını (deregülasyon) içeren devleti küçültme politikaları ve sermayenin ekonomik faaliyetlerini teşvik etmek gibi karmaşık teknik olguları ve ekonomik sorunları gidermekle kalmayacak, aynı zamanda yaratılan iktisadi artığın toplumsal sınıflar arasında bölüşümünü sermaye sınıfı lehine yeniden düzenleyerek ideolojik/politik dönüşümü ve uluslararası sermaye ile bütünleşmeyi de içerecektir. Bu anlamda kapitalist üretim biçiminin krizini gidermek amacıyla uygulamaya konulan İYUP, hem sermaye emek çelişkisini içeren sınıf mücadelesinin hem de sermayenin kendi içsel çelişkisinin bir parçasıdır.

Dünya kapitalizminin bir parçası olan Türkiye ekonomisi de son 30 yıldır sürekli bir kriz süreci içinde yaşamakta ve 1990'lardan itibaren ise şiddeti gittikçe artan bir istikrarsızlık-yapay büyüme-kriz-istikrarsızlık kısır döngüsüne girmiş bulunmaktadır. 1970'ler krizinin sarsıcı etkilerini, benzer birçok azgelişmiş ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki gibi kâr oranlarının düşmesi ve bir dış borç kriziyle birlikte yaşayan Türkiye 1980'den itibaren yeni bir sermaye birikimi modeline geçmiştir. Krizin atlatılması için dünya kapitalizminde yeni bir birikim ve düzenleme biçiminin hakim olmaya başlaması ve ithal ikameci sanayileşme politikalarının sermaye birikimi modelini tıkanma noktasına getirmesi, AGÜ'ler gibi Türkiye ekonomisini de IMF'nin ve Dünya Bankası'nın çerçevesini çizdiği 24 Ocak kararlarıyla anılan yeni liberal yeniden yapılanma politikalarına yöneltmiştir. Dolayısıyla izlenen içe dönük ithal ikameci birikim modeli yerini dışa açık, ihracata yönelik birikim modeline bırakmıştır.

Aslında Türkiye kapitalizmi sermaye birikim sürecini düzenlemek üzere 1950'lerden günümüze kadar bir çok İYUP uygulamaya koymuştur. Bu programların temel amacı, kâr oranlarının düşme eğilimini engelleyen etmenleri harekete geçirerek makroekonomik istikrarsızlıkları gidermek, sermaye birikimine süreklilik kazandırmak ve böylece ekonomik krizleri önlemek olmuştur. Ancak Türkiye 24 Ocak kararlarıyla bir taraftan sermaye birikiminin 1970'lerde yaşadığı derin ekonomik krizi aşmayı, diğer taraftan 1980 yılından bu yana ısrarlı bir biçimde uyguladığı yeni liberal iktisat politikalarıyla dünya kapitalist sistemi ile daha hızlı biçimde bütünleşmeyi amaçlayan bir yeniden yapılanmayı da öngörmüştür. Dolayısıyla 1994'de 5 Nisan kararlarıyla uygulamaya konulan ve 1999 ve 2001 yılında kabul edilen programlar hep bu yapısal dönüşüm sürecinin bir gereği olmuştur.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinin 1970'lerin sonunda yaşadığı kriz ve bu krizi gidermeye yönelik olarak 1980'den itibaren uygulamaya konulan IMF-Dünya Bankası destekli yeni liberal yeniden yapılanma stratejileri olarak anılan istikrar ve yapısal uyum politikalarının sermaye birikim sürecini nasıl düzenlediği incelenmektedir. Burada öncelikle, Türkiye ekonomisini "24 Ocak 1980 kararları"nı almaya iten krizin nedenleri tespit edilmekte ve ardından sermaye birikim sürecinde yeniden yapılanmayı sağlamak üzere uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum politikaları ele alınmaktadır. Böylece, Türkiye ekonomisinde 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan ihracata dayalı sermaye birikim (sürecinin) rejiminin tıkanma noktaları ve 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan finans krizleri ile nereye evrildiği analiz edilecektir. Ayrıca 1994'te yaşanan finans krizinin ardından kabul edilen "5 Nisan kararları"nın sermaye birikim sürecinde yeniden yapılanmayı sağlayan yapısal uyum politikalarının yarattığı istikrarsızlıkları sürdürülebilir bir istikrar temeline oturtan ekonomi-politik düzenlemeler olup olmadığı tartışılarak, 2000-2001 krizinden sonra Türkiye kapitalizminin yapısal dönüşüm sürecinde nerede durduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bütün bu tespitler, Türkiye ekonomisindeki birikim ve kriz sürecini, iktisadi artığın yaratılmasına ve yeniden dağıtılmasına yönelik mekanizmaların devlet tarafından sermaye sınıfı lehine nasıl düzenlenmeye çalışıldığını ön plana alan bir yapısal dönüşüm süreci bağlamında ele alınarak incelenecektir.

1. Ekonomik Kriz ve Sermaye Birikiminde Yeniden Yapılanmayı Amaçlayan İstikrar ve Yapısal Uyum Politikaları

1.1. Krizin Analizi

Kapitalist üretim biçimi, üretim süreci ile birlikte yaratılan değerin farklı kesimler arasında dağılımı, bölüşümü ve belli bir tüketim biçimini düzenleyen dolaşım süreciyle bütünlük arz eder. Nitekim değer yaratma süreci, sermayenin üretim ve dolaşım (arz ve talep) ilişkilerinin birlikteliği ile geçerlilik kazandığından üretim süreci ile dolaşım süreci arasında zincirleme bir ilişki vardır. Bu zincirleme ilişkide halkalardan herhangi birinde kopma ya da kırılma gerçekleştiğinde kriz ortaya çıkar. Kriz, varolan üretim biçiminin artık sermaye birikimini sağlayacak noktanın gerisine düştüğünde bir üst aşamaya geçişin sancılı bir biçimde ortaya çıkmasıdır. Kriz, yanlış politikaların ya da sermaye birikimi sürecinin dışında duran etmenlerin beklenmedik bir biçimde daralmaya yol açması değil, tam da sermaye birikim sürecindeki kesinti, yani üretim ve dolaşım sürecinin bütünlüğünün kendi içsel çelişkileri nedeniyle sekteye uğramasıdır. Bu nedenle kriz, bu sekteye uğrayan bütünsel sürecin yeniden düzenlenmesiyle giderilmeye çalışılır.

Marx'a göre, üretim süreci ile dolaşım süreci arasındaki bütünselliğin yarattığı bu içsel çelişki, emek sürecinin kapitalist toplumda aynı zamanda değerlenme

(sermayenin kendisini yeniden üretmesi) süreci olmasından ve kapitalist üretimin, sermayenin değerlenmesiyle sermaye değerlerinin korunmasını dikkate almaksızın üretici güçleri mutlak olarak geliştirme eğiliminden kaynaklanır. Bu genel yapı içinde krizlerin düzenli olarak ortaya çıkmasının nedeni şudur: Kapitalistlerarası artan rekabet işgücü verimliliğini arttıracak teknik gelişmeyi beraberinde getirir. Verimlilik arttıkça belirli bir sermaye miktarını harekete geçirmek için daha az sayıda işçiye gereksinim duyulur. Burada toplam işgücü kütlesine oranla büyüyen sabit sermaye kütlesinin varlığından söz edilir. Bu süreç, sermayenin organik bileşimini yükselterek kâr oranlarının düşüş eğilimine neden olur (Marx, 1978: 257-258). Yani toplam sermayede sabit sermayenin payı sürekli artarken, değişir sermayenin (yani işgücünün) payı sürekli düşer. Ortalama kâr oranı, sermayenin toplumsal ortalama bileşimine karşılık geldiği için de sermayenin bileşiminin artışına göre düşmüş olur. Kâr oranlarının düşüşünü engelleyen etmenler de (işgücü verimliliğinin arttırılması, ücretlerin baskı altına alınması ve düşürülmesi, işgücü değerinin düşürülmesi vs.) vardır, ama bunlar geçicidir. Çünkü rekabet ve teknolojik yenilenme sermayeyi kaçınılmaz olarak –eninde sonunda- kâr oranlarının düşme eğilimiyle karşı karşıya bırakır. Bu yüzden sermaye, birikim sürecinin belli bir anı geldiğinde işgücü verimliliğinin daha fazla artırılamamasından dolayı, aynı oranda kâr edememeye başlar ve sermaye birikim olanaklarını kaybeder. Kâr oranlarının düşüşüyle birlikte çelişkilerin keskinleşmesi zora dayanan çözümlere başvurmayı gerektirir. Bu zora dayanan çözüm, krizin patlak vermesinden başka bir şey değildir. Ortaya çıkan kriz, gerçekte bir yandan sistemin kendini sürdürmesini, yeniden üretimini tehdit ederken, öte yandan da sistemde yapısal dönüşümlere yol açarak sermaye birikiminin hızlanmasının koşullarını yaratır. Dolayısıyla kriz, bundan sonraki sermaye birikim sürecinin kârlılığını sağlayacak elverişli koşulların gerçekleştirilmesi gibi bir işlevi yerine getirirken, varolan çelişkilerin anlık ve şiddetli bir çözümü ve denge sağlayıcısı da olmaktadır. Kısacası kriz mevcut işleyişlerin artık çözüm olmadığı, yeni işleyişlerin ise henüz belirsizlik yaşadığı ve ortaya çıkmadığı bir durumdur.

Kriz olgusuyla iç içe yaşayan kapitalist üretim biçiminde iki türlü kriz ayrımından söz edilebilir: Birincisi kısa dönemli, geçici konjonktürel krizlerdir. "Konjonktürel kriz bir konjonktür devresinde toplam talebin toplam arzın altına düşmesiyle ortaya çıkan geçici aşırı üretim durumudur. Onu durgunluk safhası (üretimin düşmesi) izler ve sonuçta toplam arz ile toplam talep arasında yeniden denge kurulmaya çalışılır. İkincisi uzun dönemli yapısal krizlerdir. Bu ise, birikimin normal oluşumunu engelleyen temel sorunların mevcut olduğu durumdur" (Gouverneur, 1997:239). Konjonktürdeki yön değiştirmeyi yani, genişleme ya da sürekli bir ilerleme döneminden uzun ya da kısa bir bunalım veya daralma evresine geçişi

tanımlayan ekonomik kriz döneminde, "genişleme diğer faaliyetleri de (ki bu faaliyetlerin hepsinin aynı evrede olması gerekmeksizin) beraberinde sürükleyen reel kesimde (sanayide) gerçekleşir (...) Genişleme dönemi boyunca, sanayi üretimindeki büyüme sürekli ve oldukça düzgündür. İstihdam düzeyi yükselmeye başlar. Bu, fiyatlarda bir artma eğilimiyle, kârların, işgücü verimliliğinin ve ücretlerin artmasını sağlayan bir konjonktür yaratır. Ardından talep genişler (...) üretim canlanır ve canlılık tüm sanayiye yayılır. Böylece, ekonominin bütününde bir genişleme yaşanır. Fiyat artışlarının kârları şişirdiği böylesi bir konjonktür girişimcileri yatırım yapmaya teşvik ederken (...) aynı zamanda, etkisi dönem sonuna genişleyen ve özerk bir gelişme eğilimi gösteren bir borsa spekülasyonunu da yaratır" (Rosier, 1991:21).

Böylece genişleme evresinde sermayedarlar, faiz oranları düştüğü için sermayeyi yeniden yapılandırmak ve yeni teknolojik yatırımlar yaparak verimlilik artışı sağlamak için borç talep ederler. Kredi sisteminin aşırı genişlemesi, krizin yarattığı değersizleşme eğilimini büyük çapta engeller. Bu aşamada yeni yatırımların yapılması kredi talebini arttıracağından faiz oranları yükselir. Krizin derinleşmesinin ve sermayenin değersizleşmesinin genişleyen kredi sistemi tarafından engellenmeye çalışılmasıyla "stagflasyon" olgusu ortaya çıkar. Ne var ki bu süreç uzun sürmeyecek ve üretimin artması ve yatırımların genişlemesinin kâr oranlarını sermaye birikimini sağlayacak kadar arttıramaması ve verimlilik artışlarında meydana gelen yavaşlama durgunluğa yol açacak ve süreçte kopmalar oluşacaktır. Bu aşamada hem üretimin massedilememesi, hem de öncü sektörlere yatırılan sermayenin karşılığının alınamaması kâr beklentilerini azaltacak ve genişleyen mali sistemi ve sermaye piyasalarını çöküşe götürecektir. Bu durum konjonktürdeki kırılma dönemidir, yani kriz anıdır. Kriz ilk etkilediği sektörlerden başlayarak tüm sektörlere yayılacak ve zincirleme etkiler yaratacaktır. Böylece krizin başlangıç boyutunda üretim, fiyatlar, kârlar, ücretler ve buna bağlı olarak talep düşecektir. Ayrıca birikim sürecinde yoğunlaşmayı teşvik edecek iflaslar ve işsizlik öncü sektörlerden başlayarak artacak ve yayılacaktır.

Krizin diğer bir boyutunda ise, reel sermaye birikiminin ve üretimin fiziki faktörlerinin giderek yavaşlayan büyüme hızlarına karşın, hızla artan ve dolayısıyla giderek şişmekte olan mali sermayeye ilişkin sorunlar vardır. Kapitalist üretim tarzında olağan dönemlerde üretim sürecindeki reel sermaye miktarı ile mali işlemler için kullanılan para sermaye miktarı arasında bir orantı söz konusu iken, kriz dönemlerinde bu orantı bozulur. Büyük bir mali krizi önleyecek şekilde bir mali genişleme yaşanır. Mali sermayenin giderek şişmesinin nedeni, reel kesimde aşırı üretimin yarattığı basıncı emmeye çabalarken, genişleyen kredi piyasasında kâr oranlarının düşmesinden dolayı sermayenin dolaşım sürecinde sıkışıp kalmasıdır. Bu yüzden kâr oranlarının düşme eğiliminin hızlandığı süreçte mali sermayenin

geri ödeme sorunlarının yaşanması üretim sürecinden kaynaklanan krizi derinleştirici etkide bulunarak büyük bir mali çöküşü getirir. Kriz, ilk başladığı alanlardan dalga dalga ekonominin tümüne yayılan bir görüntü sergiler. Sanayi alanının yanı sıra ticaret ve mali alanı da etkisi altına alarak hızla genelleşir ve dünya kapitalizminin merkezinde yer alan ülkelerin birinde baş gösteren kriz dünya ölçeğinde genelleşerek uluslararası ekonomik krize dönüşür.

Ayrıca, kâr oranlarının düşme eğiliminin hızlanmasıyla birlikte ortaya çıkan sermayenin değersizleşme sürecinin tıkanmasının başka bir sonucu da ulusal ekonomilerin büyük ödemeler dengesi açığı vermesidir. Bu olgu daha çok AGÜ'lerde görülür. Ödemeler dengesi açığı, ülke sermayesinin dünya pazarlarında rekabet kapasitesinin sınırlılığından kaynaklanır. Bu durumda, dünya pazarlarına göre düşük üretkenlikte çalışan sermayelerin değersizleşmesi kapitalist birikimin temel eğilimidir. Ancak devlet müdahalesi bu değersizleşme eğilimini bir süre için engelleyebilir, ama bunun bedeli de dış açık vermektir. Bu açığın dev boyutlara varmasında mali sermayenin aşırı şişkinliği önemli sorundur.

Sonuçta sermaye birikim krizi, kapitalist sistemin içsel çelişkilerinin artmasıyla ortaya çıkan kâr oranlarının düşme eğiliminden kaynaklanırken, kendi içinde "borç krizi", "borsa krizi", "birikim krizi", "talep yetersizliği krizi", "mali kriz" gibi alt kategorilerle tanımlanmaya çalışılır. Ancak son dönemlerde yaşanan krizleri kısa dönemli sermaye hareketlerinin (sıcak para), yüksek cari işlemler açığının ve siyasette yaşanan istikrarsızlıkların bir sonucu olarak ele almak yanlış olur.

1.2. Krizin Çözümü: İstikrar ve Yapısal Uyum Politikaları

Kapitalist üretim sürecinden kaynaklanan aşırı birikim, yani kâr oranlarının düşme eğilimi krizi, öncelikle sermaye çevrimindeki dolaşım (talep yönünde) evresinde ortaya çıkan eksik tüketim, aşırı yatırım ve üretimden kaynaklanan ödemeler bilançosu açığı, yüksek enflasyon ve işsizlik gibi makro ekonomik dengesizlikler biçiminde kendini göstermektedir. Bu nedenle krizin yönetilebilmesi ve birikim koşullarının yeniden yaratılması amacıyla ilk olarak dolaşım sürecinde ortaya çıkan gerçekleşme problemlerinin çözümünü düzenleyen kısa dönemli talep genişletici ya da talep daraltıcı düzenlemeler içeren istikrar politikaları uygulanmaktadır. Çünkü kapitalist sistemde kriz anında en uygun müdahale biçimi dolaşım sürecine yapılan yeniden üretimi kolaylaştırıcı müdahalelerdir. Nitekim yeni liberal yeniden yapılanma politikalarının gündeme gelmesinin ardında da öncelikle dolaşım sürecinin düzenlenmesini gerektiren nedenler vardır. Çünkü 1970'lerin kâr oranlarının düşüş eğilimi nedeniyle yaşanan durgunluk evresinde hem gelişmiş hem de

AGÜ'lerde yaşanan enflasyon, işsizlik, ödemeler dengesi açığı ve yüksek borçluluk her zaman potansiyel bir tehlike olarak kendini hissettirmektedir.

İkinci olarak istikrar politikalarının hemen ardından hem üretim hem de dolaşım sürecindeki dengesizlikleri, daha uzun dönemli perspektifte çözmeye çalışan yapısal uyum politikaları uygulamalarına geçilmektedir. İstikrar politikalarıyla desteklenen yapısal uyum politikaları sermaye birikiminde yeniden yapılanmanın koşullarını ve kâr oranlarının düşme eğiliminin engellenmesini sağlamaktadır. Bu nedenle kapitalist üretim biçimi yaşadığı krizi aşmak amacıyla uygulamaya koyduğu yeni liberal yeniden yapılanma politikalarıyla önce reel sermayenin, sonra mali sermayenin, daha sonra da işgücünün yeniden üretiminin koşullarını yaratıp kâr oranlarını arttırarak sermaye birikimini genişletmenin olanaklarını yaratırken, devleti de özelleştirme ve küçültme politikalarıyla iktisadi artığı sermaye sınıfı lehine yeniden düzenleyecek bir yapıya kavuşturmayı amaçlamaktadır.

Bu nedenle öncelikle ilk aşamada uygulanan kısa vadeli istikrar politikalarıyla ekonomide makro istikrarın sağlanması, yani ekonominin soğutulması sağlanır. Daha sonra ise uzun vadede hem dolaşım sürecinde hem de üretim sürecinde kâr oranlarının düşmesini engelleyen, sermaye birikiminin genişlemesini sağlayan kapitalist yeniden üretim koşullarını gerçekleştirerek kapitalist sistemle entegrasyonu kuvvetlendiren yapısal uyum politikalarına geçilir. Çünkü yapısal uyum politikaları sermaye birikiminin yeniden üretiminde ekonomide rekabeti, işgücü verimliliğini ve teknolojik gelişmeyi arttırıcı yapısal reformları öngörürken, enflasyonu, işsizliği ve ödemeler dengesi açığını azaltmayı hedefleyen kısa vadeli istikrar politikalarının yapısal dönüşüme etkisi sınırlı olmaktadır.

AGÜ'lerde ekonomideki istikrarsızlık unsurlarını gidermek amacıyla uygulamaya konulan kısa vadeli istikrar programları hem ortodoks hem de heteredoks öğeler içermektedir. Ortodoks istikrar programları geleneksel sıkı para ve maliye politikalarını baz alan serbest piyasa yaklaşımının savunduğu monetarist istikrar politikalarıdır. Heteredoks istikrar programları ise ortodoks istikrar programlarının sadece parasal araçlara önem vererek , reel araçlara yer vermediğini, bu nedenle AGÜ'lerin ekonomilerinde daha fazla dengesizlik yarattığını, ücret-maaş, fiyat ve döviz kurunun dondurulmasını hedefleyen gelirler politikalarını öneren müdahaleci yaklaşımın savunduğu heteredoks istikrar politikalarıdır. Ortodoks öğeler, özellikle talebin daraltılması için nominal para arzının kontrolü ve kamu harcamaların kısılmasını amaçlayan para ve kur politikalarını içermektedir. Heteredoks öğeler ise, büyümeyi sınırlandırma ve geçici bir toplumsal uzlaşma çerçevesinde ücret, kâr, faiz gibi nominal gelirlerin göreceli paylarını etkileyerek enflasyonu azaltmayı hedefleyen gelirler politikalarını içermektedir (Altıok, 2000: 84-88).

AGÜ'lerde izlenen ithal ikameci birikim modelinin (İİBM) tıkanması ve yavaşlamaya başlaması sermaye birikimi önünde engel oluşturmuştur. Sermaye birikimini engelleyen faktörler, üretim sürecinde olumsuz etkiler yaratan düşük döviz kurlarının (ülke parasının yapay olarak aşırı değerli tutulması) yanı sıra fiyat, faiz ve kredi kontrolleri, yüksek gümrük duvarları, ithalat kısıtlamaları ve aşırı yüksek vergiler ve sübvansiyonlar olarak kabul edilmiştir (World Bank, 1987: 13). Bütün bu olumsuz koşulların giderilmesini sağlayacak önlemler ise; para ve maliye politikası aracılığıyla ticaret, finans, sanayi, kamu kesimi, tarım kesimi ve sosyal politikalarda yapılacak bir dizi yapısal reformlardır. Bu reformlar; döviz rejiminin, dış ticaret ve mali sistemin serbestleştirilmesi, devletin ekonomik faaliyetlerden çekilmesi amacıyla kamu girişimlerinin özelleştirilmesi, tarım destekleme alımlarına son verilmesi, işgücü piyasasının esnekleştirilmesi ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesidir. Bu çerçevede, yapısal uyumun sağlanması için alınan önlemler şunlardır; tarife sisteminde reformlar, mali teşvikler, bütçe sübvansiyonları ve faiz oranları politikası önlemleri, uluslararası fiyat yapısındaki değişiklikler ve kaynakların elde edilebilirliği ışığında gerçekleştirilecek kamu yatırımlarının önceliklerindeki değişmeler, bütçe ve borç yönetiminin düzenlenmesi, başta kamu girişimleri olmak üzere kurumların yeniden organizasyonu (Wolff, 1987: 28-31). Dolayısıyla yeni liberal stratejiler altında özellikle İMF ve Dünya Bankası'nın 1980'lerden itibaren AGÜ'lere önerdiği yapısal uyum programları birbirini izleyen evreler içinde daha köklü yapısal dönüşüm uygulamalarını öngörmektedir.

Sonuçta yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programları olarak adlandırılan bütün bu düzenlemeler, sermaye birikimini hızlandırarak kâr oranlarının düşme eğilimini tersine çevirmeyi amaçlayan ve daha çok dolaşım sürecini düzenleyen politikalar olarak sermaye çevrimi içinde dağılımı, bölüşümü ve tüketimi düzenlediği için, yaratılan artık-değerin sermaye sınıfı lehine yeniden dağılımının koşullarını oluşturmakta ve bir kaynak aktarım mekanizmasına dönüşmektedir.

2. Türkiye'de Sermaye Birikimi, Kriz ve Yeniden Yapılanma: Yeni liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları

2.1. İthal İkameci Birikim Modelinin Krizi

Türkiye'de 1960'larda hızlı bir genişleme/gelişme gösteren sanayi sermayesi uluslararası kapitalist işbölümüne göre şekillenmiştir. Uluslararası işbölümü çerçevesinde gelişmiş kapitalist ülkeler, özellikle ABD, Marshall yardımı ve dış krediler yoluyla eskiyen fordist makineleri Türkiye gibi AGÜ'lere kaydırarak, bu ülkelere kendi sanayisinin tamamlayıcısı olma işlevini yüklemiştir (Arın, 1986:87). Türkiye dünya kapitalist sistemi içindeki işlevine bağlı olarak, bu emek yoğun fordist teknolojileri kullanarak sanayileşmeye, sermaye birikimini genişletmeye çalışmıştır. Büyük yatırımlar ve iş gücü

kapasitesi gerektiren fordist teknolojiler ilk olarak devlet tarafından kurulan işletmelerde (KİT'ler) kullanılmaya başlanmıştır. Özel kesim ise bu süreci çokuluslu şirketlerle kurulan ve esas olarak patent, lisans, know-how ilişkileri ve ortaklıklar yoluyla sürdürmeye çalışmıştır. Böylece Türkiye ekonomisinde 1960'lı yıllar üretimin ve büyümenin göreli olarak artış gösterdiği yıllar olmuştur. 1963-1970 yılları arasında sermaye birikiminde ortalama % 5-6 arasında büyüme yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde gerçekleşen hızlı büyümenin temel nedenlerinden birisi de 1950-1960 arası yapılan yoğun altyapı yatırımları olmuştur (Boratav, 1987:115; 1990:97-99).

Üretim sürecinde kullanılan fordist teknolojiler kısa zamanda Türkiye ekonomisini ithalata bağımlı bir yapıya dönüştürmüştür. Bu nedenle Türkiye'de 1960 planlı kalkınma döneminden 1979 yılına kadar sermaye birikimini gerçekleştirmek için İİBM uygulanmıştır. 1963-1977 döneminde uygulanan İİBM'nin ekonomide yarattığı ödemeler dengesi sorununa karşı daha korumacı uygulamalara gidilmiştir. İç pazarın korunması, girdilerini ithal edebilme şansına sahip olan sanayi sermayesine, ürettiklerini satarken rekabetten kaçınabilme ve böylece normal kârın üstünde ekstra kâr elde etme olanağı sağlamıştır. Üretimin maddi koşulları sürdükçe yatırım ve sanayi üretimi cazibesini korurken, sorun tüketim azlığına çare bulmaktır. Bunun için devlet sermaye sınıfının kâr oranlarını yükseltmek, oluşan toplumsal muhalefetin bir sınıf çatışmasına dönüşmesini önlemek ve sektörler arası kaynak aktarımını hızlandırmak için istihdamı ve ücretleri arttırıcı politikalara yönelmiştir. Böylece korunmaya alınmış geniş bir iç pazar ve KİT'ler tarafından üretilen hammaddelerin fiyatlarının düşük tutulması sayesinde devletten özel sektöre kâr ve rant aktarımı gerçekleştirilerek sürdürülen İİBM'de, özel sermaye de iç pazara dayalı büyüme ile sermaye birikimini genişletmek için ücretlerin ve tarım kesimine destek sağlayan iç ticaret hadlerinin yükselmesine göz yumma gereği duymuştur.

Ancak 1970'li yıllarda, bütün azgelişmiş ülkeler gibi Türkiye de dünya kapitalizminin yapısal krizinden etkilenmiştir. Çünkü 1960'lı ve 1970'li yıllarda hızlı büyümenin aracı olan ithal ikameci birikim modeli, 1970'lerin sonuna gelindiğinde ekonomide yarattığı çelişkiler nedeniyle sermaye birikimini olanaksızlaştırmıştır. İİBM'de, ülke içinde üretilmeyen dayanıklı ve dayanıksız tüketim mallarının ülke içinde üretilmesi nedeniyle bu malların üretimi için zorunlu bulunan girdi ve sermaye mallarının ithal edilmesi dışa bağımlı bir sermaye yapısını yaratmıştır. Üretimde dışa bağımlılığının azaltılamaması, iç piyasaya üretim yapan sanayiyi döviz tüketen bir yapıya büründürmüştür. İhracat gelirleri yeterince arttırılamadığından üretimin sürmesi ancak dış borçlarla sağlanabilmiştir. Böylece, dış borca bağımlı bir sanayi yapısı oluşurken, maliyetlerin ve fiyatların artması nedeniyle üretimde düşüşler ortaya çıkmıştır. İİBM'de uygulanan korumacılık önlemleri, iç pazarda yüksek kârlar sağlayan özel sektörü, verimlilik, etkinlik ve teknolojik

gelişmeler gibi rekabeti arttırıcı stratejilerden uzaklaştırmış, iç pazar için üretim yapan ve ihracata yönelmeyen bir sanayi yapısı ortaya çıkarmıştır. 1970'lerin sonuna kadar uygulanan sabit döviz kuru politikaları nedeniyle ihracatını arttıramayan, hızla artan ithal talebine cevap veremeyen İİBM'nin artan çelişkisi, birikim biçiminin yeniden üretimini engelleyecek boyutlara ulaşmıştır (Arın, 1986:106).

İthalatın artması nedeniyle ödemeler dengesi açığı giderek ağır boyutlara ulaşırken, enflasyon hızlanmaya başlamıştır. 1977 yılından itibaren uluslararası piyasalardan kredi akışının yavaşlaması, Türkiye'nin dış borçlanma yapısındaki çarpıklık ve yaşanan siyasi istikrarsızlık sonucu yabancı sermaye akışının durmasıyla ortaya çıkan dış borç krizi ve döviz darboğazı, ithalatının büyük bir kısmı ara ve yatırım mallarından oluşan Türkiye ekonomisinde, yatırımları ve ekonomik büyümeyi yavaşlatmıştır. Döviz sorununun giderilmesi zorunluluğu, devleti Dövize Çevrilebilir Mevduatlara (DÇM) yönelmiştir. Artan ithal eğilimi ve azalan ihracat nedeniyle, vadesi gelen DÇM'lerin ödenmesinde zorluklarla karşılaşılmış, bütçe açıklarının Merkez bankasına başvurularak (para basılarak) finanse edilmesi enflasyonu hızlandırırken, reel döviz kurlarını ve gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemiştir (Foroutan, 1991: 440-41; Sönmez, 1998: 478-479).

Böylece, Türkiye ekonomisinin devlet desteği ve korumacılığa dayalı biçimde kalkınmasını içeren İİBM, 1970'lerin sonlarına doğru krize girdiğinde iki temel sorun kendini yoğun olarak hissettirmiştir. Birincisi ödemeler dengesi sorunu, ikincisi şiddetli enflasyondur. Bu nedenle kriz, döviz yetersizliğine ve dış ticaret dengesizliğine bağlanmıştır (Berksoy, 1982: 156-157; 1987: 135-136; Gülalp, 1987: 50-51; Keyder, 1987: 14; Boratav, 1987:81-82). "Bu koşullarda uygulamaya konulan İYUP'un temel amaçlarından birisi de hızlı dış ödemeler dengesinin sağlanması" (Berksoy, 1987: 136) olmalı denilerek, krizin aşılması da dövizin bulunabilirliğine bağlanmıştır (Keyder, 1987: 15).

Ne var ki, döviz yetersizliği ve enflasyon olgusu sermaye birikiminin çelişkilerinin kaynağı değil, çelişkilerinin artmasının sonuçlarıdır. Krizin temelinde, üretim sürecindeki çelişkilerin artması sonucu sermaye birikim sürecinin tıkanması yatmaktadır (Arın, 1986: 105-106). Diğer bir deyişle, sermaye birikimini genişletecek ve yeniden üretimini sağlayacak kâr oranları, işgücü verimliliğinin yeterince artmaması ve sermayenin organik bileşiminin yaratılan artık-değer kitlesine oranla giderek büyümesi nedeniyle 1970'lerin başından itibaren düşme eğilimi içine girmiştir. Sermaye birikiminin lokomotifi olan Türkiye imalat sanayi için kâr oranları 1969 yılında %25.2 iken, 1971'de %23.3'e, 1977'de %14.1'e, 1979'da ise %8.9'a düşmüştür. Bu nedenle uygulanan İİBM çerçevesinde ithalata bağımlı sanayide 1971 yılından itibaren düşen kâr oranları, kredi genişlemesiyle, dış borçlanmayla ve

özellikle işçi dövizleriyle sağlanan dış kaynak girişleriyle ithalatın sürdürülmesi sağlanarak engellenmeye çalışılmıştır. Fakat parasal genişlemenin artması enflasyonu hızlandırmış, ithalat artışını karşılayan, işçi dövizlerinin ve dış kaynak girişinin durma noktasına gelmesi de ekonomide döviz darboğazına yol açmıştır. Sanayide kapasite kullanım oranları düşmüş, kaynaklar üretken yatırımlardan spekülatif alanlara kaymıştır. Böylece, 1970'lerin sonuna gelindiğinde kâr oranlarının düşme eğilimine karşı duran etmenlerin yetersiz kalması krizin giderek derinleşmesine yol açmıştır (Altıok, 1992: 65-81). Dolayısıyla kriz, kâr oranlarının düşme eğiliminden kaynaklanırken, krizin ortaya çıkardığı sonuç, işsizlik artışı, bütçe açıklarının büyümesi, aşırı borçluluk, enflasyonun artışı ve döviz darboğazı olmuştur.

Türkiye ekonomisi giderek derinleşen ekonomik kriz karşısında 1978'den itibaren istikrar önlemlerini uygulamaya koymuştur. Uygulamaya konulan daraltıcı politikalarla: borç krizini önlemek amacıyla TL %20 oranında devalüe edilmiş, Merkez Bankası reeskont oranları ve banka mevduat faizleri yükseltilmiş; ithalattan alınan damga vergisi iki kat arttırılmış, İthalat kısıtlanmış, DÇM'ye kur garantisi kaldırılmıştır; altın üzerine yapılan işlemler kayda alınmıştır; döviz çıkışı kısıtlanmıştır; KİT fiyatları arttırılmıştır (Kazgan, 1999: 132). Haziran 1979'da uygulamaya konulan yeni bir istikrar programı da daha önceki politikaların biraz daha güçlendirilmesini amaçlamıştır. TL tekrar devalüe edilmiş, ithalat biraz daha kısıtlanmış ve böylece kur ayarlamaları sonucunda cari işlemler açığı biraz azalmaya başlamıştır. Bu arada enflasyon hızlanmıştır. Bu politikalar, IMF tarafından Nisan 1978 ve Temmuz 1979'da Stand-by anlaşmalarıyla desteklenmiştir.

Ancak 1970'ler krizinin sarsıcı etkilerini, benzer birçok azgelişmiş ve gelişmiş ülkedeki gibi kâr oranlarının düşmesi nedeniyle meydana gelen bir dış borç kriziyle birlikte yaşayan Türkiye için artık İİBM üzerinde bazı değişiklikler yaparak krizi çözmek mümkün değildir. Çünkü Türkiye ekonomisinin zayıf olan ihracat yeteneği ve göreli olarak yüksek ithal bağımlılığı nedeniyle dış pazarlarda rekabet edememesi sonucu oluşan ve giderek ağırlaşan kronik dış ticaret açıkları, dış borç yükü ve giderek hızlanan kâr oranları düşüşü göz önünde tutulduğunda, sermaye birikiminin yeniden üretim koşullarını ulusal kaynaklarla sürdürme imkanını yitirdiği ortaya çıkmaktadır. Birikim sürecinin sınırlarını belirleyen kriz, sanayi sermayesinin bir yandan ülke içindeki birikimini, öte yandan da geçerli işbölümü çerçevesinde dünya ekonomisiyle olan ilişkilerini sürdürmesini tehdit eder hale gelmiştir (Gülalp, 1987: 54).

Türkiye ekonomisinin geldiği bu noktada IMF ve Dünya Bankası'nın önerdiği yeni liberal istikrar ve yapısal uyum politikalarını uygulamaktan başka çaresi kalmamıştır. İMF ve Dünya Bankası'nın önerdiği politikalar şöyle sıralanabilir; esnek bir döviz kuru politikası izlenmesi, korumacılıktan vazgeçilip ihracatın teşvik edilmesi, dokuma, giyim ve gıda başta olmak üzere

dayanıksız tüketim malları sanayilerinin teşvik edilmesi ve ihracata yönlendirilmesi, buna karşılık dayanıklı tüketim malları üreten sanayilerde korumacılığa son verilerek bazı malların üretiminde yoğunlaşılması, yabancı sermayenin daha büyük ölçekte gelmesinin teşvik edilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması, turizmin teşvik edilmesi, ücret artışlarının sınırlandırılması ve reel olarak düşürülmesi, tarım taban fiyatları politikasının ihracatı teşvik esasına göre yeniden düzenlenmesi, devletin müdahale mekanizmalarının azaltılmasıyla piyasa mekanizmasının egemen kılınması ve KİT'lerin piyasa koşullarına uyum sağlaması (Balassa, 1979: 111). Böylece sermaye birikim sürecini yeniden yapılandıracak bir düzenlemenin, ihracata yönelik birikim modelinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Bu program, özel olarak üretilen malların maliyetlerinin ve işgücünün reel ücretlerinin düşürülmesini, kısılan iç talep sonucunda ihracatın arttırılmasını öngörmektedir.

Sermayenin yeniden yapılanmasını sağlayacak bu yeni birikim modeli, İİBM'yi adım adım tasfiye ederek Türkiye ekonomisini uluslararası işbölümü çerçevesinde yeniden tanımlamıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin yeni uluslararası işbölümü içinde hangi sektörlerde yoğunlaşması gerektiği de kesin çizgilerle ortaya konulmuştur. Özellikle sanayinin yoğunlaşacağı sektörler, ağırlıklı olarak yerli hammaddeye ve ucuz emeğe dayanan tekstil, konfeksiyon, cam, seramik, ambalaj, deri eşya, dayanıklı tüketim malları, otomotiv, metal parça yan sanayi olarak saptanmış, demir-çelik, petro-kimya gibi ağır sanayi yatırımlarından kaçınılması ve varolan sanayilerin daraltılması önerilmiştir. Bu yapılırken de, Türkiye ekonomisinin dünya pazarlarına açılabilmesi için tek şart olan verimlilik artışı sağlamak, işgücü verimliliğini arttırmak için teknolojik yatırıma girişmek ve emeğin göreli artık değer yaratması için sömürü oranının arttırmak gerekmektedir. Böylece sermayenin yoğunlaşması ve değersizleşmesi ile ortaya çıkan krizde, sermaye sınıfının, krizin aşılmasını sağlayacak yapısal dönüşüm programının uygulanabilmesi için ekonomiyi istikrarlı bir yapıya kavuşturacak politika önerileri ile IMF ve Dünya Bankası'nın diğer AGÜ'lere önerdiği istikrar politikaları birbiriyle örtüşmüştür (Gülalp, 1987: 54-55).

Kriz karşısında ekonomiyi yeniden yapılandıracak düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için 1978-1979 yıllarında uygulamaya konulan istikrar politikaları, siyasi istikrarsızlık ve işçi sınıfının güçlü örgütlü yapısı nedeniyle kolayca uygulanamamış ve yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla krizin derinleşmesiyle birlikte sermayenin yeniden yapılanmasını sağlayacak dönüşümün başlatılmasını amaçlayan yeni istikrar ve yapısal uyum politikaları, ancak, 24 Ocak 1980 kararlarının alınması ve ardından bu politikaların uygulanması için gerekli ortamın 12 Eylül askeri darbesiyle yaratılmasından sonra uygulanabilmiştir.

2.2. İhracata Dayalı Birikim Modeli ve Kriz

Türkiye kapitalizminin 1970'lerin sonunda kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle girdiği birikim krizi, üretim (arz) ve dolaşım (talep) sürecini düzenleyen mal ve işgücü piyasalarının yeterince gelişmediği, para piyasaları ve döviz piyasalarının mevcut olmadığı bir finans kesimi ve iç kaynaklardan çok cari işlemler açığı ile beslenen bir ortamda doğmuştur. Bu nedenle sermaye birikimi krizini aşmak için 1980 sonrasında uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programlarıyla istikrar evresinden hemen sonra üretimde, dış ticarette ve mali sermaye birikimi sürecinde yeniden yapılanma, özelleştirme ve deregülasyon yoluyla devlette yeniden yapılanma, işgücü piyasalarında yeniden yapılanma ve sosyal politikalarda yeniden yapılanma evreleri gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yapısal dönüşüm evrelerini gerçekleştirmek için de bir çok makroekonomik değişken yeniden düzenlemeye girişilmiştir. Bu değişkenler, reel kesim için: GSMH büyüklüğü, işgücü, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri, yatırımlar ve kamu finansmanı, genel fiyat politikası, mali reformlar, yabancı sermaye stratejisindeki değişiklikler; dış ticaret için: yeni ihracat ve yatırım teşvikleri, kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi ve ithalat düzenlemeleri, Türkiye'nin dış ticaretindeki gelişmeler, dış ticaret koşulları, ödemeler dengesi, döviz kuru ve dış borçlar; mali kesim için: mali sistemin serbestleştirilmesi ve sermaye piyasası düzenlemeleri, mali kesimde ve para politikalarında 1980'lerden bu yana değişiklikler, bunların mevcut politikalar üzerindeki rolleri ve mali yeniliklerde karşılaşılan sorunlar ve bankacılık sektöründeki düzenlemeler; kamu kesimi için: KİT'lerin özelleştirilmesi, yatırım, personel ve sosyal transfer harcamalarının azaltılarak faiz dışı bütçe fazlasının yaratılmasını gerektiren düzenlemeler şeklinde sıralanabilir.

Dolayısıyla 1970'lerin kâr oranlarının düşme eğilimi krizini önlemek üzere ihracata dayalı yeni birikim modeli çerçevesinde 24 Ocak 1980 kararlarıyla uygulamaya konulan İYUP, ekonomide iç ve dış dengeyi sağlamayı, serbest piyasa ekonomisine yaygınlık kazandırmayı ve böylece Türkiye ekonomisinin uluslararası piyasalara açılmasını gerçekleştirerek dünya ekonomisi ile bütünleşmesini hızlandırmayı amaçlamaktadır. Bu açıdan 24 Ocak kararları, birçok ülkede herhangi bir kriz anında hükümetlerin yürürlüğe koydukları istikrar paketlerinin çok ötesinde, sermayenin yeni bir birikim modeline geçişine yönelik kapsamlı bir yapısal uyum programını içermektedir (Rodrik, 1994: 69; Yeldan, 1994a: 18).

Bu alt başlıkta 24 Ocak 1980 kararlarından 2001 yılı ekonomik krizine kadar uzanan zaman aralığını, yeni liberal yeniden yapılanma politikalarının birbirini takip eden düzenlemelerinin aşama aşama uygulamaya konulduğu dönemler ve krizleri bağlamında değerlendirerek ele alacağız. Bunlardan ilki,

1980-1983 İstikrar ve mali kriz dönemidir. İkincisi, 1984-1988 üretimin, ve dış ticaretin serbestleştirilmesi ve borç krizi dönemidir. Üçüncüsü, 1989-1993 mali sermayenin tam serbestleştirilmesi mali kriz dönemidir. Dördüncüsü 1994 mali kriziyle 2001 Şubat krizine kadar ki, kriz-yapay büyüme-istikrarsızlık-kriz sarmalını içeren devleti küçültme uygulamalarının hızlandırılmasına bağlı olarak işgücü piyasasının esnekleştirilmesi, sosyal politikaların yeniden düzenlenmesi ve devletin mali krizi dönemidir. Bu dönemler yapısal dönüşümü gerçekleştiren yapısal uyum evreleriyle de örtüşmektedir.

2.2.1. 24 Ocak 1980 Kararları: 1980-1983 İstikrar Dönemi

24 Ocak 1980 kararları, kısa dönemli istikrar önlemlerinin ötesinde, orta ve uzun dönemli yapısal dönüşümlere de yönelik olmuş ve bu kararlarla kısa dönemde ödemeler dengesinde bir iyileşme ve enflasyon hızında bir yavaşlama amaçlanırken, orta ve uzun dönemde Türkiye'nin ithal ikameci birikim modelinden uluslararası rekabete açık, dışa dönük sanayileşmeye dayalı yeni bir birikim modeline geçmesi hedeflenmiştir. Bunların gerçekleşmesi halinde, ödemeler dengesindeki iyileşmenin kalıcı olacağı, dolayısıyla ekonominin sık sık döviz darboğazına girmesinin önleneceği dile getirilmiştir (Wolff, 1987: 103-107). Bu nedenle üretim sürecini düzenleyerek sermaye birikim sürecinde yeniden yapılanmayı gerçekleştirecek yeni birikim modeli öncesinde, eski birikim modelinin yarattığı çelişkileri yumuşatmak ve ekonomiyi "soğutarak" yeniden işler hale getirmek için serbest döviz kuru, enflasyon ve düşük ücret politikalarıyla iç pazarın daraltılmasını ve dış pazara yönelmeyi sağlayan yeni liberal stratejilere dayalı istikrar politikaları uygulanmıştır.

24 Ocak kararlarıyla, tüketim talebinin kısılması, tasarrufların arttırılarak mali kurumlar aracılığıyla yönlendirilmesi, kamu kesimi açığının kapatılması, ihracatın teşvik edilmesi ve enflasyonun mali yapıda ortaya çıkardığı çarpıklıkların giderilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçları gerçekleştirmek üzere uygulamaya konulan ortodoks nitelikli talep daraltıcı istikrar politikaları şunlar olmuştur; yurtiçi talebin kontrol altına alınması ve fiyat artışları sonucu satın alma gücünün düşürülerek enflasyonun azalmasını sağlayacak sıkı para ve maliye politikası, faiz oranlarının serbest bırakılması ve başta KİT ürünlerinin fiyatlarındaki kontroller olmak üzere tüm fiyat kontrollerin kaldırılması, ücret ve maaşların düşürülmesi, tarımdan sanayiye kaynak aktarımını hızlandırmak için sübvansiyonların kaldırılması, düşük taban fiyatı uygulaması ve destekleme alımlarının sınırlandırılması, döviz kurunun günlük ayarlanmasını izleyen büyük bir devalüasyon yapılması ve çoklu kur uygulamalarına son verilmesi, döviz kurlarının enflasyon oranına göre ayarlanması, ihracat teşvikleri vergi iadesi ve imalatçı ihracat firmalarına vergi

muafiyeti tanınması, ithalatın kısmen liberasyonu, yabancı sermaye yatırımlarının hızlandırılması (Kepenek ve Yentürk, 1994: 182-193).

Daraltıcı maliye politikaları çerçevesinde kamu harcama ve yatırımlarında kesintiye gidilmiş, KİT ürünlerinin fiyatlarına % 100-400 arasında değişen oranlarda zam yapılmıştır. Bütçe açıklarının TCMB kaynaklarından finanse edilmesine de üst limit getirilmiştir. Bu amaçla KİT'lere yapılan transferler önemli ölçüde kısıtlanmıştır (Ekinci, 1988: 9; Yıldırım, 1999: 325-326). Sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükünün azaltılması için vergi oranlarında yeni düzenlemelere gidilmiş ve Kurumlar vergisi oranı indirilmiştir. Ayrıca Mali Denge Vergisi de yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece alınan bu önlemlerle toplam vergilerin GSMH'ya oranı (yani vergi yükü) 1981 yılında %14.1'den 1983'te %12.3'e düşmüştür (DPT, 1998: 42). Düşen vergi gelirlerine istinaden kamu harcamalarının finanse edilmesinde dış borçlanmaya gidilmiştir. Özellikle 1981 ve 1982 yıllarında önemli dış borç girişi yaşanmış ve bütçe açıklarının fazla zorlanmadan karşılanması sağlanmıştır (Önder vd., 1993: 158; Kazgan, 1994:191; 1999: 155).

Dış ticareti arttırmak ve ödemeler dengesi açığını azaltmak için devalüasyonla yurtiçi fiyatların yükseltilmesi sağlanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak TL. %48 oranında devalüe edilmiş, 1 dolar = 47.8 TL'den 70 TL'ye yükseltilmiştir (Ekzen, 1984:167-171; Kazgan, 1985: 393; Rodrik, 1994: 69). Böylece TL'nin devalüasyon sonucu reel olarak değer kaybı ihracatı teşvik ederken, ithalatın artmasını engelleyecek ve dış ticaret dengesinin Türkiye lehine gelişmesine katkıda bulunacaktır (Baysan, ve Blitzer, 1991: 11). Dolayısıyla 1980 yılına kadar "sabit kur" politikasını izleyen Türkiye, 24 Ocak 1980'deki büyük oranlı devalüasyonun ardından sabit kur uygulamasına son vermiş ve döviz kurunun enflasyona göre günlük ayarlandığı "esnek kur" uygulamasına geçmiştir. Esnek döviz kuru uygulaması dış ticaretin serbestleştirilmesi politikalarının da ana eksenini oluşturmaktadır. 1 Mayıs 1981'den itibaren günlük kur ayarlaması TCMB yönetiminde "yönetimli dalgalanma" sistemi olarak kabul edilmiştir (Kepenek ve Yentürk, 1994: 183-184).

Yüksek oranda bir devalüasyonun ardından, döviz kurunun serbestleştirilmesi ve ekonomide sübvansiyonların büyük çapta kaldırıldığı bir ortamda ihracata yönelik yeni sanayilerin kurulması ve korunması amacıyla üretim ve yatırım sübvansiyonları gibi ek teşvikler sağlanmış, çeşitli ihraç malları için yüksek düzeyde yeni teşvikler getirilerek ihracat üzerindeki kontrollerin tümden kaldırılması ve ithalatın kısmen serbestleştirilmesi sağlanmıştır (Wolff, 1987: 107-108). İhracatın teşviki için vergi iadesi uygulaması ve TCMB bünyesinde destekleme ve fiyat istikrarı fonu kurulmuştur. İthalatta liberasyona tabi malların listesi genişletilmiş ve korumanın kotalar yerine gümrük fonlarıyla sağlanması ilkesi getirilmiştir.

Damga vergisi oranı % 25'den % 1'e indirilmiştir. İhracatçılara, sanayi malı ihracatından elde ettikleri döviz gelirlerinin % 50'sini yurtdışında tutma hakkı tanınmıştır. İhracatçı firmalara, kendi döviz kazançlarıyla finanse edilen ve ihracata konu olan malların girdilerinde gümrük muafiyeti tanınmıştır (Kazgan, 1985: 393-396; 1994: 190-191; Yıldırım, 1999: 327).

Daha sonra mali kesimin yeniden yapılanması ve mali araçların çeşitlendirilmesi yönünde politikalar uygulamaya konulmuştur. Bununla, yurtiçi kaynaklar harekete geçirilebilecek ve aynı yolla dış kaynak sorunu da çözülecektir. Ulusal mali sistem üzerindeki baskının kaldırılması ve mali serbestleşme yönünde önemli bir adım atılmıştır. Bunun için para arzının sınırlandırılması, yüksek faiz politikasıyla tasarrufların teşvik edilmesi ve firmaların öz kaynaklarını arttırması özendirilmiştir. Bu şekilde mali sisteme derinlik kazandırılmak amaçlanmıştır. Bu amaçla Türkiye'nin mali sektörüne yönelik aldığı ilk karar pozitif reel faiz uygulamasına geçmek olmuştur. Bunun yanı sıra bankaların mevduat sertifikası çıkarmalarına izin verilmiş ve vadeli mevduata uygulanan hükümler bu sertifikalar için de geçerli olmuştur (Binay ve Kunter, 1999: 32-33). Mevduat faiz oranları yükseltilerek, "selektif kredi uygulamaları"nın[1] ihracata yönelik olarak kullanılması kararlaştırılmıştır. 1 Temmuz 1980'de vadeli mevduat faiz oranları banka ve tasarruf sahipleri arasında belirlenmek üzere serbest bırakılmıştır (Berksoy, 1995: 607; Kazgan, 1994: 188-189; 1999: 145-150). Başlangıçta büyük bankaların yüksek faize direnmeleri, aralarında centilmenlik anlaşmasına gitmeleri ve yapılan büyük devalüasyonun enflasyonu arttırması sonucunda reel faizler negatif olmuştur. Daha sonra küçük bankalar ve bankerler devreye sokularak faizler yükseltilmeye çalışılmıştır. Ancak mali kesimde baş gösteren kriz ve ardından bankaların ve bankerin iflası, devletin mevduat faiz oranlarını belirleme yetkisinin dokuz bankaya verilmesiyle sonuçlanmıştır. Faiz oranlarının serbest bırakılmasıyla 1981'de bankalar arasındaki faiz yarışı hızlanmıştır. 1982'den sonra reel faiz oranları ilk defa pozitif bir değer almıştır **(Tablo 1)**. Artan faiz oranları bir yandan vadesiz mevduatlardan vadeli mevduatlara yönelmeyi, öte yandan küçükte olsa tasarrufların artmasını sağlamıştır.

İstikrar politikalarının uygulanması sonucu genel olarak ücretli kesimden ücret dışı kesimlere gelir aktarımı gerçekleştirilmiştir. Yurtiçi talebin kısılması ve tarımdan sanayiye kaynak aktarımının sağlanması için çalışan kesimlerin sosyal hakları askıya alınmış ve sendikalar kapatılmış, grevler yasaklanmış ve ücret belirlemeleri Yüksek Hakem Kurulu'na bağlanmıştır. Tarım fiyatlarının baskı altında tutulması ve destekleme alımlarının azaltılması sağlanmıştır. Böylece ücretlerin toplam faktör gelirleri içindeki payı 1980'de %25.1'den 1983'de %22.6'ya gerilemiştir. Tarımın yurtiçi faktör gelirleri içindeki payı da

[1] Bir ekonomide kredi kaynaklarının belirli bir öncelik sırasına göre dağıtımı.

1980'de %25.1'den 1983'de %20.1'e düşmüştür **(Tablo 1)**. Aynı şekilde reel ücretlerde 1979=100 düzeyinden 1980'de 79.9'a, 1982'de 98.6'ya düşürülmüştür (Boratav, 1991: 207; Ekinci, 1998: 10-11). Gelir dağılımının ücretliler ve tarım kesimi aleyhine hızla bozulması bir yandan kamu kesimi dengelerini sağlarken, öte yandan yurtiçi talebin kısılarak ihracatın artmasında ve enflasyonun düşürülmesinde etkili olmuştur. Ayrıca özellikle ihracata yönelecek sermaye kesimine ucuz işçilikten kaynaklanan maliyet avantajı yaratılmasını sağlamıştır. Böylece ücretlerin düşürülmesiyle kâr oranlarının arttırılması, gelir dağılımı bozularak tasarruf eğilimi yüksek gelir gruplarına kaynak aktarımını sağlamıştır (Pamuk, 1987: 165-166).

Sonuçta istikrar sürecinde uygulanan politikalar hedefine ulaşmıştır. Ekonomi sermaye birikiminin genişletilmesinin koşullarını sağlayacak biçimde soğutulmuştur. Kâr oranları yükselme eğilimine girmiş, verimliliği arttıracak sabit sermaye yatırımlarına ağırlık verilmiş, verilen teşvik ve sübvansiyonlar, reel devalüasyon ve ücret ve maaşların düşürülmesi ihracatta artış yaratmıştır. İhracat 1980'de 2.9 milyar dolardan 1982'de 5.7 milyar dolara yükselmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1980'de %36.8'iken 1982'de %65 olarak gerçekleşmiştir. Buna istinaden bu dönemde cari işlemler açığı 3.4 milyar dolardan 1 milyar doların altına inmiş ve GSMH'ya oranı önceki döneme göre belirgin bir düzelme göstermiştir. 1981-1983 döneminde 1979 ve 1980'de negatif olan büyüme oranları, yıllık ortalama %4.1 olarak gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde enflasyonda da belirgin bir düşüş gerçekleşmiştir. 1980 yılında %110.2 olan enflasyon oranı 1982 yılında %30.8'e düşmüştür **(Tablo 1)**.

Kamu kesimi dengeleri sağlanmış, bütçe açığının GSMH'ya oranı 1980'de %3.1'ken 1982'de %1.5'e gerilemiştir. Ayrıca Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG) de aynı dönemde % 8.8'den % 3.3'e düşmüştür (Tablo 1). Kamu kesiminin dengeye gelmesinde kamu yatırımlarının, ücret ve maaşların, tarıma sağlanan destek ve sübvansiyonların reel olarak hızla düşürülmesi önemli rol oynamıştır (Boratav, vd., 1995:5; Ekinci, 1998:10). Devlet yatırımlarında üretken alanlara yapılan yatırımlar azaltılırken, bu azalma altyapı yatırımlarındaki artışlarla dengelenmeye çalışılmıştır. Devletin 1980 yılında toplam yatırımlar içinde imalat sanayiine yaptığı yatırımlar %28.8 düzeyinde iken, 1983 yılında %19.4'e düşmüş, enerji ve ulaştırma yatırımlarının payı ise %42.7'den %48.5'e yükselmiştir (DPT, 1998: 79).

Ancak, 1980-83 yıllarında uygulanan sıkı para ve maliye politikaları, enflasyonun kronik niteliğini ortadan kaldırmadığı gibi uygulanan enflasyonlu büyüme politikası da büyüme hızında dalgalanmalar ve enflasyonu hızlandırıcı etkilere yol açmıştır. Ekonomide sürüp giden durgunluk, ücretlerin düşürülmesine rağmen artan işsizlik, yaşanan iç talep yetersizliğinin yanı sıra sermaye birikimini sağlayacak kârlılığın

gerçekleştirilememesi, çok sayıda sanayi kuruluşunun krize düşmesine neden olmuştur. Kamu kesimini daraltıcı politikalar kamu gelirlerini düşürürken ihracat teşvikleri, altyapı yatırımları, yapılan devalüasyonların büyüttüğü maliyetler ve yüksek faiz yükü kamu harcamalarını arttırıcı etkide bulunmuştur. Bu nedenle devlet, sistemin krizden çıkması için mali sistemi genişletici uygulamaların önünde engel teşkil eden sıkı para politikası uygulamalarını dönemin ortasında gevşetmek zorunda kalmış ve para arzını artırma yoluna gitmiştir. Para arzı 1980-83 döneminde 3 kat artmıştır (Ekinci, 1998: 12; Kazgan, 1985: 410-411).

Mali sistemde yapılan düzenlemeler sonucu, faiz yarışı hızlanmış, enflasyonun ve sürekli devalüasyonun ekonomide yarattığı likidite sıkıntısı bankerlerin ortaya çıkmasına ve bankerler arasındaki rekabet de faiz oranlarının daha da yükselmesine neden olmuştur. Kredi talebinin artması kredi faizlerinin yükselmesini beraberinde getirmiştir. Özel kesim tahvilleri ve banka mevduat sertifikası pazarlayan bankerler, topladıkları mevduatları kredi yoluyla aktardıkları kesimlerin geri ödeme sıkıntısına düşmeleri nedeniyle zor durumda kalmışlardır (Artun, 1987: 50-54; Boratav, 1995: 163). Böylece 1982 yılında önce küçük bankerlerden başlayarak dalga dalga yayılan banka ve büyük banker iflaslarıyla sona eren bir mali çöküş yaşanmıştır. Dört banka (İstanbul Bankası, Hisarbank, Odibank ve Bağbank) kamulaştırılmış ve İşçi Kredi Bankası İş Bankası'na geçmiştir. Bu krizin ekonomiye maliyeti GSMH'nın %2.5'i kadar olmuştur (Artun, 1987: 55).

Yaşanan mali kriz ve devletin bankaları kurtarma hareketi para politikası hedeflerinin terk edilmesi sonucunu yaratmıştır. Bu durum 1983'de para piyasasının ve bankaların tekrar denetim altına alınmasına yol açmıştır. Faiz oranlarının serbestçe belirlenmesi uygulamasına son verilmiştir. Faiz oranlarının, kredi faiz oranlarının ve reeskont ve avans işlemlerine uygulanacak oranların TCMB'nca belirlenmesi kararlaştırılmıştır (Kazgan, 1994: 190; 1999: 154; Yıldırım, 1999: 330).

Özetle ekonominin soğutulmasını amacına daha çok mali politikalara ağırlık verilerek ulaşılmaya çalışılmış, para politikası ve gelirler politikası bunu destekler nitelikte kullanılmıştır. Ekonominin dışa açılma tercihi ise, sadece mal hareketleriyle sınırlı kalmış, bu, ithalata tanınan kısmi liberasyondan daha çok ihracata tanınan teşvikler temelinde gerçekleştirilmiştir.

2.2.2. Üretimin ve Dış Ticaretin Serbestleştirilmesi: 1983-1989 Dönemi

1980-1983 döneminde uygulanan istikrar politikalarından sonra kâr oranlarının düşme eğiliminin devam etmesi nedeniyle işgücü verimliliğinin arttırılması ve dış piyasalarda rekabet avantajı elde edilmesi için üretimde ve sermaye birikiminde yeniden yapılanmayı gerektiren yapısal uyum

politikalarına geçilmiştir. Bu çerçevede üretim ve dış ticaretin yeniden yapılandırılmasını sağlayan serbestleştirme politikaları uygulanmıştır. Yapısal Uyum sürecinde, üretimde ve sermaye birikiminde yeniden yapılanmayı gerçekleştirmek için uygulamaya konulan serbestleştirme politikalarının amaçları şöyle sıralanabilir (Wolff, 1987: 108-109; Foroutan, 1991: 446-447): ticaretin serbestleştirilmesi çerçevesinde doğrudan verilecek teşvikler ve kurumsal düzenlemelerle, ihtiyaç duyulan ithal malların finansmanında kullanılacak döviz girdisi sağlayarak ihracatın teşvik edilmesi; kamu yatırımlarının gelirdeki artış düzeyine göre ayarlanması ve bu yatırımların özel sektörün girdiği alanlarda alt yapı yatırımlarına doğru kaydırılması sağlanarak kamu yatırımlarında etkinliğin arttırılması; ihracat karşıtı eğilimleri azaltarak ve ihraç ürünleri için gerekli girdilerin ithalatını ucuzlatmak amacıyla ithalatın serbestleştirilmesi; devletin borç idaresinde etkinliğin sağlanması amacıyla borç yapısının karmaşıklıktan kurtarılmasına yönelik politikalar; KİT'lerin fiyat politikasında, yönetiminde ve finansmanında yapılacak iyileştirmelerle, verimliliklerinin arttırılması ve böylece ekonomik büyümeye daha fazla katkıda bulunmalarının sağlanması; mali sektörün serbestleşmesine yönelik reformların yapılması ve sanayi, tarım, enerji sektöründe reformlara gidilmesi.

Nitekim 1980-1983 döneminde uygulamaya konulan istikrar politikalarıyla temelde ticari ve mali serbestleşmenin ön koşullarının hazırlanması sağlanmıştır. Nitekim Kasım 1983 yılında yapılan seçimlerden sonra iktidara gelen Özal hükümeti ekonomide daha fazla serbestleşmeyi ve dışa açılmayı savunan bir yaklaşım sergilemiştir. Dışa dönük sanayileşme perspektifinde en önemli rol ihracatın arttırılmasına yönelik olduğundan 1983 yılından sonra ticaretin serbestleştirilmesi uygulamalarına hız verilmiştir. Çünkü ihracatın artması, kısa dönemde ithalat kapasitesini ve dış ödemelerden kaynaklanan sorunları ortadan kaldıracaktır. Bu durum ithalat kısıtlamalarının sağlamış olduğu rantları azaltacak ve ihracatı göreli olarak kârlı hale getirecektir. Bu çerçevede, 24 Ocak 1980 Programıyla, ihracatın arttırılması için uygulamaya konulan reel döviz kuru uygulamasına devam edilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla geçiş döneminde ihracatın vergi iadeleri ve teşviklerle sübvanse edilmesi ve zamanı geldiğinde bunun kademeli olarak kaldırması, ihraç ürünleri üretiminde kullanılan girdilerin gümrüksüz olarak ithal edilmesi, ihracata yönelik yatırımların vergi ve faizler yardımıyla teşvik edilmesi ve döviz tahsisatının yapılması, ihracat yönetiminin ve işlemlerinin kolaylaştırılması, yerli enerji kaynaklarına yapılan yatırımların teşvik edilmesi uygulamalarına hız verilmiştir (Yağcı vd., 1985: 58). Ancak ihracata vergi iadesi uygulaması, GATT anlaşması çerçevesinde önce indirilmiş daha sonra 1988 yılında kaldırılmıştır. Bu nedenle, 1987 yılında ihracatın azalmaması ve ihracata yönelik yatırımların arttırılması için ihracat kredilerini ve ihracat sigortasını sağlayan Eximbank kurulmuştur (Kazgan, 1994: 193; 1999: 158).

İthalatın kademeli olarak serbestleştirilmesine yönelik alınan önlem ise, miktar kısıtlamalarının yerini gümrük vergisi artı fon uygulamalarının almış olmasıdır. Gümrük vergileri %76.3'ten %48.9'a, yani yaklaşık olarak yarıya indirilmiştir. İthalatın daha fazla artmaması için döviz kurunun reel olarak değerli tutulması politikasına devam edilmiştir. Serbestleştirmeye tabi ithalatta geçerli mal listelerinin kaldırılması, garanti mevduat oranlarının kaldırılması ve ithalat işlemlerinin kolaylaştırılması sağlanmıştır. Böylece, 1980'lerin sonuna gelindiğinde serbestleşme oranı %94'e ulaşmıştır (Kazgan, 1985: 395-396; 1999: 157).

Dış ticaretin serbestleştirilmesi uygulamalarına hız verilmesiyle birlikte 1982 yılında yaşanan mali kriz, mali kesimde de reform uygulamalarını gerektirmiştir. Mali kesimde gerçekleşmesi istenen reformlar; mali piyasaların serbestleştirilmesi bağlamında pozitif reel faiz uygulaması, kredi sübvansiyonlarının kaldırılması, banka düzenlemelerinin ve denetimlerinin güçlendirilmesi, ticari bankalarda muhasebe, denetim ve izlenme mekanizmasının gerçekleştirilmesi, yeni mali hizmetlerin piyasaya sunulması ve sermaye piyasasının kurulmasını kapsamaktadır (Nicholas, 1988: 17-19). Mali serbestleşme, yurtiçi ve yurtdışı olmak üzere ayrı ayrı ele alınmıştır. Yurtiçi mali serbestleşme, mali piyasalarda devletin kontrolünün kaldırılmasıyla faiz oranlarının serbestleşmesi ve mali kurumlar arasında rekabetin artması olarak tanımlanmıştır. Çünkü faiz oranları arttığında bir yandan tasarruflar artacak öte yandan da bankalar topladıkları yüksek maliyetli kaynaklarını, yüksek getiri sağlaması beklenen firmalara vererek kaynakların etkin dağılımını gerçekleştirecek, böylece sermaye birikimi hızlanacaktır (Akat, 1992: 17-18; Uygur, 1993: 17).

Bu amaçla mali kriz nedeniyle denetim altına alınan mevduat faiz oranları 1984 yılında tekrar serbest bırakılmış ve faiz oranları yeniden enflasyonun üstünde belirlenmiştir. Ticaretin serbestleştirilmesi uygulamalarının etkinliğini arttırmak üzere, çeşitli kamu kuruluşları ve bazı bankaların birbirlerine olan borçları tasfiye edildikten sonra bu kurumlar Hazine'ce devir alınarak tahkime tabi tutulmuşlardır (Yıldırım, 1999: 336-337).Mali işlemlerden alınan vergiler azaltılırken, tercihli kredilerdeki sübvansiyonlarda indirime gidilmiştir. Hazine bonoları en önemli finansman aracı haline gelmiştir. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) 1986 yılında işler hale getirilmiş, aynı yıl başlatılan özelleştirme uygulamaları sürecinde, bazı KİT hisseleri borsada işlem görmeye başlamıştır. 1986 yılından itibaren para programları hazırlanmış, TCMB bankalararası para işlemlerine geçerek, 1987'den itibaren açık piyasa işlemlerine başlamıştır. Yani devlet, tahvil ve hazine bonosu yardımıyla iç borçlanmayı kolaylaştırmıştır (Boratav, 1995:165).

Ayrıca Türkiye'de mali sektöre yönelik reformlar doğrultusunda, sermaye

hareketlerini serbestleştirme önlemleri zamana yayılarak uygulanmaya çalışılmıştır. Alınan önlemlerin birinci boyutu, döviz rejimindeki serbestleşmedir. Bunu sermaye girişini arttırmak amacıyla doğrudan yatırımlar üzerindeki denetimin gevşetilmesi, serbest bölgelerin kurulması ve döviz tevdiat hesabının (DTH) açılmasına izin verilmesi izlemektedir. Dolayısıyla 1985 sonunda yurtiçinde ve yurtdışında yerleşik olanların ticari bankalarda döviz tevdiat hesabı açmaları serbest bırakılmış, dövizle ödeme yapmalarına ve yurtdışına döviz transferlerine izin verilmiştir. Dış ticaretle ilgili döviz işlemleri merkez bankasından ticari bankalara kayarken dış piyasalardan kısa dönemli kredi kullanımına olanak sağlanmıştır (Akyüz, 1990:98-103). Yabancı bankaların şube açmaları ve yabancı sermaye yatırımlarının artışını sağlamak amacıyla izin verme işlemleri kolaylaştırılmış ve serbest bölgelerin kurulması hakkında yasa çıkarılmıştır. Böylece Türkiye'de döviz piyasası büyümüş ve döviz işlemlerinin ticari işlemlerle ilişkilendirilmesi zorunluluğu kaldırılarak spekülasyon olanakları genişletilmiştir. Döviz işlemlerinin yurtiçinde serbestleştirilmesine yönelik uygulamaların yarattığı para ikamesi nedeniyle 1986 yılı başlarında TL'nin serbest dalgalanması askıya alınmış ve bankaların döviz pozisyonlarına sınırlamalar getirilmiştir (Ekinci, 1998: 15). Mali serbestleşme ile birlikte ihracatçı firmalara gelirlerinin en az %80'ini bankalara satma zorunluluğu getirilmiş, bankalar da kesin alımını yaptıkları dövizlerin en az %20'sini TCMB'na satmakla yükümlü tutulmuştur. Dövize kaçışın önlenmesi ve döviz gelirlerinin sisteme kazandırılması da faiz oranlarının yükseltilmesiyle sağlanmıştır. Dönem boyunca mevduat faiz oranlarında sürekli değişiklikler yapılmış ve özellikle 1985'ten itibaren reel faizler pozitif olmuştur **(Tablo 1)**.

1984 yılından itibaren uygulamaya konulan istikrar ve yapısal uyum programının etkileri, genişletici maliye politikalarıyla güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bunun için sanayi, ticari ve mali sermaye üzerindeki dolaysız vergi yükü düşürülmüştür. Vergi yükünün düşürülmesiyle özel sektörün yatırımlarının ve dolayısıyla üretiminin teşvik edilerek kâr oranlarının artması amaçlanmıştır. Uygulamaya konulan vergi politikasıyla ve çok sayıda vergi bağışıklığı ve teşviklerle dışa açılmaya devam edilmiştir. Başlangıçta vergilerin arttırılması ve böylece bütçe açıklarının azaltılması amaçlanırken, vergi politikaları giderek farklılaşmaya başlamıştır. İç talebin daraltılması için katma değer vergisi uygulaması başlatılarak vergi yükü dolaylı vergiler yoluyla üretimden tüketime doğru kaydırılmıştır. Yüksek gelir gruplarının ve özellikle sermaye kesiminin vergi yükü önemli ölçüde hafifletilmiştir. Ayrıca, mali kesimin de teşvik edilmesi ve kredi maliyetlerinin düşürülmesi için bu kesimin üzerindeki vergi yükü azaltılmıştır.

1984 yılından itibaren azaltılan vergi yükü iç ve dış borçlanmayla ikame edilmeye çalışılmış ve başka ikame araçları olarak kamu özel fonları oluşturulmuştur. Vergi politikası gerek talebin kontrolünde gerek kaynak

kullanımını değiştirmede etkin bir araç olarak kullanılmıştır (Berksoy, 1995: 608; Boratav, 1995: 166-167; Oyan ve Aydın, 1991: 16). Böylece 1980 sonrası dönemde, vergi sisteminde sık sık yapılan ayarlamalar nedeniyle konsolide bütçe vergi yükü (konsolide bütçe vergi gelirleri/GSMH) dalgalanmalar göstererek 1981 yılında %14.8 iken, 1984 yılında %10.7'ye kadar düşmüş, sonra yavaş bir tempoda yükselerek, 1987 yılında %12.1'e ulaşmıştır. Konsolide bütçe gelirlerinin GSMH'ya oranı 1983'de %16.5'den 1985 yılında %12.8'e düşmüştür. Daha sonra yürürlüğe konulan dolaylı vergiler nedeniyle 1987'de bir miktar artış göstermiş ve %13.4'e yükselmiş ise de 1994 yılı krizine kadar hiçbir zaman 1980 yılı düzeyine erişememiştir (DPT, 1998: 42).

Bu dönemde vergi sisteminin, devlet gelirlerini arttırmak yerine sermaye kesiminin kârlılığını yükseltici birikim olanaklarını yaratmak için kullanılması hükümetleri kamu harcamalarını kısma zorunluluğunda bırakmıştır. Ayrıca özelleştirme politikalarının devreye sokulması çerçevesinde KİT'lerin kaynaklarının kesildiği, KKBG'nin düşürülmesinde KİT yatırımlarının ve cari harcamalarının kısıldığı gözlenmiştir. Kamu harcamalarının büyük bir kısmının borç faizi ödemeleri gibi transfer harcamalarına gitmesi yatırım, eğitim ve sağlık vb. alanlara aktarılan kaynakların daralmasına neden olmuştur. Bu uygulamalar, kapitalist üretim biçiminde tekelleşmenin yarattığı olumsuz koşulların sosyal ve ekonomik etkilerini giderme amacı güden sosyal harcamaların azaltılarak, bu fonların sermaye kesimine aktarılması politikalarıyla örtüşmektedir. Bu da yapısal uyum programının savunduğu "devletin küçültülmesi" anlayışına uygun düşmektedir.

Ekonominin içinde bulunduğu durgunluktan çıkması, kapasite kullanımının arttırılması ve sermaye birikiminin sürdürülmesi için devletin haberleşme ve enerjiye yönelik altyapı yatırımlarına girmesi kamu harcamalarını arttırmış ve bu harcamaların finansmanı için vergileme yerine ilk başlarda TCMB kaynaklarına başvurulurken daha sonra dış borçlanmayla birlikte iç borçlanma tercihi ağırlık kazanmıştır. Böylece bütçe ve bütçe açıklarının hızlı biçimde büyümesine yol açan bu süreç, bir alt üst oluş sürecini de başlatmıştır. Mali politikalarının gevşetilmesi sonucunda artan kamu açıkları ve bunun finansmanında Merkez Bankası kaynaklarının kullanılmasından kaçınma tercihi, devleti mali piyasalara yöneltmiştir. Bu da iç ve dış borç stokunu arttırırken, borçlanma gereği yüzünden faiz oranlarının sürekli yüksek düzeyde tutulmasını zorunlu kılmıştır (Berksoy, 1995: 610). Açığın finansmanında vergileme yerine bütçe dışı kamu özel fonlarını ve iç/dış borçlanmayı ikame eden bu süreç, sonuçta ekonomiyi yüksek reel faizli bir borç batağına itmiştir (Boratav, 1991: 78-79; 1995: 166). İç Borç stokunun GSMH'ya oranı 1982'de %12.6 iken, 1983 yılında yaşanan mali kriz nedeniyle %22.8' yükselmiş, ancak dış borçlanma eğiliminin hızlanmasıyla 1984-1986 döneminde yıllık ortalama %20 düzeyine gerilemiştir. 1986

yılından itibaren dış borçlanma olanaklarının daralmasıyla iç borçlara yöneliş, iç borç stokunun GSMH'ya oranını 1987 ve 1988 yılları için ortalama %22.5'e yükseltmiştir. Dış borç stoku da 1982'de %25.2 iken, 1983'te %31.8'e ve bu yıldan itibaren giderek yükselerek 1987-1988 yılları için ortalama %46'ya yükselmiştir **(Tablo 1)**. Devletin borçlanma gereksiniminin artması yüzünden faiz oranları 1984 yılından itibaren reel olarak yüksek olmuş, 1985-88 döneminde yıllık ortalama %13'ler civarında gerçekleşmiştir **(Tablo 1)**. Reel faiz oranlarının yükselmesi reel kesime yapılan yatırımları caydırırken, eldeki atıl sermayenin kamu finansmanında kullanılması için mali kesime yöneltilmesinin koşullarını oluşturmuştur. Devletin mali sisteme Hazine bonosu ve tahvil satışlarıyla girmesi, mali sistem içindeki ağırlığını arttırmıştır. 1982 yılında mali varlık stoku içinde devletin mali varlıklarının payı %10.9 iken, 1986'da %15.5'e ve 1987'de %19.1'e ulaşmıştır (Berksoy, 1995: 610; SPK, 1991: 73). Ayrıca ticari bankaların döviz işlemleri, döviz açığını giderek büyütmüş, 1987 yılında dış varlıkları 6.7 milyar dolar, dış yükümlülükleri ise 10.2 milyar dolar olmuştur (Kazgan, 1999: 164). Böylece 1988 yılına gelindiğinde iç ve dış borç ana para ve faiz ödemeleri vergi gelirlerinin %94'üne ve GSMH'nın %3.9'una ulaşmıştır (DPT, 1998: 42).

Dış ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte Türkiye rekabet gücünü arttırmak için üç önemli araç kullanmıştır: Birincisi, yoğun alt yapı ve teknoloji yatırımlarına giderek verimlilik artışı sağlanmasıdır. İkincisi, gelirler politikasıyla ücret ve maaşların reel olarak düşürülmesi ve iç talebin kısılmasıdır. Bir maliyet unsuru olarak ücretlerin düşürülmesi, dış pazara yönelecek ihracatçı firmalara göreli bir avantaj yaratırken, iç pazarda talebin düşmesiyle birlikte ortaya çıkan arz fazlasının, TL'nin değeri düşürülerek dış pazara yönelmesi sağlanmıştır. Üçüncü olarak, süreklilik kazandırılan reel döviz kuru uygulaması ve ihracatın teşvik edilmesiyle sağlanan kaynak, Türkiye'nin ihracat artışında önemli rol oynamıştır. 1981-1988 yılları arasında TL'nin döviz kuru karşısında değer kaybı yaklaşık %50 olmuştur (Boratav vd., 1995: 5). Bu politikaların etkisiyle, 1980'den sonra ihracat hacminde önemli artışlar sağlanmıştır. İhracatın GSMH'ya oranı 1980'de %4.2'lik düzeyinden üç kat artarak 1988 yılında %12.6'ya ulaşmıştır. İhracatın bileşimi değişmiş ve sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payı hızla yükselerek %80'e ulaşmıştır **(Tablo 1)**.

İhracatın arttırılmasında devlet desteği ile ihracata dönük gelişme stratejisinin önemli bir öğesi olan ihracat teşviklerinin önemli boyutlara ulaştığı gözlenmiştir. 1983-1989 döneminde, ihracat teşviklerinin Türk Lirası cinsinden toplam değerinin, konsolide bütçe gelirlerinin %22'sine kadar çıktığı ve Kurumlar Vergisi gelirlerini, 1986 yılı tek istisnayı oluşturmak üzere, aştığı görülmektedir (Yeldan, 1992: 36-38; 1994a: 24; 1995a: 45). Dolayısıyla, Kurumlar Vergisi gelirleri ihracatçı imalat sanayiine tanınan teşvik tutarını karşılamaya yetmemektedir (Köse ve Yeldan, 1998: 51). Öte

yandan, vergi ve teşvik sisteminin, serbest piyasa koşullarında özel girişimciliğe dayalı gelişme stratejisinin bir aracı olarak kullanılması sonucu, Kurumlar Vergisi gelirlerinin konsolide bütçe gelirleri içindeki payı önemli ölçüde azalmıştır. 1981 yılında %9.6 düzeyinde olan bu oran, 1990 yılında %6.5'e inmiştir (Maliye Bakanlığı, 1999:84). Buna göre, 1984'den bu yana, büyük firmaların ve yüksek gelir gruplarının gelir ve kurumlar vergisi yüklerinin negatif olduğu söylenebilir. Böylece, bütçe transfer ödemelerinden çok az yararlanan ve vergi yükü daha ağır olan düşük gelir gruplarından yüksek gelir gruplarına sürekli olarak gelir transferi yapılmıştır.

Buna rağmen ihracat artışının sağlanan doğrudan teşvikler, devalüasyon ve kapasite kullanım oranlarının daha etkin kullanılmasıyla gerçekleştirildiği, dolayısıyla ihracat teşvikleri ve devalüasyonun yapay bir rekabet gücü oluşturduğu bu nedenle iç ve dış fiyat farkının yapısal nedenlerini ortadan kaldıramadığı ifade edilmektedir (Yentürk, 1992: 104). İhracata sağlanan doğrudan teşviklerin, tüm ihracat gelirlerinin ortalama %25'ine denk düştüğü ve 1983'de %35'e kadar yükseldiği, 1988 yılında ise %25-30'lar düzeyinde gerçekleştiği belirlenmiştir. Bu oran, teşviklerin azaltılmaya başlandığı 1989 yılında %19.2 ve 1990'da %16.4 olmuştur (Aktan, 1992: 20; Togan, 1993'den aktaran, Yıldırım, 1999: 362). Ayrıca dolaysız ihracat teşvikleri içinde en önemli unsur, vergi iadesi olmuştur. 1984 yılı dikkate alındığında ihracata verilen vergi iadelerinin ihracattan kazanılan vergi gelirlerinin %75'ine ulaştığı belirtilmektedir (Köse ve Yeldan, 1998: 50; Yeldan, 1994a: 24). Nitekim 1988 yılında GATT anlaşmaları çerçevesinde ihracata vergi iadesi uygulamasının sona ermesiyle birlikte ihracat artışı yavaşlamıştır.

1980'lerin sonuna gelindiğinde ekonomide ihracata dönük yeni üretim kapasiteleri kurulamadığı için hedeflenen yapısal dönüşüm sağlanamamıştır. İhracata sağlanan parasal destekler maliyeti düşürmekten çok ihraç fiyatlarını düşürmüştür. Özellikle belirli bir ihracat hacmine ulaşan büyük özel sektör firmalarının reel sektöre yatırım yapmamaları ihracatın daha fazla artmasını engellemiştir (Kepenek ve Yentürk, 1994: 473). Bu nedenle, ihracat artışının, ekonominin kendi dinamiğinin yarattığı kalıcı bir yapılanmaya değil, devalüasyon, teşvik ve desteklemelere bağlı olduğu ve GSMH'nın % 55'inden fazlasının hizmetler sektöründen elde edildiği bir ekonomide, GSMH'nın %15-20'lik bir kısmı ihraç ediliyorsa, bir sınıra gelinmiş demektir. Bundan sonra ihracatın arttırılması ancak yeni yatırımlarla gerçekleştirilebilir (Kazgan, 1994:199; Kızılyallı, 1989: 119-120).

Fakat ihracat artışının altyapısını oluşturacak imalat sanayine yapılan yatırımların toplam yatırımlar içindeki payı 1983'de %25'den 1987'de %15.8'e gerilemiştir. Buna karşın diğer alanlarda özellikle konut, turizm ve hizmet kesiminde yapılan yatırımlar artmıştır (Berksoy, 1995: 611-612). Dolayısıyla, bir yandan yoğun teşviklerle ve ücretlerin düşürülmesiyle öte

yandan atıl kapasitelerin kullanılmasıyla imalat sanayinde üretim arttırılabilmiş ve ihracat artışları gerçekleşebilmiş, fakat bu uygulama gerekli sabit sermaye yatırımları ile "sürdürülebilir" bir stratejiye dönüştürülememiştir (Köse ve Yeldan, 1998: 51). İmalat sanayine özel sektörce gerçekleştirilen sabit sermaye yatırımları 1980-1988 döneminde 1979 krizi öncesi düzeyin yarısında seyretmiştir. Kamu sektörü yatırımlarının artış hızı da reel olarak %1.8'i aşmamıştır. Sonuç olarak, özellikle imalat sanayinde sabit sermaye yatırımları durgunluğa itilmiş ve 1989 yılına kadar 1980 düzeyini yakalayamamıştır (Voyvoda ve Yeldan, 1999: 202; Yeldan, 1995: 45). Tabi ki imalat sanayinde yatırımların düşmesinin nedeni, kâr oranlarının görece azalmış olması ve kârlılık beklentilerinin düşüklüğüdür.

Bu nedenle ihracatın arttırılması ve sermayenin kârlılığının yükseltilmesi, ancak ücretlerin baskı altına alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden yapısal uyum sürecinde uygulamaya konulan istikrar programının gelirler politikası sonucu işgücü gelirleri aleyhine dönen bölüşüm ilişkileri, Türkiye'de, benzer politikaları uygulayan diğer ülkelere göre daha uzun bir süreyi kapsamış ve çok daha önemli boyutlara ulaşmıştır. Ücretlerin toplam faktör gelirleri içindeki payı yaklaşık on yıl boyunca sürekli olarak düşmüş ve 1979 yılında %35 olan bu pay 1988 yılında %17'ye gerilemiştir. Tarım kesiminin faktör gelirleri içindeki payı ise %25.1'den %17.6'ya düşmüştür. Aynı şekilde reel ücret endeksi de 1979 yılında 100 iken, 1988 yılına gelindiğinde %35 düşüş göstermiştir **(Tablo 1)**. Dış ticaretin serbestleştirilmesi politikalarıyla aynı dönemde uygulanan düşük değerli kur ve düşük ücret politikası, göreli fiyat yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Ayrıca yurtiçi talebin ekonominin yüksek gelir gruplarından ve genellikle ücretli, aylıklı ve sabit gelirliler dışındaki gruplardan kaynaklandığı göz önünde bulundurulduğunda bu politikanın başarı şansı sınırlı kalmıştır. Ücret ve maaşların düşürülmesi ile tarım kesimine yönelik düşük fiyat politikaları ihracat artışına katkıda bulunmakla birlikte, gelirler politikasının uzun dönemdeki sürdürülebilirliğini tehlikeye sokmuştur.

Böylece, reel kesim yatırımlarındaki sürekli düşüş ve ekonomide yaşanan durgunluk kâr oranlarının düşme eğilimini hızlandırmıştır. Bu yüzden Türkiye ekonomisinde 1986-87 döneminde artan iç ve dış mali dengesizlikler ve uygulamaya konulan çelişik politikalar sonucu enflasyonun artması, gelir dağılımındaki bozulma, kısa vadeli borçların artması ve para ikamesinin hızlanmasıyla artan reel faizler ekonomiyi, kendisini stagflasyon şeklinde gösteren bir borç krizinin eşiğine getirmiştir. Artan para ikamesi dövize hücuma yol açmış ve TL'den kaçış başlamıştır. Sonuç olarak stagflasyon olgusunun hız kazanması nedeniyle 4 Şubat 1988 kararlarının alınması kaçınılmaz olmuştur.

4 Şubat 1988'de alınan önlemler genelde mali piyasalara yönelik olmuştur ve

temel olarak TL'ye güveni ve TL talebini güçlendirmeyi amaçlamıştır. 4 Şubat kararlarıyla 1987 yılında serbest bırakılan faiz oranları bankaların belirlediği tavan faiz uygulamasına dönüşmüştür. Zorunlu karşılık ve disponibilite oranlarıyla ithalat teminat oranları yükseltilmiş, parasal genişleme daraltılmaya çalışılmıştır. Zorunlu karşılıklar %14'ten %16'ya ve disponibilite oranları %23'ten %27'ye çıkarılmıştır. İhracat gelirini arttırmak, ithalatı kısıtlamak ve döviz arzını yükseltmek amacıyla ihracat bedellerinin daha çabuk yurda getirilmesi için prim uygulamaları yürürlüğe konulmuştur. İhracat gelirlerinin yurda getirilme zorunluluğu %80'den %100'e çıkarılmıştır (Ekinci, 1998:18; Kazgan, 1994: 166-167). Şubat 1988'de alınan önlemler ekonomide istenilen makroekonomik istikrarı sağlayamamış, tersine, TL'den kaçış sürerken dövizin fiyatı hızla yükselmiştir. Bunun üzerine Ekim 1988'de ekonomiye bir kez daha müdahale edilmiş, TCMB dolar satarak kuru stabilize etmeye çalışmıştır. Mevduat faiz oranları yükseltilmiş ve DTH'lara uygulanan karşılık oranı arttırılmıştır. Bankalara bu karşılıkları TL olarak tutma yetkisi verilmiştir (Berksoy, 1995: 615-616). Bu önlemler, uygulamaya konduğunda ekonomi şiddetli bir stagflasyon sürecine girmiştir. GSMH büyüme oranı 1987'de %9.8'den 1988'de %1.5'e gerilemiş, enflasyon oranı %38.9'dan %68.8'e yükselmiştir. Yükselen faiz oranları ve hızlanan devalüasyon ve talep daralması ekonomide durgunluğa yol açmıştır. Devalüasyon nedeniyle İthalatın azalması sonucu cari işlemler bilançosu GSMH'nın %1.8'lik oranında fazla vermiştir **(Tablo 1)**.

Sonuçta 4 Şubat 1988'de de ısınan ekonomiyi soğutmak amacıyla uygulanan istikrar önlemleri, sıkı para ve maliye politikalarını içeren ortodoks politikalar ile talep genişletici gelirler politikasını hedefleyen heteredoks nitelikli politikalar olarak dizayn edilmiştir. Çünkü, IMF ve Dünya Bankası'nın yoğun desteği altında sürdürülen bu yapısal uyum sürecinin sınırlarına 1980'lerin sonlarına doğru gelinmeye başlanmıştır. Aynı araçları zorlayarak ihracatta yeni sıçramalar yapmak giderek zorlaşmıştır. İç talebin düşürülmesi ve geniş kesimlerin satın alma gücünün aşağıya çekilmesiyle sağlanmaya çalışılan birikim biçimi, işgücü ve sermaye gelirleri arasındaki göreli fiyat yapısını şiddetli bir biçimde bozmuştur. Gelir dağılımını daha fazla bozmak ekonomik olarak güçleşmiştir. Ayrıca ihracata dönük yeni sanayi kapasiteleri yaratılmadan varolan eski kapasite kullanımında zorlamalara giderek ihracat kapasitesinin daha fazla arttırılması mümkün olmamıştır.

1988 yılından itibaren dış ticareti arttırıcı rekabet için gerekli yatırımları ve birikimi gerçekleştiremeyen sanayi sermayesinin varlığı, ekonomide yaşanan durgunluk, enflasyonun yükselmesi, çalışan kesimlerin başlattıkları toplumsal muhalefet ve Özal hükümetinin popüler desteğini kaybederek, yerel seçimlerden büyük yenilgiyle çıkması daraltıcı istikrar politikalarından dönüşün sinyallerini vermiştir. Nitekim toplumun geniş kesimini oluşturan kitleler, dayanma sınırının sonuna gelmiş ve daha fazla kemer sıkma

politikalarına karşı çıkmışlardır. Sendikal hareketin 1988 bahar eylemleriyle mücadeleyi sertleştirmesiyle birlikte ücret artışları gündeme gelmiştir. Bu nedenle 1980'lerin sonuna gelindiğinde artan toplumsal gerilimi yumuşatmak için yeni liberal politikaların gevşetilmesi gereği doğmuştur. Ayrıca, ihracat artışının iç talep düşüşünü telafi edemeyişi nedeniyle düşmekte olan kâr oranlarındaki bu düşüşü durdurmak için yurtiçi tüketim arttırılarak talebin canlandırması gereği de ücretlerde önemli artışların yapılmasına göz yumulması sonucunu getirmiştir. Dolayısıyla dış ticaretin tıkanmaya başladığı 1988 yılından sonra başta kamu kesiminde olmak üzere ücretlerde artışlara gidilmiştir. 1989 yılından itibaren geçmiş dönem kayıplarını da telafi edecek düzeyde ücretlerde reel artışlar gerçekleşmiştir (Boratav, 1995: 167; Ekinci, 1998: 20). Tarımsal destekleme fiyatları yükseltilmiştir. Böylece, tıkanan dış pazar yerine iç pazarın genişletilmesi yoluyla sermaye birikimi sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak işçi sınıfının reel ücret artışı yönündeki taleplerinin yükselmesi, ihracat artışı için yapılan reel devalüasyonlar, gelir dağılımındaki bozulma ve kısa dönemli borçların önemli oranda artması enflasyon artışını hızlandırmıştır. İhracatın arttırılması amacıyla yapılan büyük oranlı devalüasyonlar yurt içinde maliyetleri yükselttiği için tekrar devalüasyon gerektirmiş, böylece bir enflasyon-devalüasyon sarmalına girilmiştir (Kazgan, 1994: 198).

2.2.3. Mali Sermayenin Tam Serbestleşmesi: 1989- 1993 Dönemi

Uygulanan daraltıcı politikalar nedeniyle kamu kesiminin harcamalarının kısılması için TCMB ile Hazine arasında Hazine'nin bankadan alacağı kısa vadeli avanslara sınırlama getiren bir anlaşma yapılmıştır. Merkez Bankası'ndan kredi ve avans kullanımının kısılması, devletin, para yaratmanın tek yolu olarak kalan dış varlıklara yönelmesine yol açmıştır. Böylece devlet iç ve dış borçlanmaya ağırlık vermeye başlamıştır (Yıldırım, 1999: 342). Bu arada 1989'da çıkarılan 32 sayılı kararla birlikte TL'nin konvertibilitesi kabul edilerek uluslararası sermaye hareketlerinin tam serbestisine geçilmiştir. Bununla, yapısal uyum politikalarının uygulanması sonucu yoğunlaşan yurtiçi kaynak yetersizliğinin yeni bir evrede dış kaynak girişleriyle karşılanması sağlanacaktır. Bu yeni evre mali sermayenin hem ulusal hem de uluslararası alanda serbestleştirilmesidir.

Mali serbestleşme politikalarına, gelişmiş ülkelerde büyüme ve faiz oranlarının düşme eğilimine girmesi ve uluslararası spekülatif sermayenin yeni değerleme alanlarına duyduğu gereksinim de hız kazandırmıştır. Bu durumdaki sermayenin rahatça girip çıkabileceği ortamların yaratılması için uluslararası mali kuruluşlar, "sıcak para" olarak anılan kısa vadeli spekülatif sermayeyi koruyacak yeni döviz kuru politikalarını ve düzenlemelerini içeren sermaye hareketlerinin tam serbestleştirilmesini yapısal uyum politikalarının

bir parçası olarak önermişlerdir. Diğer bir deyişle, İMF ve Dünya Bankası geleneksel devalüasyon politikalarında değişikliğe gitmişlerdir. Gelişmiş ülkeler, AGÜ'lerin mali sistemlerinin daha da serbestleştirilmesiyle uluslararası ticaret dengesizliğinin kaynağı olarak görülen döviz kuru dengesizliğinin giderileceğini savunmuşlardır. Sonuçta Türkiye'de mali sektörde sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle birlikte yabancı sermayeyi çekebilmek için daha yüksek faiz vermeye yönelik gelişmeler yaşanmıştır. Ancak mali serbestleşme ile birlikte, 1990'lı yıllarda kaynakların üretken kesimden uzaklaştığı, spekülatif alanlara kaydığı ve yatırımlara yönelen kaynakların yıllar itibariyle giderek azaldığı görülmüştür (Boratav, 1994a: 12-13). Ayrıca bu politikalar, hükümetlerin makro ekonomik politikalarla ekonomiye doğrudan müdahalesinin azaltılmasına yol açmıştır (Boratav, 1995: 169; Kazgan, 1994: 203-214).

Mali sermayenin tam serbestleşmesini sağlayan 32 sayılı kararla, hem uluslararası mali kuruluşların kredi vermek için dayattığı koşullar yerine getirilebilecek, hem de oluşacak sermaye akımı ile ülkenin yabancı kaynak ihtiyacı karşılanacaktır. Ayrıca, yabancı sermaye girişinin hızlanmasıyla birlikte ithal olanakları artacak ve bu artışla da sabit sermaye yatırımlarına hız verilerek sermaye birikimi hızlandırılacak ve 1989 yılında ücretlere yapılan zammın enflasyonist etkisi azaltılarak fiyatlar genel düzeyinin artışı engellenecektir. Yerli paranın reel olarak yüksek değerli tutulmasının bir nedeni de gümrük vergilerini sıfırlama sürecine giren Türkiye gibi ülkelerde döviz paritesinin bir koruma aracı olarak kullanılmasının engellenmesidir. Dolayısıyla uluslararası sermaye için yeni ticari pazarlar kazanılmış ve gelişmiş ülkelerinin ihracatının önü açılmış olacaktır (Oyan, 1997: 28).

Böylece 32 sayılı kararla Türkiye'ye kısa dönemli spekülatif sermaye (sıcak para) girişinin koşulları oluşturulmuş ve mali sermayenin elde edebileceği faiz getirisinin gelişmiş ülke piyasalarındakinden daha yüksek belirlenmesi, kısa vadeli sermaye girişinin hızlanmasına neden olmuştur. Aslında ekonominin rekabet gücünün zayıflığı nedeniyle konvertibiliteye geçmesi sürekli bir sermaye girişi ve çıkışı riskini taşımaktadır. Bu nedenle, sermaye çıkışını önlemenin yolu, dövizin hızla değerlenmesinin engellenmesinden ve paranın TL cinsinden getirisinin (faiz haddinin) göreli olarak yüksek tutulmasından geçmektedir (Boratav, 1994b: 12).

Mali serbestleşme ile ülkeye oldukça önemli boyutlarda sermaye girişi olmuş, fakat yabancı sermaye ülkeye yatırım amaçlı değil, 'faiz arbitraj'[2]ından yararlanarak kısa dönemde karlılığını yükseltmek amacıyla gelmiştir (Kazgan, 1994: 214). Ayrıca uluslararası kuruluşların fon yatırımları sonucu veya

[2] Arbitraj: Bir mali varlığın (döviz, menkul kıymet, ödünç verilebilir fon) ucuz olduğu piyasadan satın alınıp pahalı olduğu piyasada satılarak kâr sağlanmaya çalışılmasıdır.

yurtiçi kuruluşların (bankalar, firmalar, kişiler) yurtdışından borçlanarak yurtiçinde TL cinsinden kredi vermesi veya kamu borçlanma senetlerinin alınması sonucu ülkeye yüksek miktarda döviz girişi olmuş bu da TL'nin değer kaybını engelleyici unsur olmuştur. TL'nin değer kazanması doğal olarak ithalatı arttırırken ihracatı zayıflatmıştır.

Böylece, mali serbestleşme sonrasında düşük değerli TL'den yüksek değerli TL'ye geçilmiştir. Nitekim, 1989-1993 döneminde TL'nin değeri yabancı paralar karşısında nominal olarak değer kaybetmeye devam etmişse de bu kayıp enflasyon oranının altında tutulduğu için reel olarak değer kazanması sağlanmıştır. 1989-1993 arasında enflasyon ortalama yıllık % 66.4 düzeyinde olurken, TL'nin dövize karşı değer kaybı yıllık ortalama % 50.4 düzeyinde tutulmuştur (Oyan, 1998: 14). TL'nin değer kazanması ve ihracat artışının yavaşlaması hükümeti yurtiçi talebi arttıracak tedbirler almaya itmiştir. Genişlemeci bir para politikası izlenmeğe başlanmıştır. Reel faiz oranları düşürülmüş ve para arzı yıllık ortalama %10.1 oranında genişletilmiştir. Para arzındaki genişlemenin sürmesi sayesinde kâr oranları düşük sermayenin değersizleşmesi engellenmiştir.

Türkiye'de 1991-93 yıllarında büyümenin hızlanmasını uyaran temel faktör tüketim harcamalarındaki artışlar ve döviz kurunun aşırı değerlenmesi nedeniyle ara ve yatırım malları ithalatının artması olmuş ve bunu dış kaynaklı sermaye girişleri finanse etmiştir. TL'nin değerlenmesi, kısa vadeli yabancı sermaye girişine yol açmış, bu da, bir yandan kamu açıklarının dış tasarruflar yoluyla finansmanını, öte yandan da ulusal ekonominin ithalat ve tüketim hacminin genişlemesini sağlamıştır. Tüketim harcamalarının arttırılmasının teşvik edilmesiyle sonuçta Türkiye ekonomisi iç talebe yönelik bir büyüme yörüngesine oturtulmuştur. Aşırı değerlenmiş kur politikasıyla birlikte ihracat teşviklerinin de kaldırılmasıyla ihracatta bir yavaşlama olmuş, tüketim talebinin hızlanmasıyla birlikte gümrük tarifelerinin de ciddi ölçüde düşürülmesi sonucu ise ithalatta hızlı artışlar yaşanmıştır. Nitekim, 1993'e gelindiğinde dış ticaret açığı 14.1 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu oran ihracatın % 80'nine eşittir. Ayrıca 1993'de cari işlemler açığı da 6.4 milyar dolara ulaşmıştır **(Tablo 1)**.

Aşırı değerli kur ve AB ile gümrük indirimi anlaşması yoluyla ucuz ithalat olanaklarının sağladığı düşük fiyatlı girdiler üretim artışını teşvik ederken, tüketim ve konut kredilerindeki genişleme, ücret ve maaşlardaki reel artışlar iç talebin artmasında etkili olmuştur. Böylece, aşırı değerli kur uygulaması, petrol ve temel malların dünya fiyatlarının düşük seyretmesi, genişlemeci politikanın enflasyonist etkisini yumuşatmıştır. Buna karşılık genişlemeci politika, hisse senedi ve gayrimenkul fiyatlarındaki artışı hızlandırmış, sermaye piyasasında spekülatif bir değer artış süreci başlamıştır. Gayrimenkul spekülasyonunu, bankaların yanı sıra mali şirketler de kredilerle

(dövizle borçlanma) beslemişlerdir. Mali serbestleşmenin bir başka sonucu, sanayi sermayesinin mali şirketler kurmaya yönelmesi olmuştur. Sanayiciler mali arbitraja girişmiş ve Türkiye ekonomisine duyulan güvenden yararlanarak yabancı piyasalardan ucuz kaynak temin etmişlerdir. Dolayısıyla, ülkeye 1990'ların başında yüksek miktarda bir sermaye girişi yaşanmıştır. Özel sektör ve özellikle mali kesim için dışarıdan borçlanmak hem daha ucuza gelmiş hem de dışarıdan borçlanıp içeride devlete borç vermek daha yüksek bir kazanç getirmiştir. Bankacılık kesimi bu yolla açık pozisyonlarını arttırarak süreci hızlandırmıştır.

Bu dönemde ücretlerdeki reel artış bir yandan maliyetleri yükselterek ihracatı sınırlayıcı etki yaparken diğer yandan artan maliyetlerin mark-up fiyatlama yöntemiyle[3] piyasalara yansıtılması enflasyonun hızlanmasına yol açmıştır. Bu nedenle 32 sayılı kararla gümrük birliğine giren Türkiye'nin, faiz, döviz kuru ve dış ticaret vergilerini etkin ve bağımsız bir biçimde kullanma yeteneğini yitirmesi, devleti ve özel sermayeyi, ücretleri daha da aşağıya çekmek dışındaki politika araçlarından yoksun bırakmıştır. Bunun üzerine ücret ve maaşlarda ortaya çıkan artışları telafi etmek için özel sektörde işten çıkarmalar, sendikasızlaştırma, esnek çalışma ve istihdam (taşeronlaştırma) biçimleri yaygınlaşmıştır (Boratav, 1995:167). Nitekim Türkiye'de taşeronlaştırma uygulamasının öncelikle kamu sektöründe yaygınlaştırılması, 1980 sonrası kamu kesiminin küçültülmesi politikalarıyla da bir paralellik arz etmektedir. Bu nedenle öncelikle kamu sektöründe ve belediyelerde yoğun bir şekilde taşeronluk uygulaması başlatılmıştır. Taşeronlaştırma uygulamalarının özellikle, özelleştirilmesi amaçlanan kamu işyerlerinde uygulanması bir yandan işgücü maliyetini azaltma öte yandan da işyerini sendikasızlaştırarak özelleştirmeyi kolaylaştırmak amacı taşımıştır. Ayrıca özel kesim, istihdam olanaklarının yaratılamaması ve ücretlerin yüksek olması nedeniyle üretken olmayan enformel ve kayıt dışı istihdam biçimlerini genişletmiştir (Köse ve Yeldan, 1998: 59-61). Bu da Türkiye'de toplam istihdamın % 20-25'inin enformel sektörde yoğunlaşmasına yol açmıştır (Yentürk, 1999: 171).

Bununla beraber sanayi sermayesi, ücret artışlarına rağmen 1990 yılında kâr marjlarında olağanüstü bir artış gerçekleştirmiştir. Özel sektör mark-up kâr oranlarını[4] 1983 yılındaki % 31.6'lık düzeyinden 1990 yılında % 40.8'e çıkarmıştır. 1994 krizinde ise % 47'ye yükselmiştir. Böylece artan ücret ve maaşlar kamu kesimini krize sürüklerken, özel sektör, enflasyonu arttırma pahasına bölüşüm ilişkilerinin sermaye aleyhine dönmesini önleyebilmiştir (Boratav, 1995: 175-176; Köse ve Yeldan, 1998: 52). Ücret artışlarını kabul

[3] Maliyete belirli bir kâr oranı ekleyerek satış fiyatını belirleme yöntemidir. Bu uygulama daha çok sermayenin yoğunlaştığı tekelci düzenleme biçimlerinde görülür.

[4] Mark-up oranı, toplam üretim değeri (çıktı) eksi aramalı ve ücret maliyetlerinin (girdi)toplam aramalı ve ücret maliyetlerine (girdi) oranı olarak hesaplanmaktadır.

edilebilir kılan ikinci mekanizma ise, devletin fiyatlama ve maliye politikalarıdır. "Bu açıdan bakıldığında, ara girdi maliyetlerinin ücret maliyetlerine oranının 1988'de 11.6 iken, 1990'da 7.8'e, 1991'de de 6.5'e düştüğü görülmektedir" (Yeldan,1994: 68). Dolayısıyla kamu kesimi dengeleri 1990'dan itibaren aşınma içine girmiştir. Bu aşınma 1990'dan 1994'e %40 oranında gerçekleşmiştir. Öte yandan, devletin cari harcamaları reel olarak %30 artmış ve kamu kesimi tasarruf-yatırım açığı, 1988'den 1994'e dört kat artmıştır (Köse ve Yeldan, 1998: 53). Kamu kesimi tasarruf-yatırım dengesizliği, devletin sermaye birikimini genişletmek amacıyla sermaye kesimine kaynak aktarma mekanizmasını kullanmasından kaynaklanmıştır. Çünkü KİT'lerin zarar ettirilişi pahasına ara girdi maliyetlerinin düşürülmesi devletin sermaye sınıfı lehine gelir aktarım mekanizmasını ihracata dayalı birikim modelinde de sürekli kullanmakta olduğunu göstermektedir. Bu nedenle KİT'lerin zarar etmesinin devletin büyüklüğüne, verimsiz kullanılmasına, aşırı istihdama sahip olmasına bağlanması ideolojik bir yanılsamadan başka bir şey değildir.

Şiddeti giderek artan kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG), yüksek faiz uygulamasını zorunlu hale getirirken dış borçlanmada olduğu gibi iç borçlanmada da kısa vadeli borçlanmayı ön plana çıkararak kamu kesimini borç kısır döngüsünün içine sokmuştur. KKBG'nin GSMH'ya oranı 1988'de %4.8'den 1993'te %12.'ye yükselmiştir. İç borç stokunun GSMH'ya oranı 1989'da %18.2'den 1994'te %20.6'ya, iç borç faiz ödemeleri de %9.2'ye ulaşmıştır (Köse ve Yeldan, 1998: 53). Kamu kesiminin bu ölçüde büyümesinde devletin özel kesim sermaye birikimini gerçekleştirmek üzere para arzını genişleterek piyasaya müdahale etmesinin yanı sıra, özellikle 1992'den itibaren Güneydoğu'da yaşanan "düşük yoğunluklu savaş"ın finansman maliyetleri de etkili olmuştur. Diğer bir deyişle, hem yaşanan savaşın finansmanının vergiler arttırılmadan karşılanması hem de toplumsal gerilimleri azaltmayı amaçlayan ücret ve maaş artışı ile tarımsal kesime verilen destekleme alımlarının yükselmesine izin vermek, ancak devletin iç ve dış kaynak kullanılmasıyla mümkün olmuştur (Doğan, 1998: 23-29; Ekinci, 1998: 21; Savran, 1994: 25-26). Nitekim 1990 yılı sonrasında bütçe harcamaları içinde askeri harcamalar dışında diğer harcamalarda kısıntıya gidilmesi bunun en önemli göstergesi olmaktadır. Bu nedenle 1988-1994 arasında toplam dış borçlar 41.7 milyar dolardan, %61.5 oranında artarak, 67.4 milyar dolara ulaşmıştır. İç borç artışında da devletin iç borçlanma politikası ve yüksek faizler etkili olmuştur. Faiz oranlarının yüksek olması bütçenin faiz ödemelerine ayrılan payın ve buna bağlı olarak bütçe açının yıllar itibariyle artmasına neden olmuştur. Böylece bütçe açığının büyümeye başlamasıyla birlikte bu açığın finansmanında kullanılan iç borçlanma enstrümanının maliyetinin yükselmesi kamunun sosyal harcamalarını ve yatırımlarını olumsuz etkilemiştir.

Devlet tarafından mali kesime yeni ve yüksek getirili araçların arz edilmesi bir borç yönetim politikası yaratmıştır. Bu, başta devlet tahvili ve hazine bonosu olmak üzere yüksek getirili çeşitli mali araçların alıcısı olan yabancı fonların özellikle banka ve büyük firmalar aracılığıyla ülkemize gelmesinde etkili olmuştur. 1990 yılından itibaren görülen faiz oranlarındaki gelişmeler uluslararası piyasalardaki faiz oranlarına göre önemli büyüklükler arz etmiş ve 1991, 92 ve 93 yıllarındaki yüksek yurtiçi faiz oranları, euro piyasalarından libor artı 1-2 gibi düşük faizlerle borçlanılıp, yurt içinde hazine bono ve tahvillerine yatırım yapılmasını oldukça cazip bir hale getirmiştir. Bu amaçla bütçe açıklarının finansmanında borçlanma yoluna giden devletin iç borç faiz oranlarını yüksek tutması, yurtdışından "sıcak para" olarak nitelenen döviz girişini arttırmıştır. Faiz oranlarının giderek yükselmesi ve içeriye gelen sıcak paranın reel getirisinin yüksek olması gelirin dışarıya ya da mali sermayeye rant olarak aktarılmasını hızlandırmıştır. Faiz oranlarının yüksek tutulmasıyla doların uluslararası piyasalardaki getirisi %5-7 civarında iken uluslararası mali piyasalardan döviz getirip bunu TL'ye çeviren, daha sonra da bunu hazine bonosu ve devlet tahviline yatıranlar dolar bazında %20-25 oranında getiri elde etmişlerdir (Boratav, 1994b: 18; Uzunoğlu, 1994: 19). Yapılan hesaplamalara göre, kısa vadeli sermayeye 1989 yılında %45, 1990'da %25, 1992'de %12 ve 1993 yılında da %17 oranında bir arbitraj olanağı sağlanmıştır (Boratav, vd., 1995: 31-33).

Türkiye'de 1994 krizini hazırlayan etmenlerin en önemlisi, düşen kâr oranlarını engellemek için devletin sermaye birikim sürecine yaptığı müdahaleler nedeniyle giderek büyük boyutlara varan bütçe açıkları olmuştur. 1980'lerin ortalarından itibaren izlenen yeni liberal politikaların yol açtığı vergi kayıpların telafisi ve artan harcamaların finansmanı yurtiçi ve yurtdışından borçlanma ile karşılanmaya çalışılmıştır. Ülkeye gelen kısa vadeli sermaye girişinin bütçe açıklarının finansmanında kullanılması iç borçlanmayı hızlandırmış, iç borçlanmanın hızlanması faiz oranlarını daha çok yükseltmiş ve kısa vadeli sermaye girişlerini beslemiştir. Dolayısıyla ekonomideki dengesizlikleri dövizle borçlanarak düzeltmeye çalışan devlet, bir borç kısır döngüsüne girerek, bütçe açığının temel nedeninin faiz yükü haline gelmesini sağlamıştır. Böylece kamu kesiminden özel kesime faiz ödemeleri yoluyla kaynak transferi yapılmıştır. Özel kesim de, yatırım yapmak yerine yüksek reel faizler nedeniyle kamuya borç vermeye başlayınca sermaye birikiminin dinamiği olan reel yatırımlar azalmış, üretkenlikten kaynaklanmayan bir yolla özel kesim faiz gelirleri artmaya başlamıştır. Bu da gelir dağılımının bozulmasına ve yoksulluğun, işsizliğin daha da artmasına yol açmıştır. Yurtiçi faktör gelirleri dağılımında son yıllarda faiz gelirlerindeki artış dikkati çekmektedir. 1990 yılında faiz gelirlerinin payı %6.2 iken, 1994 yılında bu pay %12.6'ya yükselmiştir (Temel ve Kelleci, 1996: 14-17).

1970'li yılların sonu, yüksek enflasyon, işsizlik, ödemeler dengesi açıkları ve

düşen kâr oranları ile ifade edilirken 1994'e değin uygulanan programlar bu öğelerin hiçbirinde bir düzelme sağlayamamıştır. Kâr oranları yavaş eğilimli olarak artış göstermişse de 1989'dan sonra tekrar düşmeye başlamıştır (Altıok, 1998: 267). Kâr oranlarının düşmesi nedeniyle ekonominin üretim gücünün bu aşırı borçlanma üzerinde yükselen döviz kuru/faiz ilişkisini kaldıramayacağı ortaya çıkınca da hızla dövize kaçış başlamış, döviz kurları yükselmiş, yerli para değer kaybetmeye başlamıştır. Kısa dönemli spekülatif sermayenin faiz oranlarına ve döviz kuruna karşı son derece duyarlı olması nedeniyle faiz oranlarında herhangi bir düşme veya yerli paranın değer kaybının yüksek olması durumunda sıcak para hemen ülkeyi terk etmektedir. Nitekim, 1994 krizinde yaşanan döviz çıkışı, bunun açık örneğini oluşturmuştur (Savran, 1994: 37).

Bu krizde, üretim ve yatırım faaliyetlerinin azalması; kâr oranlarının düşüşünün önlenememesi; piyasaların finans ağırlıklı bir yapıya bürünmesi; faiz, borsa, döviz üçgeninde kârlılık arayan ulusal ve uluslararası sermayenin devletin iç borç kısır döngüsünü uzun süre götüremeyeceği kanaatine varmış olması etkili olmuştur. Bu sebeple 1994 krizini sadece yabancı yatırımcıların portföylerini çekmeleri olarak algılamak yetersiz bir açıklama olacaktır. Çünkü Türkiye ekonomisi, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinden çok önceleri bu serbestleşmenin doğuracağı sonuçlara açık hale gelmiştir. Ve 1986 yılında yerleşiklere tanınan döviz tutma ve transfer hakkı, bir kriz anında, yabancı sermayenin yapacağı etkiye benzer sonuçları doğuracağı açıktır (Özatay vd., 1996: 36).

2.2.4. Kriz-Yapay Büyüme-İstikrarsızlık-Kriz:1994-2001Dönemi

2.2.4.1. 1994 Mali Krizi

1994 krizi iç borçlanma mekanizmasının çöküşüyle hız kazanmıştır. Bunda hükümetin 1993 yılı sonunda enflasyon-döviz kuru-faiz döngüsünü kırmaya yönelik girişimlerinin yarattığı monetizasyon (faiz oranlarını düşürmek amacıyla para arzını genişletmek için emisyona başvurulması) beklentisi ve 1993'te 4 milyar dolar faiz dışı açık verecek kadar bozulan dış denge ve hızla artan kısa vadeli borçlanma sonucunda 1994 yılında dış kredi notunun düşmesi de etkili olmuştur (Ekinci, 1998: 23). 1993 yılının sonlarında mali piyasalardaki spekülatif hareketlerin yarattığı istikrarsızlığın artması, döviz kurundaki dalgalanmalar, giderek artan bütçe açıkları ve ithalatın artmasından dolayı yükselen dış ticaret açığı ve dış borç ödeme yükünün gittikçe ağırlaşması, gevşek para politikasını sürdürmeyi olanaksızlaştırdığından bu politikalara son verilmiş ve yeni istikrar önlemlerini gündeme alınmıştır. Hükümet ilk elde iç borç faiz oranlarını düşürmeye çalışmış, ancak iç borçlanma faizlerinin düşürülmesi ve buna ek olarak tahvil ve hazine bonolarına vergi uygulanması devleti iç piyasalardan

borçlanamaz hale getirmiş, bu da piyasadaki likidite fazlasının dövize yönelmesine (dolarizasyona) yol açmıştır. TCMB, hem aşırı genişleyen likiditeyi hem de döviz fiyatını tutmak için piyasaya müdahale etmiş, para arzının artması ve faiz oranlarının düşürülmeye çalışılması, enflasyonun hızlanması, üretim düşüşü ve faiz oranlarının artışıyla sonuçlanmıştır. Sıkı para politikasıyla birlikte toplam kredilerin artış hızı düşmüş ve faiz oranları daha da yüksek bir düzeye çıkmıştır. Sürdürülen sıkı para politikası nedeniyle, para ikamesinin artması ve kısa vadeli kredilerin geri çekilmesi sonucunda TL. birkaç ay içinde nominal olarak % 100'ün üzerinde değer kaybederken, başta bankalar olmak üzere mali kurumlarının bilanço dengelerini bozulmuş ve banka iflaslarının yaşandığı bir mali kriz ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler sonucu, uluslararası rating kuruluşlarının Türkiye'nin kredi notunu düşürmesi de mali kriz sürecini hızlandırmıştır.

Bankaların iflaslarıyla birlikte sermaye piyasasındaki durgunluk bir kısır döngü oluşturmuş, bankaların kurup kaynaklandırdığı finansman şirketlerinin şüpheli alacaklarının sorumluluğu ve bankaların bünyesinde olup bilançolarında görünmeyen kredi garantilerinin ve şüpheli alacaklarının boyutlarının büyük olması krizi daha da ağırlaştırmıştır. Faiz arbitrajının göstergesi olan bankaların döviz pozisyonlarının büyüklüğü döviz kuru ve faizler üzerinde baskı yapmış, faizlerin düşürülmesi piyasada dolarizasyonu hızlandırmış, bu da açık pozisyonlarının kapatılması için iktisadi ajanların dolar alımını hızlandırmasına ve sonuçta TL'nin değer kaybetmesine neden olmuştur. Bankaların açık pozisyonu 5 milyar dolara yükselmiştir. Sonuçta devlet, bankaların bilançolarını düzeltebilmeleri için kurların düşük tutulduğu dönemde TCMB aracılığıyla döviz satış işlemleri gerçekleştirerek mali sisteme kaynak aktarmış, bankaların açık pozisyonlarını kapatmaya çalışmıştır. Böylece, Merkez Bankası borçlanarak elde ettiği döviz rezervlerini TL'nin değer kaybını önlemek üzere satmaya başlamıştır. Bu da Merkez Bankası'nın rezervlerinin hızla erimesine neden olmuştur. Kasım 1993'te 7.2 milyar dolar olan rezervler, Aralık ayında 6.2 milyar dolara, Ocak ayında 5.5 milyar dolara ve Mart ayında da 3.3 milyar dolara düşmüştür (Özatay, 1995 :24-25).

Böylece öncelikle mali kesimde başlayan kriz daha sonra reel kesime sıçrayarak genişlemeye devam etmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan mali kriz bir yandan üretim ve yatırım gibi reel göstergeler üzerinde daraltıcı etkilerde bulunurken, diğer yandan da enflasyonist baskıları hızlandırmıştır. Nisan 1994'de TL'nin değer kaybetmesi, reel iç borçlanma faizlerinin ise çok yüksek düzeylere çıkması krizin ekonomik maliyetini oldukça arttırmıştır. İç borçlanmanın yeniden yapılabilmesi için 3 ay vadeli Hazine bonosuna %50'yi aşan 'süper faiz' verilmiştir. Uluslararası rezervler azalmış, büyüme oranı 1993 yılında %8.1'den 1994 yılında -%6.1'e gerilemiş, 1994 yılında enflasyon %106.3 gibi yüksek bir düzeye çıkmıştır **(Tablo 1)**.

Özetle, enflasyonun %60-70 düzeyinde kronikleşmesinin en önemli nedenlerinden biri olan yüksek faiz, 1989 konvertibilite yasasıyla filizlenen aşırı değerlenmiş kur politikasıyla birleşince dışarıdan Türkiye'ye spekülatif amaçlı "sıcak para" denen kısa dönemli sermaye akışına neden olmuştur. Sıcak para tüketim kredileri yoluyla iç tüketimi ve döviz kaynakları yoluyla da ithalatı özendirerek enflasyonist sürecin hızlanmasına yol açmıştır. Türkiye'de döviz kurları artış hızını yavaşlatarak enflasyonu kontrol altına almaya çalışmış bunu yaparken de faizleri dengeli bir şekilde düşüremediğinden, bir taraftan dış ticaret açıkları artarken, diğer taraftan yabancı para cinsinden borçlanmaya gitmiş ve 1994 krizinin oluşmasını sağlamıştır. Bu anlamda 1994 krizi yeterince artık-değer üretemeyen, rekabeti arttıracak sanayi yatırımı yapmayan ve üretimi modernize edecek teknolojik gelişmeyi sağlayamayan sermaye sınıfının krizidir.

Ancak Türkiye'de 1994 yılında yaşanan krizin ulusal boyutta ortaya çıkan sorunlar yanında dış dünyadan yansıyan olumsuz koşullardan kaynaklandığı da söylenebilir. Ulusal boyutta mali piyasaların serbestleşmesi ile uluslararası sermaye hareketlerinin denetim dışına çıkması, dünya ekonomisinde mal dolaşım hacmini aşan dev boyutta sermaye hareketlerine yol açmıştır. Bu, ulusal mali piyasaları uluslararası sermaye hareketlerinin yörüngesine, döviz kurunu da mal hareketleri alanından çıkarıp sermaye hareketlerinin etki alanına sokmuştur. Böylece, ulusal ve uluslararası mali ve döviz piyasaları bütünleşerek önemli arbitraj olanakları yaratmış ve sisteme önemli bir spekülasyon boyutu katmıştır.

2.2.4.2. 5 Nisan 1994 Kararları ve İstikrar Süreci

1989 yılı mali serbestleşme uygulamalarından sonra kamu açıklarının sürekli artması, reel ücretlerin işgücü verimliliğinin üzerinde değer kazanması, kronik yüksek enflasyonla birlikte ödemeler bilançosunda görülen dengesizlikler ve cari işlemler açığının giderek artması, devleti, büyüyen borçlanma gereksinimiyle karşı karşıya bırakmıştır. Bu nedenle, 1994'te yaşanan ekonomik krize karşı alınan istikrar önlemlerin hedefi, kamu harcamalarını kısmak, iç talebi daraltmak, ücretleri baskı altına almak ve yüksek oranlı bir devalüasyon yapmak olmuştur.

İşte Nisan 1994'te ilan edilen ve "5 Nisan kararları" denilen ekonomik istikrar önlemleri, ekonomik dengesizlikleri gidermek yanında, büyük ölçüde, sermayenin yeniden yapılanmasında yeni bir evreye geçişi sağlayacak yapısal uyum politikalarını hızlandırmak amacıyla kabul edilmiştir. Bu önlemler, devletin ekonomik rolünün daraltılması, tarımsal desteğin azaltılmasını içeren tarımsal reform ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesidir. Böylece 5 Nisan kararlarıyla kısa vadede kamu açıkları azaltılacak, orta ve

uzun vadede istikrarın sürekliliği ise kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının azaltılmasıyla sağlanacaktır (Arın, 1995: 779). Bu anlamda 5 Nisan kararları yeni liberal politikalar demeti olarak, önceliğin devletin küçültülmesi stratejisine verildiği yeni bir evreye geçişi hızlandırmakta, piyasada bozulan dengelerin ve kaybolan güvenin yeniden inşasını temel almakta ve ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıda önemli dönüşümler yaratacak uygulamaları öngörmektedir.

İMF reçetelerine göre uygulamaya konulan "5 Nisan kararları" da yine klasik ortodoks istikrar programının içerdiği sıkı para politikalarına, ücretlerin baskı altına alınarak yurtiçi talebin daraltılmasına ve devalüasyona dayanmakta ve heteredoks istikrar politikalarıyla da desteklenmektedir. Bu çerçevede hükümet öncelikle %38.9 oranında bir devalüasyon yapmıştır. Merkez Bankası, TL'den kaçışı ve dolarizasyonu önlemek amacıyla para ve döviz piyasasına istikrar kazandırmak için günlük, hatta gecelik faiz uygulamalarına giderek faizi yükseltmiştir. Üç ay vadeli net %50 süper faizli Hazine bonosu satılmış, banka mevduatları tamamen sigorta kapsamına alınmış ve Hazine'nin Merkez Bankası'ndan kısa vadeli avans kullanımına sınırlamalar getirilmiştir (Boratav, 1995: 200). Böylece kısmen de olsa dövizin TL yerine ikame edilmesi önlenmiştir. Ücretlerin düşürülmesinin somut karşılığı sıfır sözleşmeler ve/veya enflasyonun altında zam uygulamaları olmuştur. Bütçe açıklarının azaltılmasına yönelik olarak kamu harcamalarının azaltılması çerçevesinde Faiz ödemeleri ve askeri harcamalar dışındaki yatırım, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi kamusal alanlarda kısıntıya gidilmesi ve kamuda çalışan işçi ve memurlara bütçe ödenekleriyle sınırlı olmak üzere artış yapılması öngörülmüştür. Kamu personeli alımı durdurulmuştur. Gelirleri arttırmaya yönelik olarak da petrol ürünleri fiyatları arttırılmış, akaryakıt tüketim vergisinden bütçeye aktarılan pay %50'den %70' e çıkarılmış, KİT ürünlerine %100 zam yapılmıştır (Özatay, 1995: 32). 1994 yılında ücretliler dışındaki vergi mükelleflerinden beyan ettikleri gelir matrahları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere Net Aktif Vergisi, Ekonomik Denge Vergisi ve ek Emlak Vergisi alınmıştır.

Devletin ekonomideki rolünün daraltılması hedefi de özelleştirme uygulamalarına hız verilerek gerçekleştirilmeye çalışılmış, bu amaçla gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerin bir an önce yapılması öngörülmüştür. Kamu bankalarının özelleştirilmesi, büyük borç yükü altında olduğu için özelleştirilemeyecek olan KİT'lerin ise kapatılması amaçlanmıştır (Türkiye Taş Kömürü İşletmeleri ile ilgili tartışmalar hatırlanabilir). Sosyal güvenlik reformu kapsamında özel sağlık ve emeklilik sigortasının teşvik edilmesi, prim gün sayısı ve prim oranlarının arttırılması ve emeklilik yaşının yükseltilmesi çalışmalarına hız verilmesi planlanmıştır. Tarımsal destekleme alımları politikasında yapılacak değişiklikle doğrudan fiyat desteklemeleri kaldırılarak çiftçilere doğrudan gelir desteği sağlanması ve kayıt sisteminin

geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Uygulamaya konulan 5 Nisan kararlarıyla, kısa vadede para ve döviz piyasaları hızla istikrar kazanmış, döviz kuru kontrol altına alınmış, TL'sına güven sağlanmıştır. Yapılan yüksek oranlı devalüasyon ithalatı kıstığından dolayı cari işlemler açığı fazlaya dönmüş ve bunun sonucunda uluslararası rezervler artmıştır. Bütçe açıkları azaltılmış, KKBG düşmüştür. Kurun kontrol altına alınması, iç talebin daraltılması, enflasyon artış hızını yavaşlatmıştır. KKBG'nin GSMH'ya oranı 1993'te %12'den 1996'da %5.2'ye düşmüştür. Enflasyon oranı 1994'te %106.3'ten 1995'te %80.4'e inmiştir. Cari İşlemler açığı 1993'te 6.4 milyar dolardan 1995'te 2.6 milyar dolar fazlaya dönüşmüştür. Uluslararası rezervler 1993'de 16.5 milyar dolardan 1995'te 27.7 milyar dolara yükselmiştir **(Tablo 1)**.

5 Nisan kararları, ödemeler dengesinde ortaya çıkan cari işlem açığını, bütçe açığında olduğu gibi yine sıkı para politikaları önlemleriyle aşmaya çalışmıştır. Devalüasyon yapılarak ithalatın frenlenip ihracatın arttırılması ve cari işlemler açığının azaltılması yoluna gidilmiştir. Benzer politikalar 1980'lerin başında ihracatı arttırmış, fakat, parasal teşviklerden reel teşviklere geçilemediği için ihracat tıkanma noktasına gelmiştir. Böylece reel kur değer kaybederken, reel ücretlerde de önemli düşüşler yaşanmıştır. İthalatın kısılması cari işlemler dengesini iyileştirmiştir. Ancak devalüasyonun ekonomiyi dışa yönelterek ihracata dönük büyümeyi gerçekleştirebilmesi için yatırım, teknolojik gelişme ve üretim gibi ekonominin reel yanının da uyarılması ve özendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle yapılan devalüasyonlar tek başına uluslararası pazarda rekabeti arttıramaz ve ödemeler bilançosu dengesizliğini çözemez. Aksine, bizim gibi AGÜ'lerde enflasyonu azdırmaktan öteye gidemez. Çünkü dengesizlik parasal sorunlardan çok üretim sorunlarından kaynaklanmaktadır. Dış talebin arttırılması, ancak, üretim ölçeğinin, teknolojinin, girdi maliyetleri ve öz kaynak yetersizliği gibi sorunların aşılmasıyla sağlanabilir. Sonuçta 1995 yılından itibaren tekrar dış kaynak kullanımına dayalı büyüme politikasına dönülmesiyle birlikte artan ithalat talebi dış ticaret açığına neden olmuştur. Açığın finansmanı için faiz oranları yüksek belirlenmiş ve enflasyon oranı da 1989-1993 dönemindeki düzeyinden daha yüksek bir patikaya oturmuştur (Ekinci, 1998: 23).

5 Nisan kararları, daha önceki istikrar programlarında da olduğu gibi, yine kemer sıkma politikaları aracılığıyla çalışan sınıfların satın alma gücünü azaltmayı ve enflasyonla gelir dağılımının çalışanlar aleyhine yeniden düzenlenmesini hedeflemiştir. Bu yolla bir yandan ekonomi "soğutulup" mal piyasalarına durgunluk içinde istikrar kazandırılırken, öte yandan da yüksek faiz politikasıyla iç ve dış borçlanma olanakları genişletilmiştir (Köse ve Yeldan, 1998: 57). Dolayısıyla 5 Nisan kararlarının, döviz kuru-faiz-borsa

sarmalında faaliyet gösteren spekülatif sermayeye yönelik hiçbir fedakarlık talebi olmamıştır. Üstelik hazine bir yandan borçlanabilmek bir yandan da döviz kuru baskısını azaltabilmek amacıyla faiz oranlarını hayli yükseltmek zorunda kalmıştır. Nitekim kamu sosyal alt yapı yatırımları reel olarak % 30, ücret ve maaşlar % 22 oranında azaltılırken, faiz oranlarının yükseltilmesi nedeniyle mali kesime borç faiz ödemeleri aracılığıyla reel olarak % 24 oranında bir gelir aktarımı söz konusu olmuştur (Yeldan, 1997: 218). Böylece toplumun geniş kesimlerinden sermaye kesimine gelir aktarımı varolan gelir dağılımı eşitsizliğini daha da arttırmıştır. 1994 yılı gelir dağılımı verilerine göre nüfusun en alt gelir düzeyindeki %20'lik kesiminin milli gelirden aldığı pay, 1987 yılına göre %5.2'den %4.9'a gerilerken, en üst gelir grubundaki % 20'lik kesimin payı %49.9'dan %54.9'a yükselmiştir. Orta gelir grubunu oluşturan kesimlerin de payları azalmış, ikinci %20'lik kesimin payı %9.6'dan %8.6'ya, üçüncü ve dördüncü % 20'lik kesimlerin toplam payları da %5.5'ten %31.6'ya gerilemiştir.

Sermaye kesimine sağlanan gelir aktarım mekanizması yüzünden devletin büyük boyutlara varan borçlanma gereği ve kamunun iç borçlanma senetleri için ödediği reel faizlerin yüksekliği, borçların kısa dönemli oluşuyla da birleşince, devlet giderek tıkanma noktasına gelmiş ve iç borçlanma kontrolden çıkmıştır. Kamu borçlanmasının bütçe üzerindeki etkisi ise, faiz ödemelerine ayrılan payın giderek yükselmesi olmuştur. Bütçenin en büyük payı, kişilere ve firmalara yapılan faiz ödemelerine gitmektedir. Bu durum toplanan vergilerin önemli bir bölümünün tekrar kişilere ve firmalara aktarıldığını göstermektedir. Bütçe içindeki borç faiz yükü 1989'da %20 iken, 1994'te %33.2'ye ve 1999 yılına gelindiğinde %39'a ulaşmıştır. Ödenen toplam borç servisinin GSMH'ya oranı da 1990'da %3.5'den 1999 yılında %17'ye yükselmiştir **(Tablo 1)**.

Kamu kesiminin artan borçlanma döngüsünün reel faiz oranlarını yüksetmesi, reel sermaye yatırımı yapan sanayicileri sermaye birikimini genişletmek için imalat sanayine yatırım yapmak yerine daha yüksek kazanç getiren devlet tahvili almaya yöneltmiştir. Böylece kamu borçlanma gereği kamu finansman açıklarını kapatmanın yanı sıra, özel kesimin değerleme krizinin aşılabilmesi işlevini de üstlenmiştir. Nitekim 1995-1999 yılları arasında 500 büyük firmanın faaliyet dışı gelirlerinin giderek yükselmesi bunun bir kanıtıdır. 500 büyük sanayi kuruluşunun faaliyet dışı gelirinin faaliyet gelirine oranı 1982-1983'te %17.5 iken, 1995 yılında %50'ye, 1998 yılında % 7.7'ye ve 1999 yılında ise iki katından fazlaya % 219'a ulaşmıştır (İSO, 2001: 45). Dolayısıyla 1994 krizinden hemen sonra ekonomide yaşanan toparlanma ve iç talepte canlanma 1994 yılından itibaren reel olarak düşürülen ücret ve maaş gelirlerinden ziyade, kriz sonrasında büyümeyi uyaran faiz ve rant kazançlarından kaynaklanmıştır (Boratav, 1995:200). Ancak özel sektör yatırımlarının üretken alanlarda artmaması, ekonominin

sağlıklı ve hızlı bir şekilde büyümesini engellemiştir. Bu yüzden reel kaynaklardan büyümeyi gerçekleştirmeyen bir ekonomi her zaman istikrarsız bir yapı arz etmeye devam edecektir. Kamu kesimi imalat sanayine yatırım yapmaktan tümüyle çekilmiştir. Buna karşılık, özel kesim yatırımları, üretimin ve kârlılığın cazip olmaması nedeniyle imalat sanayi yerine daha çok konut ve hizmet sektörüne gitmiştir. Nitekim 1989'da konut sektörüne yapılan sabit sermaye yatırımı %21'den 1994 yılında %51.8 ve 1998 yılında ise %42'ler düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Özel kesim imalat sanayi yatırımları ise, 1980'de %27.7 iken, 1989'da %21.1, 1998'de %22.4 olmuştur. Üretken yatırımlardaki aşınma daha büyük boyutlu olarak kamu kesiminde yaşanmıştır. Buna göre, kamu kesimi sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payı 1980 yılında %26.3 iken, 1989'da %4.6'ya, 1994-1997'de ortalama %3.5'e ve 1998'de %3'e gerilemiştir (DPT, 1998: 34; DTM, 2000: 22).

1997'de GSMH büyüme hızı %8.3 iken, 1998'de %3.8'e gerilemiştir. Bu gerilemede sanayi sektöründe yaşanan üretim düşüşünün, hızlanan enflasyonun, yükselen faiz oranlarının ve iç ve dış piyasada yaşanan durgunluğun payı belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler iç talepte daralmaya, spekülatif yatırımlar nedeniyle atıl kapasite yaratılarak üretimde etkinliğin ortadan kalkmasına, aşırı şişen kredi mekanizmasına bağlı olarak şüpheli alacakların artmasıyla birlikte geri dönmeyen kredilerin yükselmesine, şirket iflaslarının artmasına ve işçi çıkarmalara yol açmıştır. Ekonominin reel sektöründeki durgunluk, devletin artan bütçe açıklarının yol açtığı yüksek faiz ile borçlanma gereği ve yükselen enflasyonu düşürmek amacıyla 1998 yılında vergi reformu çerçevesinde mali kesimi vergilendirme çabaları stagflasyon olgusunu arttırmış ve krizi hızlandırmıştır. Çünkü kriz dönemlerinde vergi oranlarının arttırılması krizi daha da derinleştirmekte ve sermaye birikiminin doğasına ters düşmektedir. Bu durum sermaye kaçışını hızlandırmıştır. Sermaye kaçışı 1998'de 6.4 milyar dolar olmuştur. Böylece reel sektörde yaşanan durgunluk ve mali sektördeki istikrarsızlık ekonomide 1999 yılında % 6.4 küçülmeye neden olmuştur.

1997 yılından beri yaşanan ekonomik durgunluk ve düşen kâr oranları sermaye kesiminin devlet üzerindeki baskılarını arttırmıştır. Kısa vadede kâr oranlarını arttıracak yapısal dönüşüm gerçekleştirilemeyeceğine göre, en önemli maliyet unsuru olan işgücünün denetim altına alınmasını amaçlayan önlemler gündeme alınmalıdır. Bu önlemlerin başında esnek çalışma ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesi gelmektedir. Dolayısıyla 1997'den beri uygulamaya konulan istikrar önlemleri sonrasında, yapısal uyum sürecinin yeni bir evresi hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Bu, sosyal politikaların yeniden yapılanmasını kolaylaştıracak sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesi evresidir. Bununla devletin kontrol ettiği sigorta fonlarının özel sektör tarafından daha düşük maliyetle kullanılması

amaçlanmıştır. Yerli ve yabancı sigorta şirketlerinin kontrol etmek istediği fonların müşteri kaynağının büyüklüğü, sosyal güvenlik kurumları özelleştirildiğinde, bu fonların sermaye birikimini hızlandırarak değerlenme krizine çözüm olacağı beklentisine yol açmıştır.

Bu nedenle öncelikle emeklilik yaş sınırının yükseltilmesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Daha sonra da, hükümet programlarında yer alan şekliyle Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur sistemlerinin zaman içinde tasfiye edilerek, çalışanların emeklilik işlemleri ve tasarruflarının özel sigorta şirketleri ve özel emeklilik fonları aracılığıyla yürütülmesi uygulamasına geçilecektir. Uygulamanın amacı bu yolla yerli ve yabancı sigorta şirketlerine fon piyasasını açmaktır. Devlet sosyal güvenlik ve emeklilik konusunda esas itibariyle denetleyici rolünde olacaktır. Böylece 1999 yılı sonunda devlet, İMF'nin baskısıyla, ülke koşullarına uygun olmayan bir şekilde emeklilik yaşını erkeklerde 60, kadınlarda 58'e çıkaran yasayı kabul ederek emeklilik hakkının kazanılmasını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla sosyal güvenlikte yeniden yapılanma toplumun belirli bir kesimine getireceği yükle bu kesimlerin yoksullaşmasını daha da hızlandıracaktır (Yeldan ve Köse, 1999: 14). Sosyal güvenlikte yeniden yapılanmanın getireceği toplumsal muhalefetin bastırılması içinse 2002 yılında "işsizlik sigortası" uygulamasına geçilmesi kabul edilmiştir.

2.2.4.3. 1999-2001: Devletin Mali Krizi

Ekonomide yaşanan durgunluk, yüksek enflasyon, artan işsizlik ve gelir dağılımı bozukluğunun yarattığı "ısınma", 1999 yılına gelindiğinde "enflasyonun düşürülmesi" ve sermaye kaçışının önlenmesi amacıyla ekonomiyi canlandırıcı politikalara gereksinimi arttırmıştır. Bu nedenle Aralık 1999'da IMF ile yapılan stand-by anlaşmasında talep genişletici politikalara geçileceğinin sinyali verilmiştir (Boratav, 2000: .24). Program enflasyon beklentisini kırmaya yönelik sabit döviz kuru ve para arzını dış varlıkların girişine dayandıran sıkı para politikaları ile kamu kesiminde mali dengeyi sağlamaya yönelik heteredoks nitelikli gelirler politikalarını içermektedir. İşçi ve memur maaş ve ücretleri, bazı tarımsal ürün alımları yanında kira vb. kalemlerinin resmi enflasyon değerleri ile baskı altına alınmış olması, ancak kâr ve faiz gelirlerinin bunun dışında bırakılması, programı yarı heteredoks bir niteliğe büründürmüştür. İstikrar politikalarıyla beraber yapısal dönüşümün sürdürülmesi çerçevesinde sosyal güvenlik, özelleştirme ve tarım kesimine yönelik yapısal uyum politikaları da öngörülmüş, hatta takvime bağlamıştır.

1999 yılında kabul edilen program, aslında, devletin borçlanma mekanizmasıyla gelir aktarımının sınırına gelinmesine bağlı olarak,

sermayenin değerleme sürecinin devam ettirilebilmesi için, aşırı artan borç stokunun, sosyalizasyona gidilerek hafifletilmesi amacını taşımaktadır. Bu bağlamda program, enflasyonu düşürmenin ötesinde, kamu kesimini yeniden yapılandırarak, ekonomide kalıcı dönüşümleri amaçlamakta ve bir anlamda devletin toplumsal kesimlere olan taahhütlerini yeniden gözden geçirmesini hedeflemektedir. Bu çerçevede devlet, bir yandan tarım kesimi ve çalışan kesimle olan teşvik, destekleme ve emeklilik fonu gibi sosyal-siyasi ilişkilerini yeniden yapılandırırken, bir yandan da kamu maliyesi ve para otoritelerinin teknik işlevlerini ve sorumluluklarını sınırlayarak ulusal mali ve finans piyasalarını tamamen dış sermayenin denetimine açmaktadır (Yeldan, 2001a: 159; 2001b: 10).

Bu amaçla, ısınan ekonomiyi kısa vadede soğutan istikrar politikaları çerçevesinde Merkez Bankası 9 Aralık 1999'da enflasyon hedeflemesi öngören bir para ve kur politikası programı açıklamıştır. Böylelikle 1 dolar ve 0.77 Euro'dan oluşan döviz sepetinin 2000 yılı sonuna kadar ne kadar değerleneceği her gün önceden belirlenecektir. Döviz kurunun günlük açıklanması orta-uzun vadede döviz kurlarına ilişkin sistemdeki belirsizliği azaltırken, hem mal piyasalarında hem de mali piyasalarda etkinliği arttırmayı hedeflemektedir. Program süresince döviz kuru politikaları iki farklı dönemde iki farklı kur rejimi altında şekillendirilecektir. İlki 2000 Ocak-2001 Haziran dönemini kapsayan 18 aylık sürede "enflasyon hedefine yönelik kur sepeti", ikincisi ise takip eden dönemde "kademeli olarak genişleyen band" uygulamasıdır. Böylece 1 Ocak 2000'de başlamak üzere döviz kurunun belli bir oranda artışına izin verilmesiyle para arzındaki genişleme doğrudan doğruya piyasa güçlerine bırakılarak TL'ye güven kazandırılacak ve enflasyonist baskıların hafifletilmesi sağlanacaktır.

Para politikası ile MB'nın Net İç Varlıklar kaleminin sınırlandırılması, piyasanın fonlanmasının Net Dış Varlıklara bağlanması sağlanmıştır. Emisyonu[5] olanaklı kılan parasal taban genişlemesi rezerv artışına bağlandığı için Hazine'nin ve bankaların MB'na döviz satmaları gerekmektedir. Yani, Merkez Bankası, bankacılık sistemine döviz borçlanarak veya IMF kredisi kullanarak parasal tabanı genişletemeyecektir. Merkez Bankası ancak kendisine dış yükümlülük doğurmayacak biçimde, örneğin Hazine'nin ve bankaların dış finans piyasalarından borçlanmasına, yabancı sermayenin gelmesine ve döviz girişi sağlayacak özelleştirmelere hız verilmesine bağlı olarak parasal tabanı genişletecektir.

Fakat bu politikaların da, dış borcun daha fazla artmasına, ödemeler bilançosu dengesizliklerine ve yeni bir aşırı değerlenme krizine yol açması kaçınılmaz olmuştur. Çünkü Merkez Bankasının döviz kuru için belli bir

[5] Emisyon: Merkez Bankasının piyasaya sürdüğü toplam kağıt para miktarını verir.

hedef belirleme politikası, kurun bu hedef doğrultusunda gitmesini sağlayacak mali ve parasal politikalarla mümkündür. Ancak mali ve parasal politikalar gevşek tutulduğundan ulusal paranın değerlenmesi ihracatı azaltırken ithalatı arttırdığından cari işlemler açığını yükseltmeye başlamıştır. Döviz kuru gerçekten de 1999 Aralık ayından hemen sonra hızla değerlenmeye başlamış ve Kasım 2000 itibariyle TL'nin, kur sepeti karşısındaki değerlenmesi TÜFE'ye göre %11.4, Özel imalat sanayi Fiyatlarına (çekirdek enflasyon) göre de %8.5 olmuştur (Yeldan, 2001a:165). Cari işlemler açığı ise bir süre kısa vadeli sermaye hareketleri ile finanse edilmeye çalışılmış ve bunun için döviz baskı altında tutulmuştur. Ancak bunun sürdürülebilir bir döngü olmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Çünkü cari işlemler açığı arttıkça devalüasyon beklentisi artmış ve sıcak paranın kaçış riski yükselmiştir. Döviz kurunun baskılanması ihracat potansiyelini daraltırken, ithalata dayalı yapay bir canlılık ortamı yaratarak cari işlemler açığını daha da büyütmüştür. Böylece cari işlemler açığı 2000 yılı sonunda 9.4 milyar dolara ulaşmıştır.

Ayrıca Merkez Bankasının kur taahhüdü, devletin düşürülemeyen borçlanma gereksinimini finanse etmek için bankacılık kesimini dışarıdan borçlanmaya yöneltmiştir. Bu da mali kesimi döviz açık pozisyonuna iterek riskli hale getirmiştir. Ortaya çıkan bu eğilimler Kasım 2000'de TL'den dövize kaçışı ve mali kesimde likidite sıkışıklığını arttırmıştır. Bu sıkışıklığı gidermek üzere Merkez Bankası'nın net iç varlık sınırlamasını bir tarafa bırakarak mali kesime likidite sağlamaya çalışması, sıcak para çıkışını hızlandırarak döviz rezervlerini eritmiştir. Buna bağlı olarak merkez bankası net iç varlıkları tekrar sınırlamaya gitmiştir. Bu da, 1994 yılındaki sermaye kaçışı sürecini tekrar gündeme getirerek bir mali krize yol açmıştır. Kasım 2000 ve Şubat 2001'de net olarak 11.5 milyar dolarlık sermaye çıkışı gerçekleşmiş ve bunun 10.3 milyar doları yabancı yatırımcılardan kaynaklanmıştır (Boratav, 2001:13).

Sonuç olarak, Kasım 2000'deki uyarı krizi ve ardından Şubat 2001'de daha derin spekülatif saldırı altında döviz kuru çıpasının ve para programının sürdürülemeyeceği anlaşılmıştır. Çünkü ekonominin reel kesiminin ihmal edildiği bir modelde reel faktörleri baskılayarak, mali faktörleri gevşek bırakmak ekonomiyi spekülatif ataklara açık hale getirmiştir. Spekülatif sermaye birikimi bankacılık kesiminde çok hızlı ve sağlıksız bir şişkinlik yaratmış, örneğin bankaların toplam aktiflerinin GSMH'ya oranı 1990'da %35 iken, 1995'de %41'e, 2000'de de %65'e çıkmıştır. 1990-1999 arasında bankacılık kesiminin toplam aktiflerinin reel fiyatlarla artış hızı %13.4 olurken, GSMH sadece % 3.1 reel artış göstermiştir (Yeldan, 2001c: 58).

1999 Programıyla, devletin artan iç borç faizlerinin yarattığı mali baskıyı hafifletmek için dış finansmana yönelmek hedeflenmiştir. Ancak iç

borçlanmada sınıra ulaşılması ve faiz yükünün taşınamaz olduğu bir ortamda alternatifin dış borçlanmada aranması, 1999 sonunda iç borç baskısı altındaki ekonomiyi, 2000 yılı sonunda cari açıkların ve dış borçların (özellikle kısa vadeli dış borçların) hızlı artması sonucunda bir de dış borç baskısıyla karşı karşıya getirmiştir. Türkiye 2000 yılı sonunda 117.8 milyar dolar tutarında toplam dış borç yükümlülüğü altına girmiştir. Toplam borcun GSMH'ye oranı %70.4, ihracat gelirlerine oranı %420' olmuş, borç servisinin ve faiz ödemelerinin ihracat gelirine oranı %100'ü geçmiş ve kritik eşiği çoktan aştığı görülmüştür **(Tablo 1)**. Aynı şekilde 1999 yılında GSMH'ye oranı %29.3 olan iç borç stokunun 2000 yılında da %29 düzeyinde kalması ve kamu kesimi borçlanma gereğinin düşürülememesi iç borç baskısının da halen devam ettiğini göstermektedir. Üstelik mali sistemin çöküşüne yol açan krizle birlikte kamu bankalarının bütçeleştirilmemiş görev zararları ve Tasarruf Sigorta Mevduat Fonuna devredilen bankaların zararlarının toplamına 2000 yılı sonu itibariyle resmi rakamlara yansıyan iç borç stokuna eşit bir miktarın daha eklenmesiyle 2001 yılında toplam iç borç stokunun GSMH'ye oranının %41 düzeyine ulaşması devletin daha büyük yükümlülük altına girdiğini göstermektedir.

Türkiye ekonomisinin 21 Şubat 2001 krizinden sonra uygulamaya koyduğu Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı(GEGP)'nın temel amacı " kur rejiminin terk edilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımını ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve eşanlı olarak bu duruma bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmaktır. Eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değildir" şeklinde ifade edilerek, devletin yeni liberal yeniden yapılanmanın yeni evresiyle uyumlu bir yasal ve kurumsal yapıya kavuşturulması yolunda adım atılıyor.

Programda başlıca istikrarsızlık alanlarını sürdürülemez bir iç borç dinamiği ve başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapının ve diğer yapısal sorunların kalıcı bir çözüme kavuşturulamaması olarak ele alan GEGP'nın temel amaç ve araçları şöyle verilmektedir: Dalgalı kur sistemi içinde enflasyonla mücadelenin kesintisiz ve kararlı bir biçimde sürdürülmesi; bankacılık sektöründe hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılandırmayla bankacılık kesimi ile reel sektör arasında sağlıklı ilişkinin kurulması; kamu finansman dengesinin bir daha bozulmayacak bir biçimde güçlendirilmesi; toplumsal uzlaşmaya dayalı fedakarlığın tüm kesimlerce adil bir biçimde paylaşılmasını öngören ve enflasyon hedefleriyle uyumlu bir gelirler politikasının sürdürülmesi... (Madde 27). Ancak sorun iç borcun yüksek olması değildir. Keza iç borç stokunun GSMH'ya oranının % 60 dolayında seyretmesi krizin asıl sebebi olamaz. Sorun, devletin, kâr oranlarının düşüşünü engellemek ve sermaye birikiminin koşullarını genişletmek amacıyla kaynak aktarımı gerçekleştirmesi sonucu yükselen

kamu kesimi borçlanma gereği nedeniyle enflasyonist ortamda yüksek nominal faiz oranlarıyla borçlanmak zorunda kalmasıdır. Nitekim KKBG'nin GSMH'ya oranı 1999 yılında %15.5, 2000 yılında %12 ve 2001 yılında %15.4 olmuştur **(Tablo 1)**. Çünkü KKBG'nin yükselmesi devlete borç verenleri gittikçe daha yüksek prim talep etmeye yöneltir. Bu davranış nominal faizleri yükseltirken 'faiz-kur makası'nı[6] faiz lehine açar. Böylece yüksek faizler iç borç servisini ve bütçe açığını daha da arttırır. Bu da enflasyon ve enflasyonist beklentileri yükseltirken, nominal faizleri arttıran bir baskı yaratarak kısır döngü oluşturur. Bütçe gelirlerinin büyük bir bölümünün borç ödemelerine ayrıldığı bir ekonomide kamu finansman dengesini sağlıklı bir yapıya kavuşturmak, ancak konsolidasyona[7] gitmek, para basmak veya yüksek faizlerle borçlanmakla sağlanabilir. Çünkü iç borçların çözümsüz bırakıldığı bir programda devletin mali dengeleri sağlama şansı azalmaktadır. Dolayısıyla bu kısır döngüyü kırmak için uygulamaya konulan ortodoks sıkı para ve maliye politikaları reel ekonomiyi daha çok durgunluğa ve stagflasyona sürükler. Faiz kur makasının faiz lehine açılması, enflasyonun devalüasyon oranının üstünde seyretmesine, dolayısıyla TL'nin aşırı değerlenmesine, bunun uzun dönem sürdürülmesi ise, er geç hızlı ve/veya sert devalüasyonlara ve mali krizlere yol açar.

2001 yılında enflasyonun tahmin edilenden daha yüksek çıkması faiz oranlarının düşmesini engellediğinden, devalüasyon nedeniyle döviz borçluluğunun yarattığı kayıplar daha da artmıştır. Sorunların dış kredi bulunmasıyla (25-30 milyar dolar olarak ifade edilmektedir) kısa vadede daha az zararla atlatılacağı umulmuştur. Ancak şu anda Türkiye zaten sürdürülemez hale gelen bir borç sarmalına girmiş durumdadır. Son yıllarda özel sektör borçlanma eğiliminin giderek artması ve toplam dış borcun 25 milyarlık bölümünün özel kesimin ya doğrudan ya da bankacılık sistemi ile yurtdışından kullandıkları kısa vadeli yüksek faizli dış kredilerden oluşması ve bunun orta ve uzun vadeli borçlar içindeki payının % 30'u aşması dikkati çeken diğer bir gelişmedir. Bu nedenle GSMH'de %8.5'lik bir daralmanın öngörüldüğü 2001 yılında yerine getirilecek 30.2 milyar dolar tutarındaki dış borç servisi ağır bir mali baskı yaratacaktır (Sönmez, 2001: 44). Bu yüzden alınan dış kaynaklı krediler borç sorununu daha da derinleştirecek ve daha büyük krizlere zemin hazırlayacaktır. Çünkü 1980'lerden bugüne kadar uygulanan yeni liberal politikalar sermaye birikim sürecinin yarattığı çelişkileri -verimli yatırımların sürekli düşmesi, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, artık-değerin yeterince artırılamaması nedeniyle kâr oranlarının düşme eğiliminin devam etmesi- çözememiştir.

Sonuç olarak, kriz-yapay büyüme-istikrarsızlık-kriz sarmalındaki sermaye

[6] Faiz-kur makası: Faizin reel değeri ile döviz kurunun reel değeri arasındaki farktır.

[7] Konsolidasyon: Vadesi gelen bir borcun vadesinin uzatılması işlemidir.

birikim sürecinin kendi içsel çelişkisinin yarattığı kâr oranlarının düşüşü ile istikrar ve yapısal uyum politikaları arasında güçlü bir ilişki söz konusudur. Türkiye ekonomisi için sermaye birikiminin belirleyicisi olan imalat sanayi sektöründe kâr oranlarının gelişimine bakıldığında, kâr oranlarının dip noktasının hep istikrar politikalarının sona erdiği, tepe noktasının da istikrar politikalarının başladığı tarihlere denk düştüğü gözlenmektedir. İmalat sanayindeki kâr oranı 1980 yılından 1982 yılına kadar yükselmiş, 1982-1984 döneminde düşmüş, 1985-1986 yıllarında tekrar yükselmiş ve 1987 yılında ise tekrar düşmüştür. 1988'de görülen yükselme eğilimini 1989'dan 1994'de kadar tekrar bir düşüş eğilimi takip etmiştir. 1994-1995 yıllarında yükselen kâr oranları 1997'den itibaren tekrar düşme eğilimi içine girmiştir (Altıok, 1998:266-267). Dolayısıyla, kâr oranlarının düşmesi, büyüme hızında ve ödemeler dengesindeki dalgalanmalar ve yüksek enflasyonun ardında düşük yatırım ve tasarruf oranlarının yarattığı sermaye birikimi yetersizliği yatmaktadır. Üretken kapasitenin büyüme hızı, yatırım oranlarının düşmesine bağlı olarak yavaşlayınca, talepten kaynaklanan genişleme konjonktürleri en çok iki yıl içinde kapasite sınırlarına dayanmakta, bu da enflasyonun artmasına, cari işlemler açığının yükselmesine ve büyümenin tıkanmasına yol açmaktadır. Bu da göstermektedir ki sermaye birikiminin yetersizliği, bir yandan enflasyonu, öte yandan büyüme sürecindeki istikrarsızlıkları açıklayabilecek temel bir unsur olmaktadır (Boratav, 1995: 189).

Sonuç

Türkiye kapitalizmi, sermaye birikimini genişletmek için, kaynak sıkıntısı çeken bir ekonomide ihracata dayalı birikim modeli adı altında uygulamaya koyduğu yeni liberal istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla kaynak dağılım mekanizmasında yapısal dönüşümü gerçekleştirmeye çalışmıştır. 1980'den sonra uygulamada süreklilik kazanan ve sermaye birikiminde yapısal dönüşümü daha çok ortodoks önlemlerle gerçekleştirmeye çalışan bu politikaların fiyat ve makro ekonomik denge bakımından istikrarı sağlamaya yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır. Çünkü 1980'lerde ekonomi dışa açılırken, uygulamaya konulan politikalar sadece kaynak dağılımıyla sınırlı kalmıştır. Uygulamaya konulan iktisat politikaları krizi önleyemeyince, istikrar, fiyat istikrarsızlığı aracılığıyla gelir dağılımı bozularak sağlanmış, çalışan kesimlerden ve tarım kesiminden sermaye kesimine kaynak aktarılarak sermaye birikimi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun sağladığı rahatlama ise geçici olmuştur.

Tablo - Türkiye'de Temel Makroekonomik Göstergeler, 1980-2001

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001a
GSMH Artış Oranı (%)	-2.8	4.8	3.1	4.2	7 1	4.3	6.8	9.8	1.5	1.6	9.4	0.3	6.4	8.1	-6.1	8.0	7 1	8.3	3.9	-6.4	6.1	-8.5
Kişi Başına GSMH ($)	1570	1598	1412	1299	1238	1356	1487	1668	1693	1979	2715	2655	2744	3056	2161	2806	2928	3079	3224	2878	2986	2261
Enflasyon (TÜFE)	110.2	33.9	21.9	31.4	48.4	44.9	34.6	38.9	73.7	64.3	60.4	71.6	66.0	71.1	125.5	78.9	79.8	99.1	69.7	68.8	39.0	65.0
Enflasyon (TEFE)	107.2	35.5	26.5	29.7	49.5	41.6	27.9	36.8	64.6	62.3	48.6	59.2	61.4.	62.5	149.6	64.9	84.9	91.0	54.3	62.9	32.7	80.0
Reel Ücret Endeksi 1979=100 *	79.9	90.6	98.6	106.8	89.8	78.1	69.4	72.0	65.8	81.3	106.1	150.9	161.8	168.2	147.7	100.1	72.4	78.3	80.9	78.1		
Kamu	82.9	88.1	84.2	83.2	72.2	62.3	54.9	58.4	49.7	68.6	88.5	131.2	143.4	154.3	138.6	89.7	64.9	75.8	72.8	72.5		
Özel	77.5	94.3	109.7	132.6	107.1	94.9	84.7	85.1	83.9	91.6	121.1	163.9	171.3	172.3	147.3	107.9	78.1	80.6	87.1	82.4		
Faktör Gelirleri (%)**																						
Tarım	25.1	22.9	21.2	20.1	20.0	18.4	19.9	18.2	17.6	17.6	18.1	15.5	15.0	14.8	15.9	16.4	14.4	13.0	13.9	13.9	13.5	13.4
Ücret	25.1	24.9	23.6	22.6	20.4	20.4	23.4	26.8	24.3	24.6	30.2	34.6	34.4	32.8	25.4	22.2	23.9	25.8	25.5	30.7	28.7	25.4
Kar+Faiz	47.3	42.4	52.8	55.1	57.1	58.5	55.0	53.1	56.3	56.5	49.5	47.6	48.2	50.1	57.6	61.6	60.7	57 1	57.7	55.6	57.8	61.2
Eksik İstihdam + İşsizlik Oranı (%)	15.8	17.4	15.6	16.1	16.1	16.3	15.8	15.2	14.4	15.0	14.6	14.8	15.4	15.3	16.6	13.0	12.0	13.0	12.9	17.4	13.6	14.8
Reel Faiz Oranı (%)	-77.2	-1.6	19.2	14.6	-3.4	10.1	13.4	19.1	8.5	-4.5	-0.9	6.7	4.1	8.7	-30.1	16.2	14.0	-2.5	25.8	21.5	-1.0	-3.9
Reel Kur Endeksi 1982 Ocak =100	119.6	109.8	96.3	90.4	83.3	84.5	80.8	79.1	78.7	83.0	96.8	94.8	91.1	90.3	69.4	78.3	77 1	76.9	78.7	75.5	71.2	
Yurt İçi Tasarruf GSMH (%)	16.0	18.6	15.9	16.2	16.5	18.9	21.9	23.9	27.2	22.1	22.0	21.2	20.9	21.8	23.0	22.1	19.8	21.3	21.2	21.3	18.2	15.7
Kamu	5.4	9.1	8.3	7.8	6.9	9.8	10.6	6.6	6.8	4.9	3.4	0.6	-1.0	-2.7	-1.8	-2.4	-4.4	-2.1	-4.2	-6.8	-5.2	-8.9
Özel	10.6	9.5	7.6	8.4	9.6	9.1	11.3	17.3	20.4	17.2	18.6	20.6	21.9	24.5	24.8	24.5	23.4	23.2	25.4	28.1	23.4	24.6
Brüt Sabit Yat. GSMH (%)	21.8	19.8	19.2	20.1	19.3	20.1	22.8	24.4	26.1	22.5	22.6	23.7	23.4	26.3	24.5	24.0	24.6	25.9	23.9	23.2	22.6	18.4
Kamu	8.7	9.0	8.2	8.7	8.0	9.2	10.2	10.0	8.6	7.5	7.0	7.5	7.4	7.2	4.9	4.2	4.7	5.5	5.6	6.2	5.7	5.7
Özel	13.1	10.8	11.0	11.4	11.3	11.0	12.6	14.7	17.3	15.0	15.7	16.2	16.0	19.1	19.6	19.8	19.9	20.4	18.3	17.0	16.9	12.7

Bütçe Açığı/GSMH(%)	3.1	1.6	1.5	2.3	4.4	2.2	2.8	3.5	3.1	3.3	3.0	5.2	4.3	6.7	3.9	4.0	8.3	7.6	7.2	10.9	11.4	15.4
KKBG/GSMH (%)	8.8	4.0	3.5	4.9	5.4	3.6	3.7	6.1	4.8	5.3	7.4	10.2	10.6	12.0	7.9	5.2	8.9	7.6	9.2	15.5	12.5	15.4
Faiz Ödeme/ Kon. Bütçe Gid.(%)	2.9	5.0	5.5	8.1	11.6	12.7	16.3	17.8	23.7	21.7	20.8	18.5	18.2	24.0	33.2	33.7	38.0	28.3	39.5	38.2	43.8	52.1
Faiz Ödeme/GSMH (%)	0.6	0.9	0.8	1.5	2.0	1.9	2.6	3.0	3.9	3.6	3.5	3.8	3.7	5.8	7.7	7.3	10.0	8.1	12.0	13.7	16.3	27.7
İhracat (milyar $)	2910	4703	5746	5728	7134	7958	7457	10190	11662	11625	12959	13593	14715	15345	18106	21637	23224	26261	26974	26587	27774	30.500
İthalat (milyar $)	7909	8933	8843	9235	10757	11343	11105	14158	14335	15792	22302	21047	22871	29428	23270	35709	43607	48559	45921	40687	54502	41.000
Cari İşlemler Açığı/ GSMH (%)	4.9	2.7	1.5	3.1	2.4	1.5	1.9	0.9	-1.8	-0.9	1.7	-0.2	0.6	3.5	-2.0	1.4	1.3	1.4	-1.0	-0.7	-4.9	1.9
Toplam Dış Borç/ GSMH (%)	22.2	21.7	25.2	31.8	35.0	38.1	42.7	46.8	45.0	38.8	32.5	33.6	34.5	37.7	49.6	43.1	45.7	47.4	50.8	56.3	58.3	71.4
Toplam İç Borç/ GSMH (%)	13.6	12.4	12.6	22.8	20.9	19.7	20.5	22.9	22.0	18.2	14.4	15.4	17.6	17.9	20.6	17.3	21.0	21.4	21.9	29.3	29.0	41.0
Para Arzı (M2) **Artış Hızı**	67.0	85.6	56.0	28.7	57.5	57.3	49.5	45.0	54.1	73.3	51.8	63.6	62.9	48.1	123.2	99.4	123.0	109.7	91.8	98.5	42.5	77.6
Sermaye hareketleri (Milyon $)	672	899	280	883	73	1065	2124	1891	-958	780	4037	-2397	3648	8963	-4194	4643	8763	8737	448	4671	9445	-17035
Uluslararası Rezerv. (Milyon $)	1209			2089	3482	3279	4346	5212	6428	9283	1387	12250	15252	17761	16514	23317	24966	27138	29499	34128	34761	29.761
İmalat San. Kap. Kul. Oran (%)	49.1	62.1	66.8	69.6	74.3	70.3	70.0	78.2	76.7	75.0	76.2	74.2	76.4	79.6	72.9	78.6	78.0	79.4	77.0	72.4	75.9	65.4

Kaynak: DİE, 1994, 1997, 2000, Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara.
DİE, 2001, Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar Mayıs-Haziran 2001, Ankara.
DPT, 1998, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler(1950- 1998), Ankara.
DPT, 2001, Temel Ekonomik Göstergeler Temmuz 2001, Ankara.
DTM, 2001, Başlıca Ekonomik Göstergeler, Ocak 2001, Ankara.
Maliye Bakanlığı, 2001, Türkiye Ekonomik Rapor 2001, Ankara.

* 1980-1999 yılları için Petrol İş, (2000), s.502-503

** 1980-1995 yılları için Özmucur, (1996), s.66; 1996-1998 yılları Türk İş, (1999), s.234.

a- Eylül itibariyle Geçici,

Not: GSMH verileri Yeni Seri

İhracata dayalı birikim modeli, sermaye birikiminde işgücü verimliliğini ve rekabeti arttıracak teknolojik yatırımlar için ek dış kaynak girişini hızlandırmayı, dış ticareti ve mali sermayeyi tamamen serbestleştirerek sağlamaya çalışmıştır. Bu önlemler TL'nin değer kaybetmesi üzerine kurulmuştur. Ancak ticaretin serbestleştirilmesi, yaratılan artık-değerin daha büyük bir kısmının dışarıya transferini gerçekleştirirken, mali sermayenin tam serbestleşmesi de TL'den kaçışa ve dolarizasyona yol açmıştır. Bunun önlenmesi için TL'ye sürekli yüksek reel faiz uygulanmıştır. Uygulanan yüksek faiz oranları, kısa dönemli sermaye akımlarını ülke içine çekmiş, "sıcak para" olarak adlandırılan bu sermaye girişi, döviz kurunun aşırı değerlenmesi nedeniyle ihracatı olumsuz etkilerken ithalatı körükleyerek cari işlemler açığının yükselmesine neden olmuştur. Bu koşullarda sağlanan ekonomik büyüme ise dışa bağımlı ve yapay bir nitelik gösterdiğinden, reel faiz ile döviz kuru arasındaki dengenin bozulmasına yol açmıştır. Diğer bir deyişle mali serbestleşme reel ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü reel ekonomiyi dışa bağımlı kılmış, reel üretim sektörleriyle mali sektörü birbirlerinden giderek uzaklaştırarak spekülatif sermaye hareketlerine alan açmış, reel üretimi dışlamış ve gelir dağılımını bozmuştur.

Sermaye birikimini genişletmek için uygulanan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programlarıyla amaçlanan, kamu harcamalarının ve özellikle kamu yatırımlarının azaltılmasıyla devletin ekonomideki payının ve işlevinin küçültülmesidir. Bunun için sermaye kesiminin vergi yükü hafifletilmiştir. Özel sektör yatırımlarının desteklenmesi ve sermayenin değerlenmesi için mali sermayenin genişletilmesine gidilmiştir. Böylece geriletilen kamu yatırımlarının yerine özel kesim yatırımlarının geçmesi öngörülmüştür. Ancak, kamu kesiminin, imalat sanayi, madencilik ve tarım gibi üretken kesimlerden çekilmesine karşın bu alanlardaki özel kesim yatırımlarında bir artış olmazken, konut yatırımları özel kesim yatırımları içinde birinci sırayı korumayı sürdürmüştür. Böylece, devletin sanayi yatırımlarından çekildiği özel sektörün de bu alanda yatırım yapmayarak kaynaklarını devlete borç verdiği bir "sanayisizleşme" süreci başlamıştır. Bu süreçte devletin borçlanma faizleri genel faiz düzeyini belirler duruma gelmiş, yükselen faiz oranları nedeniyle artan kredi maliyetleri özel kesim yatırımlarını olumsuz etkileyerek "sanayisizleşme" sürecini pekiştirmiştir. Dolayısıyla 1980'den itibaren Türkiye ekonomisi dünya pazarlarındaki rekabet gücünü, verimliliği ön plana alan bir sanayi yapısıyla değil, döviz kurları ve düşük ücretlerle artırmaya çalışmıştır. Bu politikaların uygulanmasında güçlükler ortaya çıkınca cari işlemler dengesi açık vermeye ve dış borçlar artmaya başlamış; sermaye birikimi ve ulusal tasarruf oranı düşmüş, özellikle kısa dönemli sermaye hareketleri biçiminde gerçekleşen dış tasarruflar, ulusal tasarrufları ikame etmiş, büyüme giderek tüketime ve dış açıklara bağlanmıştır. Böylece ekonominin uzun dönemli büyüme potansiyeli yavaşlamıştır. Sermaye

birikimini hızlandıracak üretken yatırımlar ve sektörel öncelikler gözardı edilmiş, spekülatif unsurların giderek daha da önem kazandığı mali bir yapı ve aşırı şişen mali faaliyetler ortaya çıkmıştır. Para ve sermaye piyasalarındaki bu aşırı genişleme spekülatif alanlara yapılan yatırımların üretim alanına yapılan yatırımlardan daha kârlı hale gelmesine yol açmış ve sermayeyi üretimden çekmiştir.

Türkiye'nin sermayenin kârlılığını arttıracak rekabet gücü ve borç ödeme kapasitesi, nihai olarak büyüyen reel ekonomiye (mal ve hizmet üretimi) bağlı olduğu için, reel üretimi engelleyen bir mali sermaye serbestleşmesinin de sınırı vardır. Çünkü sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle ülkeye giren kısa vadeli sermaye girişleri, kamu açıklarının finansmanında borçlanma eğilimini arttırmıştır. Gerçi devletin bütçe açıklarını iç ve dış borçla finanse etmesi, sermaye kesimin, reel sektörde yaşanan kâr oranları krizininin etkisini tüm ekonomiye yaygınlaştırarak yumuşatmasını sağlamıştır. Ne var ki, borçlanmanın kendi kendini besleyen bir süreç olması, kamu ekonomisini borçlanma, faiz ödemeleri, büyüyen bütçe açıkları, daha fazla borçlanma, daha büyük miktarlarda faiz ödemeleri ve daha büyük bütçe açıkları kısır döngüsü içine sokmuştur. Böylece devletin borçlanma eğiliminin faiz oranlarını giderek daha çok yükseltmesi, kısa sürede kamu dengelerini bozarak ekonomik istikrarsızlıkları şiddetlendirmiş ve devletin mali krizine yol açmıştır. İşte 1999 yılının sonunda böylesi bir sınırın eşiğine gelinmiştir. Bu nedenle 1999 yılında daha çok kamu dengelerinin sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasını amaçlayan bir program kabul edilmiştir.

Ancak 1999 yılında uygulamaya konulan yapısal dönüşüm politikalarının gerçekleştirilmesinin önündeki toplumsal gerilimler yumuşatılamadığından dolayı üretim sürecinde yaşanan kârlılık probleminin devam etmesi nedeniyle, gevşetilen istikrar ve yapısal uyum programı 2001 yılında daha büyük bir krizle beraber uygulanmaya çalışılmaktadır. Çünkü 1999 ve 2001'de uygulamaya konulan istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla işgücünün örgütlülüğünün zayıflatılması, ücretlerin reel olarak düşürülmesi, sosyal harcamaların kısıtlanması ve işgücünün baskı altına alınması çabaları, hep toplumsal çatışmayı en aza indirgeyerek sınıfsal güç ilişkisini sermaye sınıfı lehine yeniden düzenleyecek ideolojik ve politik dönüşümleri hızlandırarak sermaye birikimini genişletmek içindir. Bu nedenle yapısal dönüşümü gerçekleştirecek istikrar ve yapısal uyum politikalarının bundan sonraki aşamasında sosyal güvenlik sistemi reformları, sosyal politikalarda yeni düzenlemeler ve sermayenin rekabet gücünü arttırmak için işgücü sürecini daha fazla denetim altına alan işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi uygulamaları söz konusu olacaktır. İçinde yaşadığımız şu 2000'li yıllarda üst üste "enflasyonu düşürme" ve "güçlü ekonomiye geçiş programları" olarak anılan yeni stand-by ve istikrar programları uygulamasına girişilmiş olması bunun güçlü bir göstergesini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak 1980'den günümüze kadar ki ekonomik göstergeler hem 24 Ocak 1980 hem de 5 Nisan 1994 istikrar ve yapısal uyum programlarının, yeni liberal stratejiler eşliğinde Türkiye kapitalizminin çelişkilerini gideremediğini ortaya koymuştur. Çünkü incelenen dönemde Türkiye'de sermaye birikiminin krizi daha çok dolaşım sürecini düzenleyen parasalcı istikrar ve yapısal uyum politikaları ile engellenmeye çalışılmıştır. Ancak sermaye birikimi krizini önleyen etmenler üzerinde dolaşım sürecini düzenleyen talep yönlü politikalar değil, üretim sürecini düzenleyen arz yönlü politikalar belirleyici olmaktadır. Nitekim 1980 yılından beri uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programlarıyla devlet, sermaye kesimi için üretim sürecini düzenleyecek, verimliliği arttıracak ve kâr oranlarının düşmesini engelleyecek rekabeti arttırıcı teknolojik yatırımlar için gerekli sermaye birikimini gerçekleştirmek amacıyla üretimin ve dış ticaretin serbestleştirilmesi, mali sermayenin ve uluslararası sermayenin tam serbestleştirilmesi, sosyal politikaların kısıtlanması gibi uygulamaları ile sermaye birikimi çevriminin dolaşım (talep) sürecini düzenlemiş ve yaratılan artık-değerin sermaye sınıfı lehine yeniden dağılımını düzenleyen politikaları yürürlüğe koyarak bütün maliyetlerin çalışan kesimlerce yüklenilmesini sağlamıştır.

Kaynaklar

Akat, A. S. (1992) "Kronik Enflasyonla Mücadele: Sorunlar, Çözümler, Tereddütler", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 2, 5-25.

Aktan, C. (1992) "GATT ve AT Mevzuatı Karşısında Türkiye'nin İhracatı Teşvik Politikası, Geçmişi ve Geleceği" 3. İzmir İktisat Kongresi, Dış Ekonomik İlişkiler, Cilt 6, Ankara, DPT yayını, s.9-27

Akyüz, Y (1990) "Financial System and Policies in Turkey in the 1980s", Arıcanlı, T. ve Rodrik, D. (der.) *The Political of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability* içinde, London: Macmillan, 98-131.

Altıok, M. (1992) *Kriz Teorileri ve Türkiye'de Sermaye Birikimi,* Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE.

Altıok, M. (1998) "1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz", ODTÜ Gelişme Dergisi, 25(2), 245-274.

Altıok, M. (2000) *Azgelişmiş Ülkelerde 1980 Sonrasında Ekonomik Kriz, İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Latin Amerika ve Türkiye Deneyimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE.

Arın, T. (1986) "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye", *11 Tez Kitap Dizisi*, 3, 86-125.

Arın, T. (1995) "Türkiye'de Plansızlık ve Politika Alternatifsizliğine Mahkumiyet", *Petrol İş Yıllığı 1993-1994*, 36, 779-791.

Artun T. (1987) "Türk Mali Sistemi 1980-84, Değişim ve Maliyeti", Kuruç, B. (der.) *Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler: Türkiye Ekonomisi 1980-1985* içinde, 3.Basım, İstanbul: Bilgi 35-71.

Balassa, B. (1979) "Türkiye'nin Büyüme Politikaları ve Döviz Kuru", *Türk Ekonomisinin Dışa Açılmasında Kambiyo Politikası* içinde, Ankara: MEBAN Yayını.

Baysan, T. ve Blıtzer, C. (1990) "Turkeys Trade Liberalization in The 1980's and Prospects For it's Sustainability", Arıcanlı, T. ve Rodrik, D.(der.), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability* içinde, London: Macmillan, 9-35.

Berksoy, T. (1982) "Türkiye'de İstikrar Arayışları ve IMF", Erdost, C. (der.) *IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye* içinde, İstanbul:Savaş, 147-174

Berksoy, T. (1987) "1980'lerde Dış Ekonomik İlişkiler", Kuruç, B. (der.) *Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler: Türkiye Ekonomisi 1980-1985* içinde, 3.Basım, İstanbul: Bilgi, 133-157

Berksoy, T. (1995) "Türkiye Ekonomisinde Değişim ve Kriz: 24 Ocak 1980'den 5 Nisan 1994'e" , *Petrol İş Yıllığı 1993-94,* 36, 596-622.

Binay, Ş. ve Kunter, K. (1999) "Türkiye'de Mali Liberalleşmede Merkez Bankası'nın Rolü, 1980-1997", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 154, 24-48.

Boratav, K. (1987) "İthal İkamesi ve Gelir Dağılımı", Boratav, K. vd. (der.), *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, 2. Basım, Ankara: Kaynak, 111-157.

Boratav, K. (1990) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, 3. Basım, İstanbul: Gerçek.

Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.

Boratav, K. (1994a) "Devleti Küçültme Süreci Avanta Mekanizmasına Dönüştü", *İktisat Dergisi,* 345, 1994, 10-13.

Boratav, K. (1994b) "Türkiye Büyük Bir Borsaya Dönüştü", *İktisat Dergisi*, 343, 12-18.

Boratav, K. (1995) "İktisat Tarihi (1981-1994)", Akşin, S. (der.) *Türkiye Tarihi – 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995* içinde, İstanbul: Cem, 161-213.

Boratav, K., Türel, O. ve Yeldan, E. (1995) "The Turkish Economy in 1981-1992: A Balance Sheet, Problems and Prospects", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 22(1),1-36.

Boratav, K. (2000) "Dış Borca Yöneliş Bir Tuzak", *TOBB Ekonomik Forum Dergisi,* 2, 24-25.

Boratav, K. (2001) "2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri" *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 186, 7-17.

Desai, M. (1972) *Marksist İktisat Teorisi*, çev.N. Satlıgan, İstanbul: Birikim.

DİE (1994) *Türkiye İstatistik Yıllığı 1994*, Ankara.

DİE (1997) *Türkiye İstatistik Yıllığı 1997*, Ankara.

DİE (2000) *Türkiye İstatistik Yıllığı 2000*, Ankara.

DİE (2001, *Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar*, Mayıs-Haziran, Ankara.

Doğan, T (1998) *Savaş Ekonomisi*, İstanbul: Avesta.

DPT (1998), *Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-1998*, Ankara.

DPT (2001), *Temel Ekonomik Göstergeler,* Temmuz, Ankara.

DTM (2001), *Başlıca Ekonomik Göstergeler*, Ocak , Ankara.

Ekinci, N.K. (1998) "Türkiye'de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizmaları", *Toplum ve Bilim*, 77, 7-28.

Ekzen, N. (1984) "1980 Stabilizasyon Paketinin 1958, 1970 ve 1978-79 Paketleri ile Karşılaştırmalı Analizi", Tekeli, İ. vd. (der.), *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* içinde, Ankara:Yurt, 165-187

Foroutan, F. (1991) "Turkey: Structural Transformation and The Threat The Sustainability", THOMAS, V., vd., (der.), *Restructuring Economies in Distress: Reform and World Bank*, İçinde, Washington D.C. :Oxford University Press, 440-462.

Gouverneur, J. (1997) *Kapitalist Ekonominin Temelleri: Çağdaş Kapitalizmin Marksist Ekonomik Tahliline Giriş,* çev. F. Başkaya, Ankara: İmge Yayınları

Gülalp, H. (1987) *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, 2. Basım, Ankara: Yurt.

İSO (2001) Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu, Özel sayı, Ağustos 1998, Sayı 425.

Kazgan, G. (1985) *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, 1.Baskı, İstanbul: Altın Kitaplar.

Kazgan, G. (1994) *Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri,* İstanbul: Altın Kitaplar.

Kazgan, G. (1999), Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul, Altın Kitaplar.

Kepenek, Y., Yentürk, N. (1994) *Türkiye Ekonomisi*, 6.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keyder, Ç. (1987) "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri" K. Boratav vd., (der.), *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, 2. Basım, Ankara: Kaynak, 13-36.

Kızılyalı, H. (1988) "Dış Ekonomik İlişkilerde Yapı Değişikliği", *İktisat Dergisi*, 282-283, s.118-121.

Köse, A.H. ve Yeldan, E. (1998) "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997", *Toplum ve Bilim*, 77, 45-68.

Marx, K. (1978) *Kapital C.III*, 1.Basım, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Maliye Bakanlığı (1999), *Yıllık Ekonomik Rapor 1999*, Ankara.

Maliye Bakanlığı (2000), *Yıllık Ekonomik Rapor 2000*, Ankara.

Maliye Bakanlığı(2001), *Yıllık Ekonomik Rapor 2001*, Ankara.

Nicholas, P. (1988) "The World Bank Lending For Adjustment: An Interim Report", *The World Bank Discussion Papers,* No: 34, Washington.

Önder, İ., Türel, O., Ekinci, N. ve Somel, C. (1993) *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Oyan, O. ve Aydın, A.R. (1991) *Türkiye'de Maliye ve Fon Politikalan,* Ankara: Adım.

Oyan, O. (1997) "Neo-liberal Politikaların Gelişimi", *Türk İş 1997 Yıllığı* C.1, Ankara: Türk İş Yayınları, 25-31.

OYAN, O. (1998) *Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye?*, Ankara:İmaj Yayıncılık.

Özatay, F (1995) "1994 Krizinden Alınacak Dersler: Kamu İç Borç Yönetiminde Yapılan Yanlışlıklar ve Güven Bunalımı", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 109, 8-33.

Özatay, F., Öztürk, E., Sak, G. (1996) *1980 Sonrasında Kaynakların Kamu ve Özel Sektör Arasında Paylaşımı ve Sonuçları*, İstanbul: TÜSİAD Yayınları,

Özmucur, S. (1996) *Türkiye'de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler,* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Pamuk, Ş. (1987) "24 Ocak Sonrasında İktisat Politikaları Sınıflar ve Gelir Dağılımı", K. Boratav vd., (der.) *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, 2. Basım, Ankara: Kaynak Yayınları, 13-36.

PETROL İŞ, (2000), *Petrol İş Yıllığı 1997-1999*, İstanbul.

Rodrik, D. (1994) "1980 Ekonomi Programı: Yarım Kalan Senfoni", *Görüş Dergisi*, 13, 1994, s.68-72.

Rosier, B. (1991) *İktisadi Kriz Kuramları*, Cep üniversitesi, çev. N.Yentürk, İstanbul, İletişim.

Savran, S. (1994) "Türkiye Kapitalizminin Krizi", *Sınıf Bilinci*, 15, 18-51.

Sönmez, S. (1998) *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, Ankara: İmge.

Sönmez, S. (2001), "Türkiye Ekonomisindeki Sabit 'Çapa': Dış Borçlanma", *Özgür Üniversite Forumu*, 14, 30.46.

SPK (1991) *Yıllık Rapor 1991*, Ankara.

Temel, A. ve Kelleci, M.A. (1996) "Türkiye'de Milli Gelirin Fonksiyonel Dağılımı (1980-1995)", *TOBB Aylık Ekonomik Forum Dergisi,* 10, 14-17.

Uygur, E. (1993) "Enflasyonun Aktörleri, Faktörleri ve Anti Enflasyonist Politikalar", *İktisat İşletme ve Maliye Dergisi,* 91, 6-38.

Uzunoğlu, S. (1994) "Para Piyasasındaki Yangın Reel Kesime Sıçradı", *İktisat Dergisi*, 347, s.19-20.

Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (1999) "Türk İmalat Sanayiinde İşgücü Üretkenliği ve Ücretlerin Gelişimi" *Türk İş yıllığı'99*, Türk İş Yayınları, 195-219.

Wolff, P. (1987) *Stabilization Policy and Structural Adjustment in Turkey: 1980-1985,* Berlin: German Development Institute.

WORLD BANK (1987), *Adjustment Lending: An Evaluation of Ten Years Experience, Policy Research Series I*, Washington D.C.

Yağcı, F., Kamin, S., Rosenbaum, V. (1985) *Structural Adjustment Lending, An Evaluation of Program Design,* World Bank Staff Working Papers, No: 735, Washington.

Yeldan, E. (1992) "Türk Yapısal Uyum Sürecinde İktisadi Artığın Yaratılması ve Kaynak Aktarımı*", İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 78, 32-44.

Yeldan, E. (1994a) *Türk Ekonomisinde Krizin Oluşumu, 1990-1993 'Bir Genel Denge Analizi'*, Ankara: T. Harb İş Sendikası Yayınları.

Yeldan, E. (1994b) "Kamu Finansman Krizinin Ardındaki Etkenlerin Bölüşüm Göstergeleri Açısından İrdelenmesi", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 100, 56-73.

Yeldan, E. (1995a) "Surplus Creation and Extraction under Structural Adjustment: Turkey, 1980-1992", *Review of Radical Political Economics,* 27(2), 38-72.

Yeldan, E. (1995b) "1994 Krizinin Yapısal Kaynakları", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, XIX(185), s.42-47.

Yeldan, E. (1997), "Türkiye'de Finansal Serbestleşme Deneyimi", *Petrol-İş Yıllığı 1995-96*, İstanbul: Petrol İş Yayını, No.36, s.203-218.

Yeldan, E. Ve Köse, A.H. (1999), "Türk Sosyal Güvenlik Sistemini Yapısal Sorunları Üzerine Gözlemler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, XXIII(217), 87-96.

Yeldan, E. (2001a) "Birinci Yılında 2000-Enflasyonu Düşürme Programının Değerlendirilmesi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, XXV(226), 57-174.

Yeldan, E. (2001b) "Krizin Yapısal Dayanakları" *Birikim*, 144, 8-13.

Yeldan, E. (2001c) "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", *Özgür Üniversite Forumu,* 14, 55-63.

Yentürk, N. (1992) "1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde İhracatın Yapısal Değişimi", 3. İzmir İktisat Kongresi, Dış Ekonomik İlişkiler, Cilt 6, Ankara, DPT Yayını, s.101-115.

Yentürk, N. (1997) "Finansal Serbestlik ve Makroekonomik Dengeler Üzerindeki Etkileri", *Ekonomik Yaklaşım*, 27, 131-156.

Yentürk, N. (1999) "Türk İmalat Sanayinde Ücretler, İstihdam ve Birikim", *Türk- İş Yıllığı'99,* Ankara: Türk-İş Yayınları, s.167-194.

Yıldırım, E. (1999), "Türkiye'de İktisadi Dalgalanmalar ve İktisat Politikaları", *Türk-İş Yıllığı '99*, Ankara: Türk-İş Yayınları, s.314-362.

Praksis (5) 2002, 131-176

Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1
(Kısa Özet)

YÜKSEL AKKAYA

"Her imalathane
siyasal başkaldırının potansiyel bir merkezidir"
E. Thompson

Bu yazıda, kuramsal çerçevede bir değerlendirme yapmaktan çok, Türkiye'de işçi sınıfının oluşum ve gelişim süreçlerine kısaca değinilip, kimi temel özellikleri ana hatları ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yazının temel amaçlarından biri konu ile ilgilenenlere bazı temel bilgileri sunmak, diğeri de emek tarihi açısından yeterince ilgi görmemiş bir alanın zenginliğine dikkat çekmektir. *Praksis*'in sonraki sayılarından birinde yapılması planlanan kuramsal bir değerlendirme için giriş niteliği taşıyan ve işçi sınıfının kısa bir hikayesi olan bu yazıdan çıkarılacak sonuçlar okuyucuya bırakılmış, yazı bir tartışma başlatmak için önbilgi notu olarak sunulmuştur. Bu nedenle de "mümkün olduğunca" okuyucuyu düşünmede özgür bırakacak "aktarmacı" bir dil ile yazılmaya çalışılmıştır.

I. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kala(maya)n Miras

1.1. Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çabaları ve Ücretli Emeğin Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyıla kadar, büyük ölçekli imalat sanayi ve fabrikalar bulunmadığından, ücretli işçiliğin maddi koşullarını oluşturan "imalat sanayii" daha çok görece küçük atölyelerde, un değirmenleri, zeytinyağı imalâthaneleri ve fırınlar başta olmak üzere gıda, dokumacılık, dericilik, sabun imalatı gibi geleneksel üretim dallarında toplanmıştı.. Bölgenin ve kentin gereksinimlerini karşılamanın yanı sıra Selanik, Edirne, Bursa, Konya, Diyarbakır, Musul, Şam, Halep gibi merkezlerde diğer bölgelerin ihtiyaçlarını da karşılayacak düzeyde üretimde bulunulmaktaydı. Bu bölgeler, atölyelerde de olsa, önemli miktarda ücretli işçi istihdam etmekteydi. Örneğin, XIX. yüzyılın başında Halep'te, Şam'da, Bursa'da büyük çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan on binlerce dokuma işçisi istihdam edilmekteydi. Liman kentlerinde ulaşım sektöründe, madenler ve inşaatlarda çalıştırılan işçiler ise ücretli emeğin bir diğer önemli kesimini oluşturmaktaydı. Madenlerde çalıştırılan işçilerin bir kısmını asker işçiler oluştururken diğer kesimini de "çiftçi-işçiler" ya da "köylü-işçiler" oluşturuyordu. Çiftçilerden ve köylülerden oluşan maden işçiliği ise süreklilik taşımamaktaydı. Örneğin, Ereğli madenlerinde çalıştırılan bu türden işçiler maden işçilerinin dörtte üçünü oluşturmaktaydı ve madenlerde iki-üç hafta çalışıyorlardı (Quataert, 1987). İhracat merkezi olan İzmir gibi kentlerde ise, incir, üzüm ve tütünün işlenip, ihracata hazır hale getirilmesinde çalışan işçilerin sayısı önemli boyutlara ulaşmaktaydı. XIX. Yüzyılın sonunda demiryolları yapımında çalışan işçilerin sayısı da küçümsenmeyecek sayılara ulaşmıştı. Ancak bu işçiler, daha çok asker işçilerden oluşmaktaydı; çok ağır koşullarda, oldukça düşük ücretler karşılığında çalıştırılıyorlardı (1902-1903 yıllarında sadece su sorunu nedeniyle 400 kişi koleradan ölmüştü). Örneğin, sadece Hicaz demiryolu inşaatında çalışan işçilerin sayısı 6.000 civarındaydı. Devlet bu demiryollarında çalışacak nitelikli asker işçilerin sayısını çoğaltabilmek için dülgerlik, marangozluk, demircilik, duvarcılık ve taşçılık gibi işlerden anlayanları askere çağırıyordu (Gülsoy, 1994; Onur, 1953).

XIX. yüzyılla birlikte geleneksel zanaat yapısı ithalat malları karşısında sarsıntı geçirip, rekabet açısından kendini yeniden yapılandırırken, devletin gereksinim duyduğu alanlarda zanaat ölçeğinden fabrikaya geçiş başlıyordu.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru özellikle ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan fabrikalar sanayi içinde önemli bir yer tutmaya başlarken, modern anlamda sanayi işçisinin oluşumuna da olanak sağlıyordu. Tersaneler, baruthaneler, kundura, fes ve çuha fabrikaları bu türden işçi çalıştıran devlet fabrikalarını oluşturmaktadır. Ancak, demiryolu inşaatında olduğu gibi, bu fabrikalarda da çalışanların gözardı edilmeyecek kadar önemli bir bölümünü asker işçiler oluşturmaktaydı (Çatma, 1998; Toprak, 1986). Bu durum, Batı'dan farklı bir oluşuma denk düşerken, modern işçiliğin büyük ölçüde devletin bir ürünü oluşunun ötesinde, bir de klasik işçi tipinden farklı olarak "asker işçi" kitlesi yaratıyordu. Aslında "asker işçi" olgusu sadece bu fabrikalara özgü değildi. Daha önceleri de askerler ziraat, inşaat, yol-köprü ve küçük atölyelerde (fırıncı-helvacı), madenlerde, harp sanayii denilebilecek dökümhanelerde, silahhanelerde çalıştırılmış (Çatma, 1998), "asker işçilik" hem Osmanlı döneminde hem Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin sıkça başvurduğu bir istihdam biçimi olmuştu. İhtiyaç duyulan işçiler ya mevcut askerlerin içinden, ya da ihtiyaç duyulan mesleklerden siviller askere alınarak karşılanıyordu. Yabancı sermaye ise limanlar, demiryolları, madenler ve ticari tarım ürünleri alanlarının yanı sıra kamu hizmeti gören alanlara da yatırım yaparak, bir yandan modern işçi sınıfının oluşum sürecini hızlandırmakta, öte yandan nicel olarak çalışanların sayısını arttırmaktadır (Sencer, 1969; Akkaya, 1998).

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin istihdam ettiği asker işçilerin dışında, sanayinin ücretli emek gereksinimini karşılayan diğer kaynaklar, çeşitli nedenlerle (kuraklık, kıtlık, siyasal baskı, ekonomik bunalım, mülksüzleşme, büyük kentlerin çekiciliği gibi) topraktan koparak göç eden köylüler ile kapitalist dünyanın malları ile rekabet edemeyip üretim araçlarını kaybetmiş olan zanaatkârlardır. XVII. yüzyıldan itibaren kapitalizmin etki alanına giren Osmanlı İmparatorluğu rekabet gücünü yitirmiş, lonca teşkilatı darbe yemeye başlamıştır. Bunun sonucunda, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru ilk mülksüzleşmiş, üretim araçlarından kopmuş işçiler, devletin silah sanayii ile dokuma sektöründe ortaya çıkmaya başlamışlardır (Sencer, 1969).

Osmanlı İmparatorluğu'nda dokuma sektörünün gereksindiği emek gücünü, hem tezgahlarda üretimin yapıldığı dönemde, hem de fabrikalarda üretimin yapıldığı dönemde, büyük ölçüde kadın ve çocuk işçiler karşılamaktaydı. Bu durum, modern anlamda sanayi işçiliğinde kadın emeğinin de önemli bir

yerinin olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru atölye ve tezgahlarda üretimde bulunan dokuma sektörü bunalımla karşı karşıya kalmakla birlikte, dönemlere bağlı olarak zaman zaman canlanmış, fabrika ortamı dışında küçük, dağınık atölye ve evlerde önemli boyutta geleneksel sanayi işçisini istihdam etmeye devam etmiştir ki yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu işçilerin önemli bir bölümünü özellikle kadınlar ve çocukları oluşturmaktadır (Geleneksel sanayi işçilerinden kadınların çoğu evlerde çalıştıklarından, ne yazık ki tarihçiler tarafından yok sayılmış, ya da yeterince göz önünde tutulmamıştır). Kadın ve çocuk emeğinin yoğunluğu ve bu emeğin kontrolünün görece kolay oluşu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işçi eylemlerinin zayıflığının nedenlerinden birini ortaya koymaktadır. Örneğin, 1850 yılında Şam'da dokuma sektöründe çalışan 3256 işçinin 1630'u çocuk işçidir ve bunların büyük bir çoğunluğunu da kız çocuklarıdır (AE, 1850). Aynı şekilde, 1890'lı yılların başında Tarsus ve Mersin'de manüfaktürde çalışan işçilerin önemli bir kısmını da kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktadır (AE, 1893). Benzeri bir durum, Diyarbakır, Bursa, Selanik, Lübnan gibi dokumacılığın geliştiği kentler için de geçerlidir. Öte yandan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa gibi ipekçilik ve dokuma sektörünün geliştiği alanlarda fabrika üretimine geçilmiş, köle emeğinin yanı sıra büyük ölçüde ücretli işçi de çalıştırılmaya başlanmıştır. 1850 yılında bu fabrikalarda çalışan sanayi işçisi sayısı yaklaşık 1.700 iken, 1850'lerin sonunda bu sayı iki kat artarak yaklaşık 3.800'e yükselmiştir. Bu işçilerin önemli bir bölümünü evlenme çağına gelmemiş gayri müslim genç kızlar ve kadınlar oluşturmaktaydı. Bölgedeki işçi sıkıntısına bağlı olarak daha önce çalışma hayatına girmeyen kadınlar sonra da genç kızlar ve kız çocukları çalışmaya başlamışlardır (Akkaya, 1996). XX. yüzyılın başında Selanik'te, Drama'da, İskeçe'de ve benzeri yerlerde yaşları 8-10 arasında olan çok sayıda küçük kız çalıştırılmaktadır (Sülker, 1976). Örneğin Şark Halı Şirketi'nin tezgahlarında 15.000 civarında kadın ve çocuk çalıştırılmaktaydı ve bunların önemli bir bölümünü kız çocukları oluşturmaktaydı (Erişçi, 1951). Sürekli yaşanan savaşlardan dolayı erkek işgücünde meydana gelen kayıplar nedeniyle kadın ve çocuk işgücünün ekonomideki yeri ve önemi de artmaya başlamıştır (Makal, 1997). Savaş dönemleri kadın ve çocuk emeğinin sektörel dağılımındaki kompozisyonu da değiştirmiş, çeşitlendirmiştir. Ağırlıklı olarak dokuma ve gıda sektöründe çalışan kadınlar ve kızlar hizmet sektörü ve benzeri başka alanlarda da istihdam edilmeye başlanmıştır (Toprak, 1995).

Örneğin savaş döneminde İstanbul'da çalışan 7.185 kadın işçinin önemli bir bölümünün genç kız ve çocuklardan oluştuğu belirtilmektedir (Makal, 1997). 1920 yılında ise İstanbul'da ayakkabıcılık, dokuma, gıda, hizmet sektörlerinde ve küçük fabrikalarda yaklaşık 4.200 çocuk işçi çalıştırılmaktaydı ve bunların önemli bir bölümünü de kız çocukları oluşturmaktaydı (Moore, 1995). Bütün bu veriler değerlendirildiğinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde özellikle dokuma sektöründeki işgücü içinde kız çocuklarının önemli bir yer tuttuğu, üretime önemli katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. İşgücü içinde oldukça önemli bir paya sahip olan kız çocuklarının düşük ücretlerle uzun süre çalıştırılması, çocuk emeğinin üretimdeki ve artı değer yaratmadaki yerinin önemine işaret etmektedir. Kadın işgücünün en önemli özelliği ise bir süreklilik taşımamasıdır; kadınlar genellikle evleninceye kadar çalışıp daha sonra işten ayrılmaktadırlar. Evlenme yaşının küçük oluşu nedeniyle kadın işçilerin işçilik süreleri kısadır ve bu durum, sınıf bilincinin oluşumunda önemli bir zaafa neden olmaktadır.

Bu dönemin işçi kitlesinin önemli özelliklerinden biri de işçilerin önemli bir bölümünün Müslüman olmayan kesimlerden, özellikle Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşmasıdır. Bu nedenle de sınıfsal bütünlük sağlanamamış, milliyetler arası farklılık iş bulmada ve edinilen işi korumada ön plana çıkmış, işverenler ise bu durumu işçiler aleyhine kullanmakta tereddüt etmemişlerdir. İşlerini kaybetmek istemeyen işçiler, bir başka milliyetten işçiye işini kaptırmaktansa düşük ücretle çalışmaya razı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist hareketin gelişimine bağlı olarak milliyetler arasındaki farklılıklar giderilmeye çalışılmışsa da bunda pek başarılı olunamamıştır. Her milliyet kendi örgütü altında toplanmayı tercih etmekten yana olmuştur. Bunun en önemli istisnalarından birisini XIX. yüzyılın başında kurulmuş olan Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) oluşturmuştur. Her milliyetten işçiyi sınıfsal temelde bir çatı altında toplamaya çalışmıştır (Akkaya, 1991). İstanbul'da da ismi "beynelmilel" diye başlayan çeşitli sendikalar kurulmuştur. Ne var ki, çok az sayıdaki bu türden örgütlenmelerin işçiler arasındaki milliyet temelinden kaynaklanan ayrışmayı ortadan kaldırdığını söylemek mümkün değildir.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda bölünmelerin, ayrışmaların da tarihidir. Bu bölünme ve ayrışmadan en çok etkilenense işçi sınıfı olmuştur. Çünkü, bu dönemin

nitelikli sanayi işçilerinin önemli bir bölümünü Ermeni, Rum ve Musevi işçiler oluşturmaktaydı. 1915 kısmi sanayi sayımına göre, sanayi işçilerinin % 60 Rum, % 15'i Ermeni, % 10'u Yahudi'ydi (DİE, 1973). 1919 yılında Batı Anadolu'daki imalat sanayiinde çalışan 22.000 işçinin % 85'i gayrimüslimlerden oluşmaktaydı (Tezel, 1982). İşçi sınıfının bir diğer özelliği de vasıflı işçi niteliğindeki usta, teknisyen, mühendis gibi işçilerin yabancı uyruklulardan oluşmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım yapmış olan yabancılar en iyi ücreti yabancı uyruklu işçilere vermekteydiler. Onları gayrimüslimler izliyordu. En düşük ücreti ise Müslümanlar almaktaydı. Bu durum işçi sınıfını bölüyor, Müslüman işçiler ile gayri-müslim işçiler arasında gerginliklere neden oluyordu. Öyle ki, zaman zaman işverenler gayrimüslim işçilerin yüksek ücret taleplerine karşı gelirken, onların yerine Müslüman işçi alacağı tehdidinde bulunuyordu (Augustinos, 1997). Bu durum ise, Müslüman işçiler ve gayrimüslim işçiler arasında gerginliklere ve bölünmelere yol açmakta, sınıf bilinci yerine milliyet temelindeki bir bilincin gelişmesine neden olmaktaydı.

XX. yüzyılın başına ilişkin bir çalışmada Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde 1910 yılında yaklaşık 400 bin işçinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu işçilerin yaklaşık 23 bini İstanbul'da, 275 bini Anadolu'da, 55 bini Lübnan, Kudüs, Musul ve Bağdat'ta bulunmaktaydı. 165 bin işçi istihdam eden dokuma sektörü ücretli emeğin yoğunlaştığı en önemli daldı (Eldem, 1970). Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları daralmış, Cumhuriyet ilan edildiğinde önemli sanayi merkezleri sınırların dışında kalmıştır. 1927 Sanayi sayımına göre 256.855 sanayi işçisi bulunmakta, bunun yaklaşık 110.000'i tarım sanayiinde, 48.000'i dokuma sanayiinde çalışmaktadır (DİE, 1969). 1910 yılından 1927 yılına kadar toprak kaybı nedeniyle Osmanlı işçilerinin yaklaşık yarısı sınır dışında kalmıştır. 1908-1914 dönemi Ermeni işçilerin, 1919-1923 dönemi Rum işçilerin savaşlar, göçler, tehcir ve nüfus değişikliği nedeniyle Osmanlı işçi sınıfı dışına düştükleri dönemlerdir. I. Dünya Savaşı'nda 800.000 Ermeni, 200.000 Rum "katl ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında" ölmüş (Bayur, 1983), 1912-1923 döneminde de yaklaşık 1 milyon civarında Rum Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmıştır (Keyder, 1982).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sanayileşme düzeyine bağlı olarak Cumhuriyet'e miras kalan sanayileşme ve onun yarattığı işçi sınıfının nicel

düzeyi son derece sınırlı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında 200.000 civarında olduğu tahmin edilen ücretlilerin toplam nüfusa oranı yüzde 1'i bile bulmamaktadır (Makal, 1997). Bu işçilerin sendikal hareketin önemli bir kesimini oluşturması, işçi hareketinin güç kaybını göstermesi, edinilen birikim ve deneyimin de yok olması anlamına gelmektedir.

1.2. Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi eylemlerine XVI. yüzyıldan itibaren inşaat işkolunda rastlanmaktadır; inşaat işçileri ücret ve çalışma koşullarından kaynaklanan sorunlar nedeniyle iş bırakma eylemlerine başlamışlardır (Tunçay, 1967; Kök, 1977). XVII. yüzyılda ise, Bursa'nın desenli kumaş imalathanelerinde çalışan zanaatkarlar ücretleri düşürüldüğü için ustalara karşı greve gitmeyi adet haline getirmişlerdi (Vatter, 1998). Tarım ve madencilik işkollarında XVIII. yüzyılın başından itibaren işçi eylemleri görülürken, padişahlar bunları önlemek için fermanlar çıkarıyorlardı (Güzel, 1981; Güzel, 1996). İşçilerin yeni üretim ilişkilerine ilk tepkileri makine kırıcılığı biçiminde olmuştur. Makinelerin kendilerini işsiz bırakacağına inanan emekçiler, bu tür eylemlere ilk olarak 1830'lu yıllarda Rumeli'de başvurmuşlardı. Makine tahrip hareketleri 1840'dan sonra da hızlanarak devam etti. 1908 yılında Çoğu kadından oluşan Uşaklı halı dokumacılarının makinelere yönelik isyanı ise makineleşmeye karşı direnişin XX. yüzyıla kadar sürdüğünü göstermektedir (Sencer, 1969; Karakışla, 1998). İşçilerin 1863'e dek geliştirdikleri direniş ve mücadele biçimleri, işi savsaklamak, işi terk ederek "memlekete dönmek", bir üst makama şikayette bulunmak gibi hareketlerdi. Ancak bu hareketler gerek genel gidişleri, gerek amaçları, gerekse örgütlenme biçimleri açısından 1863-1908 döneminin tatil-i eşgal (grev) olaylarından oldukça farklıydı.

Osmanlı işçi eylemlerinin gerçek bir grev niteliği kazanması ve kamuoyunda yankı bulması 1863'ten sonraki yıllara rastladı. İlk grev 1863 yılında Zonguldak'ta kömür madeni işçileri tarafından gerçekleştirildi (Karakışla, 1998; Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, 1990). 1872-1876 arasında ağırlaşan ekonomik koşullar altında meydana gelen grevlerde ücretlerin zamanında ödenmesi talep edilmekteydi. 1863 yılındaki grevden

sonra, dördü 1872 yılında olmak üzere, 1876 yılına kadar 16 grev ve bir grev dışı eylem gerçekleştirildi. 1877 yılında tespit edilmiş greve rastlanmazken, 1878-1880 döneminde ise 1878 yılında dört, diğer yıllarda üçer kez olmak üzere toplam 10 kez greve gidilmiştir (Güzel, 1996; Akkaya, 1998).[1] Başlıca talepler ise ücretlerin düşük değerli paralarla ödenmesine karşı çıkma, ücret arttırımı, iş saatlerinin kısaltılması ve birikmiş ücretlerin ödenmesidir Bu grevler kısa süreli olmasına rağmen küçümsenmeyecek oranda başarı ile sonuçlanmış, birçok grevde işçilere karşı polis ya da asker kullanılmıştır. 1881 yılında tespit edilen grev yokken, 1882-1906 döneminde 31 grev gerçekleştirilmiştir. 1907 yılında ise grev hareketlerine rastlanmamaktadır. Bu durum, grevlerle ekonomik ve siyasal koşullar arasında yakın bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Grevler, ekonomik krizin artışıyla doğru orantılı olarak artmış, siyasal baskı arttıkça azalmış ve İstibdat yönetimiyle birlikte silinmeye yüz tutmuştur. 1863-1908 dönemi grevlerinin önemli bir özelliği, 58 grevin 34'ünün (yaklaşık yüzde 60'ı) İstanbul'da gerçekleştirilmiş olmasıdır (Ancak, bu envantere dahil edilmemiş olan Şam ve Halep'teki grevler de dikkate alındığında İstanbul'un payı düşecektir). İstanbul'u Selanik izlemektedir. Bu grevlerin bir diğer özelliği ise arkalarında güçlü işçi örgütlerinin olmayışıdır. Bu dönemin grevlerinde Osmanlı vatandaşı olmayan nitelikli yabancı işçilerin önemli katkısı olmuş, grevlere Türklerden, daha doğrusu bir bütün olarak Müslümanlardan katılım çok sınırlı kalırken, grevciler daha çok Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudi işçilerden oluşmaktadır. Grevler süresince etnik ve dinsel ayrılık büyük ölçüde aşılmış, ortak sorunlar için birlikte mücadele edilmiştir (Güzel, 1996).

İşçi hareketinde asıl büyük sıçrama, 1907 yılı suskunluğundan sonra, II. Meşrutiyetle birlikte 1908-1913 döneminde yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908'i takip eden Ağustos ve Eylül ayları, işçi hareketinin zirveye çıktığı ve bir grev dalgasının Osmanlı ülkesini boydan boya kapladığı aylardı. İmparatorluğun en batıdaki şehirlerinden en doğudaki şehirlerine kadar belli başlı tüm merkezlere yayılan 1908 yılındaki grevlerde

[1] Grevler üzerine yapılmış olan çalışmalar ne yazık ki yeterli olmadığı için, özellikle Osmanlı İmparatorluğunda sağlıklı bir grev envanteri çıkarmak mümkün olmamıştır. Her yeni çalışma grev sayısını artırmaktadır. Vatter'in Şam üzerine yapmış olduğu araştırma özellikle 1870-1910 arasında çok sayıda grev yaşandığını göstermektedir. Ne var ki, bu grevler mevcut envantere henüz dahil edilmemiştir. Oysa Şam'daki grevler, geleneksel olmayan sanayi işçisinin çalışma koşullarına yönelik tepkisini ortaya koymak bakımından büyük bir değer taşımakta, onların mücadeleci yanına işaret etmektedir.

(toplam 138; 41'i İstanbul'da, 31'i Selanik'te) düzensiz ücret ödemelerine son verilerek ücretlerin artırılması ve kötü çalışma koşullarının düzeltilmesi başlıca taleplerdi. Grevlere on binlerce işçi katılmıştı. Sadece 30 greve katılan tespit edilebilmiş işçi sayısı 42.000'i bulmaktaydı (Güzel, 1996). İlk bakışta "ekonomik" konularla sınırlı gözüken bu taleplerin yabancı sermaye işletmelerinde uygulanan ücret politikasına bir tepkiyi de içermesi dikkat çeken bir özellik olmaktaydı. İşçiler 1908 grevlerinin büyük çoğunluğunda İttihat ve Terakki merkezinden ya da mahalli komitelerinden hakemlik beklemiş, talep etmiştir. Ne var ki, beklediği karşılığı görememiştir. Çünkü, çalışma hayatına yönelik sorunları gündemine almamış olan İttihat ve Terakki için işçi hareketleri yeniydi. İttihat ve Terakki'yi şakına çeviren bu yeni işçi hareketlerine öncülük edecek bir sol oluşum ise yoktu.

1908 grevlerinin üç önemli sonucu oldu. Bunlardan birincisi işçi basınında bir canlanmaya yol açması; ikincisi işçileri örgütlenmeye, sendika kurmaya itmesi; üçüncüsü ise kurulan siyasi partilerin dikkatini çekerek ülkede bir işçi sorunu olduğunu, bu nedenle parti programlarında buna yer vermek gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmış olmasıdır. Özellikle sosyalist düşünceyi savunan parti ve kuruluşların 1908 grevlerinden sonra canlılık kazanması ise bu açıdan ayrıca zikredilmeye değer bir durumdur.

"Hürriyet, Adalet, Musavat" sloganlarıyla iktidara gelerek II. Meşrutiyet'i ilan eden İttihat ve Terakki yönetimi, 1908 grevlerinin biran önce önünü almak ve yabancı sermayeye güvence vermek amacıyla bir yandan kolluk güçlerini grevcilerin üzerine sürdü, bir yandan da "Tatil-i Eşgal Kanunu" gibi yasal düzenlemeler yoluyla, greve gitmeyi belli süreçlere bağlayarak etkisizleştirmeye, sendikal örgütlenmeyi önemli ölçüde yasaklamaya, işçi hareketini baltalamaya yöneldi. İşçiler, iktidarın baskıcı tavrına çeşitli miting ve gösterilerle yanıt verdiler. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu, Osmanlı Parlamentosu'nda görüşülmekte olan "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat"ın işçiler lehine kanunlaşmasını sağlamak amacıyla 19 Haziran 1909'da Selanik'te büyük bir miting düzenledi. Miting gecesi Meclis başkanına bir telgraf çekilerek işçilerin protestosu iletildi. Siyasal içeriği açık olan bu tür eylemlere, İzmir, Kavala, Drama ve Edirne'de de başvuruldu. 1909 yılının işçi hareketleri açısından bir diğer önemli özelliği de, 1 Mayıs İşçi Bayramı'nın Osmanlı topraklarında ilk defa kutlanmış olmasıydı.. Daha

sonra bu kutlamalara 1910, 1911, 1912 yıllarında devam edilmiş, 1913 ve 1914 yıllarında İttihat ve Terakki bu kutlamaları engellemeye çalışmıştır.

Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yürürlükte olduğu 1909 ve izleyen yıllarda, grev olayları, tamamen ortadan kalkmadıysa da önemli ölçüde azaldı. 1908 yılında 138 grev gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, 1909-1913 döneminde 40 grev gerçekleştirildi (Güzel, 1996; Akkaya, 1998). I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda ise biri 1914 yılında Zonguldak'ta maden işçilerinin, diğeri 1915 yılında İzmir'de tütün işçilerinin gerçekleştirdiği iki grev yaşandı. 1909 sonrasının grevlerinin en önemli özelliğinden biri örgütlü işçilerin önderliğinde gerçekleştirilmiş olması ve işçi hareketinin bu grevler sürecinde sosyalist hareket ile tanışmış olması, diğeri ise bu grevlere kadınların da yoğun katılımıdır.

İşçi hareketi, İttihat ve Terakki'nin 1913'te iktidara tek başına el koymasının ardından, yükselen milliyetçi akımların ve savaş koşullarının da etkisiyle beş-altı yıl sürecek bir sessizliğe gömüldü. Mütareke ertesi oluşan iktidar boşluğu, adeta yeni bir özgürlük ortamı yaratmıştı. Dönemin gazeteleri, özellikle yabancı sermayeye ait işyerlerinden değişik grev haberleri vermeye başladı. Bu grevlerden bazıları, Hüseyin Hilmi'nin başkanlığını yaptığı Türkiye Sosyalist Fırkası'nın etkisindeydi. Ancak bu Fırka'nın 1922'de önderlik ettiği grevler başarısızlıkla sonuçlandı. 1919-1922 döneminde toplam 22 grev gerçekleştirilebildi (Güzel, 1996). Grevlerin en yoğun yaşandığı yıllar ise 1919 ve 1920 yıllarıydı. 1923'e gelindiğinde, Selanik-İstanbul merkezli gelişen, II. ve III. Enternasyonal'le ilişki içinde bulunan sosyalist hareket iyice zayıflamıştı. Böyle bir ortamda, 1923'ün Temmuz-Kasım ayları arasında, İstanbul'da, Edirne'de, Aydın, İzmir ve Zonguldak'ta, kendiliğinden gelişen işçi hareketlerine ve grevlere tanık olundu. Grevlerin büyük çoğunluğu yabancı sermayeli işletmelerde patlak vermişti. Bu grevlerde işçiler, yabancı istilacılara karşı zafer kazanmış bir ulusun üyeleri olarak hareket ettiler ve sınıfsal çıkarlarını ulusal çıkarlara referansla dillendirdiler. Oysa, yeni rejimin hakim sınıfları, işçi sınıfını Cumhuriyet'in inşa sürecinde bağımsız bir güç olarak görmek istemiyordu ve çok geçmeden, Cumhuriyet Türkiyesi'nin işçi hareketlerini "ulusal çıkarlar" adına bastırmaktan geri durmayacaktı.

1863-1922 dönemini kapsayan yarım yüzyıllık dönemde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde meydana gelen 260 grevin 77'si (%30) İstanbul'da gerçekleştirildi. Madenlerde ve tersanede grevlerle başlayan işçi hareketi zamanla diğer işkollarına yayıldı. Çalışma koşullarının oldukça ağır olduğu gıda ve dokuma sektörü ile demir yolu ulaşımı en çok grevlerin yaşandığı alanlar oldu. Modern ve geleneksel sanayi işçilerinin iç içe geçtiği gıda ve dokuma sanayiindeki grevlerin yoğunluğu işçi hareketi açısından üzerinde dikkatle durulması gereken bir özellik taşımaktadır. Osmanlı imparatorluğundaki gev sayısı ile Fransa'daki grev sayısı karşılaştırıldığında, grevlerin önemli boyutlara ulaşmadığı görülmektedir. Örneğin en çok greve gidilen 1908 yılında grev sayısı 138 iken, Fransa'da aynı yıl gerçekleştirilen grev sayısı 1.073'tür (Montreuil, 1947), ve bu rakam Osmanlı İmparatorluğu'nda 1863-1922 döneminin toplam grev sayısının yaklaşık dört katıdır. Bu durum, Osmanlı'da grevlerin Batı'daki gibi hiçbir zaman isyan boyutunda yaşanmadığını göstermektedir. 1908 grevleri bir isyan özelliği taşımaktan çok, bir "ilanı hürriyet" grevleri özelliği taşımaktadır. Grevlerin yabancı şirketlerde, gıda ve dokuma sektörlerinde yoğunlaşması ise buradaki çalışma koşullarının ağırlığını, sömürü düzeyini ve işçiler arasındaki etnik düzeydeki ayrımcılığı göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Sınırlı sayıdaki Osmanlı işçisinin 1894 yılında İstanbul'da yaklaşık 4.000 işçinin çalıştığı Tophane fabrikalarındaki ilk örgütlenme çabası, Osmanlı Amele Cemiyeti yöneticilerinin tutuklanması ve sürgüne gönderilmesi ile son bulmuştur.[2] 1908 yılında görece oluşan özgür ortamda, çalışma koşullarını protesto etmek, ücretlerin arttırılmasını sağlamak amacıyla çok sayıda greve giden Osmanlı işçisi bu eylemlik içinde örgütlenme gereğini de duymuş, bu yönde çabalar sarf etmeye başlamıştır. Demiryollarında başlayan sendikal örgütlenme işçilerin yoğunlaştığı diğer alanlara da yayılmaya başlamıştır. Ancak, grev sürecinde kurulan sendikaların ömrü de çoğunlukla kısa olmuş, genellikle grevlerden sonra varlıklarını sürdürememişlerdir.

Bu eylemlilik ve örgütlülük, ekonomik, siyasal ve sosyal faktörlerden etkilenen iş hukuku mevzuatının oluşturulması gerekliliği kuralını işletmiş,

[2] Emek tarhi açısından ilk işçi örgütüne ilişkin L. Erişçi'nin küçük broşüründe yarattığı yanlışlık ne yazık ki bugün de tamamen giderilmiş değildir. Bir masonik esnaf örgütlenmesi olan Amel Perver Cemiyeti (adı yanlış biçimde Ameleperver Cemiyeti olarak yazılmaktadır) ne yazık ki hala pek çok kaynakta ilk işçi örgütü olarak gösterilmektedir.

böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1908 yılı grevlerinden sonra, ilk kez ülke düzeyinde çalışma ilişkilerini düzenlemek amacıyla 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu (TEK) çıkarılmıştır. Çalışma ilişkilerini düzenleyen bu kanun ilk kez yaygın bir alana uygulanmış ve tek-parti yönetimi döneminde de yürürlükte kalarak bu işlevini sürdürmüştür. Bu kanun, hükümetten imtiyaz ve ruhsat alarak kurulan ve genel hizmetlerle ilgili faaliyetlerde bulunan kurumlarda sendika kurulmasını yasaklamış; greve gidebilmek için bir uzlaşma sürecinden geçmeyi zorunlu kılmıştır (Gülmez, 1991). Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu ve benzeri düzenlemelerle, daha çok, işçi haklarının sınırlanması ve üretimin artırılması amaçlanmıştır.

TEK ile sendikal örgütlenmenin yasaklanmasındaki temel amaçlardan biri 1908 sonrası işçi örgütlenmelerinde sosyalist akımların etkisinin kırılması ise, bir diğeri de işçilerin sınıf kimliğini edinecekleri sendikal örgütlerden yoksun bırakılmalarıdır. Sendikal örgütlenmeyi, hükümetten imtiyaz ve ruhsat alarak kurulan ve genel hizmetlerle ilgili faaliyetlerde bulunan kurumlarda yasaklayan İttihat ve Terakki yönetimi, sınıf bilincinin oluşumunu engelleyecek esnafvari örgütlenmeleri ise özendirmiştir. TEK'in yasalaşmasından bir yıl sonra, 1910'da, 51 esnaf ve zanaatkar cemiyetinin kurucu üye sayısı 11.760 kişiyi bulmaktadır. Bu durum, esnaf ve zanaatkarların dışında önemli sayıda ücretli çalışanın da bu derneklerin çatısı altında toplandığına işaret etmektedir (Toprak, 1982).

TEK'teki yasaklamalara rağmen işçiler, 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'na göre "cemiyet" adı altında ama sendikal içerikli olarak örgütlenmeye devam etmişlerdir. İstanbul, Selanik, İzmir, Bursa, Zonguldak, Samsun gibi işçilerin yoğunlaştığı yerler bu türden örgütlenmelerin de gerçekleştiği yerlerdir. XX. Yüzyılın başında (1909-1910) buralardaki sendikalı işçi sayısının 125-150 bin kadar olduğu belirtilmektedir (Benoraya, 1910; Akkaya, 1991). Sınıf temeline ve sosyalist düşünceye dayanan örgütlenmeler bu dönem hız kazanmaya başlamış, bu ilk örgütlenmelerden biri ve en önemlisi Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu olmuştur. Bu türden örgütlenmeler ile birlikte Osmanlı işçi hareketi siyasal boyut da kazanmaya başlamıştır.

1909 Tatil-i Eşgal Kanunu'nda kamu hizmeti veren kuruluşlar ile ruhsat ve imtiyaz sahibi işletmelerde sendika kurulması yasaklanmasına rağmen, işçiler, yine aynı yıl yürürlüğe konmuş olan Cemiyetler Kanuna göre örgütlenerek

bu yasağı aşmaya çalışmışlardır. Bu dönemde işçiler bazen tam bir işçi sendikası biçiminde, bazen de sendika, dernek ve esnaf örgütlenmesinin iç içe geçtiği biçimler altında örgütlenmişlerdir. Böylece, 1894 yılında başlayan örgütlenme çabası 1908 yılından itibaren hayat bulmaya başlamıştır. Pek çok işkolunda ve kentte sendikal örgütlenmeye gidilmiştir. Selanik'te işçi örgütlenmesinde önemli katkıları olan işçi önderi A. Benaroya, 1910 yılında yaklaşık 150.000 civarında işçinin örgütlenmiş olduğunu belirtmektedir (Benoraya, 1910; Akkaya, 1991). Sendikal örgütlenmede önderliği Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudilerden nitelikli işçiler ile yabancı işçiler yapmaktadır. Tüm çabalara rağmen milliyet temelindeki örgütlenmeler ağırlıklı olarak varlıklarını sürdürmüştür. Bunun en önemli istisnasını Selanik'teki Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu oluşturmuştur. Bir merkezi, üst örgütlenmeye yönelen bu federasyon milliyet temelindeki örgütlenmeyi aşmak için önemli çaba sarf etmiş, bünyesinde çeşitli milliyetlerden işçileri ve sendikalarını toplamayı başarabilmiştir. Ancak, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu türden çabalar iyice etkisizleşmiş, toprak kaybı ile birlikte Osmanlı işçisi milliyet temelinde giderek homojenleşmeye başlamıştır.

1919 yılında kurulan Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF), pek çok sendikanın kurulmasına önderlik etmiştir. Bu işçi örgütlerinin üye sayısı 5.000 civarındadır (Güzel, 1993). Yine 1919 yılında kurulmuş olan bir diğer sosyalist parti, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF), Türkiye İşçi Derneği adı altında kendi işçi örgütünü kurarak işçileri örgütlemeye çalışmıştır. Amaç, Türkiye'deki bütün işçi örgütlerini ulusal düzeyde bir tepe örgütünde bir araya getirmekti. Bu iki sosyalist partinin kurdukları işçi örgütlerinin dışında, cemiyet adı altında pek çok başka sendika da kuruldu. İstanbul'daki işçi örgütlerinde örgütlü bulunan işçilerin önemli bir kısmı gayri-müslimlerden oluşmaktaydı. Bunların yanı sıra, İstanbul dışında İzmir, Edirne, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Konya ve Bursa gibi kentlerde demiryolu taşımacılığı, tütün ve gıda, madenler, dokuma, deniz taşımacılığı, inşaat, basın ve yayım işkollarında işçi örgütleri faaliyette bulunmaktaydılar (Güzel, 1993). Bu dönem işçiler sendika ve "cemiyet" adı altında örgütlenmelerini sürdürmeye çalışmışlardır. Cemiyetler şeklinde örgütlenme, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun imtiyazlı şirketler ile kamu hizmeti gören kuruluşlardaki sendika yasağını aşma kaygısından kaynaklanmaktadır. Ancak,

cemiyet türündeki örgütlenmeler esnaflar ile iç içe geçtiğinden, esnaf derneği özelliği ağır basan örgütlenmeler olarak kalmış, işçi sınıfının kendi kültürünü ve bilincini yaratacak olan sendikalara dönüşememiştir. Kuşkusuz bu durum yönetenlerin, işçi sınıfının sınıf bilinci ve kültürü edinmesini engellemek için yaptığı bilinçli bir tercih ve uygulama idi. Bu nedenle de örgütlenme deneyimi ve birikimi açısından Cumhuriyet Türkiye'sine kalan miras oldukça sınırlı olmuştur.

1894'te, Tophane'de savaş sanayiinde başlayan örgütlenme ise biraz ağır da olsa, yasaklamalara rağmen çeşitli iş kollarına yayıldı. Çok 'uluslu' çok dinli bir yapıya sahip olan İstanbul ve Selanik'te işçiler milliyet ve din farkını aşmaya çalışarak aynı çatı altında toplanmaya çalıştı. Ancak bağımsızlık mücadeleleri, savaşlar, göçler ve tehcir nedeniyle bu süreç kesintiye uğradığı gibi, nitelikli işçilerin önemli bir bölümü de sınırların dışında kaldı. Bu süreç yaşanmayıp, nitelikli işçilerinin önemli bir kısmı kaybedilmesiydi İmparatorluk döneminden Cumhuriyet dönemine işçi sınıfı adına küçümsenmeyecek bir örgütlenme ve eylemlilik deneyimi kalacaktı.

İşçi sınıfına süreklilik açısından bakıldığında Osmanlı döneminde önemli sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Madenlerde "çiftçi-işçiler"/"köylü-işçiler", dokuma sanayiinde evlenme yaşına kadar çalışan kadın işçiler, gıda sanayiinde –özellikle tütün işlemede- mevsimlik işler, demiryolu inşaatı ve bazı askeri fabrikalarda "asker işçiler" işçi sınıfının kimliğinin oluşumunda süreklilik açısından önemli kısıtlılıklar yaratmıştır. Osmanlı işçisinin niceliksel açıdan önemli bir kesimini oluşturan bu grubun sınıf bilincinin gelişmesinde de en önemli engeli oluşturduğu düşünülebilir. Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı'dan bir de böylesi bir olumsuzluğu miras olarak devralmıştır.

2. Düzen Ve Kalkınma Kıskacında İşçi Sınıfı (1923-1960)

2.1. Sanayileşme Çabaları ve Ücretli Emeğin Gelişimi

1923'e kadar geçen on yılda Türkiye, çoğunluğunu 18 ile 50 yaş arasındaki erkeklerin oluşturduğu yaklaşık 4 milyon nüfusunu kaybetmiştir. Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan Rumların içinde işçiler küçümsenmeyecek bir oran oluşturmaktadır (Keyder, 1982). Cumhuriyet Türkiyesi bağımsızlık mücadelesinin ertesinde hem savaşlardan hem de göçlerden kaynaklanan önemli bir işgücü açığı sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Keyder (1982), iş gücündeki

azalmanın nüfustaki azalışa oranla çok daha fazla olduğunu belirtmektedir. 1927 yılında nüfusun % 23'ünün altı ya da daha küçük yaşta olması ise Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında işgücü sorununun devam ettiğini göstermektedir.

Osmanlıdan işçi sınıfı adına nicelik ve nitelik açısından önemli bir miras devralamayan Cumhuriyet, sanayileşme sürecine bağlı olarak bir yandan niceliksel, diğer yandan niteliksel açıdan yeni bir işçi sınıfının oluşumu sorunu ile karşı karşıyaydı. Savaşlar nedeni ile önemli bir yetişkin nüfus kaybına uğramanın yanı sıra tarımsal üretimi sağlayacak düzeyde yeterli işgücünün olmayışı da başlangıçta sanayiinin gereksindiği işçiyi sağlamada önemli bir sorun yaratmaktaydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım alanlarının işlenmesinde duyulan işgücü sıkıntısı, sanayinin gereksinim duyduğu işçi kaynağını da kısıtlamaktaydı. Ancak, köylerdeki sefalet ve yoksulluk bir çok köylüyü kentlerde iş aramaya itiyordu. Ne var ki, işçiliğin sürekli bir geçim kaynağı sağlayan bir meslek olmaktan çok, tarım gelirlerine ek geçici bir gelir kaynağı olarak görülmesi var olan fabrikalarda işçi devir hızının yüksek olmasına neden olmaktaydı. Öyle ki, kimi fabrikalar bu yüksek işçi devir hızı nedeniyle, üretimde sürekliliği sağlayabilmek için, ihtiyaç duyduğundan yüzde elli kadar fazla işçi almak zorunda kalıyordu (Makal, 1997). Cumhuriyet'in ilk yıllarında, devletin sanayileşme yönündeki çabasının bir ürünü olarak devlet fabrikaları kurulurken bu sanayi için yetişmiş ve hazır işgücü yoktu. İhtiyaç duyulan işçiler büyük oranda köylerden gelen tarım işçileriydi. 1950'li yıllara kadar işçiliği geçici bir meslek ve ek bir gelir kaynağı olarak gören, sanayi işçiliğini ve yaşam biçimini benimseyemeyen bu köylü-işçiler ya işi terk edip tarım işçiliğine dönüyorlardı ya da hastalanıncaya kadar çalışmakta ısrar ediyorlardı. Kuruluş yıllarında fabrikalarda çalışan bu köylü-işçilerin büyük bir bölümü sürekli işçiliği benimsemediği için endüstri işçisine dönüşememiş, bu nedenle sendikalarda örgütlenmeye, grev ve benzeri eylemlerle hak aramaya sıcak bakmamışlardır. Daha sonraki bölümlerde de değinileceği gibi, bu yaklaşım, sendikal örgütlenmenin gelişmemesinde ve işçi eylemlerinin durgunluğunda önemli bir etken olmuştur.

1927 Sanayi Sayımı'na göre işgücünü oluşturanların yüzde 5.5'i (256.855 işçi) sanayi kesiminde çalışmaktaydı. Bu işçilerinin de yüzde 46'sı dörtten az işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilmektedir (DİE, 1969). İstanbul'da 8.636

işyerinde 42.582 işçi çalışmaktaydı ki, bu da işyeri başına ortalama beş işçi düştüğü anlamına gelmektedir. İstanbul, Türkiye'deki işyerlerinin sekizde birine, bu işyerlerinde çalışan işçilerin de altıda birine sahip bulunmaktadır. 1927'de İstanbul ve İzmir, Türkiye nüfusunun % 10'unu ve imalat sanayii istihdamının % 20'sini oluşturmaktadır. Tarıma dayalı sanayi ile dokuma sanayiinde çalışanlar, işçilerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. 1930'lu yıllardaki sanayileşme çabalarına bağlı olarak sanayi işçilerinin de sayısı artmaya başlamıştır. Örneğin, 1934 yılı itibariyle "Teşvik-i Sanayi Kanunu"ndan yararlanan kuruluşlar yaklaşık 66.000 işçiye istihdam olanağı yaratmıştır (Makal, 1999). Cumhuriyet'in ilk yıllarında İzmir, İstanbul, Denizli, Gaziantep gibi illerde de tezgahlarda üretimin sürdüğü, burada çalışanların önemli sayılara ulaştığı da göz önünde tutulursa, istatistiklere yansımayan tarım kesimindeki ücretli çalışanlarla birlikte 1930'lu yıllarda çalışan ücretli sayısı 900.000'e yaklaşmaktadır (Makal, 1999).[3] İzleyen yıllarda ücretli çalışanlar sayısında artışlar yaşanmasına rağmen, bunların içinde İş Kanunu kapsamına giren ve örgütlenme hakkından yararlanabilecek olan ücretli emeğin oranı oldukça düşük kalmıştır. 1937 yılında İş Kanunu kapsamındaki işçi sayısı 180.00 iken (Çalışma Vekaleti, 1956), 1947 yılında bu sayı 289.147'ye, 1950'li yılında 373.961'e, 1960 yılında da ancak 754.875'e ulaşmıştır. İş Kanunu kapsamındaki bu işçiler sendikal örgütlenmeye yönelik doğrudan ve dolaylı yasaklamalar nedeniyle1946 yılına kadar sendika kurma hakkından yoksun kalmışlardır. 1920'li yılların sonundaki düzenlemeler ile işçiler esnaf örgütleri çatısı altında örgütlenmeye yönlendirilmiştir. Yardım sandıkları ve dernekleri, kooperatifler ve esnaf örgütleri işçilerin 1946 yılına kadar örgütlenebildikleri alanlar olmuştur. Yardım sandıkları zaman zaman sınırlarını zorlayarak fiili olarak sendika kimliği kazanmaya çalışmışsa da, bu türden çabalar çok sınırlı olmuştur.

Sanayinin belli bölgelerde yoğunlaşmasına bağlı olarak, ücretli emek de belli merkezlerde yoğunlaşmıştır. 1923-1960 döneminde, devletin sanayi yatırımlarını tüm ülkeye yayma istemine karşın, İstanbul ve İzmir ana merkezler olmayı sürdürmüştür. Bu iki kentin Türkiye'nin toplam çalışan

[3] Cumhuriyet Türkiye'sinin emek tarihi açısından önemli alanlarından birini oluşturmasına rağmen tezgahlardaki ücretli emeğe yönelik çalışmalar pek yapılmamıştır. Oysa pek çok yerde tezgahlarda üretim yakın dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Bunun en örneğini oluşturan Buldan'da (Denizli) tezgahlara dayalı üretim 1980 sonrasında fabrika temelinde üretime geçilmesi ile yeni yeni ortadan kalkmıştır.

nüfusundaki payı % 29, imalat sanayii toplam istihdamındaki payı ise % 34 idi. Zaman içinde bu iki kent iktisadi önemlerini göreli olarak arttırmışlardır (Tezel, 1982). İzleyen yıllarda da bu durum daha da pekişerek sürmüştür. Bu ise işçi hareketinin yaygınlığını sınırlayan bir özellik oluşturmaktadır.

2.2. Düzenin Oturtulması Sürecinde İşçi Sınıfı

1920'li ve 1930'lu yıllar rejimin oturtulduğu, düzenin yerleştirildiği yıllar olup, bu dönemin temel özelliği, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında kapitalizmin yerleşmesi ve gelişmesinin önünde yükselen birçok engelin ortadan kaldırılmasıdır. Siyaset, hukuk, eğitim, ideoloji, kültür alanları büyük bir sarsıntıyla yeniden düzenlenmiş ve kapitalizm öncesi dünyanın toplumsal biçimleri yerini, kapitalizmin içinde çok daha hızlı gelişebileceği bir kabuğa terk etmiştir (Savran, 1992). Tek parti dönemi (1923-1946), alt birimlerin merkezi bürokratik güce boyun eğdiği, seçimlerin ya hiç yapılmadığı ya da plebisit niteliğinde olduğu, parti sisteminin zayıf, tek bir partinin tekelinde veya egemenliğinde olduğu, yürütme gücünün ideolojik olarak dışlayıcı olduğu ve dar bir çevreden devşirildiği, sınıflara, etnik farklılığa, dile veya bölgeciliğe dayanan alt kültürlerin bastırıldığı bir dönemdir.

Çalışma ilişkileri açısından, Cumhuriyet'in ilanından önce toplanmış olan ve ilk kez ulusal düzeyde işçilerin durumunu ele alan İzmir İktisat Kongresi'ne işçi grubunun sunduğu "İşçi Grubunun Esasları"nda önemli düzenlemeler önerilmiştir. Toplam 34 maddeden oluşan bu "Esaslar"da, ulusal düzeyde, işçi hakları oldukça ilerici ve köklü bir biçimde dile getirilmektedir. İlk kez bir araya gelen değişik yöredeki işçiler birbirlerini tanıma fırsatını bulmuşlar, ulusal düzeyde bir işçi örgütü kurulmasını kararlaştırmışlardır. Bu karar uyarınca yapılan çalışmalar sonucunda, merkezi bir tepe örgüt olarak, 1923 yılı Aralık ayında Türkiye Umum Amele Birliği kurulmuştur. İşçi Grubu, Kongre'de, sendika hakkının tanınması, TEK'in yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere gözden geçirilip, düzenlenmesi, günlük çalışma süresinin sekiz saat ile sınırlı tutulması, kadınlara doğum izni verilmesi, hafta tatili hakkı ve yıllık ücretli izin hakkı verilmesi gibi oldukça ileri taleplerde bulunmuştur. Ne ver ki, sosyal politika alanında oldukça önemli gelişmeleri öngören "İşçi Grubu Esasları"ndaki önerilerin yasal düzenleme haline gelmesi oldukça

uzun bir zaman almıştır. Kuşkusuz, bu gecikmede, yönetici kadroların sınıflara bakış açısı önemli bir rol oynamıştır.

CHF'nin 1923 ve 1927 tüzüklerinde yer alan "hiç bir sınıfın, hiç bir ferdin imtiyazının" kabul edilmeyeceği yolundaki hükümler, izleyen yıllarda daha açık şekilde dile getirilmeye muhtaçtı. Bu, CHF'nin 1931 yılı kongresinde gerçekleştirilecekti. Mustafa Kemal'in 20 Nisan 1931'deki beyannamede belirttikleri CHF'nın 1931 yılı Programına aynen geçecekti. Programın iktisat ile ilgili olan üçüncü kısmında "Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlarını göz önünde tutacağız. Say ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kafi hükümleri vaz'ı Fırkanın mühim işleri arasında görülür" denilirken milliyetçilik söylemi de programda yerini almış oluyordu (CHF, 1931a).

Programda yer alan bu yaklaşım bir söylem olarak kalmayacak, toplumsal ve siyasal hayatta yerini bulacaktı. CHF Genel Sekreteri Recep Bey (Peker) 16 Ekim 1931 tarihinde Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) yaptığı konuşmada CHF Programını açıklarken bunun ipuçlarını da vermektedir:

> milletimizin hususi seciyelerinin ve müstakil hüviyetinin mahfuz kalması için her nereden gelirse gelsin ve her ne mahiyette olursa olsun beynelmilelcilik cereyanlarına kapılmanın milli felaketler doğuracağına kaniyiz. Her ferdimizin bundan dikkatle kaçınmasını lüzumlu görürüz. Program iktisat kısmında amele ve işçilerimiz için milliyetçilik şartını zikre sebep olan esas fikir budur." Çünkü, "Bir vatan için menfaatler, mutlaka bazı vasıfların benzeyişi ve müşterekleşmesi iddiasından gidilerek sınıflaşmak yolu ile temin edilemez. CHF tek vatandaşın olduğu kadar çalışma zümrelerinin hususi menfaatlerinin de devletin ve memleketin umumi menfaati çerçevesi içinde temin olunabileceğine kanidir. Bütün dünyada görülen misallere bakarsak sınıflaşmak fikri insafsız, ihtiraslı ve taasuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemadi çatışmasını doğuruyor. Bu çatışma bir devletin yaşamasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan milli birliği ve milliyet fikirlerini yavaş yavaş tahrip ediyor." Bunun için de "sınıflaşmayı reddedip", "bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa etmek" gerekiyor (Peker, 1931a).

Sınıf temelli oluşumların tehlikesinden, bunların yayılması olasılığından ve bundan duyduğu endişeden de söz eden Recep Bey "uyanık olmak lüzumuna kaniyiz" demektedir. Bu söylem hem potansiyel bir "tehlikeyi" önlemeye yöneliktir hem de yaşananlara ilişkindir. Nitekim, Cumhuriyet'in on beşinci yılı nedeniyle hazırlanan kitapta da buna açıkça vurgu yapılmaktadır:

> komünizm cereyanlarının 1919 senesinde itibaren memleketimizde de bazı muhit ve zümreler arasında yer tutmağa başladığı görülmekte idi. (...) kanuni yollardan istifade ederek muhtelif namlar altında fakat komünist bir gaye ile Amele Cemiyetleri kuruluyor ve ayrıca gizli hücreler tesis edilerek şümullü ve teşkilatlı bir hareket yaratılmak isteniyordu. Komünist propagandaları pek mahsus bir hal almıştı. Cumhuriyet zabıtası lazım gelen kanuni ve idari tedbirleri alarak bu cereyanları tamamiyle önledi. Üçüncü enternasyonalla irtibat tesis etmeğe çalışan bazı elebaşıları tesbit ve tevkif ederek adaletin pençesine verdi. Memleketimizde günden güne inkişaf eden sanayi hayatımızın icapları olarak yer yer tekasüf etmekte bulunan amele kitleleri arasına bu muzır ve fesatçı unsurların girmemesi için icap eden bütün tedbirler alınmış bulunmaktadır" (CHP, 1938).

Bunun için de "Milliyet fikrine sahip Türk amele ve işçileri"ni oluşturmak gerekmektedir. Böylece bir yandan işçiler milliyetçileştirirken, diğer yandan milliyetçileştirilmiş işçilerin örgütleri aracılığı ile milliyetçilik de toplumsallaştırılabilecektir.

1931 yılı ve sonrasında CHF işçilere yönelik girişimlerde bulunmaya başladı.. CHF Umumi İdare Heyeti içerisinde yapılan görev dağılımında dört ana grup ve bu gruplara bağlı 13 büro oluşturuldu. Genel Sekreterliğin, 29 Ağustos 1931 tarih ve 2101 sayılı yazısına göre C Grubunun "Dokuzuncu Büro"su "İş, işçiler, esnaf teşkilatı, serbest meslek" bürosudur. C Grubu "memleketin iktisadi faaliyetleri, Fırka programında yazılı sınıflar üzerinde çalışacak ve programımızın ruhunu teşkil eden sınıf mücadelelerine mahal vermeden hepsi arasında ahenk ve müvazenet tesis için konacak kanunlar ve Fırka esaslarını yürütmek için çalışacaktır" (CHF, 1935a).

Devletin ekonomik alana müdahalesi ve sanayileşme faaliyetlerine aktif olarak katılması, beraberinde İktisadi Devlet Teşekkülleri aracılığı ile devletin işçisini de yaratacaktı. Devlet, bu kurumlar aracılığı ile işçileri daha doğuşundan itibaren iktidarın yapıları ile meşrulaştırmaya çalışmış, milliyetçiliği bunun önemli araçlarından biri olarak kullanmış, kendisi için sınıf olmasının önünü tıkamaya çalışmıştır. Devlete bağlı işçi sınıfını, ortaya çıkabilecek potansiyel sınıf çatışmalarından uzak tutmak, devlet düzeniyle bütünleştirmek için çaba sarf edilmesi gereği duyulmuştur. Ekonomik olanaklar kadar milliyetçilik de bu yolda bir araç olarak kullanılmıştır. Recep Peker'in konuşması bunu ortaya koyan önemli bir yaklaşımdır. Bu nedenle uzunda olsa bir alıntı yapmak gerekmektedir:

> "Arkadaşlar; Türkiye'de ulusal endüstri ilerlemektedir. Devlet kendi yapıcılık kuvvetini her alanda göz kamaştıracak bir muvaffakiyetle tebarüz ettirmekte iken hususi teşebbüslere açık bulunan sahada da birçok işler her gün ileri gitmektedir. Bütün bunların neticesinde memlekette geniş bir işçi sınıfı türemektedir. Endüstri açılmamız neticesinde mevcud işçilerimizin sayısı artacaktır. Gerektir ki, bu ileri gidişin tabii neticesi olarak artacak işçi sınıfları; klasik sınıf mücadelesi, liberal devletin her fena cereyana açık ruhunda doğup onun içinde beslenmiş olan ve ona karşı cephe alıp çalışmış bulunan ve gaye olarak onun yerine bir sınıf tahakkümü devleti kurmayı güden noktai nazarı takib eden cereyanlar, ulusal Türk devletinin değerli evlatlarından ve yurddaşlarından ibaret olan bu yeni genç Türk işçi sınıfını zehirlemesine ön vermesin. Ve bu genç tabaka yurd için olduğu kadar kendileri için de felaket getiren yanlış duygularla zehirlenmesin" (CHP, 1935a; Peker, 1984).

Bütün bunları başarabilmek için çalışma hayatını düzenleyen bir iş yasasına ihtiyaç vardı. Pek çok tasarıdan sonra nihayet 8 Haziran 1936 tarihinde İtalyan iş yasasına göre hazırlanmış olan ve Recep Peker'in "rejim kanunu" şeklinde nitelendirerek, "Türkiye'de iş hayatı(nı) yeni rejimimizin istediği ahenk ve anlaşma yoluna" sokacağını belirttiği *3008 sayılı İş Kanunu* çıkarıldı. Recep Peker'e göre gecikmenin nedeni "siyasal ve ulusal hayatımıza en uygun şekilleri bulmak"tı. Peker'e göre bu yasayla "ulusal devlet tipindeki birlik ve beraberlik zihniyetinin tatbikatı hayatımıza" aşılanıyor, "...yurddaşların sınıflaşarak parçalara ayrılmasına karşı bir kale duvarı"

örülüyordu. İş Kanunu "sınıfcılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkan verici hava bulutlarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla milli hayatın iş alanında muvazene kurulacaktır" Celal Bayar bu yasa için "Bu kanun büyük partimizin kabul ettiği büyük ana prensiplerden nur almıştır, ilham almıştır ve ona göre tanzim edilmiştir" diyordu (Gülmez, 1991; Gülmez, 1995; TBMM, 1936).

Devletçilik ilkesi temel alınıp, ülke ekonomisi devlet denetimi altına sokulduğunda "milli bir çalışma politikası" da kaçınılmaz olmaktadır. Ali Fuat'ın (Başgil) ifadesiyle, işçi ve işveren "münasebet ve menfaatların nazımı ve ulusal ülkülerin hamili olmak sıfatıyla da devlet için çalışanlara ve çalıştıranlara karşı müsbet bir takım vazifelere yükleme zarureti ortaya çıkar" ve "memleketimizde kurulacak olan bir iş nizamının ve kanununun bağlanacağı hukuk sistemi bu sistemdir" Çünkü, bu türden milli bir çalışma politikasını oluşturan bu hukuk "sosyal faaliyetteki devletçilik umdesinin hukuk diliyle ifadesinden başka bir şey değildir. Bir işçi hukuku ve iş kanunu ise devletçilik faaliyetinin ekonomik nizamıdır" (Başgil, 1936).

Başgil'e göre sınıf çatışmalarının önüne geçmek, emek ile sermaye arasındaki çelişkiyi kaldırmak gerekmektedir:

> "yarının içtimai sulhunun bu günden temellerini atmış olmak için emin bir yol vardır. Bu yol işçi ile iş sahibi münasebetlerini sırf ferdi menfaatler ve münasebetler çerçevesinden çıkarıp geniş bir sosyal menfaat çerçevesine, bir ulusal bağlılık manzumesi içine almak ve burada bütün menfaatlerle beraber iş münasebetlerine bağlanan menfaatleri de birbiriyle barıştırmak, birbirinin tahakkukunun şartı kılmaktadır. (...) bugünün millet ekonomisi rejiminin esasını teşkil eden sanayi istihsalinde (...) bütün bir memleketin menfaati (...) bir ulusal istiklal meselesi vardır." Bu durumda, toplumsal güçler arasında sıkı bağlılık ve uyum kurmak amaçlanmalıdır ki, devletçilik ilkesi, milli yaşamın devlet gözetim ve denetimine bağlanabilsin. Yani Ali Fuat'ın ifadesiyle devletçilik ilkesinin amacı "ulusal hayat ve faaliyeti devletin şuurlu ve düzen verici merkezine bağlamak; sosyal kuvvetler, münasebetler ve menfaatler arasında sıkı bir bağlılık ve ahenk kurmaktır" (Başgil, 1936).

1930'lardan sonraki dönemin çalışma politikası milli birliğin güçlendirilmesi, milliyetçiliğin yaygınlaştırılması politikasıdır (Centel, 1982). Bu politikanın bir parçası olarak çıkarılmış olan İş Kanunu, kaynaşmış ve ayrıcalıksız bir kitle yaratmayı amaçlamakta, bu nedenle sendika, toplu sözleşme ve grev gibi hakları, toplumda farklılaşmanın ve çatışmanın nedeni olarak gördüğünden benimseyip reddetmektedir. Saymen bunu şöyle ifade etmektedir:

> kanun projesine hakim olan ruh her şeyden üstün tutulan milli menfaattir. Ve bu itibarla İş Kanunu projesi bir sınıf kanunu veya sınıf mücadelelerini yatıştırıcı bir kanundan ziyade milli bir kanundur, ve bu mücadeleleri önleyici bir kanundur. (...) Bundan başka kanun projesi Devletçi, müdahaleci bir kanun projesidir. İş meselesini tamamen bir Devlet meselesi yapmış ve bunun tanzimine, ihtilafların halline müdahalede bulunmuştur. Grev ve lokavt yasağı da aynı fikre dayanır, zira memlekette bir sınıf mücadelesi yok, bir millet menfaati ve bunun icap ettirdiği bir umumi kalkınma zarureti vardır"(Saymen, 1954).

17 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu, çalışma ilişkilerini, özellikle örgütlenme hakkı ve özgürlüğü açısından olumsuz yönden etkileyen dolaylı bir kanun özelliği taşımaktadır. Kanun, yürürlükte kaldığı dört yıl boyunca işçi örgütlerinin hükümetçe kapatılmasının yasal dayanağını oluşturmaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra İş Kanunu'nun hazırlık çalışmaları hızlandırılmış, 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'na kadar 1924, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yıllarında beş iş kanunu tasarısı hazırlanmıştır. Tek-parti yönetiminin ekonomik ve sosyal politikasında meydana gelen değişmelerle, sendikaların cılız olması ve güçlü bir işçi sınıfının henüz kendisini gösterememesi nedeniyle bu tasarılar yasalaşamamıştır. Yasalaşamaması bir yana, işçiler lehine oldukça ileri düzenlemeler içeren, toplu pazarlık ve grev hakkını tanıyan 1932 tasarısını hazırlayan İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ve ekibi tasfiye edilmiş, tasarıyı hazırlayan Mehmet Ali Bey'in (Dağpınar) ise kadrosu kaldırılmıştır. Aslında, 1932 tasarısı, Serbest Fırka'ya yönelmiş olan işçileri düzenle bütünleştirmenin bir parçası olarak hazırlanmış, Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra ise böyle bir tasarıya ihtiyaç kalmamıştır (Küçük, 1985).

1923-1936 döneminde, çalışma hayatına ilişkin doğrudan ve dolaylı düzenlemeler "bir yandan düzenleyici ve koruyucu, öbür yandan yasakçı ve baskıcı" özellikler taşımaktadır. Çalışma ilişkilerine genel bir yasal çerçevenin çizilmediği bu dönemde, çalışma koşullarının belirlenmesinde sözleşme özgürlüğü ilkesi geçerli olmuştur. Toplu iş ilişkilerini düzenleyen Tatil-i Eşgal Kanunu, kapsadığı işyerlerinde çıkan iş uyuşmazlıklarının barışçı yoldan çözülmesi açısından düzenleyici, örgütlenme açısından ise yasakçı bir çerçeve çizmektedir. Ekonomi alanında devletçilik politikasının benimsenmesi, sanayileşme yönünde önemli adımların atılması ve sermaye birikiminin sorunsuz elde edilmeye çalışılması; siyasal yaşamda ise sınıf savaşımını önleme çarelerinin aranması, ulusun tüm bireylerini kucaklayacağı belirtilen tek-partili otoriter bir rejimin sürmesi, devleti çalışma hayatı ve ilişkilerinin tek düzenleyici ve otoriter aktörüne dönüştürmüştür. Bu süreçte, işçi sınıfını düzenle bütünleştirecek bir de ideolojiye ihtiyaç vardı. *Kadro Dergisi*, hızla bu boşluğu doldurmaya başladı. Dergi, ideolojisini sınıfların ve sınıf mücadelesinin yokluğu üzerine inşa etti. Çünkü, Cumhuriyet kadrosunun sığ ideolojisinde sınıfsızlık tezi önemli bir yer almaktaydı, bu tezin içeriğinin doldurulması gerekiyordu (Küçük, 1985).

Yasakçı ve baskıcı ideoloji ve uygulama, işçileri çalışma ilişkilerini düzenleyecek kuralların üretilmesini devletten bekler bir tutum içine sokmuştur. Bu nedenle, üretilen ve üretilmek istenen kurallar, olağan bir evrim süreci içinde sistemin aktörleri arasındaki etkileşimlerin sonucunda doğmamış; gerek çıkarılan yasalar gerekse hazırlanan tasarılar açısından başlıca rol devlete düşmüştür. 1930'lu yıllar, devletin bireysel ve toplu iş ilişkilerinden sosyal güvenliğe kadar çok değişik sorunları içeren çalışma hayatını kapsamlı ve genel bir iş yasası ile düzenleme eğilimi içinde olduğu, bu yönde çalışmalarda bulunduğu yıllardır.

Ulaşılan sanayileşme düzeyi nedeniyle emek-sermaye arasındaki çıkar çatışmalarını önleyici bir araç olarak, çalışma ilişkilerini düzenlemek üzere, 1936 yılında, İş Kanunu'nun çıkarılması artık kaçınılmaz olmuş, bu nedenle çalışma hayatı, geniş kapsamlı olan bu yasa ile ilk kez sistematik olarak düzenlenmiştir. Toplu iş ilişkilerinde devlete tek taraflı düzenleyici bir rol tanıyan yasa, sendikalardan söz etmemekte, grev ve lokavtları açıkça yasaklamaktaydı. Bireysel iş ilişkileri alanında ise devletin işçiler yararına müdahalede bulunması benimsenmişti. Böylece, sınıf ideolojisinin kökü

kazınmak isteniyordu. Tek-parti yönetiminin ilkeleri içinde yer alan ve daha sonra anayasaya da geçirilen "halkçılık" ve "devletçiliğin" gereği idi bu. Kuşkusuz, işçi-işveren ilişkilerinde çatışmaya ve mücadeleye yol açmaksızın devletin en geniş şekilde müdahalesiyle ve işçinin korunmasını temel alarak bu ilişkileri düzenlemede, dönemin otoriter düşüncesinin etkisi de bulunmaktadır. Bu otoriter çözüm yolu, devletin iş uyuşmazlıklarında hakem görevi üstlenerek sosyal dengeyi sağlama ideolojisinden kaynaklanmaktadır.

1936 yılı İş Kanunu, toplu iş ilişkilerinde, işçi temsilcilerine uyuşmazlık çıkarma yetkisi verirken sendikalara böyle bir yetki tanımamıştır. Adeta sendikaların hiçbir zaman kurulmayacağını dile getirmiştir. Sanayileşme sürecine bağlı olarak 1938 yılında devlet, işçi örgütlenmesi konusunda daha direk ve kesin bir yönteme başvurarak, Cemiyetler Kanunu ile sınıf esasına dayalı dernek kurmayı yani sendika kurmayı yasakladı. Bu önemde CHF'ye bağlı Zonguldak Amele Birliği gibi yardımlaşma sandıkları ve çeşitli meslek kuruluşları varlıklarını sürdürebildiyse de önemli bir etkileri olmadı. 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'ndaki sınıf esasına dayalı dernek kurma yasağı kaldırılıncaya kadar işçi örgütlenmesi ölü bir dönem yaşamıştır.

28 Haziran 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nun öngördüğü "sınıf esasına ve adına" dayanan dernek kurma yasağını kaldırmayı amaçlayan yasa değişikliğine ilişkin ilk girişimler İçişleri Bakanı Hilmi Uran imzasıyla Başbakanlığa yazılan 3 Kasım 1945 tarihli yazı ile atılmıştı (Gülmez, 1995). CHP'nin 10-11 Mayıs 1946 tarihinde yapılan Kurultayı'nda, atılan bu ilk adımlar pekiştirildi. Kurultayı açış konuşmasında İsmet İnönü şöyle diyordu: "Biz, kendi programımızda, sınıf mücadelesini istemiyen ve sınıf menfaatleri arasında ahenk arayan esasta kalacağız. Vatandaşların, sınıf menfaatleri üzerine cemiyet ve parti kurmak isteyenlere, kanun yolu ile mani olmayacağız" (Ulus.11.5.1946). Cemiyetler Kanunu'nda gerekli değişiklik yapılarak sendika hakkı da yasal olarak tanınmış oldu. Tek Parti döneminin baskıcı, yasakçı uygulamalarına rağmen belli bir örgütlenme ve mücadele geleneğine sahip bulunan işçiler, Cemiyetler Kanunu değişikliğinden sonra hızla örgütlenmeye başladı. işçilerin kısa dönemli kesimsel çıkarlarını korumak amacıyla kurdukları ve kendiliğindenci yanın ağır bastığı örgütlerin yanı sıra, sosyalist partilerin öncülüğünde kuruluşu gerçekleşen çeşitli sendikal örgütlerin de sayısı hızla çoğalmaya başladı.

Bu durum, o güne kadar işçileri ve işçi örgütlerini devletin güdümü altında yönetenleri rahatsız edecek, müdahale etmek gerektiği düşüncesine yol açacaktı. Bu kaygılardan hareket eden Çalışma Bakanı Sadi Irmak, TBMM'de 20 Şubat 1947 tarihli oturumda sendikalar yasası tasarısı ile ilgili düşüncelerini dile getirirken şöyle diyordu:

> "... kurulmuş olan işçi topluluklarının sayısı 100'e yaklaştı. Bunların bir kısmı sendika unvanı aldı, bir kısmı birlik; dernek veya cemiyet gibi muhtelif isimler aldı. Fakat görülüyor ki; hepsinde müşterek olan motif meslek ve sınıf menfaatlerini müştereken temsil etmek ihtiyacı idi. Bu ihtiyaç altında kurulan toplulukların az zaman sonra kısmen ödevlerinden uzaklaştıkları ve bizi yeniden bir nizam vermiye mecbur ettikleri müşahade edildi.(...) Cemiyetler Kanununa ek bir kanun ile memleketin o ihtiyacını karşılayacak özel bir kanun hazırlanması zarureti kendisini gösterdi. Huzurunuza sevkedilen tasarı bu görüş ve ihtiyacın karşılığıdır. Prensibimiz; hürriyetçilik, milliyetçilik ve devletçilik görüşünü bu yeni doğmakta olan derneklere istikamet olarak vermek ve bunlara gerek mesleklerine ve gerekse millete; kamu menfaatine yararlı olmalarını temin etmektir" (TBMM, 1947).

Kuşkusuz bu yaklaşımla, Türkiye işçi sınıfı tarihine *1946 Sendikacılığı* olarak geçecek olan bir döneme de son verilecekti.

Yine de, rejimin bu niteliği, milliyetçilik ideolojisi ile meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Cemiyetler Yasası değişikliğinden sonra varlık kazanmış ya da kazanması muhtemel bütün sol oluşumları ezmeye yönelik uygulamalar, "milli menfaatlerin ve milli güvenliğin bir icabı" imişçesine sunulmuşlardır. "Milli menfaat" söylemi, Türkiye'de toplumsal sınıfların reddiyesinden resmen vazgeçildiği ve dolayısıyla halkçılık ideolojisinin söylemini yitirdiği 1946 yılında, milliyetçi ideolojiye havale edilmiştir. 1930'lu yıllarda ikiz kardeşi halkçılık ile birlikte işlev üstlenen milliyetçilik, "çok partili" dönemde egemen ideolojinin kendisi haline getirilmiştir. Böylece, meşruiyet kazandırıcı bir ideoloji olarak "çok partili" dönemde halkçılık milliyetçilik ile ikame edilmiş olmaktadır.

Sendikal örgütlenmeyi kontrol altında tutmak amacıyla 1947 yılında 5018 sayılı *İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun* çıkarıldı..

Sendikalar Yasası Tasarısı'nın gerekçesinde "sınıf esası üzerine dernekler kurulmasına izin verilmesinden sonra", Türkiye'de de "özel bir kanuna ihtiyaç" olduğu dile getirilmişti. Bu ihtiyaç, "sendikaların hür bir gelişmeye kavuşabilmeleri ve memlekette kendilerinden beklenen hizmetleri hakkıyla görebilmeleri için her türlü siyasi cereyan ve tesirlerin dışında kalmaları zaruri"yeti ile rejimin "milliyetçi karakterine uygun olarak sendikaların da milli teşekküller oldukları ve milliyetçi bir zihniyetle çalışacakları" düşünüldüğü için duyulmuştur. Tasarının TBMM'de tartışılma süreci konuya daha da açıklık kazandırmaktadır. Dönemin Çalışma Bakanı S. Irmak "Devlete karşı, devlet emrinde ve devletle beraber olmak üzere üç tip sendika" olduğunu belirttikten sonra "Türkiye'ye yakışacak ve Türk rejiminin hürriyet zihniyetine yakışacak olan" sendika tipinin "devletle beraber" olan sendika tipi olduğunu söylüyor. Kuşkusuz bu sendikalar "milli karakterli" olacaktır (TBMM, 1947). Böylece, sendikalar, kaynağını yasalardan alan, devletçe yaratılmak istenen, temsil edecekleri çıkarların yapılanma ve ifade süreçlerinde denetimlere tabi olan korporatist örgütler olarak düşünülmekte, böyle bir kimliğe kavuşturulmak istenmektedir. Devlet kontrolüne önem veren bir korporatist yaklaşımda bulunulmaktadır.

Grev hakkı ile donatılmamış bir sendikacılığın güçlenmesi oldukça zordu. Benimsenen model, asıl faaliyetlerinden yoksun bırakılmış, üyelerinin çıkarlarını savunmada etkisiz kılınmış, devlete bağımlı, mali açıdan zayıf, çok sayıda ve birbirleriyle rekabet eden küçük, yerel düzeyde bir sendikacılıktır. Ulusal düzeyde örgütlenmenin bazı sınırlamalara tabi tutulduğu bu sendikacılık modelinde sendikalara tekelci temsil hakkı ve zorunlu üyelik hakkı da tanınmamıştır. Devlet kontrolünün ağır bastığı, teşvikleri olmayan, kayıpları ağır basan tepeden kuruluş, etkili denetim, toplu pazarlık hakkı ve uyuşmazlık çıkarma hakkı tanınmamış, grev hakkı yasaklanmış bir çoğulculuk ile devlet korporatizminin yapısal unsurları söz konusudur. İşçileri tek bir güçlü sendika ile kontrol altında tutmak yerine, çoğulcu özellikleri ağır basan, çok sayıda, dağınık ve güçsüz sendika ile kontrol etmek tercih edilmiştir.

Yasa, sendikalara üye olabilecek işçi sayısını dar ve sınırlı tutarak, kurulacak sendikaların büyük ölçekli ve güçlü baskı grubu olmalarını önlemek istemiştir. Yasanın çıktığı 1947 yılında İş Kanuna tabi olan ve sendikalaşma hakkına sahip olan işçi sayısı 289.147 iken, 1950 yılında 373.961'e

yükselmiştir (Çalışma Bakanlığı, 1978). Yapısal açıdan, zorunlu üyeliği benimsemeyen devlet, sendikalaşma hakkını geniş kesimlere tanımaktan kaçınarak sendikalaşma alanını mümkün olduğunca dar tutmaya özen göstermiştir. Bu, bir bakıma kontrol edeceği alana tam egemen olma isteminin de sonucu olarak değerlendirilebilir. Devlet, zayıf, dağınık bir sendikacılık da olsa, sendikacılığın her alana yayılmasından yana görünmemektedir. Böylece, korporatist bir politika olarak, sendikalara üye olabileceklerin sınırları devletçe tespit edilip belirlenmiş olmaktadır.

Tek-parti yönetimi döneminin siyasal ideolojisine göre hazırlanmış olan İş Kanunu ve Sendikalar Kanunu sistemini aynen benimseyen Demokrat Parti (DP)'nin bir önceki dönemden koptuğunu bu açıdan söylemek mümkün değildir. DP, bireysel iş ilişkilerinde getirdiği kimi yeni düzenlemeler ile işçilerin çalışma koşullarının ve yaşam düzeylerinin iyileştirilmesini hedeflerken, sendikal alana ve sendikalarla işbirliğine sıcak bakmamıştır. Oysa, 14 Mayıs 1950 seçimlerini kazanarak iktidara gelen DP, programında ve seçim propagandalarında işçilere yönelik önemli ve olumlu ilkelere yer vermiş, ilk iki hükümet programında sendikaların işçiler için "daha faydalı bir teşekkül olması maksadıyla kanunda icap eden tadiller üzerinde" çalışıldığını ve grev hakkını "içtimai nizamı ve iktisadi ahengi bozmıyacak surette kanunileştireceklerini" belirtmişti. Ancak, DP on yıllık iktidarı döneminde, grev hakkını tanımadığı gibi sendikaları da sıkı bir denetim altında tutmuş, sendikaların genel kurullarına Çalışma Bakanı ve milletvekilleri düzeyinde katılarak varlığını hissettirmiştir.

Toplu iş ilişkilerinde bir önceki dönemin sistemini benimseyen DP, bireysel iş ilişkilerinde hafta tatili, öğle dinlenmesi, ücretli yıllık izin gibi alanlarda işçiler lehine önemli yasal düzenlemeler gerçekleştirmiştir. DP'nin işçilere yönelik önemli uygulamalarından birisi de 1955 yılında kamu kesiminde çalışan işçilere ilave ödeme yapılmasının kabul edilmesidir. Bu düzenlemeye göre, İş Kanunu'nun işçi tanımı içine girenlere, ücret sistemleri ne olursa olsun, her yıl bir aylık ücretleri tutarında ek ödeme yapılacaktır. Bu dönemde, konut, vergi muafiyeti, ikramiyeler, sağlık, hizmetleri, çocuk zammı gibi sosyal yardımlar aracılığı ile, Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde çalışanlara ücretlerinin yaklaşık % 25'i kadar ek bir gelir sağlanmış olmaktadır (Bianchi, 1984). Bunlara ek olarak, DP hükümetleri 1952 ve 1956 yıllarında çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarıyla, İş Kanunu'nu 4-9 işçi

çalıştıran işyerlerine de uygulayarak hem bu kanunun olumlu yanlarından yararlanacak işçilerin sayısını hem de sendikalaşabilecek işçilerin sayısını arttırdı.

Türkiye için 1923-1960 döneminin belirgin özelliklerinden biri, kendisi de büyük bir işverene dönüşen devletin, bireysel işçi-işveren ilişkileri bakımından işçileri gözeterek, bazı haklarla donatması, böylece paternalist bir devlet anlayışının benimsenmesi iken; bir diğer özellik toplu iş ilişkilerinde yasaklayıcı, devlet müdahaleciliğini üst düzeyde tutan otoriter bir anlayışın benimsenmiş olmasıdır. Dönem boyunca önce sendikaların yasaklanması yönünde bir eğilim taşınması, daha sonra izin verilen sendikaların devletin sıkı bir denetimi ve gözetimi altında tutularak yapılandırılması devletin işçi sınıfına bakışındaki kaygıyı göstermektedir

2.3. Örgütlenme Çabaları

1923 yılında, İzmir'de yapılan İktisat Kongresi'ne katılan işçi grubu ulusal düzeyde bir tepe örgütünün kurulması kararını almış, Kongre sonrasında yapılan çalışmalar 1923'te Türkiye Umum Amele Birliği'nin (TUAB) kurulmasına yol açmıştır. Böylece Cumhuriyet'in ilanından iki gün önce ulusal düzeyde tepe örgütlenmeyi hedefleyen bir üst kuruluş kurulmuş oluyordu. Ancak, "genç" Cumhuriyet yönetimince sıcak karşılanmayan TUAB, 1924 yılında kapatılmış, işçilerin tek merkezi bir çatı altında toplanma yönündeki en önemli çabası boşa çıkarılmıştır. TUAB'ın kapatıldığı 1924 yılında, birliğe üye 32 işçi derneği ve 7.000'den fazla işçi vardı (Makal, 1999). TUAB'dan sonra yine ulusal düzeyde bir örgütlenme çabası olarak Amele Teali Cemiyeti (ATC) kuruldu. 1925 yılında ATC üzerinde yoğun baskılar oluşturuldu, CHF tarafından bir ara etkisi altına alınan ATC, 1927 yılında yeniden kontrol dışına çıkınca kapatıldı; 1928 Şubat'ında tekrar faaliyetine izin verildiyse de bu uzun sürmedi, 1928 yılı içinde tekrar kapatıldı.

1920'li yılların sonuna doğru ve 1930'lu yılların başında, işçilerin işlerini kaybetmeleri, ücretlerin düşük tutulması çalışma hayatında gerginliklere yol açmaya başladı. Çalışma şartlarının ağırlığı, sosyal güvencenin olmayışı, işyerlerindeki çalışma koşullarının kötülüğü ve örgütlenme haklarına getirilen kısıtlamalar gibi nedenler işçi çevrelerinde huzursuzluğa neden oluyordu. Bu

arada grevler ve CHF'nin kontrolü dışında örgütlenme çabaları da yaygınlaşıyordu.

1930'lu yılların başında CHF işçi ve esnaf kuruluşlarını denetim altına almak için çeşitli girişimlerde bulundu. CHF, muhalefetin güçlü olduğu, işçilerin rahatsızlıklarının her fırsatta dile getirdiği İzmir'i pilot bölge olarak seçmişti. 1932 yılının sonlarına doğru İzmir'de işçi ve esnaf örgütlenmesinde, partinin amaçları doğrultusunda, yeni bir deneye girişildi. Aynı iş kolunda faaliyet gösteren işçi ve esnaf örgütlerinin tek çatı altında toplanması amaçlandı. İzmir'in seçilmesi tesadüfi değildi. Hem komünistlerin yoğun faaliyette olduğu, hem de işçilerin devlet güdümü dışında örgütlenmeye çalıştığı bir kent özelliği taşıyordu İzmir.

CHF'nın Dördüncü Büyük Kurultayı 9 Mayıs 1935'te yapılmış, Programın 68. maddesinde "Türk işçilerini ve esnafımızı, ulusun ana varlığı içinde, o varlık için kuvvet ve fayda verici yolda ve parti programı çerçevesi içinde örgütlemeyi iş edineceğiz" şeklinde bir düzenlemeye gidilmiştir (CHP, 1935b). Programın bu maddesi İzmir'de hayata geçirilmiştir. İzmir İşçi Esnaf Birliği'nin (İİEB) 25 Ağustos 1935 tarihindeki açılışında konuşan CHP İzmir İl Başkanı Avni Doğan'ın konuşması devletin işçilere bakış açısını ve yüklediği misyonu ortaya koyması açısından oldukça ilginçtir:

> "Türk işçi ve esnafının diğer memleketler siyasal hareketleri ile en küçük bir ilgisi yoktur: Arada ulusal bünye farkları vardır. Türk işçi ve esnafı milliyetçi ve devletçidir ve kendi siyasallığımıza göre bir hususiyet taşımaktadır. Türk işçisi devrime uymuş, yürümektedir, kitapların tarif ettiği şekilde bizde bir amele sıkıntısı yoktur. Türk işçisi, Türk tarihinin kaynaklarından aldığı kuvvetle daima Atatürk'ün rejiminin çizdiği yoldan yürüyecektir"(CHP, 1935c).

İİEB'nin Genel Büro Yayını'nın 1. sayısında yayınlanan "Türk İşçisi Milliyetçidir" başlıklı, imzasız yazıda ise şöyle denilmektedir:

> "Türk işçisi evvela Türk olduğu için, ondan sonra da Atatürk ve onun partisine inandığı ve dayandığı için milliyetçidir. (...) Türk işçisi Atatürk'ün ulu ırkına mensubiyetiyle, Atatürk'ün partisiyle ve Atatürk partisinin prensipleri ile kıvanç duyuyor, beraber yürüyor ve gelişip

> yükseliyor. (...) Sayın Türk işçisi!.. (...) Sen Türk devriminin ana temel taşlarından birisisin" (CHP; 1935c).

Böylece işçiler aracılığı ile hem rejime meşruiyet kazandırılmakta hem de milliyetçiliğin toplumsallaştırılmasına yardımcı olunmak istenmektedir. Ama, önce işçilerin buna inandırılması gerekmektedir. 1930'lu yılların ortasından itibaren tüm çabalar bu yönde olmuş, işçilerin bağımsız örgütlenmelerinin önü tıkanmaya çalışılmıştır. Zorlanıldığı anda da 1938 yılında olduğu gibi "sınıf esasına dayalı cemiyet" kurmak yasaklanacaktır. Amaç, devlete bağlı, düzeni ve rejimi tehdit etmeyen milliyetçileşmiş bir işçi sınıfını oluşturmak, tersi yöndeki gelişmelere hayat hakkı tanımamaktır. Recep Peker bunu şöyle dile getirmektedir:

> "Türk işçisini ve esnafını da teşkilatlandırmak programımızda yer almıştır. Bu teşkilatlandırış bildiğimiz klasik işçi teşkilatlanmasından başka üstün ve ulusal fikirlerle olacaktır. Biz onları devrini yaşamış, hükümleri geçmiş ve ihtiyarlamış olan sosyalist cereyanların verdiği yurd içinde yurddaşa karşı mücadele yolları ile değil, kendi ulusal anlayış ve zihniyetlerimizle kuruma bağlıyacağız. Türk işçileri bir kavga, ayrılık unsuru olmıyacaklar, onlar ulusal Türk devletinin babasına (bekasına? -Y. Akkaya) varlığına içten inanarak yardımcı bir destek olacaklardır" (CHP, 1935a).

1931 yılında birçok dernek kapatılırken, CHF işçi kesimi üzerinde kendi dışında hiç bir kontrol ve örgütlenmeye izin vermemekte son derece ısrarlı davranmaktadır. Aynı yıl, partinin bu yöndeki düşüncesine uygun olarak bir kısım yeni örgütlenmelere gidilmiştir. Yoğun işçi çalıştırılan yerlerde, örneğin tütün sektöründe, "Tütün İşçileri Cemiyeti" gibi örgütlenmelere gidilirken, daha az işçi çalıştıran ve dağınık olan işkollarında ise üyeleri arasında işçilerin de bulunduğu geniş kapsamlı meslek kuruluşları, örneğin "Demirciler Cemiyeti" gibi örgütlerin kurulması yoluna gidildi. Bu son örgütlenme tipinde usta, kalfa ve işçi bir arada bulunmaktadır. Karşı yöndeki tüm çabalara rağmen 1932 yılında 18 "grev" görüldü, işçiler CHF'nin kontrolü dışında, bağımsız örgütlenme çabalarını sürdürdüler (İlkin, 1978).

1930'lu yılların bu baskısını işçiler esnaf örgütleri çatısı altında, yardım sandıkları şeklinde örgütlenerek aşmaya çalıştılar. Ancak, bu çabalar sınıf bilincine ulaşmayı sağlamak bir yana, devletle sıcak ilişkiler geliştirmedikçe

varlık şanslarının da olmayacağını kendilerine gösterdi. Nicel açıdan zayıflamış olan işçi sınıfı sistematik olarak nitel açıdan da zayıf düşürülmeye çalışılıyordu. Devlet, halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri ile bunu hayata geçirmeye çalışıyor, işçi sınıfını devletle bütünleştirmenin, devletin bir ajanı haline getirmenin yollarını arıyordu. Bu dönemin işçi kitlesinin önemli bir bölümünün kamu kuruluşlarında istihdam edilmesi bu süreci kolaylaştırıyordu. Ne ekonomik ne de siyasal ve hukuksal ortam sendikacılığın doğuşu ve gelişmesi için uygun olanak sunmaktadır. Bu nedenle de, 1923-1946 dönemi için sendikacılık ve sendikal hareketten söz etmek güçtür, ancak tüm olumsuz koşullara, baskı ve kontrol altında tutma çabalarına rağmen işçilerin ilk fırsatta örgütlenme çabası içine girdiklerini de gözardı etmemek gerekmektedir.

5 Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda bir değişiklik yapılarak, "sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı" kaldırılınca başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin görece sanayileşmiş kentlerinde çok sayıda sendika kurulmaya başlandı. 1946 yılında kurulan iki sosyalist parti, Türkiye Sosyalist Partisi (TSP)ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP), sendikaların kurulmasına öncülük etmişler, dağınık, güçsüz sendikalar yerine işkolu düzeyinde ve Türkiye çapında faaliyet gösterecek şekilde bir örgütlenmeye gidilmesini benimsemişlerdir. TSP, kurulacak bütün sendikaların isimlerinin başına Türkiye'yi getirerek işkolu düzeyinde örgütlenmeyi gerçekleştirmek istemiş; işkolu düzeyinde örgütlenmiş olan sendikaları da kurulacak olan Türkiye İşçi Sendikaları Federasyonu çatısı altında toplamayı amaçlamıştı. Ancak, ulusal düzeyde bir tepe örgütü girişimlerinde bulunmalarına rağmen, istenen sonuca ulaşamadılar. TSEKP ise, 16 kent veya bölge ile 16 işkolu saptamış; işyeri ve işletme düzeyindeki sendikaların üstünde kent ve bölge düzeyinde birlikler, işkolu düzeyinde federasyonlar oluşturmak suretiyle ulusal düzeyde merkezi bir işçi örgütü olarak Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu oluşturmak için çabalamıştır.

İki sosyalist partinin işçi örgütlenmesindeki çabalarına CHP kayıtsız kalmamış, "dernek" ismini sendika ismine tercih etmiştir. Örgütlenme tipi olarak Türkiye çapında veya işletme ve kent düzeyinde örgütlenmeyi tercih etmiştir. CHP, işçi örgütlenmesini denetimi altına almaya çalışırken, bir yandan da sosyalist partilerin yönlendirdiği sendikalaşmayı baskı ve engelleme yoluyla durdurmak istemiştir. CHP, sendikalara daha çok

yardımlaşmayı ve mesleklerinin gelişmesini sağlayacak kuruluşlar olarak yaklaşıyor; devletin işçi-işveren arasında çıkabilecek ihtilafları önleme ve doğan ihtilafları bertaraf etme konusundaki "adil nazımlık" rolünün sendikalarca yerine getirilemeyeceği görüşünü benimsiyor; böylece, işçi örgütlenmesini belirli sınırlar içinde "salim" bir yola kanalize etmek istiyordu.

16 Aralık 1946 tarihinde, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından TSP ve TSEKP merkez ile şubeleri ve mevcut sendikalardan bu partilere bağlı olanlar, bu arada İstanbul İşçi Sendikaları Birliği kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir. Bu yaklaşım daha sonra İstanbul dışına da yayılarak yurt çapında uygulanmış, böylece sendikal örgütlenmede sol dışlanmıştır.

Devlet, önce kendi güdümü dışında kurulan sendikaları sıkıyönetim aracılığı ile kapatmış, işçi örgütlenmesini, sendikalaşmayı kendi resmi ideolojisi içinde sağlayabilmek için yasal düzenleme gereği duymuştur. 1947 yılında bu amaca uygun olarak Sendikalar Kanunu çıkarılmış, işçi örgütlenmesini gerçekleştirmek için de CHP tarafından "İşçi Bürosu" kurulmuştur. 1947 yılında Sendikalar Kanunu yürürlüğe girdikten sonra sendikalar bu yasaya göre örgütlenip, faaliyet göstermeye başladılar. Daha önce de belirtildiği gibi "umumi mukavele" yapma hakkı verilmesine rağmen, uyuşmazlık çıkarma ve bu uyuşmazlığı giderme hakkı tanınmayan sendikalar, gelirleri bakımından da sınırlandırılınca gelişme olanaklarından yoksun bırakılmış oluyorlardı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen işçiler örgütlenme çabalarını sürdürdüler. Bu dönemin sendikacılığını gerçek sendikacılık olarak nitelemek imkansız görünmektedir. 25 Ocak 1950 tarihinde sendikalara da toplu iş uyuşmazlığı çıkarmak ve toplu iş uyuşmazlığına aracılık etmek hak ve selahiyeti tanınıncaya kadar sendikalar daha çok işçi yardımlaşma dernekleri niteliği taşımışlardır.

Sendikalara siyasetle uğraşma yasağı getirildiği halde, iktidar partisi CHP sendikalar ile yakından ilgilenmiş, kuruluşlarına yardımcı olmuş, yandaşı olan sendikaları gözetmiş, İş Kanunu gereğince toplanan ceza paralarını yandaşı sendikalara dağıtarak parasal destekte bulunmuş, sendikaları siyasal iktidarın bir türevi haline getirmek istemiştir. Siyaset yasağı, CHP yandaşı olmayan sendikalara uygulanmıştır. Böylece sendikalar CHP'nin vesayeti altına alınmak istenmiştir. CHP, daha çok Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde (KİT)

sendikal örgütlenme gerçekleştirmek istemiştir. Böylece, çalışma hayatının işçi, işveren ve devlet gibi üç temel aktörü de iç içe geçmiştir.

1947 yılında 49 sendika faaliyet göstermekteydi. Bu sendikaların üye sayısı ise 33.000 olup, İş Kanunu kapsamında olan ve sendikalaşma hakkı tanınmış olan işçilerin % 12'sini oluşturuyordu. Tek-parti yönetiminin son yılı olan 1950'de sendika sayısı 88'e çıkarken, sendikalı işçi sayısı 78.000'e yükseldi. Sendikalaşma oranı açısından bakıldığında ise 374.000 işçinin % 21'i sendikaya üye olmuştu (Çalışma Bakanlığı, 1978). Demokrat Parti'nin iktidarının ilk yıllarında sendika sayısında ve sendikalı işçi sayısında önemli artışlar oldu. Sendika sayısı 1951 yılında 137'ye yükselirken, sendikalı işçi sayısı da 78.000'den 110.000'e çıktı. Sendikalılaşma oranı ise %26'ya yükseldi (Çalışma Bakanlığı, 1978). Önemli bir gelişme olarak, 1952 yılında ulusal düzeyde merkezi bir örgütlenme olarak Türk-İş kuruldu.

1950-1960 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, DP'nin iktidarda bulunduğu bu yıllarda, İş Kanunu kapsamındaki işçi sayısı iki kat artarak 373.961'den 754.875'e yükseldi; sendika sayısı yaklaşık beş kat artarak, 88'den 417'ye çıktı; sendikalı işçi sayısı da yaklaşık üç kat artarak, 78.000'den 280.786'ya yükselirken, sendikalı işçi oranı da % 21'den % 37'ye çıktı (Çalışma Bakanlığı, 1978). Verilerden de anlaşılacağı gibi, sendikalı işçi sayısındaki artış eğilimi işçi sayısındaki artışın üzerinde olmuştur.

1947-1960 döneminde sendikalar, yasanın birinci maddesinin hükmüne uygun olarak, işyeri düzeyinde, semt ve kent düzeyinde örgütlenmişlerdir. Örgütlenme biçimi açısından bakıldığında, garsonlar ve tütüncülerin meslek esasına dayalı örgütlenme biçiminden işkolu sendikacılığına yönelmişken, matbaacılar, liman işçileri ve müzisyenler gibi işçiler ise meslek esasına dayalı sendikal örgütlenmeyi sürdürmüşlerdir. Bu dönemde az sayıda üyeye sahip, dağınık, birbirleriyle rekabet eden, çok sayıda küçük sendika vardır. Birlik ve federasyon ile konfederasyon şeklindeki üst örgütlenmelere de yönelinmişse de yeterli düzeyde merkezileşme sağlanamamıştır. Mahalli sendikacılık, hakim sendikacılık biçimi olmuştur. Bu dönemin bir diğer özelliği de, sendikacılığın tüm coğrafyaya yayılmış olması, işçi sayısı açısından belli büyüklüklere ulaşmış işyerlerinde örgütlenmenin gerçekleştirilmesidir. Üye bakımından güçlü sendikal örgütlenme daha çok devlete ait kurumlarda gerçekleştirilmiştir. Dönem boyunca aynı federasyona bağlı sendikalar

arasında birleşmeler gerçekleşirken, zamanla federasyonlara da daha merkeziyetçi bir yapı kazandırılmaya çalışıldı. Sendikal örgütlenmede dikey örgütlenme yönünde süren bu çabalar ne var ki, yatay örgütlenme ve iş birliği bakımından fazla önem kazanmadı.

Sendikal örgütlenmede meydana gelen en önemli gelişme 1952 yılında 10 Birlik ve Federasyon'un, ulusal düzeyde bir üst örgütlenme olarak Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (Türk-İş) kurmasıydı. Böylece üst örgütlenme, 1948-1952 arasındaki dikey bütünleşme çabalarından sonra, oluşturulmuş bulunuyordu. Uzun bir sürecin ve çok yönlü karmaşık etmenlerin bir sonucu olarak kurulan Türk-İş, sendikacılık hareketinin milliyetçileştirilmesinde önemli rol oynadı. Bunda, 1950'li yıllar boyunca pek çok Amerikalı sendikacı (Amerikan İş Federasyonu'nun Avrupa temsilcileri) ile ICFTU temsilcisinin Türkiye'ye gelerek sendikacılığın anti-komünist temelde gelişmesi için milliyetçiliği ön plana çıkarmaya çalışmalarının büyük payı oldu. Sendikal hareketin geliştiği İstanbul, Ankara gibi kentlerin yanı sıra sendikaların belli ölçülerde ilerleme kaydettiği Adana, Mersin, Kayseri, Nazilli gibi merkezlere de giden bu sendikacılar, anti-komünist görüşler dile getirmiş, sendikacılık hareketinin milli bir merkez etrafında toplanması yolunda telkinlerde bulunmuşlardır (Akkaya, 1997). Mayıs 1951'de Türkiye'ye ikinci defa gelen ve CIA ajanı olan Amerikalı sendikacı I. Brown, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin kongrelerinden sonra bu kez Ankara'da TOLEYİS Federasyonu'nun genel kurul toplantılarına katılarak, merkezi bir konfederasyon kurulması yönünde telkinlerde bulunmuş, böyle bir konfederasyonun kurulması halinde Marshall Planı'ndan parasal yardım alınabileceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 5.5.1951). Mali açıdan çok güçsüz olan sendikalar için bu parasal yardımdan yararlanma isteği Türk-İş'in kuruluş sürecini de hızlandırmıştır.

Türk-İş'in sınıf temelinde örgütlenme yerine milliyetçiliği ön planda tutmasında iç dinamik ve etkenler kadar dış müdahalelerin de rolü olmuştur. Seyfi Demirsoy'un deyişiyle, "Türk-İş'in kuruluş tohumlarını ekenler arasında yer alan" (Türk-İş, 1965) I. Brown, bu konfederasyonun İzmir'de 9 Eylül 1952 tarihinde yapılan ilk genel kurulunda yaptığı konuşmada Türk-İş'in kuruluş sürecine değinmekte ve beklentilerini şöyle dile getirmektedir:

> "Takriben 20 ay evvel memleketinizi ziyaret ettiğim zaman, Türkiye çapında bir sendikacılık hareketi yaratmak yalnız bir fikirden, bir münakaşa mevzuundan ibaretti. Çok uzak bir hedefti. (...) Bugün hülya hakikat oldu. (...) Türkiye'de kurulan ve inkişaf eden anti-komünist sendikacılık yakın ve orta-şark bölgesinde büyük bir mana taşıyıp muazzam neticeler yaratacaktır. Mezkûr bölgede çok defa Sovyet emperyalizminin kendi menfaati için körüklediği mutaassıp ve müfrit bir milliyetçilik mevcuttur. Türk hür sendikalar hareketi orta-şarkta ve şimali Afrika'da mevcut olan demokrat milliyetçi hareketlerle işbirliği yaparak daha az inkişaf etmiş olan orta-şarkın bazı bölgelerinde hürriyet ve demokrasiyi korumak için kominforma karşı galibiyet temin edecek olan bir kozdur. Bu üç sebepten dolayı Türk milli işçi hareketi bütün hür dünya için ümit ve cesaret vericidir." (*Zafer*, 7.9.1952).

Türk-İş'e biçilen anti-komünist misyon, Çalışma Bakanı Nuri Özsan'ın genel kurul toplantısında dile getirdiği,

> "başta komünizm olmak üzere Türk milletinin milli ve hayatî davalarında, demokrasi ve hürriyet prensiplerinin savunmasında, Türk işçi sendikaları konfederasyonunun zerre kadar müsamaha kabul etmeyen yüzde yüz vatanperver ve milliyetçi bir karakter taşıyacağından asla şüphemiz yoktur"

sözünde de ifadesini bulmuştur (*Zafer*, 7.9.1952). Ancak, Türk-İş'in ve bağımsız sendikaların 1950'li yıllar boyunca milliyetçiliği içselleştirerek her fırsatta dile getirmesi iktidarın kaygı ve kuşkularını ortadan kaldırmaya yetmemiştir. İstanbul Üniversitesi İçtimaiyat Enstitüsünün hazırladığı "sosyal siyaset konferanslarında" sendikacıların da bulunması, bu konferanslarda grev hakkının öneminden söz edilmesi iktidarı rahatsız etmiş, dönemin Çalışma Bakanı sert bir dille bu konferansları eleştirmiştir.

> "İşçi ve sendikacı eğitimi mevzuu çalışma vekaletinin vazifeleri cümlesinden olduğuna göre, bir ilim enstitüsünün bu vekalete aid bir vazifeyi üzerine almağa kalkması gayretinin ne gibi maksadlara matuf olduğunu kestirmeğe imkan yoktur. (...)İlmin maskesi altında ücret teorileri izah ediyormuş gibi Batılı hak, demogojiyi, dava yapmağa

> çalışan iki bedbahtın, gözü tok, imanı kuvvetli, aklı selim galib olan Türk işçisi arasında düzmece Mesih gibi rol oynamaları kibrit alevi gibi kısa, sahnede kral rolü alan aktörün şa'şaalı hayatı gibi süreksiz ve devamsız kalacaktır" (*Cumhuriyet*, 20.3.1957).

İçtimaiyat Enstitüsü'nün yarattığı bu büyük 'tehlike' hemen önlenmiş, izleyen yıllarda Amerikalı sendikacılarla birlikte işçi ve sendikacı eğitim çalışmalarına hız verilmiştir. Böylece, milliyetçileştirilmiş "Türk işçisinin" sınıfsal temelde düşünmesinin önünü kesecek önlemler de alınmıştır.

Komünizm tehlikesine karşı sıkı koruma altına alınmış, milliyetçi bir kimliğe büründürülmüş olan Türk-İş, 1952-1960 dönemi boyunca muhalefetteki CHP ile iktidardaki DP arasında sıkışıp kalmıştır. Sendikalı işçilerin yarısını bünyesinde toplayan Türk-İş'i kontrol altında tutmak isteyen DP Hükümeti baskısını arttırarak, 1957 Kongresinde ağırlığını duyurdu. İzleyen yıllarda DP'nin Türk-İş üzerindeki hakimiyeti daha da arttı. Türk-İş, 1957-1960 dönemini önemli bir faaliyet gösteremeden kapattı. 1960 yılında Türk-İş'e 8 mesleki federasyon, 7 birlik ve doğrudan 7 sendika üyeydi. Bu sendikalarda örgütlü işçi sayısı ise 174.000'di ki bu sayı sendikalı işçilerin yaklaşık % 60'ını oluşturuyordu. Türk-İş, üyelik bakımından 1957-1960 döneminde, baskılara rağmen, DP ile işbirliği içinde olmanın avantajlarından da yararlanmış görünmektedir. Böylece ulusal düzeyde bir üst örgüt olarak daha güçlenmiştir. Ancak, bütün bunlara rağmen 1960 yılına gelindiğinde çok sayıda güçsüz, küçük sendika da faaliyetini sürdürmekteydi. Türk-İş, bu sendikaları birleştirip, büyük güçlü sendikalara dönüştürmede etkili olamamıştır. Üye sayısı bakımından gelişmeler olmasına rağmen, Türk-İş merkezileşememiş, bağlı sendikalar üzerinde etkin bir şekilde söz sahibi olamamıştır. Öyle ki, bağlı sendikalardan üyelik aidatlarını bile toplayamamıştır.

Bu dönem DP iktidarı, bir yandan sendikaların en ilkel fonksiyonlarını bile siyaset olarak nitelendirerek yasaklarken, diğer yandan sendikaları kendi çizgisinde politize etmek için büyük çaba sarfetmiştir. Sendikalar da, siyasal iktidarın görüş ve tercihlerine uygun bir doğrultuda tutum ve eylemler içine girmek durumunda kalmıştır. Bunlar siyasal faaliyet olsalar bile, herhangi bir yasakla karşılaşmamıştır. DP'nin merkezi üst örgüt ile sendikaları denetim ve kontrol altında tutmak için kullandığı yöntemlerden birisi de bu kuruluşları

mali açıdan güçsüz bırakarak, kendisine bağımlı hale getirmekti. DP Hükümeti ile ilişkilere bağlı olarak ayarlanan maddi yardımlar 1954-1960 döneminde önemli bir baskı öğesi olarak kullanılmıştır.

DP dönemi de bir önceki dönem gibi tek partinin hakim olduğu, yönetime ağırlığını koyduğu bir dönem özelliği taşımaktadır. Sermaye ve köylülükle ittifak kurmuş olan DP, 1957 yılına kadar işçileri de bu ittifakın içinde düşünmüş, bu nedenle işçilere bireysel açıdan önemli haklar tanımıştır. Ancak, 1950'li yılların ortasından itibaren karşı karşıya kalınan ekonomik kriz nedeniyle, 1957 yılından sonra işçiler bu ittifakın dışında tutulmuştur. DP, ulusal düzeyde bir üst örgüt olan ve sendikalı işçilerin yaklaşık yüzde altmışını bünyesinde toplayan Türk-İş'i ise işçilerin resmi temsilcisi olarak tanımaktan çok, kendi siyasal iktidarına bağımlı kılmak için çabalamıştır.

1947-1960 döneminin iktidarlarınca benimsenen işçi örgütlenmesi anlayışına göre sendikalar, spor bayramı, istihsal bayramı, kuruluş yıldönümü, müsamere, konser, çay, kokteyl, balo düzenlemeli, sosyal yardımlaşma işleri ile uğraşmalı; bu tür uğraşlar içinde kalmalıydı. Böylece sendikalara devletin ve sosyal güvenlik kurumlarının yapması gereken bir çok görev yüklenirken; sendikaların asıl işlevlerinden toplu pazarlık konusu bir fıkra ile yetersiz bir biçimde düzenlenmiş; sendika hakkının ayrılmaz bir parçası olan grev hakkı konusunda "greve teşvik ve greve teşebbüs" diye yeni bir suç getirilmiş, yani 1936 tarihli İş Kanunu'nun grev yasağı sürdürülmüş; sendikalar gerçek sendikal faaliyetlerinden yoksun bırakılmıştır.

2.4. İşçi Eylemleri

1923-1929 döneminde 63, 1930-1936 döneminde 31 kez greve gidilmiş; 1936 tarihli İş Kanunu ile grev yasağı getirilinceye kadar meydana gelen 94 grevin yaklaşık yarısı İstanbul'da düzenlenmiştir.[4] İstanbul, işçi sınıfının en hareketli ve en örgütlü kesimini barındırmaktadır. Tramvay işçileri en hareketli işçi kesimi olurken, onu liman işçileri izlemiştir. Dönem boyunca kamuya yönelik hizmet gören şirketlerde de greve başvurulmuştur. 1923 yılı 18, 1924 yılı da 11 grev ile en çok greve başvurulan yıllar olmuştur. Bu

[4] Cumhuriyet dönemi grevlerine yönelik yapılan her yeni araştırma grev sayısını da artıracaktır. Ş. Güzel'e göre 1923-1960 döneminde 43 grev yaşanmışken, bizim 1929-1959 dönemine yönelik yaptığımız gazete taraması soncunda ulaştığımız grev sayısı ise Tablo 1'de görüleceği gibi 145'tir.

grevlerin 27'si gıda, 24'ü ulaşım, 14'ü dokuma işkolunda gerçekleştirilmiştir. Gıda sektörü ve dokuma sektörü kadın ve çocukların yoğun olarak çalıştırıldıkları sektörlerdir. İşverenler karşısında zayıf konumda olan, onların baskılarına daha kolay boyun eğen kadın ve çocukların yoğun çalıştığı bu sektörlerdeki grevler artık çalışma koşullarının dayanılmaz boyutlara ulaştığının göstergesi de olmaktadır. 1935 yılında bir kanunla 1 Mayıs "Bahar Bayramı" ilan edilmiş, böylece her fırsatta 1 Mayıs'ı kutlamak isteyen işçilerin sınıfsal içerikli bu eylemi dumura uğratılıp, içeriği boşaltılarak, kırlara gidilip eğlenilecek bir güne dönüştürülmek istenmiştir.

1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca komünistler üzerinde yoğun baskılar uygulanmış, komünistlerin işçi sınıfı ile bağ kurmasının önüne geçmek için sık sık gözaltılara, baskılara başvurulmuştur. Başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, Adana, Eskişehir, Bursa, Samsun, Edirne ve Aydın'da gözaltına alınıp, tutuklanan komünistlerin içinde işçi oranı küçümsenmeyecek derecede yüksektir. Bu baskı ve tutuklamalara rağmen komünistler işçi sınıfı ile zayıf da olsa bağ kurmanın yollarını bulmuş, dönemin gerçekleştirilen kimi grevlerinde öncülük yapmışlardır. Öyle ki, 1927 yılı Adana-Nusaybin demiryolu grevi örneğinde, grev komitesinde yer alanlar komünistlikle suçlanarak İstanbul'a getirilmiş ve komünistlerle birlikte yargılanmışlardır.

1930 sonrasında, tek-parti yönetiminin işçi hareketi üzerindeki vesayet ve baskıların giderek ağırlaşması, kapitalizmin devlet eliyle geliştirilmeye çalışılması ve savaş koşulları, işçi hareketinin ve özellikle grevlerin gerilemesini doğuran temel nedenler olarak göze çarpmaktadır. 1936 tarihli İş Kanunu ile işçiler lehine düzenlenmiş olan 8 saatlik çalışma süresi, fazla çalıştırma yasağı, geceleri kadın ve çocuk işçi çalıştırmama gibi kimi koruyucu düzenlemeler 1940 yılında Milli Korunma Kanunu ile askıya alınmış, bir bakıma İş Kanunu koruyucu hükümler açısından işlevsizleştirilmiştir. İşçi hareketleri, İş Kanunu'nun grevleri yasaklaması ve İkinci Dünya Savaşı nedeniyle daha da durgunlaşmış, ancak tüm olumsuz koşullara rağmen 1937-1950 döneminde 17 kez greve gidilmiştir.

Devlet, bu dönem boyunca baskı ile işçi sınıfının örgütlenmesini ve eylemlerini önlemeye çalışırken,[5] denetiminde tutmaya çalıştığı dayanışma ve

[5] Örneğin 1929 yılında, İnşaat Usta ve Kalfaları Cemiyeti'nin kentin yöneticilerine haber vermeden Üsküdar'da açtığı şube nedeniyle şube başkanı Tahir Usta hakkında soruşturma açılmıştır:

yardım sandığı türü örgütlenmelere bile tahammül edememiş, bunları bile riskli bulmuştur. Öte yandan kuşaktan kuşağa işçiliğin de gelişmemiş olması, yeni kurulan devlet fabrikalarında çalışan işçilerin işçi-köylü kimliği taşıması hem örgütlenmenin hem de eylemliliğin zayıf kalmasına yol açmıştır. İşçi örgütlenmesi ve işçi eylemlerinin geliştiği yerler, daha çok kuşaktan kuşağa işçiliğin oluştuğu, işçiliğin bir gelir kaynağı, bir meslek olarak benimsendiği kamu ve özel kesim işyerleridir. Savaşlar nedeniyle kadın ve çocukların işgücü içinde önemli yer tutmuş olması, bunların işveren karşısında zayıf konumda kalması da bir başka dezavantajı oluşturmuştur.

Örgütlenmede zayıflık, çıkarların korunmasında ve hak aramada eylemsizlikle birleşince kuruluş yılları boyunca işçi sınıfının çalışma koşulları da iyice kötüleşmiştir. Uzun çalışma süreleri, kötü beslenme, dinlenme sürelerinin verilmemesi, çalışma yerlerinin sağlıksız oluşu, çalışma yeri ile işyeri arasındaki mesafenin uzaklığı, iş güvencesinin yokluğu, sık sık meydana gelen iş kazalarının ölümle, ağır yaralanma ile sonuçlanması, çalışma hayatını düzenleyen koruyucu yasanın yokluğu, var olan hafta tatili gibi yasaların hükümlerinin uygulanmayışı, işverenlerin keyfiliği birlikte düşünüldüğünde bu dönemin çalışma koşullarının ne derece zor olduğu daha iyi anlaşılmış olacaktır.[6]

Bu dönem, işçilerin reel ücretlerinin iyice düştüğü, sermayenin önemli sermaye birikimi edindiği bir dönem özelliği de taşımaktadır. Savaş yılları, Türkiye'de çalışma koşullarının son derece ağırlaştığı; çalışma sürelerinin uzatıldığı; bazı sektörlerde çalışma yükümlülüğünün (ücretli iş mükellefiyetinin) getirildiği; seferberlik ve askere alınmalar sonucu işlerinden olan yetişkin işçilerin kadın ve çocuk işçilerle ikame edildiği; gerçek ücretlerin yüzde 50'yi aşan bir düşme gösterdiği; karaborsa ve vurgunculuk sonucu fiyatların hızla arttığı; bütün bu gelişmelere paralel olarak işçiler ve aydınlar üzerinde siyasal ve polisiye baskıların artırıldığı; örgütlenme hakkı önündeki engellerin çoğaltıldığı bir dönemdi. 1932-1939 döneminde kârlar

---

Cumhuriyet, 12 Temmuz 1929. Esnaf ve işçi cemiyetlerinin genel kurulları CHF binalarında polis ve valilik temsilcileri gözetiminde yapılmaktaydı: *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1929; *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1929; *Cumhuriyet,* 20 Teşrinevvel 1929. Benzeri haberlere izleyen yılların basınında da rastlanmaktadır.

[6] Çalışma koşulları ile ilgili bilgiye dönemin tüm basınında rastlamak mümkündür. *Haber* Gazetesi'nin özellikle 1936 yılındaki işçi dosyası haberleri konu ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

artmış, ücretler düşmüştür. 1932=100 kabul edildiğinde, ücretler 1939 yılında gerileyerek, 88.1'e düşmektedir (Boratav, 1989). Ancak reel ücretlerdeki düşmeye rağmen, hızlı bir sanayileşme sürecinde işçi sınıfının da hayat düzeyinin yükseldiği düşünülebilir. Köylülükten işçiliğe geçiş sonucunda da hayat düzeyi yükselmektedir. Bu yeni işçileşmekte olan kesimin gelir düzeyi ve hayat düzeyi ise eski işçilere göre düşüktür.

1946-1950 döneminde işçiler seyrek de olsa greve gitmiştir. Dönem boyunca tespit edilebilmiş grev sayısı 11'dir. 1946'da 5, 1947'de 2, 1948'de 1 ve 1950'de de 3 kez greve başvurulmuştur. 1947 ve 1950 yıllarında İzmir'de bazı fabrikalarda işçiler ani iş bırakmalarına başvurmuşlardır. 1948 yılında İstanbul'da tramvay işçileri direnişe geçmiştir. 1950 yılında Gaziantep'te tekstil işçileri yürüyüş yaptılar. Tüm baskı ve engellemelere rağmen 1946 yılından itibaren Türkiye'de işçi hareketinin yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir. İşçi sınıfı bu dönem yeniden bir deneyim ve birikim edinmeye yönelmiş görünmektedir. Ereğli Kömür İşletmesi'nde çalışan işçiler, genel seçimde oy kullanmak amacıyla 13 Mayıs 1950'de ocakları topluca terkettiler. Civar köylerde oturan ve vardiya değişikliğinde ocaklara gelip çalışmak zorunda olan işçiler de seçim gerekçesiyle işe gelmediler. Böylece Cumhuriyet döneminin ilk siyasal grevi gerçekleşmiş oldu. 1923-1950 CHP iktidarı dönemi işçi eylemleri açısından değerlendirildiğinde, işçilerin 104 kez greve gittiği görülmektedir. Bu grevlerin 28'i gıda, 40'ı ulaşım ve ardiye-antrepo, 6'sı maden, 14'ü dokuma, 16'sı da diğer işkollarında meydana gelmiştir.

1940-1945 dönemi, savaşa girilmemekle birlikte, savaştan oldukça etkilenilen yıllar oldu. Bu dönem savaş ekonomisi politikaları izlendi, dönem boyunca sanayi üretiminde, tarımsal hasılada, bunlara bağlı olarak milli hasılada gerilemeler oldu. Savaş yıllarında, sanayi sektörü istihdamında gerilemeler olmuş, reel ücretler düşmüş, bu yüzden, işçi sınıfının hayat standardı bozulmuştur. 1938-1939'da reel ücretler 100 kabul edildiğinde 1944-1945'te reel ücretler 51'e gerilemiş yani yarı yarıya azalmıştır. (Boratav, 1989). 1932-1939 yılları arasında istihdam hacminde % 114'lük bir artış olurken katma değerde % 232 oranında artış olması da bunu doğrulamaktadır. Bu dönemin bir başka özelliği de sanayideki işgücü verimliliğinde artışta devletin başlıca etken olmasıdır. 1950 yılında, devlet işletmelerinde çalışan başına düşen yıllık katma değer 5.629 TL iken, en az on kişi çalıştıran özel işletmelerde sadece

3.419 TL'dir. Devlete ait imalat sanayi işyerlerinde çalışan başına yıllık ücretin oranı, on ve daha fazla işçi çalıştıran büyük özel işyerlerindekine oranı 1.7, küçük özel işyerlerindekine oranı da 2.9 idi (Tezel, 1982).

Muhalefetteyken işçilere grev hakkı vaadinde bulunan DP, iktidarda kaldığı 10 yıllık dönem boyunca grev yasağını sürdürdü. Bu nedenle, bir önceki dönemlerde olduğu gibi göreli özgürlük ortamında rastlanan grevlerdeki artışa bu dönem rastlanmamış, ancak özgürlüğün solunduğu ilk yıllarda önemli sayılabilecek miktarda grev gerçekleştirilmiştir. 1951-1959 döneminde işçiler direniş, iş bırakma ve grev şeklinde 35 kez eyleme başvurdular. 1951 yılında İskenderun liman işçilerinin grevi ile başlayan eylemler 1952 yılında dönemin en yüksek düzeyine ulaştı; işçiler 9 kez greve çıktılar. Bu dönemin en hareketli işçileri İskenderun ve İzmir'deki liman işçileridir. Ağır çalışma koşulları ve düşük ücretler nedeniyle sürekli rahatsızlıklarını dile getiren bu işçilerin grevlerine devlet polis ve jandarma ile müdahale etmekten geri kalmamıştır. Ulaşım, ardiye ve antrepo işkolunda 11 kez greve gidilerken, dokuma işkolunda 6, inşaatta 4, gıda sektöründe 4 kez greve gidilmiştir. Dönemin hareketlenen diğer işçi kesimi ise fırın işçileri ile belediye işçileri olarak göze çarpmaktadır. Grevlerde, bu dönem, İstanbul ağırlığını yitirmiş, Anadolu'da gerçekleşen grevler ilk kez belirgin bir üstünlük sağlamıştır. DP iktidarının otoriterleştiği 1950'li yılların sonlarına doğru işçi hareketinin de zayıfladığı görülmektedir. Bu durum işçilere ve muhalefete karşı başlatılan baskının sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Grevlerin yasaklanmadığı dönem olan 1923-1936 arasında toplam 94 grev gerçekleşmişken, grevlerin yasak olduğu 1937-1959 dönemi boyunca 51 grev gerçekleşmiştir. Çalışma koşullarının çok ağır, ücretlerin çok düşük olduğu alanlarda işçiler greve gitmekten kaçınmamıştır. 1947 sonrası dönemin grevlerinde yer yer sendikaların etkin rol oynaması grevlere örgütlü gitme yönünde bir çabaya işaret etse de bu türden grevlere devlet sert müdahalelerde bulunmuş, sendika yöneticileri mahkemelerde yargılanmıştır.

Grevlerin yaşandığı sektörlerde sendikal örgütlenmeye de yönelinmiş olması üzerinde durulması gereken bir başka önemli olgu olmaktadır. Çalışma koşullarının kötülüğü işçileri örgütlenemeye ve eylemlere zorlamakta ve bu süreç, işçi sınıfının oluşumu üzerinde etkili olmaktadır.

Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemi karşılaştırıldığında, 1950'li yılların sonunda işçi sınıfının Osmanlı dönemine göre hem nicelik hem de nitelik açısından önemli gelişmeler kaydettiği ileri sürülebilir. En azından, bir önceki döneme göre hem örgütlenme, hem eylemlilik, hem de işçiliğin meslek olarak algılanması açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bir "potansiyel" güç olarak işçi sınıfının ulaştığı boyut sadece iktidarın değil, uluslararası örgütlerin de dikkatini çekmiştir. Bu iki kesim tarafından dönemin soğuk savaş politikasına uygun olarak işçi sınıfı içinde yoğun bir anti komünist kampanya sürdürülmüş, işçiler milliyetçi bir kimliğe büründürülmek istenmiştir. Milliyetçilik, işçi sınıfının sömürüsünü gizleyen bir olgu niteliğine bürünmüş; dönem boyunca emeğin sömürüsü ise sermaye birikimine katkıda bulunan en önemli faktörlerden biri olmuştur. Toplu pazarlık ve grev hakkından yoksun bir sendikal oluşumu bile önemseyen, bu örgütlere tutunmaya çalışan işçi sınıfı tüm eksik ve zaaflarına rağmen bir sonraki dönem için bir deneyim biriktirmiş görünmektedir.

Tablo 1: 1923-1960 Döneminde Meydana Gelen Grevler

Yıllar	Gıda	Ulaşım	Maden	Doku-ma	Basın	Ağaç	Haber-leşme	Ardiye Antrepo	Metal	Genel İşler	İnşaat	Çimen-to	Diğer	Top-lam
1923	4	4	3	3	1			2					1	18
1924	3	4		1			1		2					11
1925	3	2	1				3			1				10
1926		2						1						3
1927	2	4						1						7
1928	1	3		1					2					7
1929	2	2			1			2						7
1930	2							2						4
1931	3			1	1			1						6
932*	3	1		1										5
1933		1	1											2
1934				1										1
1935	2	1		2				1						6
1936	2			4		1								7
1937														
1938		1						2						3
1939								1						1
1940								1						1
1941														
1942														
1943														
1944								1						1
1945														
1946		1						3			1			5
1947	1							1						2
1948										1				1
1949														
1950			1	1				1						3
1951								1						1
1952	1	1		1				2		1	3			9
1953	1			1								1		3
1954		2		1	1			2		1				7
1955		1		2				1			1		1	6
1956	1										2			3
1957	1										1			2
1958								1						1
1959				1								1		2
1923/ 1959	**32**	**30**	**8**	**19**	**4**	**1**	**4**	**27**	**4**	**4**	**8**	**2**	**2**	**145**

Kaynak: Cumhuriyet, Vatan, Zafer, Akşam, Son Posta, Haber, Yeni Asır, Hizmet, Vakit, Hakimiyeti Milliye, Milliyet, Ulus, Açıksöz gazeteleri; Ş. GÜZEL, Türkiye İşçi Hareketi 1908-1984, İstanbul, 1996; O. SENCER, Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı), İstanbul, 1969; TİB, Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1976; M. TUNÇAY, Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936); R.P Korniyenko, "Türkiye'de İşçi Hareketleri 1923-1939", Sosyalist Parti İçin Teori-Pratik Birliği, Sayı: 2, Şubat 1971.

* Komiyenko'nun, Komünist Enternsyonali İcra Komitesi 13. Toplantısı'na dayanarak 1932 yılının ilk yarısında İstanbul'da meydana geldiğini belirttiği, ama sektörel dağılımını bilmediğimiz 18 greve bu tabloda yer verilmemiştir.

Tablo2: Kamu ve Özel İmalat Sanayiinde Mark-up (kârlılık) ve Ücret/Katma Değer Oranları

Yıl	Özel'de Mark-up (%)	Kamu'da Mark-up (%)	Özel'de Ücret/Katma Değer (%)	Kamu'da Ücret/Katma Değer(%)
1950	23,74	44,88	31,75	32,70
1951	22,69	45,28	32,34	31,34
1952	24,80	62,18	33,17	26,34
1953	28,58	57,19	31,10	29,03
1954	28,72	47,89	30,86	31,90
1955	27,88	46,55	30,20	30,54
1956	29,24	38,57	29,66	34,45
1957	30,74	42,88	29,24	32,91
1958	31,05	41,62	31,19	31,05
1959	27,22	56,16	33,43	25,21
1960	24,87	62,35	35,59	23,75

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1998, Ankara, 2001.
Not: 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerleri

Kaynaklar

Affaires Etrangeres (1850) Correspondance Commerciale, *Damas*, 3.

Affaires Etrangeres (1893) Correspondance Commerciale, *Tarsous*, 3.

Akkaya, Y (1991) "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 136.

Akkaya, Y (1996) "Bursa'da İşçi Hareketi ve Sendikacılık", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt 1.

Akkaya, Y (1997) "Çukurova'da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri (1923-1960)", *Kebikeç*, 5.

Akkaya, Y (1998) "İstanbul'da İşçi Hareketleri" *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt 2.

Augustinos, G. (1997) *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evci, Ankara: Ayraç Yayınları.

Başgil, Ali Fuat (1936) *Türk İşçi Hukukuna Giriş*, Ankara.

Bayur, Y. H. (1983) *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt III, Kısım 4, Ankara.

Benoraya, A. (1910) "Die Türkische Gewershaftsbewegung", *Sozialistiche Monatshefte*, II, Yıl: 14, Cilt 2, No 16-17

Binachi, R. (1984) *Interest Groups and Political Developlment in Turkey*, Princeton.

Centel, T. (1982) "Atatürk Döneminin Çalışma Politikası" *İÜ HF Mecmuası, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, Sayı: 1-4.

CHF, (1931a) *CHF Nizamnamesi ve Programı*, Ankara.

CHF, (1931b) *Üçüncü Büyük Kongre: 10-18 Mayıs 1931 Zabıtları*, İstanbul.

CHF, (1933) *Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliğinin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı*, Cilt 1, Ankara.

CHP (1935a) *Genel Sekreter R. Peker'in Söylevleri*, Ankara.

CHP (1935b) *CHP Programı*, Ankara.

CHP (1935c) *İzmir İşçi-Esnaf Birliği Bürosu*, Genel Büro Yayını, sayı 1.

CHP (1938) *Türkiye Cumhuriyeti'nin 15. Yılı*, Ankara.

Çalışma Bakanlığı (1978) *Çalışma Dergisi*, Ekim.

Çalışma Vekaleti (1956) *Çalışma Vekaleti Dergisi*, Cilt: 4, sayı: 3.

Çatma, E. (1998) *Asker İşçiler*, İstanbul: Ceylan Yayıncılık.

DİE, (1969) *1927 Sanayi Sayımı*, Ankara.

DİE, (1973) *Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Gelişmesinin 50. Yılı*, Ankara.

Eldem, V. (1970) *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayınları.

Erişçi, L. (1951) *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet olarak),* Kutulmuş Basımevi.

Gülmez, M. (1991) *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi),* Ankara: TODAİE Yayını.

Gülmez, M. (1995) *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, Ankara.

Gülsoy, U. (1994) *Hicaz Demiryolu,* İstanbul: Eren Yay.

Güzel, M. Ş. (1993) *Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler),* İstanbul.

Güzel, M.Ş. (1981) "1845 Tarihli Polis Nizamı Sansür, Tatil-i Mesalih, Toplantı, Ziham ve Cemiyetler", *Süreç,* 8.

Güzel, M.Ş. (1996) *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984),* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Işıklı, A. (1990) *Sendikacılık ve Siyaset*, Ankara: İmge Kitabevi.

Işıklı, A. (1992) "Ücretli Emek ve Sendikalaşma" I.C. Schick-E.H. Tonak (der.), *Geçis Sürecinde Türkiye*, İstanbul.

Karakışla, Y.S., (1998) "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", in D. Quataert-E.J. Zürcher, (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* içinde, Ankara: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç. (1982) *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929),* Ankara: Yurt yayınları.

Keyder, Ç. (1992) "Türkiye'de Demokrasinin Ekonomi Politiği", I.C. Schick-E.H. Tonak (der.), *Geçis Sürecinde Türkiye* içinde, İstanbul.

Koç, Y (1986) *Türk-İş Neden Böyle? Nasıl Değişecek?,* İstanbul: Alan Yayıncılık.

Kök, M. (1977) "Bitmeyen Kavgada Sefalet Ücreti", *Yürüyüş,* Sayı: 131.

Küçük, Y. (1985b) *Türkiye Üzerine Tezler 1(1908-1978),* 4. Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Makal, A. (1997) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, Ankara: İmge

Makal, A. (1999) *Türkiye'de Tek Parti Döneminde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Kitabevi.

Ministere du Commerce, de l'Industrie et des Colonies, (1893) *Turquie d'Asie, Situation Commerciale de Mersina en 1892*, Paris.

Montreuil, J. (1947) *Histoire du Mouvement Ouvrier en France (des origines a nos jours)*, Paris: Aubier, Editions Montaigne.

Moore, L. S. (1995) "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", in C. R. Johnson (der.), *İstanbul 1920*, çev. S. Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını.

Onur, A. (1953) *Türkiye Demiryolları Tarihi (1860-1953)*, İstanbul: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayını.

Quataert, D. (1987) *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi*, Ankara: Yurt.

Quataert, D. (1999) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim.

Quataert, D., Zürcher, E.J. (1998) (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Ankara: İletişim Yayınları.

Recep (Peker), (1931) *CHF Programının İzahı*, Ankara.

Recep (Peker), (1984) *İnkılap Dersleri*, İstanbul.

Savran, S. (1992) *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (Cilt 1:1919-1980)*, İstanbul.

Saymen, F.H. (1954) *Türk İş Hukuku*, İstanbul.

Sencer, O. (1969) *Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı)*, İstanbul: Habora Kitabevi.

Sülker, K. (1968) *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Sülker, K. (1976) *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, İstanbul: Gözlem Yayınları.

Sülker, K. (1987) *Türkiye Sendikacılık Tarihi 1*, İstanbul: Bilim Kitabevi Yayını.

Talas, C. (1992) *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Ankara.

TBMM, (1936) *Zabıt Ceridesi*, Cilt 12, Beşinci Devre, İçtima 1.

TBMM, (1947) *Tutanak Dergisi*, C. 4.

Tezel, Y. S. (1982) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara.

TİB, (1976) *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

Toprak, Z. (1982) *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1912)*, Ankara.

Toprak, Z. (1986) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi", *1885-1995 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir*, (İzmir Ticaret Odası Sempozyumu) İzmir.

Toprak, Z. (1995) *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul.

Tunçay, M. (1967) *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, Ankara.

Türk-İş, (1953) *İkinci Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu*.

Türk-İş, (1965) *Amerikan İşçi Hareketinin Tetkiki*, Ankara.

Vatter, S. (1998) "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", in D. Quataert-E.J. Zürcher, (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Ankara: İletişim Yayınları.

Praksis (5) 2002, 177-197

Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi *

MUHARREM TÜNAY

Çeviri: Nazım Güveloğlu-Demet Dinler

Giriş

Türkiye'nin süregelen ekonomik ve siyâsi sıkıntıları 1980'den sonra çeşitli faktörlerin etkisiyle önemli ölçüde yoğunlaştı. İhracata dayalı kalkınma stratejisine kayış, hukuk ve düzenin yeniden yapılandırılması, giderek daha da kötüleşen gelir dağılımı, yeni tür bir bireyciliğin ortaya çıkışı ve hepsinden öte, yeni sağ hareketinin oluşumu, yeni bir dengenin oluşumuna götüren gelişmeler arasında en çok göze çarpanlardır. Bir yandan, IMF tarafından yönlendirilen politikalar Türkiye'nin dünya kapitalist sistemine entegrasyonunu güvence altına alırken; öte yandan, ideolojik konumlanışı ve özgül stratejileriyle Reaganizm ve Thatcherizme büyük benzerlikler gösteren bir yeni sağ ittifak oluşmuştur.

Bu benzerlikte şaşırtıcı olan yan, bu ülkeler arasında toplumsal yapılar açısından büyük farklılıklar bulunmasına karşın aşağı yukarı aynı ekonomik ve siyasi politikaların yeni sağcı ideolojik çerçevede uygulanmasıdır. Bu çalışmada göstermeye çalışacağım üzere, Türkiye'deki yeni sağ, ideolojik

* Tünay, M. (1993), "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony", Eralp, A. Tünay, M. ve Yesilada, B. (der.), *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey,* London: Praeger.

çekim merkezinde çeşitli geleneksel öğeleri elbette barındırmaktadır. Fakat aynı zamanda devletçilik-karşıtlığı, özelleştirme, iki-toplum projesi, liberal-rekabetçi bir bireycilik ve açıkça çelişkin bir biçimde İslami kapitalist serbest girişim gibi yeni unsurları da ulusal-popüler gündeminin içine yerleştirmiştir. Öte yandan, yalnızca bu ideolojik çerçevenin öğeleri arasında değil, yeni sağın toplumsal dönüşüm girişimiyle toplumdaki güç dengesi arasında da konuyu basitleştiren yaklaşımların kuramsal başarısızlığına yol olacak pek çok uyumsuzluk (tutarsızlık) bulunmaktadır. Sonuç olarak, bu yazının temel amacı; yapısı, ideolojisi ve hegemonya girişimi çerçevesinde Türk yeni sağını incelemektir.

Bu yazıda, Türkiye'deki durumu, böyle karmaşık bir olguyu birbirinden çok farklı ideolojiler çerçevesinde sorgulamak neredeyse imkânsız olduğu için, günümüzde Gramscici geleneği takip eden literatürün geliştirdiği belirli kavramlar yardımıyla değerlendirmek istiyorum. Böyle bir değerlendirmeyi yapmak ise, Gramscici anlamda hegemonya, ideoloji, hegemonya projeleri, birikim stratejisi ve pasif devrim gibi çok önemli kavramların yeniden incelenmesini gerektirir. Fakat bu kavramlardan bazıları, örneğin hegemonya ve ideoloji; tam olarak net olmayan kuramsal kategorilerdir; bu yüzden özgül bir durumun incelemesinde kullanışlı hale getirilebilmeleri için bu kavramların üzerinde çalışılması gerekir. Pek çok düşünürü, Batı dünyası siyasetini çalışmak amacıyla bu kavramları tekrar gözden geçirmeye iten şey, öncelikli olarak, Gramscici düşüncenin bu karmaşıklığıdır. Bundan başka, özellikle ABD ve İngiltere'de yeni sağ hareketlerin yükselişi siyasi analize yönelik daha önceki anlama biçimlerimizi yeniden gözden geçirmemize neden olmuştur.

O halde, yaşamının büyük bölümünü toplumdaki güç dengesi ve Batılı egemen sınıfların ideolojik ve hegemonik başarıları üzerine çalışmaya ayırmış "üstyapı teorisyeni Gramsci"yi yeniden gözden geçirmek için iyi nedenlerimiz var demektir. Bununla birlikte, kanımca bu kuramsal yaklaşımı gelişmiş kapitalist ülkelerle sınırlandırmanın bir gereği yoktur. Ne de olsa, Türkiye gibi bir ülke, Gramsci'nin siyâsi analizinde merkezi bir yer kaplayan "Risorgimento" İtalya'sından belki de çok daha gelişmiş bir ülke durumundadır. Yazının daha ileriki bir kısmında Türk yeni sağının yükselişini ve özelliklerini inceleyeceğim. Bu yeni sağ, 1980 askeri darbesinden sonra açıkça yeni bir hegemonya kurmaya kalkışmıştır. Bu girişim yalnızca iktidarı ele geçirmeyi merkezine almamış, aynı zamanda kimi önemli hegemonya alanlarını zaptetmeye dek uzanmıştır. Bu hegemonya alanları arasında, eğitim, dinî davranış, bireysellik, medya ve hepsinden öte sermaye ve emek arasındaki sömürü ilişkisinin yeniden inşa edilmesini saymak mümkündür. Yeni sağ, bir şekilde, sivil toplum içinde yeni bir kollektif irade yaratarak siyâsi iktidarını ve temelde devleti güçlendirmek için mücadele etmiştir. Altı çizilmesi gereken bir başka nokta ise aynı hareketin, Thatcherci bir biçim

içinde kalarak projelerini başarıyla sonuçlandırmış olmasıdır. Bu durum, yalnızca, Türkiye'nin dünya kapitalist sistemine giderek daha da fazla entegre oluşunun önemli bir veçhesini açığa çıkarmakla kalmaz; aynı zamanda hem iç faktörlerle hem de gelişmiş kapitalist merkezler tarafından dayatılan işbölümünce belirlenen birikim stratejisiyle uyum içindedir. Sonuç olarak, bu karmaşık olgu, ülkenin 1980 sonrası tarihinin bir anlatısından öteye giden belli bir soyutlama düzeyinde ele alınmalıdır.

İlgili Kavramların Gözden Geçirilmesi

Bu bölüm, Gramsci'nin yazdıklarını ve Gramscici düşünce sistemini geliştirmeyi ve somutlaştırmayı amaçlayan pek çok yeni çalışmayı incelemektedir. Bu düşünce sistemi, hem Gramsci'nin çalışmaları hem de daha açıklayıcı kuramsal kategorilerin yeni formülasyonları aracılığıyla, Reaganizmi ve özellikle Thatcherizmi anlamamıza çok önemli katkılarda bulunmuştur. En üst soyutlama düzeyinde hegemonya ve ideoloji, en geniş ve en merkezî kavramlar olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca, hegemonya, baskı ve fiziki güce karşı rızayla özdeşleştirilebilir.[1] Başka bir deyişle hegemonya, kolektif bir irade ya da genel bir çıkar yaratma yoluyla tüm diğer sınıf ve grupların çıkarlarını hegemonik sınıfın çıkarlarına eklemlemek suretiyle egemen olma anlamına gelir. Eklemleme süreci çeşitli kültürel kurumlar aracılığıyla gerçekleşir. Bu kurumlar arasında eğitim, mimari, medya ve değer sistemlerini –ki bu sonuncusu cadde isimlerini bile kapsar– sıralamak mümkündür (Mouffe, 1979: 187).

Bu yüzden hegemonya yalnızca egemen sınıf kesimleri arasında siyasi bir ittifakın ya da birliğin kurulması değil; aynı zamanda egemen sınıfın ya da onun bir kesiminin tâbi sınıflar ya da gruplar üzerindeki ahlâki ve entelektüel liderliğidir. Bu bakımdan hegemonya, toplum içindeki kısmî çıkarların entegrasyonu, asimile edilmesi, eklemlenmesi ve kimi zaman da nötralize edilmesi süreçlerini içeren pedagojik bir ilişkidir. Yalnızca bu yolla hegemonik bir sınıf kendisini "ulusallaştırabilir" ve böylece gücünü hükümet kurumlarının ele geçirilmesi ve özgül sınıf çıkarlarının dayatılmasının ötesine geçirebilir. Hegemonyanın merkezinde ise "ekonomik etkinliğin belirleyici çekirdeğinde" (Mouffe, 1979: 10) vücut bulan hâkimiyet ilişkisi yer alır. Böylece, altyapı ve üstyapının birliği ve anlamlı bir tarihsel bloğun oluşumu (Jessop, 1983: 92) ekonomik hegemonyayı ekonomik egemenlikten ayırır; zira egemenlik sermayenin belli bir fraksiyonunun ekonomik-korporatif

[1] Hegemonya kavramı üzerine oldukça zengin bir literatür bulunmaktadır. Burada yalnızca bazı örnekleyici çalışmaları sunuyorum: bkz. (Gramsci 1973; Mouffe, 1979; Entwistle, 1979; Jessop vd., 1985; Habermas, 1979; Hall, 1985).

çıkarlarının* diğer fraksiyonlara zorla kabul ettirilmesinden ibaretken, hegemonya; farklı çıkarların, önderlik eden grubun çıkarlarına eklemlenmesi anlamına gelir. Bence bu türden bir yaklaşım yanıltıcıdır; çünkü hegemonya kavramı zorunlu olarak ekonomik, siyasi ve kültürel düzeyler arasındaki birliğin oluşturulmasıyla beraber ekonomik egemenliğe bağlıdır.[2]

Hegemonyanın alabileceği iki biçim vardır: pasif devrim ve kapsayıcı hegemonya.** Pasif devrim söz konusu olduğunda (bu kavram için bkz. Gramsci, 1973: 106-114; Mouffe, 1979: 11-13; Jessop, 1983: 105 ve Jessop vd., 1984: 36) bir kitle hareketliliği gerekli değildir. Yeni bir hegemonya tâbi sınıfların ve grupların çıkarlarının, siyasi etkinliklerinin ve ideolojik mücadelelerinin bastırılması ya da nötralize edilmesi temelinde kurulur. Burada, egemen sınıf için önemli olan nokta, başka çıkarları kendininkine eklemleyerek ya da istikrarlı bir denge kurma uğruna kısa vadeli ekonomik-korporatif çıkarlarını feda ederek yeni bir kolektif iradenin yaratılması değil; daha çok, tüm muhalif kuvvetlerin siyasi girişimlerinin baştan etkisizleştirilmesidir. Öyleyse, egemen sınıf için en önemli olan şey, kendi ideolojik gelişimi doğrultusunda yalnızca toplumun kilit kesimlerini harekete geçirmektir. Açıkça görülmektedir ki pasif devrim uç bir biçimdir ve aslında, hegemonya kavramsallaştırılmasına uygun olmayan bir durumu ifade eder; çünkü, sivil toplumun bir bütün olarak içerilmesinden çok, doğrudan siyasal eylem ve egemen sınıfın kesimleri arasında gerçekleşen belirli bir entegrasyon düzeyi üzerine kurulmuştur.

Öte yandan kapsayıcı hegemonya tüm sınıf farklılıklarını ulus çapında çözer ve toplumda az çok bir uzlaşma yaratmayı başarır. Hegemonik sınıf hegemonyanın bu biçimini, bir "ulusal-popüler irade"nin yaratılmasının yolunu açmak üzere popüler sınıfların çıkarlarını benimsemek yoluyla kurar (Jessop, 1983: 101). Kapsayıcı hegemonyada tâbi güçlerin özgül talepleri ne bastırılır ne de bunların bağımsız gelişmelerini engellemek amacıyla nötralize edilir; bunun yerine bu talepler her talebin özünü karşılayabilecek bir organik bütünlük içinde eritilir. Bu, tüm toplumu önceden belirlenmiş bir hedefe doğru ilerleten etkin bir uzlaşmadır ve daha düşük bir soyutlama düzeyinde söylenecek olursa, yeni bir ortakduyu yaratır ya da eskisine ait öğelerin yeniden eklemlenmesini ve düzenlenmesini sağlar. Bununla birlikte,

---

Ekonomik-korporatif çıkar diye çevirdiğimiz *economic-corporate interests* kavramının aslında Gramscici bir çerçevede bir temsiliyet vurgusu da içerdiğini hatırlatmak uygun olacaktır. Yani sözkonusu olan ekonomik temelde temsil edilen çıkarlardır (ç.n).

[2] Burada sadece bu çalışmanın amacına uygun belirli kavram ve tartışmalara odaklanmaya niyetliyim. Ancak Gramsci'nin, ekonomik davranış biçimiyle, hegemonyanın uygulandığı alan olan sivil toplumu eşitlediğini hatırlatmak gerekiyor. Bkz (Gramsci, 1973: 208-209)

Kapsayıcı hegemonya *expansive hegemony* yerine kullanılmıştır. Her ne kadar *expansive* yayılmaci anlamina gelse de Gramsci'nin kastettigi, hegemonyanın tüm toplumu kapsayabildiği, içerdiği biçimdir (ç.n).

Gramsci, hegemonyanın bu biçiminin sıkça bazı riskler ve sorunlarla karşı karşıya kaldığını; zira bu biçimin, temelini hegemonik sınıfın sömürü ilişkisinden aldığını belirtir. Bunun sonucunda, bu hegemonya biçimi, genellikle zora ya da darbeler gibi tamamen polisiye önlemlere başvurulmasıyla sonuçlanır (Gramsci, 1973: 60-61).

O halde, bu bağlamda ideolojinin rolü nedir? Gramsci'ye göre ideoloji, maddi bir temele dayanan eyleme ya da toplumsal pratiğe yönelik bir dünya görüşüdür (Mouffe, 1979: 186). Başka bir deyişle, toplumsal bir blok tarafından organize edilen ve bu toplumsal bloğa bağlı olan bir yaşam biçimidir; fakat bireyin gündelik pratiği ya da sağduyusu kendi yaratıcılığından kaynaklanmaz; çünkü bu gündelik pratik mutlaka toplumsal bir kolektivitenin – yani toplumsal sınıfın– daha yüksek yaşam felsefelerine bağlıdır. Birey, yalnızca bu süreçte bir tür bilinç sahibi olur. Bununla birlikte ideolojinin öğeleri sınıfsal karakterlerini kendiliğinden ya da üretim ilişkilerine birebir karşılık gelecek biçimde almaz. Bu, temel bir sınıfın (ayırt edici özelliklerinin) damgasını taşıyan bir ideolojik sistemi oluşturan pek çok gruba ait değerlerin eklemlenmesiyle olur. O halde, hegemonik bir sistemde ideolojinin rolü, belli bir sınıfın siyâsi ve toplumsal hegemonyasını garanti altına alabilmek amacıyla farklı dünya görüşlerini ve değer sistemlerini bir çimento vazifesi görürcesine birleştirmektir (Mouffe, 1979: 191-3). Bu birleştirme yalnızca, tâbi grupların ve sınıfların çıkarlarını hegemonik sınıfın çıkarına eklemlemeye değil, aynı zamanda hegemonik sınıf kesimleri arasındaki birliğin korunmasına da yarar. Eğer hegemonya, hükümet etme gücünün tekel altına alınmasından öte sivil toplumun tamamını kuşatan bir egemenlik aracı ise, ideoloji de bu egemenliğin en önemli arabulucusu ve hatta garantörüdür. Ayrıca ideoloji olmadan sistemin kendini yeniden üretmesi pek mümkün değildir. Mouffe'un da ifade ettiği gibi:

> Entellektüel ve ahlâki reformun önemi, temel bir sınıfın hegemonyasının bir "kollektif irade" yaratılmasına dayandığı gerçeğinde yatar. Bu kollektif irade, temelini, birleştirici bir ilke olarak işlev gören belli bir dünya görüşünden alır ve hegemonyaya sahip olan sınıf ve onun müttefikleri bu kolektif irade içerisinde bir "kolektif insan" oluşturmak üzere birleşirler. O halde yeni bir hegemonyanın yaratılması, eski ideolojik alanın dönüşümü ve yeni bir dünya görüşünün yaratılması anlamına gelir. Bu dünya görüşü ise yeni bir kolektif irade için birleştirici bir ilke işlevini üstlenecektir. Bu, Gramsci'nin "entellektüel ve ahlâki reform" terimiyle işaret ettiği ideolojik dönüşüm sürecidir (1979: 191).

Bu değerlendirmeler hâlâ çok soyuttur ve çeşitli olayların çözümlenmesinde kullanılmaları için daha işlerlikli ve somut hale getirilmelidir. Jessop, Gramscici düşünce çizgisinde bu ihtiyacı yerine getirebilecek iki faydalı

kavram geliştirmiştir. Bu kavramlardan birincisi "hegemonya projesi"dir; ki bu, hegemonik sınıfın ahlâki ve entelektüel önderliğini yürütebilmesi için bir önkoşuldur. Başka bir deyişle, toplum içindeki kısmi çıkarların en azından çoğunluğunu belirli bir hedef etrafında kaynaştıran, ulus çapında bir projedir.

Soyut terimlerle ifade edildiğinde, genel çıkarın herhangi bir tanımına karşıtlık oluşturabilecek kısmi çıkarlar, potansiyel olarak sonsuz sayıda olabileceği için, kısmî çıkarlarla genel çıkar arasındaki çatışma uzlaşmazdır. Yine de, hegemonik önderliğin bu çatışmayı daha az soyut bir düzlemde belli siyasi, entelektüel ve ahlâki pratikler aracılığıyla çözmesi gerekir. Bu ise somut ve ulusal-popüler bir eylem programına yönelik desteğin harekete geçirilmesini içerir. Söz konusu eylem programı, hegemonik sınıfın (ya da kesimin) uzun vadeli çıkarlarının açık ya da gizli bir biçimde lehine olan hedeflerin peşindeki bir genel çıkarı ve bu programla uyumlu belirli ekonomik-korporatif çıkarları öne çıkarır. Jessop'a göre (1983: 100 ve Hall, 1985: 118) hegemonya projeleri askeri başarıyı, toplumsal reformu, siyasal istikrarı ya da ahlâki yenilenmeyi içerebilir. Hegemonya projelerinin içerdiği bu öğelerin her biri popüler grupları belli bir amaca yönelik olarak harekete geçirme yetisine sahiptir; ki bu da, esasen açıkça ortada olan çelişkilerin üstünü örterek, hegemonik sınıfın çıkarına olan bir durum yaratır.

Jessop'un ikinci kavramı ise "özgül bir ekonomik büyüme modelini tanımlayan" (1983: 191) birikim stratejisidir. Bu strateji, genel olarak sermayenin belli bir kesimi tarafından desteklenir; fakat başarılı olabilmesi için sermayenin diğer kesimlerinin çıkarlarını da bir araya getirebilmeli ya da başka bir deyişle, sermaye döngüsünün düzgün bir biçimde işleyebilmesini güvence altına almalıdır. Bu, sermayenin çeşitli kesimleri arasındaki rekabeti ortadan kaldırmaz, aksine, belirli bir birikim biçimini oluşturmak üzere bu kesimler kendi aralarında rekabet ederler. Tıpkı hegemonya projesinin kısmi çıkarları hegemonik sınıfın çıkarlarıyla birleştirmesi gibi, birikim stratejisi de sermayenin tüm kesimlerinin kolektif iradesini ya da genel çıkarını yaratır ve bu da elbette belli bir kesimin egemenliği altında gerçekleşir. Son olarak, birikim biçimleri Fordizmden Keynesçiliğe kadar uzanan bir çeşitlilik gösterebilir (Jessop, 1983: 94). Bu resmi tamamlamak için, halihazırda kurulmuş bulunan hegemonyanın belli bir noktada krizle karşı karşıya gelebileceğini belirtmeliyim. Başka bir deyişle, sorun yalnızca hegemonyanın belli bir sınıf tarafından yerleştirilmesi değil, aynı zamanda, bir otorite krizine neden olabilecek bir biçimde onun çöküşüdür de. Bu çöküş zorunlu olarak bir otorite krizine neden olur. Gramsci böyle bir hegemonya krizinin doğasını ve koşullarını şu şekilde tanımlar:

> Hegemonya krizinin içeriği yöneten sınıfın hegemonyasının krizi olması bağlamında her ülkede aynı olmakla beraber, kriz süreci ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Bu kriz, ya yönetilen sınıfın, uğruna

> geniş kitlelerin rızasını talep ederek veya zorla alarak girişildiği siyâsi bir olayda (örneğin savaşta) başarısız olması sonucunda ya da geniş kitlelerin siyâa pasiflik durumundan aniden kesin bir etkinlik durumuna geçerek bazı talepler öne sürmesi ve organik bir biçimde formüle edilmemiş de olsalar bu taleplerin bir devrimle sonuçlanmasıyla gerçekleşir. Bir otorite krizinden söz ediliyorsa bu, tam olarak bir hegemonya krizi ya da devletin genel bir krizidir (1973: 210).

Her ne kadar yukarıda sunulan teorik çerçeveyi kullanan yazarlar arasında bir uzlaşma yoksa da bu çerçeve, bir süredir ABD ve İngiltere'deki yeni sağ hareketlerin çözümlemesinde kullanılmaktadır.[3] Özellikle İngiltere örneğinde, Thatcherizm, iki toplumlu hegemonya projesini yürüten bir pasif devrim olarak gösterilmiştir. Bu, ulusal-popüler bir uzlaşmanın var olmadığı ve bu yüzden de popüler grupların çıkarlarını birleştiren bir kapsayıcı hegemonyanın da var olamayacağı anlamına gelir. Gerçekte olan, daha çok, bu grupların çıkarlarının kitlesel siyâsi propaganda altında nötralize edilmesi ve bastırılmasıdır. Yeni sağ, toplumu iki parçaya böler. Bunlardan biri – sendikalar, işsizler, özürlüler, emekliler, vb– Keynesçi sosyal devletin nimetlerinden yoksun bırakılmış ve maaş kesintileri, siyasi baskı ve bunun gibi başka şeylere maruz bırakılmıştır. Devletçilik-karşıtlığı ya da "gelecekteki kazançlar şimdiki güçlüklerin sonucu olacaktır" (Jessop vd., 1984: 47) gibi retorik temalar yeni sağın, devletçilik, sosyalizm ve refah politikalarıyla özdeşleştirilen sosyal demokrasiyi kuşatmaya dair üstü kapalı tavrını güçlendirir (Hall, 1979: 18 ve 1984: 54). Bu bağlamda öngörülen ithalat merkezli birikim stratejisi tekstil ve inşaat sektörlerini zayıflatırken, petrol, iletişim, tarım, finans ve elektrik mühendisliği gibi sektörlerin lehine sonuçlar doğurur. Ne var ki bu post-Fordist model, kapitalizmin krizine bir çare olacak gibi görünmemektedir.

Hem ABD hem de İngiltere'deki yeni sağ ideolojisi, devletçilik karşıtlığı, serbest rekabet piyasaları, üretkenlik ve yalnızca iki toplumdan birini kayıran seçici refah politikaları gibi neoliberal öğelerin yanında, aileyi yüceltme, köktendincilik, ahlâki yenilenme, ırk ayrımcılığı ve antikomünizm gibi eski öğeleri de barındırır (Davis, 1981: 12-19 ve Jessop vd., 1984: 51). Bununla birlikte, bu öğeler öyle bir şekilde birleşirler ki, çelişkin olan eski öğeler yeni ideolojik ilkelere eklemlenir ya da yeni durumu ifade edebilmeleri için arıtılır. Örneğin, güçlü ve merkezileştirilmiş bir devletin taraftarı olmak piyasa

[3] Thatcherizm ve Reaganizme dair analiz ve tartışmalarla ilgili seçilmiş çalışmalar şunlardır: (Jessop vd 1984; 1985; 1987), (Bulpitt, 1986), (Gamble, 1985), (Leonard, 1979), (Leys, 1985), (Wolfe, 1981), (Friedrich, 1955), (Hall, 1979; 1984; 1985), (Davis, 1981; 1985; 1987). Ekonomik kriz ve yeni sağın yükselişi arasındaki ilişki için bkz. (Habermas, 1979; Therborn, 1985; O'Connor, 1981; Bleaney, 1985; ve Arrighi, 1978).

ekonomisinin rahatça işleyebilmesi için bir emniyet kemeri olarak sunulur. Üstelik, işçi sınıfı içinde bölünmeler yaratmayı, kalifiye işçilere ayrıcalık tanımayı amaçlayan liberal ilke, üretken olanı ödüllendirmek ve üretken olmayanları ve disiplinsizleri dize getirmek adına sendikalara karşı misilleme yapılmasını haklı çıkarmayı şimdiye kadar başarmıştır. (Leonard, 1979: 10-11; Gamble, 1985: 23 ve Jessop vd., 1987: 105).

Gramscici düşünce çizgisinde geliştirilmiş bulunan kavramsal çerçeve, oldukça karmaşık bir olgu olan yeni sağı; yapısı, retoriği, ideolojisi, stratejisi ve politikaları ile anlamak konusunda oldukça yardımcı olmuştur. Şu anda, en azından, yeni sağın projesinin altında yatan gerçek niyetlerin ne olduğunu tespit edebiliyoruz. Aynı şekilde kurmaya çalıştığı hegemonya biçimini ve dünya kapitalizminin krizi bağlamında hegemonya mücadelesinin hangi aşamada bulunduğunu da anlayabiliyoruz. Bundan sonraki bölüm, Türkiye'de son dönemde yaşanan gelişmeleri ve yeni sağ hareketinin yükselişini incelemek amacıyla bu kuramsal çerçevenin analitik araçlarını kullanmaktadır. Bununla birlikte Türkiye ilk etapta Batılı kapitalist ülkelerle karşılaştırılamaz; zira tarihleri, ulusal özellikleri ve kapitalist gelişimlerinin derecesi bakımından bu ülkelerle Türkiye arasında ciddi farklar vardır. Yine de, hegemonyaya yönelik yeni sağ projeleri açısından pek çok çarpıcı benzerlikler bulunmaktadır ve bu yüzden merkez ve çevre arasında daha da artan entegrasyona dikkat çeken hipotez göz ardı edilemez. Bu durum, bizi zorunlu olarak Türk yeni sağ hareketinin kuramsal bir sorgulamasına götürecektir.

Yeni Sağ ve Hegemonya Mücadelesi

Kasım 1983 genel seçimleri, ülkede süregelen hegemonya krizini ANAP'ın liderliğinde çözme yolunda bir kampanyayı başlatması nedeniyle, Türkiye tarihinde çok önemli bir dönemin başlangıcı olarak iz bırakmıştır. Aslında, bu krizin kökleri, hızlı bir kapitalist gelişmenin gerçekleştiği 1970'lere ve hatta 1960'lara kadar gidiyordu. Bu gelişme ise, büyük toplumsal dönüşümlere neden oldu ve kapitalist üretim biçimine içkin olan yapısal çelişkileri açığa çıkardı.

Milyonlarca tarım üreticisinin üretim alanlarından ayrılıp kentlere ve sanayi bölgelerine doğru kitlesel olarak göç etmesiyle sonuçlanan tarım toplumundan yarı-sanayileşmiş topluma geçiş süreci 1980'lere gelindiğinde çoktan tamamlanmıştı. Aşırı derecede düşük ücret düzeyi, işsizlik sorunları ve emeğin örgütsüz durumu bu sektörün çoğunluğunu hızla yoksullaştırdı. Ayrıca, kapitalist gelişmenin sonucunda kırsal bölgelerde ortaya çıkan toplumsal tabakalaşma süreçleri tarımdaki geleneksel ekonomik örgütlenme biçimlerinin çözülmesini hızlandırdı ve bu da; değerler sistemi, toplumsal

davranışlar ve siyasal yönelimler açısından büyük bir toplumsal hoşnutsuzluğa yol açtı (Tünay, 1978). Kemalist dönemde kontrol altında tutulan ve örgütlü bir hareket durumuna gelmesine asla izin verilmeyen İslam, 1960'ların hızlı toplumsal dönüşümlerine karşı verilen yeni bir tepki biçimi olarak ortaya çıktı. Fakat, bazı siyasal partilerin yalnızca seçmen tabanlarını genişletmek için dinsel inançları maniple etmesinin ötesinde, İslamın bu dönemde siyasi bir güç durumuna geldiğini söylemek de olanaklı değildi. Bir başka deyişle, İslam, ne sivil toplumdaki hegemonyayı sağlamlaştıran ideolojik bir çimento vazifesi görüyordu ne de, burjuvazinin egemenliğine karşı muhalefetin öncüsüydü. İslam, yalnızca kapitalizmin gelişmesine yönelik tepkiyi simgelerken, paradoksal bir biçimde burjuva siyasal partilerce halkın desteğini korumak için manipüle ediliyordu.

Burjuvazinin toplumdaki konumuna gelince; bu sınıf 1960'larda Batı türü hayat tarzını ve burjuva dünya görüşünü geliştirmeye çalışmıştı, fakat henüz geleneksel dayanışmacılık ve buna uyan toplumsal davranış kalıplarının yerine rekabetçi bireyciliği geçirecek kapasitede değildi. Burjuvazinin hegemonya projesi, bütün sınıf temelli sorunları ve hareketleri reddediyordu; fakat siyasi yönelimleri ve örgütlenmesi sonraki dönemlere göre daha demokratikti. Bununla birlikte, bu tek toplum projesi 1970'lerin ortalarına kadar kendini kesinlikle bir ideoloji olarak milliyetçilikle özdeşleştirmiyordu; daha doğrusu, Türk solu, milliyetçiliği anti-emperyalizmle eşanlamlı hale getirerek tekeline almıştı. Bu çerçevede, anti-emperyalizm özellikle Türkiye'yi Marshall Planı'ndan bu yana aşamalı olarak bağımlı duruma getiren Amerikan emperyalizmini hedef alıyordu. Türkiye'nin dünya kapitalist sistemiyle entegrasyonu ve montaj sanayilerinin Amerika'yla olan sıkı ticaret kanallarıyla kuruluşu, 1960'larda ithal ikameci birikim stratejisi biçimini aldı (Eralp, 1990: 222-224).

Ancak güçlü bir siyasi düzen ve sivil toplumun kontrol altına alınması burjuvazinin ekonomik egemenliğini güçlendirmeye yetmedi; çünkü muhalefet güçlerinin ilk andan itibaren örgütlenmesi bütün sistemin temellerini sarstı ve 1971 askeri darbesine yol açtı. Artan gelir dağılımı bozukluğu, hızlı ama eşitsiz gelişme süreci, hükümetlerin ittifak tekliflerinin radikal sendikalar tarafından reddedilmesi, öğrenci protestoları, kırsal kesimde artan toplumsal hoşnutsuzluk, yeni zenginlerin savurgan yaşam tarzına yönelik hoşnutsuzluklar, eski ve yeni değerlerin çelişkili ve dramatik bir şekilde bir araya gelişi ve de devrimci solun bir kesimi tarafından yürütülen parlamento mücadelesi; bunların hepsi iç içe geçerek toplumsal bir hoşnutsuzluğa dönüştü. Bu, günümüze kadar sürmüş olan hegemonya krizinin başlangıcıydı.

Burjuvazinin, alt sınıfların beklentilerini bir ulusal-popüler program etrafında birleştiren ideolojik unsurları oluşturamaması, hegemonyasını sürdürmesini

ya da yeni bir hegemonya kurmasını engelleyen siyasal ve ideolojik zayıflığının çok önemli bir nedeniydi. Sanayi sermayesi en güçlü ve önde giden kesim olarak görünüyordu; ancak ticari sermayeden sınai sermayeye geçiş henüz tamamlanmamıştı. Bu, kapitalist gelişmenin bütün aşamalarını otuz-kırk yıla sıkıştıran Bismarckçı sanayileşme yolunu (Kemp, 1976: 90-118 ve Kemp, 1978) ya da toplumsal gerilimleri yumuşatma kapasitesine sahip daha istikrarlı bir gelişme stratejisini gerektiriyordu. Bununla beraber, Türkiye'nin ekonomik gelişmesinin bağımlı kapitalist nitelikte oluşu, sürekli olarak tutarlı bir ideolojinin oluşmasına set çekiyor ve bu da hegemonya kurulmasını engelliyordu. Bir pasif devrim çabası da yalnızca kısa vadeli bir başarı kazanmıştı. Farklı toplumsal grupların ve sınıfların istemlerinin bastırılması, bütün toplumun katı siyasi baskıyla denetim altına alındığı sınırlı bir dönem haricinde başarılı olamamıştı.

1971 askeri yönetimi yeni bir hegemonya biçimi kurmaya bile çalışmadı ve kendisini yalnızca radikal sol ve silahlı örgütlerin üstesinden gelmeyi amaçlayan polisiye önlemlerle sınırladı (Yeşilada, 1988a: 345-346). 1970'lerin sonları hegemonya krizinin en önemli göstergelerinden birine tanıklık etti: siyasal sistemin çöküşü, parlamenter sistemin yozlaşması, işçi militanlığı, öğrenci ayaklanmaları, radikal sağ ve radikal sol örgütler arasındaki silahlı çatışma, sosyal demokrasinin görülmemiş yükselişi ve her şeyden önemlisi sağ kanat partilerin egemen sınıfın ekonomik-korporatif çıkarlarını temsil etmekte yetersiz kalışı. 1980 darbesinin liderlerinin daha sonradan ilan ettiklerine göre, terörizm büyük bir sorun durumuna gelmiş, ülke iç savaşın eşiğinden dönmüştü (terör eylemlerinin gerçek rakamları konusunda bkz. Yeşilada, 1980: 351).

Bununla beraber, terörizm, askerî müdahalenin karşı karşıya bulunduğu tek büyük sorun değildi. Bir yandan, ödemeler dengesi sorunları, enflasyon, emek ile sermaye arasındaki keskin çatışmalar, birikim stratejisinin tıkanması ekonomiyi derin bir krize sokmuştu; diğer yandan dönemin kaotik atmosferi içinde istikrarı sağlayacak bir siyasi çözüm bulunamamıştı. Türkiye ekonomisi, döviz bolluğuna gereksinim duyan ithâl ikameci stratejiye yöneldiğinden bu yana defalarca mali darboğazlar yaşanmış ve büyük borçlar ortaya çıkmıştı. Azalan döviz rezervlerini karşılamak için dış kredi bulmaya yönelik çeşitli girişimler, ülkenin yurtdışındaki itibar eksikliği nedeniyle başarısızlığa mahkum olmuştu.[4] Bu, hegemonya krizinin doruğuydu. Bir başka deyişle geçen on yılların yapısal çelişkilerinin ortaya serilişiydi. Gramsci, hegemonya krizinin açık göstergelerinden biri olarak egemen sınıf ile onun siyasi temsilcileri arasındaki bağın kopuşuna dikkat çekmişti; Türkiye'de benzer bir olgu bu süreçte ortaya çıktı. Sağ kanattaki siyasi parti,

[4] Yurtdışında uğranan itibar kaybı yüzünden, döviz açığını karşılamak amacıyla dış borç bulmaya yönelik çeşitli girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

ekonomik ve siyasi istikrarı sağlamayı başaramadı, böylece egemen sınıfın çıkarlarını gerçekleştirmede, sınıf mücadelesini kontrol altına almada başarısız oldu. Dolayısıyla, 1970'lerin sonlarında askeri müdahale olasılığı neredeyse gözle görülür derecede açıktı.

Önceki darbelerden farklı olarak 1980 askeri darbesinin gözü yükseklerdeydi. Toplumsal dönüşümün önünü açmayı kendine hedef edinmişti. Bu aynı zamanda yeni bir hegemonya kurma girişimi olarak da görülebilir; ama açıktır ki belirgin bir hegemonya projesi veya ideolojik sistem bu girişime eşlik etmemiştir. Bu girişimin başarısızlığı en başından öngörülebilirdi; ama bütün Sezarist çözümler gibi bu da sonuçta tarihsel olarak gerici ya da ilerici bir harekete evrilmeye; yani muhafazakâr ya da popüler güçlere destek vermeye mahkûmdu. Askeri rejim, 1980 ve 1983 arasında; siyâsi sistemin yeniden düzenlemesi, ücret artışlarının sınırlandırılmasına dayanan yeni emek politikalarının oluşturulması, kanun ve düzenin korunması amacıyla güvenlik kuvvetlerinin güçlendirilmesi gibi bazı reformları yürürlüğe koydu. Liberal demokratik 1961 Anayasası yerine, genel düzeydeki politikaları ve üniversitelere sıkı kontroller getirilmesi gibi daha özel politikaları da içeren otoriter 1982 Anayasası getirildi (Yeşilada, 1988a: 353-5). Tepeden bir devrim olmaktan ziyade bir polis tedbirleri aygıtı olmaya daha yatkın olan bu politikalar, ne belirli bir amaca kendini verebilen, ne de muhalefette örgütlenebilen bir suskun çoğunluğu ezerek siyasal istikrar sağladı.

Ancak, aynı dönemin en can alıcı yanı, 80'lerin ilk yıllarındaki Sezarizmin siyâsi güçler dengesinde çok önemli bir değişimin önünü açmış olmasıdır. Askeri rejimin stratejisi, laik Kemalist ideolojinin korunması ve daha fazla geliştirilmesi yönündeki bütün retoriğe karşın, İslamî hareketlere destek verme yoluyla devrimci sol güçleri dengelemekti. Bu operasyon elbette ki açıktan açığa yürütülmedi. Muhafazakâr güçlerin uzun dönemli güvenliğini sağlama amacıyla, devlet sınırlarının dışındaki aşırı sağcı kuvvetlerin harekete geçirilmesi gerektiği fikrine dayanarak üstü örtük bir biçimde gerçekleşti. Pantürkist aşırı sağcı Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve onun paramiliter örgütleri terörist etkinlikleri yüzünden 1970'lerin sonunda artık itibarlarını kaybetmişlerdi ve ordu bu hareketlerin belini kırmıştı. Solcu örgütlerin de durumu aynıydı. Aynı zamanlarda sosyal demokrasi de olukça zayıf düşmüştü.. Ordu yöneticileri hem ılımlı hem de devrimci solcu hareketlerin, sivil rejim kurulduğu andan itibaren yeniden ortaya çıkacaklarını tahmin ediyordu. Yine de askerî rejimin en baştaki liderlerinin dahi bu stratejinin sonuçlarını öngörememiş olduklarını iddia edebillirim.[5] Gerçekte bu strateji, Cumhuriyet'in varlığına karşı ciddî bir tehdit olan militan kökenciliğin dirilmesine temel hazırlayacaktı. Elbette bu argüman çok da ileri götürülmemelidir; çünkü bunu doğrulamak için çok az sayıda kanıt

[5] İslamcı köktenciliğin iç yapısı için bkz. (Ayata,aynı kitapta; Yeşilada, 1988b ve 1989)

mevcuttur. Bununla birlikte ileriki yıllarda tarih, bu düşünme biçiminin yanlış olmadığını göstermiştir. Aşağıda göreceğimiz gibi İslami köktenci hareketler, kendi güçlerini pantürkist milliyetçi öğelerden arta kalanlarla birleştirerek sadece yeni sağın oluşumunda değil, yeni sağ ideolojisinde de merkezî bir konuma yerleştiler. Sonuçta ortaya çıkan bu durum, İslamcı güçleri hedef almayan askeri rejimin hoşgörüsüne çok şey borçludur.

Kasım 1983 seçimleri işte bu şartlar altında gerçekleşti. En önemlisi ordu yöneticileri seçime katılacak siyâsi partilerin sayısını kısıtladı ve parti adaylarını veto etti. Bu, tek kelimeyle, bir demokratik seçim süreci olmaktan çok uzaktı ve seçmeni zorla sadece belli siyâsi tercihlere yöneltti. Seçimlerden galip çıkan parti ise, Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) oldu.

Yeni sağın kampanyası, seçim süreci boyunca ve hatta yeni hükümet iktidara geldikten sonra, kapsayıcı tarzda bir hegemonya oluşturma girişiminde bulunacağını gösterdi. Yeni sağ liderleri, uzun süredir devam eden ekonomik ve siyâsi krize işaret ederek, Türkiye'nin kötüleşen koşullarına dair tamamıyla yeni bir yaklaşıma ihtiyaç duyduğunu iddia ettiler. Buna göre her şeyden önce gerekli olan şey ulusal bütünlüktü; çünkü geçmişin bütün kötülüklerinin temelde toplumdaki siyâsi bölünmelerden kaynaklandığı farzediliyordu. Bu yüzden kanun ve düzenin korunmasının son derece büyük bir önemi vardı. Zira 1980 öncesi siyâsi yönelimlere ve davranış kalıplarına herhangi bir geri dönüş, geçmişin iniş-çıkışlarını da geri getirecekti. ANAP açıkça kendi popülerliğinin ve seçimlerdeki başarısının dört farklı siyasi eğilimi içeren yapısından kaynaklandığını belirtmiştir (ANAP, 1983: 153; Özal, 1987: 23-4). İsim vermek gerekirse bunlar; liberaller, pantürkist aşırı sağcı öğeler, İslami köktenciler ve sosyal demokratlardı.

Elbette bu yapıda liberallerle aşırı sağcılar arasında ve sosyal demokratlarla diğerleri arasında bariz çelişkiler vardı. Her halükarda yeni sağ, askerî rejim dönemindeki gelişmelerden kendisine pay çıkarmaya çalıştı. Yeni sağın değerlendirmesine göre geleneksel liberaller, kendilerini ideolojik bir krizden kurtaracak birleştirici bir liderlik arayışındayken, sosyal demokratlar da 1980'li yıların başı itibarıyla çoktan umutlarını yitirmişlerdi. Ancak muhtemelen daha önemlisi, 1970'lerde kısmen gerçekleşmiş olan, pantürkist ve İslamcı köktenci güçlerin ideolojik olarak biraraya gelişiydi.[6] Diğer yandan, sosyal demokrasi de kısa süren o en parlak dönemini 1970'lerin sonlarında yaşamış ve askerî darbeyle yıkıcı bir yenilgiye maruz kalmıştı. Yukarıda belirttiğim gibi liberaller de 1960'ların sonunda ve 1970'lerde bir

[6] Aslında bu birleşmenin kökenleri 1970'lere kadar götürülebilir; fakat pantürkizmin özerk gelişimi ve örgütsel yapısı onun İslamla bir araya gelmesinden önce oluşmuştur. Ayrıntılar için bkz. (Ağaoğulları, 1987)

dizi ideolojik kriz deneyimi yaşamıştı. Aslında 1970'lerde liberaller solun elinden milliyetçiliği almışlar ve anlamını tamamıyla değiştirmişlerdi. O yıllarda milliyetçilik sosyalist enternasyonalizmi dengeliyordu; ya da basitçe anti-komünizm anlamına geliyordu. 1971 ve 1980 askerî darbeleri arasındaki bütün sağcı koalisyon hükümetlerinin kendilerini "Milliyetçi Cephe" diye adlandırması bir tesadüf değildi. Ancak milliyetçiliğin tekeline sahip olunması ne herhangi bir soruna çare olabildi, ne de kitleleri mobilize edebildi.

1983'den sonra yeni sağ geleneksel ideolojilerin bütün çelişkili öğelerini uyumlu hale getirerek yeni bir ideolojik sistem yaratmaya çalıştı ve bir organik ideoloji oluşturmak için büyük çaba sarf etti. Bu ideoloji Anayasanın özünü oluşturacak ve Türk toplumunda daha önce hiç varolmamış bir kapsayıcı hegemonya oluşmasını sağlayacaktı. Bu ideoloji, muhafazakâr milliyetçilik olarak adlandırılıyordu (Özal, 1987: 138) ve 1980'lerin sınırlı sayıda kişiye hitap edebilmiş milliyetçiliğinin daha inceltilmiş ve zenginleştirilmiş biçimiydi. Ayrıca muhafazakâr milliyetçilik, sadece devrimci sola karşı ayrımcılık yapacağı için, farklı grupların çıkarlarını tek bir bütün içinde eklemleyebilirdi. Açıkça bu yaklaşımın hayal kırıklığına uğramış sosyal demokratları ulusal-popüler bir programa çekmesi bekleniyordu. Yeni sağın, başlangıçta burjuvazinin egemenliğinin krizini çözmeye yönelik kapsayıcı bir hegemonya yaratma arayışında olduğu görüşünü destekleyen başka kanıtlar da vardı. Örneğin aynen Thatcherizm gibi Türk yeni sağı da, sınıf analizi temelli her tür düşünme biçimini ortadan kaldırmak için orta direk -sözlük anlamıyla göçebe çadırlarını ayakta tutan direk- gibi bazı kavramlar ortaya attı. Burada orta direk, sembolik olarak Türk toplumunun temelini oluşturan küçük tarımsal üreticilere, işçilere, devlet memurlarına, usta ve zanaatkârlara işaret etmektedir. Bu ikna edici kavram, toplumsal bir hareketin çerçevesi içinde halk kitlelerinin farklı kesimlerini içine çekmek için bilinçli olarak öne sürülmüştü. Ayrıca yine Thatchercı söyleme çok benzer bir biçimde, devletçilik-karşıtlığı[7], bu karşıtlık etrafında ulusal bir uzlaşma yaratma aracı olarak maniple edildi. Böylesi argümanlar burjuvazi de dahil olmak üzere toplumun hemen hemen her kesiminde tedirginlik yarattı.

Sağcılar, Osmanlı devlet geleneğinin, Cumhuriyet döneminde politik ve sivil toplumun her köşesinde devletin oynadığı merkezî rolle beraber, sadece kritik konularda değil gündelik yaşamda da ciddi sorunlar yaratmış olduğunun farkındaydı. Bu nedenle yeni sağ, bürokratik işlemlerin azaltılması, pasaport ve ehliyet alımlarında daha etkin yollar bulunması ve kanun ve düzenin yerine gelmesi için güvenlik güçlerinin yeniden düzenlenmesi gibi birtakım idari reformlar yapmaya karar verdi. Böyle hafifletici tedbirler devlet aygıtının bireyler üzerine uyguladığı baskıyı, yapısal

[7] Devletcilik-karşıtlığının çok önemli bir öğesi, bugüne kadar geniş bir alanda uygulamaya konulmayan özelleştirme olarak gösterilebilir. Örneğin bkz. (Özmen, 1987: 57-82; 181-186).

reformlar uygulamaksızın azaltabilirdi. Son olarak parti programında, kongre raporlarında ve yeni sağ liderlerinin kendileri tarafından ifade edildiği gibi, din ve milliyetçiliğin tarafının tutulması -özellikle İslamın gücü sayesinde- toplumun farklı kesimlerini tek toplumlu bir hegemonya projesinin etrafında mobilize etmeyi hedefledi (ANAP, 1987: 89-98, Anavatan Partisi Programı, 1983: 8-11; *Petek*, 1 Eylül 1988 ve 9 Mayıs 1988). Yeni sağ, birbirinden farklı, çoğunlukla çelişkili ideolojik öğeleri bir çimento vazifesi görürcesine bir araya getirmek ve bir defada nihai olarak hegemonya krizini sona erdirmek için hareket etmiş olsa da; dinin eğitimdeki rolüne yapılan özel vurgu ve sekter etkinliklerin devlet kontrolünden çıkarılması Türkiye Cumhuriyet tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Toplumsal ve siyâsi konuların ötesinde yeni sağ açısından merkezî olan öğe, iktisadî politikalardı. Hem Özal hem de parti programı sürekli olarak ekonominin teknik içeriğiyle anlaşılması gerektiğini, yani hiçbir iktisadî politikanın refah politikaları, eşitlikçi gelir dağılımı ve siyâsi gerekçelerle yürütülmemesi gerektiğini ilan etti. Yani ekonominin kendine ait yasaları vardı. Geçmiş hükümetlerde olduğu gibi bu yasalar gerektiği gibi uygulanmadığı takdirde enflasyon, işsizlik, düşük verimlilik, ödemeler dengesi zorluklarıyla başa çıkmak imkânsız hale gelebilirdi. Aslında bu, geçmişte siyâsi, ahlâki ve kültürel faktörlerin ekonomik konulara olan önceliğini vurgulamış olan Türk sağının tutumunda bir değişime işaret ediyordu. Bu yeni yaklaşıma göre, bir kez ekonomi kendi bağımsız yasalarıyla beraber en önemli değişken olarak görüldüğü zaman, kapitalizmin işleyişi ve gelişimi için gerekli olan bazı eşitsizliklerin kabul edilmesi kaçınılmazdı. Örneğin sanayileşme için gerekli üretkenlik ideolojisi; işsizleri, emeklileri, vasıfsız ve yarı vasıflı işçileri ve de devlet memurlarının büyük bir bölümünü cezalandırırken üretken sektörleri, hizmetleri ve kişileri ödüllendirmek anlamına geliyordu (ANAP, 1987: 81-82 ve Özal, 1987: 101). Ayrıca toplu sözleşmeye, grev hakkına ve maaş artışlarına kısıtlamalar getirilmesi 1983'ün ilk zamanlarından itibaren, her şeyi kapsayacak ulusal-popüler bir kampanyaya rağmen, iki toplumlu bir hegemonya projesinin varolacağını ortaya çıkardı. Elbette, "Gelecekti kazançlar bugünkü güçlüklerin sonucudur" ya da "Biz sadece ekonomi biliminin kurallarına uyuyoruz" şeklindeki Thatchercı retorik gelecekteki talihsizliklerin çok azını kapsıyordu. Gerçekte toplumun sadece bir kesimi gelecekteki kazancı beklerken sıkıntı çekecek ve ekonominin değişmez ve özerk yasalarına maruz kalacaktı. Kapsayıcı bir hegemonya veya ulusal bir uzlaşma oluşturma girişimiyle iki toplumlu bir hegemonya projesi arasındaki bu bariz çelişki, askerî rejim sırasında lidersiz kalan, dağınık haldeki sosyal demokrat kitlelerin mobilize edilmesine dayanıyordu.

Yeni sağın birikim stratejisi ihracat teşviğine dayalı kalkınma modeliydi. Tüm parti belgelerinin ve Özal'ın bizzat kendisinin belirttiği gibi, "Devlet

müdahalesini kısıtlama ve böylelikle pazar mekanizmalarının serbestçe işlemesi gerekliliğine karşı yapılan tüm ajitasyona rağmen, bu model açıkça uluslararası rekabete hazır olan sektörlerin teşvik edilmesi üzerine kuruludur" Devletçilik karşıtlığı, bu anlamda kötü bir şöhrete sahip olan bürokratik işlemleri ortadan kaldırırken önceki gibi ekonomide devlet müdahalesinin devamı anlamına geliyordu. Yalnız müdahalenin yönü değişmişti (Eralp, 1985: 14). İhracat teşviği bağlamında yeni sağ, ihracat yönelimli sanayiler için finansal ayrıcalıklar sağlamayı ve vergi indirimlerini teşvik etmeyi planladı. Bu kalkınma stratejisi, açıkça sermayenin sadece bir kesimi için yararlı olacaktı. Yine de Türk burjuvazisi başlangıçta Özal'ı hoş karşılamıştı; çünkü şu çok ünlü ve iyi formüle edilmiş "başka alternatifi yok" şeklindeki İngiliz sözü burjuvaziyi buna zorlamıştı. Sermaye kesimlerinin farklı ekonomik-korporatif çıkarları olmasının, uluslararası rekabet için belirli bir gelişmişlik düzeyi, kalite ve üretkenlik gerektiren ihracat yönelimli strateji açısından uygun olmadığını düşünen burjuvazi, uzun dönemli siyâsi çıkarlarına hizmet eden, bir yandan da ücret artışlarına getirilecek sıkı kontroller aracılığıyla kısa dönemli karlarını garanti altına alan sadık bir hükümetin kurulmasını ümit ediyordu. IMF'nin politika yönelimleri ve stand-by anlaşmaları da bu projenin gerçek hayattaki başarısına ciddi ölçüde yardımcı oldu. Aynı çerçevede, enflasyona karşı mücadele anahtar bir rol üstlendi. Bu nedenle enflasyonist baskının azaltılması, yoksullaşmış kitlelerden ve özellikle orta direkten alınacak siyasi desteği garantileyecekti. Kısaca yeni sağ hükümeti kendini bütünüyle, daha sonra ekonomik başarısızlığının nedeni olan enflasyona karşı mücadeleyle özdeşleştirdi.

Bu ekonomik modelin işleyişinin iki temel mekanizması monetarizm ve arz-yönlü iktisat araçlarıydı (ANAP, 1983: 71; ANAP, 1987: 38-9). Özal hükümeti monetarizmle para arzını kontrol etmeye çalışırken bir yandan da paradoksal bir şekilde, özellikle ürün çeşitliliğiyle malların arzını arttırdı. Çelişkili iktisadî politikalar izleyen Özal, çoğu zaman IMF sözleşmelerinin gerekliliklerini yerine getirmeyi başaramadı. Bir kez daha görüldü ki, Türkiye'nin dünya kapitalist sistemiyle daha fazla bütünleşmesi için yurtdışından gerekli mesajları alıyor, ancak bu politikaları ülkenin yapısına ve özel koşullarına uyarlamada aşılamaz engellerle karşılaşıyordu.

Yazının bundan sonraki kısmında yeni sağın kapsayıcı bir hegemonya yaratma girişimindeki başarısızlığını hazırlayan en önemli faktörlerin analizi yapılacak. Öncelikle Özal'ın görevdeki ilk dönemi olan 1983 yılı ve 1987 yılı arasında verdiği sözlerden hiçbiri gerçekleşmedi. İhraç mallarının hacmindeki görünürdeki artış hayali ihracata bağlı olduğu için ihracat yönelimli birikim stratejisi bir yanılsamadan ibaret kaldı. Bu hükümetin hem ekonomik hem de siyâsi anlamda itibar kaybetmesine yol açtı. İhraç ürünlerin yapısındaki endüstriyel ürünlerin lehine olan görünürdeki değişim de aynı şekilde güvenilir değildi; çünkü ihraç edilen incir, hafif tekstil ürünleri

ve konserve sebzeler bile imalat ya da sanayi ürünü olarak kayda geçmişti. Bu tabloda dünya petrol fiyatları da yükselmedi, hatta aynı dönemde düştü. İmalattaki genel bir düşüş pek çok dev şirket açısından da küçük firmalar için de kayıplara yol açtı.. Özetle Ortadoğu'da "İslamî Barış Kuşağı" kurma amacıyla İslamî bir kapitalizmi teşvik etme girişimi, ihracat yönelimli bir birikim stratejisinden faydalanmaya çalışmış; ancak bu girişim sanayileşmeyi durdurmuş ve sadece sınırlı sayıda şirketin yararına işlemiştir.

Bu çalışmada daha önce de belirtildiği gibi, yeni sağ iktidara gelişinden hemen sonra enflasyonu merkezi bir problem olarak görmüştü. Kitlelerin ve özellikle sabit gelirli grupların bu düşmanına karşı açılan savaş bütünüyle başarısızlığa uğradı; çünkü 1983'ten sonra enflasyon oranı yıllık %40'ın altına hiç düşmedi. Hatta 1988'de %80'in üstüne çıkarak belirgin bir artış gösterdi. Özal ve partisinin halka en büyük sözü enflasyonist baskıların kontrol altına alınması olduğu için, bu kontrolü sağlayamaması Özal'ın popülerliğini kaybetmesine yol açtı.

Askerî rejimin 1980 ve 1983 arasında emeğin üzerinde kurduğu sıkı baskıya 1983'ten sonra da izin verildi; rejimin emek ilişkilerine dair yaptığı yasal düzenlemelere Özal hükümeti süresince hiç dokunulmadı. ILO ile yapılan uluslararası sözleşmeler doğrultusunda grev hakkı yasaklanmamış olsa da bu hak, yasal kısıtlamalar nedeniyle kullanılamaz hale geldi.[8] Farklı yasal düzenlemeler; sendika yöneticiliğine seçilebilmek için belli bir sanayi kolunda en az on yıl çalışmış olmak ve aynı zamanda öğrenci statüsünde olan işçilerin sendika üyeliğini yasaklamak gibi emek ilişkilerine yönelik başka kısıtlamalar getirdi. Egemen sınıfın ve onun siyâsi organının niyetlerini açıklıkla gösteren, emek ilişkilerinin bir diğer yanı, sendika üyeliğinden caydırıp üyelik sayısını sınırlı tutmaktı. Örneğin sendika yönetiminin isteği üzerine herhangi birinin üyeliğinin kabulü veya reddedilişi, sadece toplu sözleşme imzalamış sendikaların, aidatların işverence maaştan kesilmesi (checkoff) sisteminden yararlanabilmesi, gerçekte sendika etkinliğini azaltmaya yönelik antidemokratik uygulamalardı. Elbette iki toplumlu bir hegemonya projesinin uzantısı bu alanda da gözlemlenebiliyordu. Zira yukarıda söz edilen tedbir ve kısıtlamalar, söz konusu sendikanın işbirliği ya da ayrılıkçılık derecesine bağlı olarak havuç mu sopa mı şeklinde manipüle edilebilirdi.

Toplumsal ve ekonomik başarısızlık, tam da büyük siyasi yenilgiler ANAP'ın oylarının 1983'deki %45.1 oranından 1987 genel seçimlerinde %36.3'e düşmesine yol açtığı zaman ortaya çıktı.[9] Yeni sağ, Özal hükümetinin ilk

[8] 1980'den bu yana emek ilişkilerine dair tartışmalar yapılmıştır. Bu alandaki tartışmalar ve çıkarılan yasalar için bkz. (Koç, 1986a, 1986b ve 1987; Güzel, 1987; Geniş, 1987).

[9] Ekonomik ve toplumsal başarısızlığın en önemli göstergesi -ki bu aynı zamanda iki toplum projesinin mantıksal öğesidir de- gelir dağılımındaki keskin değişimlerde gözlenebilir. Merih Celasun, yıllık gelire göre en alt ve en üst gelir grupları arasındaki oranın 1978'deki %42.01'den

döneminde, iki sosyal demokrat partiye bölündüğü zaman bile oyların yaklaşık yüzde otuzunu oluşturan sosyal demokrat kitleleri kendine çekmeyi başaramamıştı. Bu yüzden örgütsüz ve dağınık sosyal demokrat hareketin önemli bir kesiminin başına geçme beklentisi suya düşmüştü. Benim fikrime göre, bu projenin başarısızlığının en büyük nedeni Türk yeni sağının birinci toplumun çıkarlarını sağlama yeteneğini gösterememiş olmasıdır. Neo-konservatizm üzerine olan literatür; ekonomik alanda yaşanan bütün yenilgilere rağmen, İngiliz yeni sağının özellikle belediyelere ve vasıflı işçilere, siyasi destek karşılığı ayrıcalık verme konusundaki başarısını, Reagan'ın da Sunbelt eyaletlerine benzer ayrıcalıklar verme konusundaki başarısını vurgulamaktadır.

Yeni sağın ekonomik başarısızlığa karşın siyasi başarı formülü Türkiye'de gerçekleşmedi; çünkü iki toplumlu hegemonya projesi bile kendi mantığı içinde tutarlı bir şekilde yürütülemedi. Bu başarısızlığın en büyük nedeni Türkiye'deki birinci toplumun, birkaç tekel, faiz yüklü sermaye, bir grup rantiye ve spekülatörlerle sınırlı kalmasıydı. İngiltere'nin tersine Türkiye'de örneğin yeni sağın siyasi gücü, işçi sınıfını, vasıflarına ve üretkenlik derecesine göre bölmeyi başaramadı. Bu da zorunlu olarak ikinci toplumun hacmini tahmin sınırlarını aşan bir oranda genişletti. Öyle ki, ikinci toplum; işçi sınıfının bütününü, tarımsal üreticilerin büyük çoğunluğunu, devlet memurlarını, milyonlarca işsizi, serbest meslek sahibini ve zanaatkârları, tüccarları, emeklileri vs. içeriyordu. Buna liberallerin bir bölümünü, yeni sağ bloğun dışında kalan ve başka siyasi partileri destekleyen İslami köktencileri de eklersek, hegemonik saldırının çöküşünün boyutları ve derinliği çok açık hale gelecektir.

Yeni sağ, 1987 Genel Seçimlerinden sonra, stratejisinde kapsayıcı hegemonyadan pasif devrime doğru önemli bir değişiklik yaptı. Artık kapsayıcı hegemonya stratejisinin neredeyse imkânsız hale geldiği kanıtlandığı için iki toplumlu projeye tutunmak son çare gibi gözükmektedir. Ancak bu girişim de aynı derecede boşuna bir girişimdir; çünkü pasif bir devrim her şeyden önce tâbi sınıfların çıkar ve taleplerinin nötralize edilmesini; hakim sınıf kesimleri arasında bir bütünlük ya da en azından geçici bir çıkar birlikteliği oluşturulmasını gerektirir. Bunlardan hiçbiri şu an için mümkün gözükmemektedir.

Çıkarların etkin bir toplumsal hareketlilik olmaksızın nötralize edilmesi ya da kapsanması; öncesinde, hakim sınıfın en azından bir kesiminin ahlâki ve

---

1983'de %47.27'ye çıktığını hesaplamıştır (*Cumhuriyet*, 9 Eylül, 1986). Süleyman Özmucur'a göre ücretli ve maaşlıların kazancının ulusal gelire oranı 1987 ve 1988 arasında %16.3'den %14.0'a düşmüştür (*Cumhuriyet*, Nisan 22, 1988). Türkiye'de gelir dağılımının tam bir analizi için bkz. (Celasun, 1986; Özmucur, 1987; Pamuk, 1986). 1983 ve 1987 genel seçimlerinin analizi için bkz. (Çakmak, 1990).

entelektüel önderliğini sağlamlaştıracak, çimento vazifesi gören tutarlı bir ideolojinin varlığını gerektirir. Milliyetçilik, İslami köktencilik ya da üretkenlik ideolojilerinden hiçbiri başarılı olabilecek kadar güçlü gözükmemektedir. Yeni sağın siyasi önderliğinde sermaye kesimleri arasında bir çıkar birliği oluşturmak da uzak bir olasılıktır; çünkü bu kesimlerin çoğu Özal hükümetine karşı ekonomik ve siyâsi anlamda küskünlüklerini ifade etmişlerdir.

Bugün sanayi girişimlerinin oldukça büyük bir bölümü ve onların örgütleri alternatif bir siyâsi oluşum arayışında olduklarını açıkça ifade etmektedirler. Buna ek olarak yeni kurulan Kutsal İttifak -ANAP içindeki Pantürkistler ve köktencilerin birleşik cephesi- partiyi daha muhafazakâr bir platforma çekmeye ve liberal öğeleri tasfiye etmeye çalışmaktadır. Liberaller de bir süredir Kutsal İttifak'a karşı bir cevap olarak güçlerini bir araya getirmektedirler. Sermaye kesimlerinin ekonomik-korporatif çıkarları, ANAP ve burjuvazi arasındaki giderilemeyecek ayrımlarla ANAP'ın kendi içindeki ayrımlar derinleşen bir hegemonya krizinin habercisinden başka bir şey değildir. Bu krizin sonucu eğer önümüzde hazır alternatif siyasi çözümler olmazsa bir başka Sezarist çözüm biçimini alabilir.

Sonuçlar

Türkiye, bağımlı kapitalizmin belirli özelilikleri, buna denk düşen devlet biçimleri ve hegemonya mücadelesi açısından bir ekonomi politik çalışması için ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Bu çalışmada en azından yirmi yıllık bir geçmişi olan yakın dönemdeki hegemonya kriziyle kendimi sınırlandırdım. Bu çalışma, bir dizi ekonomik ve siyasi krizin olmuş olduğunu ve yeni sağın ancak 1983'ten itibaren, başlangıçta kapsayıcı bir hegemonya kurmaya, daha sonra da pasif bir devrim yapmaya çalıştığını göstermektedir. Varlığını, aşırı sağ güçleri serbest bırakarak solu dengelemek için büyük çaba sarf eden askerî rejimin özgül politikalarına borçlu olan yeni sağ, toplumun popüler kesimlerinin ulusal bir program altında mobilizasyonunu hedefledi. Ancak onun da kendisine özgü çelişkileri vardı.

Başlangıçtaki kapsayıcı tipte bir hegemonya yaratma girişimi, iki toplumlu bir projenin yürütülmesinin sonucu olarak ulusal bir uzlaşma oluşamadığı için, başarısızlığa uğramaya mahkûmdu. Bunun dışında birikim stratejisi ve hegemonya projesi arasında olması gereken koşutluk en başından kurulmamıştı. Diğer bir deyişle ihracatı teşvik eden kalkınma stratejisi en azından birinci toplumun yararına olmalıydı ve nüfusun çok daha büyük bir bölümüne de fayda sağlamalıydı. Bu gerçekleştirilebilseydi, o zaman Reaganizm ve Thatcherizm gibi ekonomik zayıflığı siyasi başarıyla telafi eden pasif devrimler ortaya çıkabilirdi. Ancak Türk yeni sağı bir pasif devrim

yapmaktan bile çok uzaktı. Farklı çıkarları ulusal-popüler bir programa eklemleyecek ya da en azından ikinci toplumun çıkarlarını nötralize edecek çimento vazifesi gören bir ideolojik sistemi olmadı. Ayrıca iktidar bloğu; ekonomik ve siyâsi açıdan açığa çıkan olumsuzlukların bir parçası olan, Amerikan hayranı liberalizm ve İslami köktencilik arasındaki ideolojik çatışkı gibi içsel çelişkilerini aşma yeteneğini gösteremedi.

Bu bölümde Türk yeni sağı ve onun yurtdışındaki karşılıkları arasındaki teorik kuramsal bağı analiz ettim. Türkiye'deki olguyu biçimlendiren dış bağlantıları ve bunların etkilerini incelemedim. Aslında, hegemonya projeleri, birikim stratejileri, ideolojik öğeler ve retorikler göz önüne alındığında yeni sağ hareketleri arasında büyük benzerlikler vardır. Bununla beraber resmi tamamlamak için iki tür araştırma daha yapılması gerekmektedir. Birincisi toplumsal yapı, kapitalist gelişme ve ulusal tarihlerdeki tüm büyük farklılıklara karşın ortaya çıkan sonuçlardaki paralelliklere bakmak gerekir. İkinci araştırmaysa, bu uluslararası olgunun özünü bulmak için, aynı bağlamda merkez-çevre ilişkilerini ortaya çıkarmaya yönelik olmalıdır. Kanımca kapitalist sistemin kriz koşulları altında dünya çapındaki siyasi oluşumların incelenmesine doğru ancak bu yolla ilerleyebiliriz.

Kaynakça

Ağaoğulları, M. A. (1987), "The Ultranationalist Right", Schick, I. ve Tonak, E. (der.), *Turkey in Transition*, Oxford: Oxford University

ANAP (1987), *Anavatan Partisi Programı*, Ankara: ANAP

ANAP (1985), *I. Olağan Büyük Kongre MKYK Faaliyet Raporu*, Ankara: ANAP

ANAP (1983), *Anavatan Partisi Programı*, Ankara: ANAP

Arrighi, G. (1978), "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review*, 111

Bleaney, M. (1985), "The Present Crisis in Historical Perspective", *Economy and Society*, 14 (4)

Bulpitt, J. (1986), "The Discipline of the New Democracy: Mrs. Thacher's Domestic Statecraft", *Political Studies*, 34

Çakmak, C. (1990), "1987 Genel Seçimleri Üzerine Bazı Düşünceler", Bulutay,T. (der.), *Sadun Aren'e Armağan* içinde, Ankara: Mülkiyeliler Birliği, 182-201

Celasun, M. (1986), "A General Equilibrium Model of the Turkish Economy, SIMLOG 1", *METU Studies in Development*,13(10)

Cumhuriyet gazetesi

Davis, M. (1981), "The New Right's Road to Power", *New Left Review*, 128, 3-23

Davis, M. (1985), "Reagonomics Magical Mystery Tour", *New Left Review*, 149, 45-65

Davis, M. (1987), From Fordism to Reaganism", Bush, I.R. ve G Moates, G.J. (der.), *The World Order: Socialist Perspectives*, Cambridge: Polity Press

Entwistle, H. (1970), *Antonio Gramsci*, London: Routledge and Kegan Paul

Eralp, A. (1985), "İstikrar, Yabancı Sermaye ve Gerçekleşmeyen Beklentiler", *İktisat*, 243

Eralp, A. (1990), "The Polities of Turkish Development Strategies", Finkel, A.ve Sirman, N. (der.), *Turkish State, Turkish Society*, London: Routledge, 219-258

Friedrich, C. (1955), "The Political Thought of Neo-liberalism" *American Political Science Review*, 49, 509-525

Gamble, A. (1985), "Smashing the State", *Marxism Today*, 29 (6), 21-26

Geniş, A. (1987), "İşçi Hakları ve Mücadele", *Onbirinci Tez*, 6, 242-249

Gramsci, A. (1973), *Selection from Prison Notebooks*, New York: International Publishers

Gülalp, H. (1985), "Patterns of Capital Accumulation and State-Society Relations in Turkey", *Journal of Contemporary Asia*, 15 (5), 76-91. [Türkçesi: Gülalp, H. (1993), Kapitalizm, Sınıflar, Devlet içinde,İstanbul: Belge

Güzel, Ş. (1987), "1980 Sonrasında İşçi Haklarında Gerilemeler", *Onbirinci Tez*, 5, 76-91.

Habermas, J. (1979), "Conservatism and Capitalist Crisis", *New Left Review*, 115, 73-84.

Hall, S. (1979), "The Great Moving Right Show", *Marxism Today*, January, 14-20.

Hall, S. (1984), "The State-Socialism's Old Caretaker", *Marxism Today*, November, 24-29.

Hall, S. (1985), "Authoritarian Populism: A Reply to Jessop et al.", *New Left Review* 151, 115-123.

Işıklı, A. (1987), "Türkiye'de İşçi Hareketinin Batı İşçi Hareketi Karşısında Özgünlüğü" *Onbirinci Tez*, 5, 10-31.

Jessop, B. (1983), "Accumulation Strategies, State Forms and Hegemonic Projects", *Kapitalistate,* 10-11, 89-111.

Jessop, B vd. (1984), "Authoritarian Populism, Two Nations and Thactherism", *New Left Review,* 147, 32-60.

Jessop, B vd. (1985), "Thatcherism and the Politics of Hegemony: A Reply to Stuart Hall", *New Left Review*, 153, 87-101.

Jessop, B vd. (1987), "Popular Capitalism, Flexible Accumulation and Left Strategy", *New Left Review*, 165, 104-122.

Kemp, T. (1976), *Industrialization in 19. Century Europe*, London: Longman.

Kemp, T. (1978), *Historical Patterns of Industrialization*, New York: Longman.

Koç, Y (1986a), "Sendikaların Bağımsızlığı, ABD ve Türk-İş", *Onbirinci Tez,* 3, 249-257.

Koç, Y (1986b), "Türkiye'de Sosyal Demokrasi ve Sendikacılık", *Onbirinci Tez*, 4, 107-139.

Koç, Y (1987), "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *Onbirinci Tez*, 5, 32-75.

Leonard, P. (1979), "Restructiring the Welfare State", *Marxism Today*, 19 (9), 7-13.

Leys, C. (1985), "Thatcherism and British Manufacturing: A Question of Hegemony", *New Left Review*, 151, 5-25.

Milliyet gazetesi.

Mouffe, C. (1979), Gramsci and Marxist Theory, London: Routledge and Kegan Paul.

Nokta, (1988), No: 33.

O'Connor, J. (1981), "The Fiscal Crisis of the State Revised: A Look at Economic Crisis and Reagan's Budget Policy", *Kapitalistate,* 9, 41-61.

Özal, T. (1987), *Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları*, Ankara: ANAP.

Özmen, S. (1987), *KİT'lerin Özelleştirilmesi*, Ankara: Bilgi.

Özmucur, S. (1987), *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini*, İstanbul.

Pamuk, Ş. (1986), "24 Ocak Sonrasında Sınıflar ve Gelir Dağılımı", *Onbirinci Tez*, 2, 87-101

Petek dergisi.

Therborn, G. (1985), "The Prospect of Labour and the Transformation of Advanced Capitalism", *New Left Review*, 155, 5-38.

Tünay, M. (1978), *The Political Role of Organized Labour in Turkey, Unpublished,* Ph. D. Dissertation, Department of Political Economy, University of Toronto, Canada.

Türel, O. (1987), "Türkiye'de Sanayinin Gelişimine Genel Bakış", *1987 Sanayi Kongrsi Bildirileri* içinde, Ankara: TMMOB.

Wolfe, A. (1981), "Sociology, Liberalism and the Radical Right", *New Left Review*, 128, 3-27

Yeşilada, B. (1988a), "Problems of Political Development in The Third Turkish Republic", *Polity*, 21 (2), 345-372.

Yeşilada, B. (1988b), "Türkiye'de İslamcı Akımlar ve Suudi Bağlantısı", *Bilim ve Sanat*, Haziran, 22-25.

Yeşilada, B. (1989), "Islam, Dollars and Politics: The Political Economy of Saudi Capital in Turkey", *Paper Presented at the Twenty-third Annual Meeting of the Middle East Studies Association in Toronto*, Canada, November 15-18

Praksis (5) 2002, 199-215

Türkiye'de Neo-Liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi

FARUK ATAAY

Kapitalizmin 1970'lerde dünya ölçeğinde yaşanan krizine 'neo-liberal' politikalarla yanıt verileceğinin kesinleşmesinden bu yana gerek gelişmiş gerekse azgelişmiş ülkelerde liberal demokrasilerin krize girdiği konusunda genel bir kanı bulunmaktadır. Neo-liberal politikaların gelişmiş ülkelerdeki egemenliği demokrasi konusunda gerilemeyle el ele giderken, azgelişmiş ülkelerdeki egemenliğinin bizzat askeri yönetimler eliyle gerçekleştirilmiş olması liberal demokrasilerin krizinin daha açık bir göstergesini oluşturmaktaydı. Derece farkları bulunmakla birlikte, gelişmiş ülkelerde ve demokrasiye dönüldükten sonra azgelişmiş ülkelerde liberal demokrasinin içinin boşaltıldığı, kamu politikalarının belirlenme sürecinin toplumun geniş kesimlerinin sınırlı bir 'uzlaşı'sına bile dayanmaktan uzaklaştığı görülmektedir.

Türkiye'de, devletin yeniden yapılandırılmasıyla daha kısıtlı bir anayasal çerçeve içinde demokrasiye dönülen 1983 yılından bu yana istikrarsız bir demokrasi deneyimi yaşanıyor. Gerek uluslararası sözleşmelerle belirlenen ölçütlere uygun kabul edilen bir liberal demokrasiye sahip olunmaması, gerek

etnik ve dinsel hareketlerin yükselişi, gerekse parlamenter siyasetin bir türlü istikrara kavuşturulamayışı rejim tartışmalarını sürekli gündemde tutuyor. Özellikle ANAP'ın düşüşe geçtiğinin artık kesinleştiği 1989'dan bu yana parlamenter siyasetin krize girdiği, temsil sorunu yaşandığı, rejimin meşruiyet üretmekte zorlandığı genel bir kanı durumuna gelmiş bulunuyor. Parlamenter siyasetteki kriz, farklı yaklaşımlarca, kararlı hükümetler çıkaramadığı için 'yönetememe krizi', kamu politikalarının toplumsal uzlaşmaya dayanmaması, küçük bir kesimin çıkarlarını yansıtması ve bu nedenle de kapalı kapılar ardında belirlenmesi nedeniyle 'meşruiyet krizi', ya da devletin yasakçı politikalarının kültürel kimlikleri bastırması nedeniyle 'temsil krizi' olarak nitelendirilebilmektedir:

Bu çalışmada, 1990'lar Türkiye'sinde parlamenter siyasetin yaşadığı krize odaklanılmaktadır. Ancak, çalışmanın ele alınan dönemde ortaya çıkan bütün sorunları ele alma iddiası bulunmamaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, siyasal krize ilişkin yaygın açıklamalar üzerinde durulmaktadır. Yazı, ekonomik krize, sonra da siyasal krize ilişkin değerlendirmelerle devam etmekte ve demokrasinin geleceğine ilişkin iddialı olmayan öngörülerle son bulmaktadır.

I. Muhafazakâr, Liberal ve Sol Liberal Kriz Analizleri

Yoğun bir krizin yaşandığı Türkiye'de krizin nasıl tanımlanacağı konusu da hegemonya mücadelesinin temel başlıklarından biri durumuna gelmiştir. Zira, krizin nasıl tanımlanacağına ilişkin soruyu, krizden hangi politikalarla çıkılabileceği, bu politikaların hangi siyasal irade tarafından uygulanacağı gibi başka sorular izlemektedir. Krize ilişkin tartışmalarda bilimsel olarak olmasa da, yaygınlık bakımından bir açıklama biçiminin egemen olduğu görülmektedir. Temelde liberal devlet kuramından türetilen bu kriz analizlerinin birbiriyle yakın akrabalıkları bulunan üç versiyonunun popülerlik kazandığı görülmektedir. Bunlar, muhafazakâr, liberal ve sol liberal yaklaşımlardır. Siyasal krize ilişkin yaklaşımlarında bazı ayrımlar taşıdıkları görülen bu yaklaşımlar, ekonomik ve toplumsal kriz konusunda ise daha az farklılık taşımaktadır. Muhafazakâr olarak nitelendirilen analizlerde 'istikrar', liberal ve sol liberal olarak adlandırılanlarda ise 'özgürlük' vurgusunun öne çıktığı görülmektedir. Liberallerle sol liberaller de 'sosyal adalet' konusundaki yaklaşımlarıyla ayrışmakta, ancak her iki kesim de ekonomik ve sosyal politikalar konusunda genelde suskun kalmayı tercih etmektedirler.

Muhafazakâr düşüncenin günümüzdeki önemli temsilcilerinden biri olan Taha Akyol, Türk siyasal sisteminin krizini 'yönetememe krizi' olarak tanımlar:

> Koalisyon hükümetlerinde 'kriz yönetimi' kavramının gerektirdiği disiplin, sürat ve iç tutarlılık olmaz! Yapısal değişimi öngören, yani basit bir kemer sıkma politikasından daha zor ve kapsamlı olan 'ekonomik program'ı hükümetin ne ölçüde uygulayabileceği konusundaki kuşkuların sebebi de bu... İşte, ikide bir kriz çıkınca ikide bir dışarıdan 'sakın ha! parayı vermeyiz' diye kulağımızı çekiyorlar! Hem milli onurumuz bakımından fevkalade rencide edici, utandırıcı... Hem 'kendini yönetemeyen Türkiye' görüntüsü yüzünden ekonomik program gereken hızla yürümüyor, iç ve dış piyasalarda tam güven oluşmuyor, yatırımlar açılmıyor... Türkiye, yüzde 40 civarında oy almış bir iktidarı sandıktan çıkaracak bir siyasi sisteme geçmedikçe, 'yönetemeyen demokrasi'nin bu sorunları sürecektir. (Akyol, 2001)

Akyol'a göre, ekonomik ve sosyal sorunlara kalıcı çözümler bulabilmek için siyasal parçalanmayı aşabilmek ve yüzde 40-50'lik oy tabanına sahip merkez partilerinin iktidarına dayalı 'yöneten demokrasi' ya da 'iki kanatlı demokrasi' sistemine geçebilmek gereklidir. Bunun için merkez sağ 'muhafazakâr kesimleri', merkez sol da 'kültürel farklılıkları' temsil edebilir duruma gelmelidir. Merkez partilerinin merkez dışına kaçan seçmen katmanlarını entegre edebilmesi için onları temsil edebilmesi ve 'farklı seçmen katmanlarından büyük ortak politikalar çıkarabilir' olması, bunun için de siyaset üzerindeki vesayetin kalkması sağlanmalıdır (Akyol, 2001).

Akyol'un yaklaşımına göre, ekonomik ve toplumsal sorunların çözüm reçetesi bellidir: Neo-liberal politikalar. Sorun, bunu uygulayabilecek 'yöneten demokrasi'nin, bir başka deyişle güçlü ve kararlı hükümetleri üretecek siyasal sistemin oluşturulamamasından doğmaktadır. Siyasal sistemin güçlü ve kararlı hükümetler çıkaramayışı ise dinsel ve kültürel farklılıkların temsil edilmesine izin vermeyen vesayetçi yapıdan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, siyaset üzerindeki vesayeti kaldıran bir demokratikleşme sağlanırsa, hem siyasal temsil krizi, hem yönetememe krizi, hem de ekonomik ve toplumsal kriz aşılabilecektir. Kültürel özgürlükler konusundaki yaklaşımının küçümsenmemesi gereken Akyol'da 'istikrar' vurgusunun daha fazla öne çıktığı görülmektedir. Nitekim, 'muhafazakâr' olarak nitelendirilen kesimlerden gelen başkanlık sistemi, yarı başkanlık sistemi, iki turlu dar bölge seçim sistemi gibi öneriler de, asıl olarak bu 'istikrar' ve 'yönetilebilirliği sağlama' kaygısı doğrultusunda biçimlenen 'siyasal mühendislik' bakış açısı ürünleridir (Vergin, 1998; Gürsel, 1998).

Liberal düşüncenin günümüzdeki önemli temsilcilerinden Fuat Keyman ise krizi 'meşruiyet ve yönetebilirlik krizi' olarak tanımlar:

> Sürekli birbirini besleyen, siyaseti düşünme eylemi üzerine 'ontolojik sınırlar' empose eden, demokratik toplum vizyonu ve çoğulculuk

> ethosuna karşıt, toplumsal ilişkileri bir 'disiplin toplumu' mantığı içinde örgütleyen, ve bu anlamda da toplumsal gerçeklikten kopuk ve toplumsal taleplere yanıt veremeyen tali karşıtlıkların ve kutuplaşmaların belirlediği 1980-sonrası Türk modernleşme tarihi bugün ciddi bir 'meşruiyet ve yönetebilirlik krizi'yle karşı karşıyadır. (1999: 61-62)

Keyman'a göre, 'yönetebilirlik ve meşruiyet krizi'nin temelinde "devlet-toplum/birey ilişkilerindeki ahlaki ve etik sorunlar", "devlet eksenli kimlik ve vatandaşlık anlayışının karşı karşıya olduğu temsiliyet krizi", "alt-kimliklerin tanınmasına ve hukukça himaye edilmesine imkan vermeyen devlet yapısı" yatmakta; bunun aşılması da "modernite projesinden vazgeçmeden, bu projenin demokratikleşmesi, dolayısıyla tarihsel olarak yaratılan 'politik toplum'un ve 'politik Türk kimliği'nin 'çoğulculuk ethosuna' dayalı bir kimlik ve vatandaşlık anlayışıyla yeniden kurulmasına uygun zemini hazırlamak"tan geçmektedir (Keyman, 1999).

Keyman'ın yaklaşımına göre, farklılıkların temsiline izin verilmemesi, 'yönetebilirlik ve meşruiyet krizi'ne yol açmaktadır. Yönetebilirlik ve meşruiyet krizinin aşılması ise farklılıkların demokratik bir sistem içinde temsil edilebilmesine bağlıdır. Keyman'ın da, toplumsal farklılıkları kültürel farklılıklardan ibaret gören bir çerçeve içinde kaldığı görülmektedir (Mert, 1999).

'Sol liberal' yaklaşım da özünde liberal yaklaşımdan çok farklı değildir. Devleti, siyasal ve bürokratik elitler ile tarihsel olarak devlete bağımlı kalmış burjuvazinin çıkarları çerçevesinde hareket eden bağımsız bir oluşum olarak ele alan, siyasal krizin temelinde de demokrasinin kısıtlı çerçevesini bulan bu yaklaşıma göre demokrasinin gelişmesi 'sivil toplum'un güçlendirilmesinden geçmektedir. Devlet ile sermaye arasında çelişkiler varsayan, ekonomik krizi açıklarken de liberallerle önemli ortaklıklar taşıdıkları görülen sol liberaller, 'sosyal adalet' kaygısını dile getirmeleriyle diğerlerinden ayrışmakta, ancak bunun nasıl sağlanacağı konusunda genellikle suskun kalmayı tercih etmektedirler.

Muhafazakâr, liberal ve sol liberal siyasal kriz analizleri, aralarında kendilerince önemli ayrımlara sahip olmakla birlikte, ekonomi-siyaset, devlet-piyasa ilişkilerine, ekonomik ve toplumsal krize bakışlarında açık ya da örtük yöntemsel yakınlıklar taşımaktadırlar. Ekonomi ile siyaseti, devlet ile piyasayı birbirine dışsallaştıran bu yaklaşımlara göre, ekonomik krizin temelinde 'piyasanın serbestçe işlemesini engelleyen irrasyonel devlet yapısı' yatmaktadır. 'Ekonomi ile siyasetin ayrılması', 'devletin küçültülmesi', 'özelleştirme' gibi politikalar ekonomik krizin çözülmesinin biricik yoludur. Zira, 'yolsuzlukları kurumsallaştıran', 'kaynakları verimsiz kullanan',

'popülizme dayanan' siyasal sistem yaşanan mali krizin biricik nedenidir. Ekonomik ve toplumsal krizin temelinde de bu mali kriz yatmaktadır.

Mali krizin oluşumuna ilişkin açıklamalarında önemli sorunlar bulunan bu yaklaşım, gerek kamu finansman açıklarının kapatılma biçimi olan finansal liberalizasyon ve borçlanma mekanizmasının, gerekse yolsuzlukların bizatihi kendisinin özel birikim süreçlerine katkı mekanizması durumuna getirildiğini, mali krizin nedenlerini kamu sektörü özel sektör ilişkilerinde aramak gerektiğini gizlemekte, mali krizin oluşumunda bir etkisi bulunmayan sosyal harcamaları krizin gerçek nedeni olarak sunmakta, krizin çözümünü de sosyal politikaların tasfiyesinde ve özelleştirmede göstermektedir (Oyan, 1999; 2001: 118-122). Düşük verimlilik, aşırı istihdam gibi mali krizin oluşumunda daha tali sayılabilecek ve elbette sorun olarak görülmesi gereken etmenleri, krizin asıl nedeni olarak sunmaktadır. Krizin nedenine ilişkin açıklamalarının, krizin çözümüne ilişkin sermaye yanlısı politikaların meşrulaştırılması amacından kaynaklandığı görülen bu yaklaşım, hoşnutsuzlukların büyük boyutlara ulaştığı günümüzde kendisini 'eleştirel' bir yaklaşım olarak sunmayı başarabildiği ölçüde 'hegemonik' de olabilmektedir (Yalman, 2001: 33-35). Eleştirel bir yaklaşım olarak sunulması çok önemlidir; aksi takdirde hoşnutsuzlukların bu kadar yaygın olduğu bir dönemde alıcı bulabilmesi olanaklı değildir. Temel çelişkiyi devlet ile toplum arasında kuran, ekonomik ve sosyal eşitsizliklerle siyasal süreçler arasındaki ilişkilere körleşmemize yol açan bu açıklamalar, ekonomik ve toplumsal krizin yarattığı hoşnutsuzlukların yoğunlaştığı bir dönemde egemen politikaların sınıfsal niteliğini belirsizleştirmekte, değişim taleplerinin yönlendirilmesinde işlevsellik kazanmaktadır.

Buraya kadar yapılan açıklamalar, parlamenter siyasetin krizine ilişkin alternatif bir analizin geliştirilmesi gerekliliğini göstermiş olmalıdır. Aşağıda, önce ekonomik krize, daha sonra da siyasal krize ilişkin sorunlara doğru ilerlenecektir.

II. Ekonomik Kriz

Türkiye'de, askeri yönetim ile ANAP iktidarı altında geçen 1980-91 dönemi siyasal açıdan olumlu anlamıyla 'istikrarlı' bir dönem sayılmayacaksa (ki sayanlar az değildir), siyasal istikrarsızlık 1980 sonrası dönemin bütününe yayılan bir durumdur. Bu siyasal istikrarsızlığın kökleri 1980'de yürürlüğe konan yeni birikim modelinde yatmaktadır. Zira, 1980'le birlikte yaşanan dönüşüm, ithal ikameci sanayileşme politikaları çerçevesinde iç pazarın genişletilmesi amacı doğrultusunda sanayi sermayesi etrafında oluşan ve daha geniş toplumsal kesimleri kapsayan bir hegemonyanın yerini, dünya ekonomisi ile entegrasyonun arttırılması amacı doğrultusunda, toplumun geniş kesimlerinin dışlandığı daha dar bir hegemonyaya bırakmasından başka

bir şey değildi. 1980 sonrasında siyasal rejimin daha zayıf bir toplumsal desteğe sahip oluşu, kökleri ekonomide yatan bu süreçle ilişkilidir.

1980 sonrası dönemin neo-liberal politikalarının toplumsal sonuçları dar bir çevreyle sınırlı olsa da iyi bilinmektedir. Bu nedenle, burada uzun uzadıya ekonomideki dönüşümler ele alınacak değildir. Ancak, bazı temel özellikleri üzerinde kısaca durmakta yarar olacaktır. Zira, kolayca "ihracata dönük sanayileşme modeline geçiş" olarak adlandırılabilen bu dönüşümün toplumun geniş kesimlerinin yaşama koşullarında yarattığı gerileme, dışa açılan sermayenin uluslararası rekabet stratejisinin bir gereği olarak görülebilmesine yol açarak yanılgılara neden olabilmektedir. Oysa, Türkiye ihracata dönük sanayileşme modelinde ancak sınırlı bir başarı sağlayabilmiştir. Bu başarı, emek yoğun, düşük teknolojili sanayilerle sınırlı kalırken, eskinin dışa bağımlı ve içe dönük sanayileri 1990'ların sonlarına kadar önemli bir nitelik değişimine uğramamıştır. Bu durum, sanayi sermayesi birikimine dayalı hızlı bir büyüme sağlanmasını ve bunun olası olumlu sonuçlarını gündemden düşürmüştür. Öte yandan, ihracatta sağlanan başarının, ithalatın serbestleştirilmesinin getirdiği ek yükü karşılamakta yetersiz kalışı, hem dış borçlarla ayakta kalabilen ekonomik yapının sürmesine, hem de alt sınıfların gelir düzeyinin sürekli bastırılmasına yol açmıştır. Neo-liberal anlayış doğrultusunda sermayenin vergi yükünü azaltan ve kamu finansmanını borçlanmaya dayandıran politikalar da eklenince kamu borçlanması mekanizması aracılığıyla yerli ve yabancı finans sermayesine büyük aktarımların gerçekleştirildiği bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. Sonuç sanayisizleşme ve rantiyeleşmedir. Üstelik, finansal liberalizasyonun ekonomiyi kırılgan bir yapıya büründürmesi de, özellikle biriken borçların çevrilmesinde sorun yaşanan dönemlerde, 'sıcak para'nın ülkeyi terk etmesiyle doğan finansal krizlerin ekonomide ağır tahribatlar yaratmasına neden olmaktadır. Finansal krizler, sermaye döngüsünde ciddi kopmalar yaratarak, büyük durgunluk, iflas ve işsizliklere yol açmaktadır. Borçlanmayı sürdürebilmenin temel amaç haline geldiği bu koşullarda, ekonomi politikaları yerli ve yabancı finans sermayesinin tüm istemlerinin yerine getirilmesinden ibaret olmaktadır. Kalkınma ve sanayileşme hedefinden uzaklaşma, devletin yatırım yapma ve kamu hizmeti üretme kapasitesinin aşındırılması, özelleştirme gibi pek çok boyutu olan neo-liberal politikaların gerisindeki temel dinamikler kısaca bunlardır.

Sonuç olarak, toplumun büyük bölümünün hoşnutsuzluğuna yol açan ve 'gelir dağılımında bozulma', 'satın alma gücünde düşüş' olarak somutlanan durum geçici, istenmeyen bir sonuç olmayıp, 1980 sonrasında egemen olan birikim modelinin doğrudan bir sonucu, ayrılmaz bir parçasıdır. 1980 sonrasının birikim modeli çerçevesinde ortaya çıkan bölüşüm ilişkilerinin temel özellikleri, gelir dağılımının iyice bozulması, iç tüketimin orta ve üst sınıflara (toplumun yaklaşık yüzde 20-25'i) dayanması, emek piyasasının

parçalı yapısının kalıcılaşması, çalışanların küçük bir bölümü (tahminen yüzde 10'lar düzeyindeki bir dilimi) 1990'larla birlikte gelir düzeyi bakımından nispeten iyi sayılabilecek bir duruma gelirken büyük bölümünün yoksulluk sınırında yaşaması, küçük burjuvazinin çeşitli kesimlerinin de yoksullaşmadan payını alması olarak sayılabilir. Neo-liberal politikalardan kazançlı çıkanların toplumun çok dar bir kesimi olarak kaldığı, toplumun büyük bölümünün ise 'kaybedenler' safında yer aldığı görülmektedir.

Türkiye ekonomisinin yapısal kriz dinamikleri, periyotları giderek sıklaşan borç krizleri olarak ortaya çıkmaktadır. Kısa vadeli sermaye girişini sürdürebilmek ve borçları çevirebilmek dışında bir amaç taşımadığı gözlenen hükümetler ülkeyi borçların ödenemez boyutlara ulaşması noktasına getirmiş bulunmaktadır. Bu noktanın pek çok alanda önemli dönüşümler doğuracak yeni bir eşik oluşturup oluşturmadığı, üzerinde durulması gereken bir konudur.

Kamu maliyesinin krizi olarak somutlanan krize, Uluslararası Para Fonu (IMF) – Dünya Bankası (WB) dayatmaları biçiminde somutlanan sermaye yanlısı 'çözüm'ler, Türkiye'nin ve devletin borç ödeme kapasitesinin artırılmasını, Türkiye'nin ithalatının azaltılmasını ve bunun için tüketimin-satın alma gücünün çok ağır bir biçimde bastırılmasını, devletin yatırım, hizmet ve sosyal transferlerinin en alt düzeye çekilmesini, en önemli ve değerli KİT'lerin 'yapısal reform' adı altında özelleştirilmesini öngörmektedir. 'Yapısal reformlar' olarak adlandırılan politikalar belirli sektörler (sosyal güvenlik, tarım, kamu bankaları, KİT'ler, altyapı hizmetleri vb.) etrafında oluşmuş bölüşüm ilişkilerine yerli-yabancı tekeller lehine radikal müdahaleler içermektedir. Her bir 'yapısal reform' yeni tekelleşmeler doğururken, bunlardan şu ya da bu ölçüde mağdur olan yüz binlerce, milyonlarca insan bulunmaktadır. Bu sürecin derinleşmesi, zaten yeterince sorunlu olan toplumsal yapının iyice tahribine yol açabilecektir.

Krize çözüm olarak dayatılan politikaların olumsuz sonuçları çalışanlardan küçük burjuvazinin çeşitli kesimlerine kadar uzanmaktadır. Son krizin en çarpıcı sonuçlarından biri budur. Kriz politikaları, büyük bir şişkinlik oluşturduğu bilinen küçük-orta burjuvaziyi yeniden yapılanma sürecine uyuma zorlarken, bu süreçte başarılı olamayanları da önüne katıp 'ayıklama' sürecine sokmaya başlamıştır. Ayıklama sürecinin derinleşmesi çok daha sarsıcı sonuçları ortaya çıkarabilecektir. Diğer yandan, kriz sermaye içi çelişkilerin derinleşmesine yol açmaktadır. Kaynakların hangi kesime aktarılacağı, kimlerin kurtarılacağı üzerine çetin bir mücadele yaşanmaktadır. Buna karşılık, IMF gözetiminde hazırlanan 2002 bütçesindeki ekonominin ve kamu harcamalarının daraltılmasına ilişkin radikal düzenlemeler, durgunluğun geçici olmadığını göstermektedir. Yeniden büyümeye geçişin

beklenenden daha uzun sürebileceği ve bu uzun sürenin ciddi bir ayıklanmaya yol açabileceği görülmektedir.

III. Parlamenter Siyasetin Krizi

Türkiye tarihinde 1983-1991 dönemi 'yöneten demokrasi' olarak ele alınacak olursa, 1991'den bu yana geçen dönem de 'yönetemeyen demokrasi' olarak ele alınabilecektir. Ekonomik, siyasal ve ideolojik boyutlarıyla derin bir krize sahne olan 1991 sonrası Türkiye'sinde her ne kadar radikal İslam ılımlılaştırılabilmiş ve parçalanmış, PKK'nin silahlı eylemlerine son vermesi sağlanmış görünse de kriz dinamiklerini bütünüyle ortadan kaldıran bir istikrar dönemine girildiğini söyleyebilmek olanaklı değildir. Günümüzde daha çok öne çıkan sorun ekonomide odaklanmaktadır.

Yakın dönem ele alınırken 1989'un yeni bir alt-dönemin başlangıcı olarak kabul edilmesi konusunda yaygın bir uzlaşı bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ekonomide, ihracata dönük modelin tıkanması ve finansal liberalizasyona geçiş, siyasette de ANAP'ın uğradığı ağır yerel seçim yenilgisi ve sendikal mücadelelerin önlenemez boyutta yükselişi veni bir alt-dönemi başlatır görünmektedir.

1989 yerel seçimlerinde üçüncü sıraya düşmesi, 1980'lere damgasını vuran ANAP'ın seçmen desteğinin hızla eridiğini gösteriyordu. ANAP ile DYP'nin sonradan birbirini tüketen sert bir rekabete girişmesinin ve 'pat' durumunun başlangıcını da 1989'da ve hatta öncesindeki siyasal yasaklara ilişkin referandumda bulmak olanaklıdır. Sermayenin ana partisi olmak için girişilen bu çözümsüz rekabet 1990'ların önemli siyasal gelişmelerinden biridir. Zira, merkez sağdaki iki büyük partinin birlikte zayıflamaları ve sermayenin kendinden saydığı hükümetler oluşturmakta sıkıntıya düşülmesi, siyasal istikrarsızlığın en önemli parametrelerinden biridir.

1991 genel seçimlerinden DYP'nin birinci çıkması ve SHP ile koalisyon hükümeti kurması, merkez sağdaki iki partinin bir araya gelmelerinin kolay olmayacağını gösteriyordu. 1991 seçimlerinin bir başka özelliği SHP'nin yükselişinin kısa sürede durması, buna karşılık seçim ittifakı kuran RP-MHP-IDP'nin önemli bir oy artışı sağlamasıydı. Nitekim, 1994 yerel seçimleri ile 1995 genel seçiminde RP oy patlaması yapacaktır. Bu seçimde barajın altında kalmakla beraber MHP'nin sağladığı artış da küçümsenecek gibi değildir. ANAP ile DYP'nin, büyük parti sayılmak için psikolojik sınır sayılabilecek yüzde 20'nin altında kalması ise merkez sağdaki erimeyi gösteriyordu. DYP ile ANAP'ın kurduğu koalisyon hükümetinin kısa sürede çatlaması, sonuçta 28 Şubat'a giden yolu da açmıştı.

1999 genel seçimlerinin en çarpıcı sonucu ise, DSP ile MHP'nin hiç beklenmeyen bir oy patlaması gerçekleştirmeleriydi. 1995'te merkez solun

birinci partisi durumuna gelen DSP, 1999 seçimlerinden de birinci parti olarak çıktı. 28 Şubat'ın mağduru sayılan ve bu seçimde oy patlaması yapması beklenen RP ise ancak üçüncü parti olabildi. ANAP ve DYP'nin oyları baraja iyice yaklaşırken, CHP tarihinde ilk kez parlamento dışında kalıyordu.

Yakın dönemin henüz hafızalarda taze olan gelişmelerini daha fazla uzatmak gerekmiyor. Türkiye'nin parlamenter siyasetinde, ANAP'ın düşüşe geçtiğinin artık tescillendiği 1989'dan sonraki dönemde, her seçimden bir başka partinin birinci olarak çıktığı görülmektedir. Seçmenlerin ANAP'a karşı SHP ve DYP'de bulamadığı alternatifi RP, MHP ve DSP'de aramaya devam ettiği, ancak onların da kalıcı olamadığı ortaya çıkmış bulunuyor. Parlamenter siyasetin krize girdiği bu dönemin bazı önemli özelliklerini şöyle sıralamak olanaklı görünmektedir.

1. Geniş 'seçmen' yığınlarının arayışının, her ne kadar bilince çıkmasa da, neo-liberal politikalara karşıtlık temelinde şekillendiğini söylemek olanaklıdır. (Son birkaç yılda yapılan pek çok kamuoyu araştırması, deneklerin büyük bölümünün en önemli sorun olarak 'ekonomik ve sosyal sorunları' gördüğünü göstermektedir.) Seçmenlerin 'yeni umut' olarak görüp yöneldiği partilerin kalıcı olamayışında, IMF-WB politikalarına alternatif üretememeleri ve tabanlarını sağlamlaştırabilecek ekonomik ve sosyal politikalar geliştiremeyişleri belirleyici olmuştur. Özellikle merkez sağın başarıyı, seçime ekonomik açıdan iyi bir konjonktürde girmeye (seçim ekonomisi) ve medyayı tekelleştirerek kontrol altına almaya bağlayan stratejisi yetersiz kalmıştır.

2. Sermayenin politikalarını belli bir süzgeçten geçirme, aşırı yanlarını törpüleme, böylece politikalara belli bir toplumsal destek-meşruiyet kazandırma işlevini üstlenen siyasal partiler bunu yerine getiremez duruma düşmüştür. Kriz derinleştikçe ve sermayenin istemleri meşruiyet kaygısından uzaklaştıkça, siyasal partilerin bunlar üzerinde ufak düzeltmeler yapma olanağı da iyice ortadan kalkmaya başlamıştır. Türkiye'de son yirmi yılda hükümetler sürekli olarak toplumun geniş kesimlerinden fedakarlık istemiş, uygulamaya koyduğu yoksullaştırıcı politikaların geçici olduğunu, birkaç yıllık bir fedakarlıktan sonra ekonomideki sorunların çözüleceğini söylemiş, refahın artacağı vaadinde bulunmuştur. Ancak, bugüne kadar sözünü tutabilen bir iktidar olmamıştır. Toplumun geniş kesimleri de bu duruma, o partiye yeniden oy vermeyerek yanıt vermiştir. Ancak, refahı artırma vaadiyle yönelinen ve iktidara getirilen diğer partilerin uygulaması da farklı olmamıştır.

3. Siyasal partilere, siyasetçiye ve genel olarak siyasete olan güven en alt düzeye inmiştir. Siyasal partilerin kitle tabanı erimiş; kararsız-partisiz seçmen

oranında büyük artış vardır. Her seçimde önemli oy dalgalanmaları yaşanmakta, partiler arasında radikal sayılabilecek oy kaymaları ortaya çıkmaktadır. Merkez sağ ve merkez solun oy tabanı Türkiye tarihinin en alt düzeyine inmiştir. Aşırı sağın oy tabanı Türkiye tarihinin en yüksek düzeyine çıkmıştır. Toplumda genel bir umutsuzluk, yönsüzlük, hedefsizlik psikolojisi egemendir.

4. 1990'larla beraber yeterli çoğunluğu elde ederek tek başına iktidara gelen ve programını-vaatlerini uygulayabilen partilere rastlanamamaktadır. Merkez sağda ve merkez solda siyasal parçalanma kalıcılaşmıştır, partilerden herhangi birinin diğerleri aleyhine büyümesi de beklenmemektedir. Gerçekleşen daha çok 'nöbet değişimi'dir. Günümüz Türkiye'sinde yüzde 20'yi geçmek artık büyük başarı sayılır olmuştur. Bu tablonun sonuçlarından biri, koalisyon hükümetleri ile yönetimdir. Dolayısıyla koalisyon hükümetlerinin olası sorunları sık sık ortaya çıkmaktadır.

5. Koalisyonların oluşumu da ilginçtir. Genellikle siyasal yelpazenin farklı bölmelerinden partilerin bir araya gelerek oluşturdukları koalisyon hükümetleri kurulmaktadır. Bunun tek istisnasını oluşturan DYP-ANAP koalisyonu çok kısa ömürlü olabilmiştir. Partilerin bazı konularda kimliklerini vurgulama amaçlı dirençlerinden kaynaklı koalisyon krizleri ortaya çıkmaktadır.

6. Bütün bu süreçte, temel siyasal sorunlarda parlamenter siyasetin gücü ve belirleyiciliği azalırken, bürokrasinin çeşitli kanatlarının gücünde artış gözlenmekte, 'teknokrasi', 'siyaset üzerindeki vesayetin artışı' gibi eğilimler egemen olmaktadır.

1990'lar boyunca, sayılan bu istikrarsızlık unsurlarına yanıt olmak üzere, siyasal partiler sisteminin istikrara kavuşturulması için çokça arayışta bulunulmuş olmasına karşın, bunların hiçbiri başarılı olamamıştır. Merkez sağdaki iki partinin birleşmesi, birinin diğeri aleyhine güçlendirilmesi ya da koalisyonda bir araya gelmesi sağlanamamıştır. Tersine merkez sağ partiler birlikte erimeye devam etmişlerdir. Öte yandan, merkez partileri lehine sonuç vereceği düşünülen başkanlık sistemi, yarı-başkanlık sistemi, iki turlu dar bölge seçim sistemi gibi arayışlar da uygulamaya geçirilememiştir. Bu durum, sermayeyi güvenilir hükümetler kurulmasını sağlamak sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır.

İçinde bulunduğumuz dönemde, sermaye açısından en önemli problemi programını tavizsiz uygulayacak, 'güçlü' ve 'kararlı' hükümetler kurulmasını sağlamak oluşturmaktadır. Ancak, bu, içinde aşılması imkansız çelişkiler barındıran bir istemdir. Toplumun küçük bir kesimi lehine ve büyük bir kesimi aleyhine politikaları 'kararlılıkla' uygulayarak 'güçlü' seçmen desteğine sahip kalabilmek seçimle gelen bir siyasal parti için olanaksızdır. Zaten,

pratikte yaşanan da budur. Sermayenin IMF-WB paketlerinde-programlarında somutlanan istemlerini kararlılıkla-ödünsüz olmasa da büyük ölçüde uygulayan partiler bugüne kadar yeniden seçilebilmiş değildir. O zaman istenen şu olmalıdır: İktidara gelen partiler belli vaatlerde bulunarak oylarını aldığı kesimlerin beklentilerini bir tarafa bırakarak sermayenin IMF-WB paketlerinde somutlanan politikalarını ödünsüz uygulamalı, seçmenlerinin kendisini ilk seçimde ağır bir şekilde cezalandırmasına da razı olmalıdır. Bu, son on yılda tekrarlanan oyunun devam etmesini istemekten başka bir anlam taşımamaktadır. Oyunun kuralı ünlü bir işadamı tarafından "taç değen baş akıllanır" sözü ile ifade edilmiştir: Seçim sürecinde seçmenlere, parti tabanına hangi vaatlerde bulunulduğu, partinin programı-hedefleri önemli değildir. Önemli olan iktidara gelince 'akıllanmak', yani sermayenin programını ödünsüz uygulamaktır. Ancak günümüzde güncel olan soru, bütün partilerin en az bir kez rol aldığı bu oyunu tekrar sahneleyebilmenin olanaklı olup olmadığıdır.

Her şeye karşın, yerli ve yabancı sermayenin tüm bu hükümetler döneminde programını büyük ölçüde uygulatmayı başarabildiği görülmektedir. Türkiye'de geleneksel olarak merkez sağ partilerce-hükümetlerce temsil edilen büyük sermaye egemenliği, siyasal parçalanmanın ve istikrarsızlığın egemen olduğu 1990'lar boyunca tüm partilerin ekonomik ve sosyal politikalar bakımından tek tipleştirilmesi sayesinde sürdürülebilmiştir.

Bütün partilerin tek tipleştirilmesi süreci çok da sancısız değildir. Bu durum, her seçimden sonra, hükümete katılan partilerin değişip değişmediğinin büyük sermayeli medyada gürültülü bir biçimde sorgulanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu 'değişimin' garantiye alınmasında, birkaç temel mekanizma öne çıkmaktadır. Ekonomi politikaları söz konusu olduğunda IMF-WB ikilisi ve ekonomi bürokrasisi, siyasal konularda da MGK, yüksek yargı ve cumhurbaşkanlığı belirleyicidir. Medya sürecin bütün aşamalarına eşlik etmektedir. Bunlar, sistemin bütünlüğünün korunmasında temel önemde bir rol üstlenmektedir.

Sermayenin programına destek sağlamakta zorlanması ve siyasal partilerin bu programı uygulamakta isteksiz davranması, sermaye açısından temsil krizinin işaretlerini vermektedir. Ancak, sermayenin elinde de güçlü kozlar bulunmakta, ekonominin 'kırılgan' yapısı 'kriz çıkarma' tehdidinin hükümetlerin başında sürekli sallanmasını sağlamakta; bu da hangi partiler iktidara gelirse gelsin, hangi vaatlerde bulunmuş olursa olsunlar, IMF-WB paketlerinin uygulanmasını kolaylaştırmaktadır.

Ancak bütün bu süreç sorunsuz ilerletilememektedir. Toplumdaki hoşnutsuzlukların yaygınlığı siyasal süreçlere etki etmeye devam edecektir. 1990'larda olduğu gibi, 2000'li yıllarda da büyük sermayeyi asıl rahatsız eden

her ne kadar 'ılımlılaştırılmış' olsalar da küçük-orta ölçekli sermayenin istemlerine yanıt üretmeye çalışan aşırı sağ politik hareketler olacağa benzemektedir. Büyük sermaye hegemonyasına yönelik hali hazırdaki asıl tehdit de bunlardan kaynaklanmaktadır. Ekonomiye ve toplumsal yapıya ilişkin bütün gözlemler gerek 1980 sonrası birikim modelinin, gerekse son kriz döneminde uygulanan politikaların küçük-orta ölçekli sermayenin ve küçük burjuvazinin önemli bir bölümünü dışladığını göstermektedir. Sermayenin farklı kanatlarının bir araya gelerek ekonomik programa açıkladıkları ortak destek, krizin derinliği karşısında uzun süreli olabilme potansiyelinden uzak kalmakta, IMF-WB paketleri-programları etrafında sermayenin bütün kanatlarını kapsayan bir uzlaşı çok kalıcı görünmemektedir. Merkez sağın gerilemeye aşırı sağın ise güçlenmeye devam etmesi de bu durumun göstergelerinden biri olmalıdır.

Ancak, aşırı sağdaki partilerin gövdesinin asıl olarak bu sınıflardan oluştuğu doğru olsa bile, bunların iktidar ortağı oldukları dönemlerde kaynakların akım yönü üzerinde kazandıkları inisiyatif çok sınırlı olmakta ve büyük sermayenin programını büyük ölçüde uygulamak zorunda kalmaktadırlar. Bu dengeleri değiştirmeye kalktıklarında ise çeşitli niteliklerdeki müdahalelere davetiye çıkarmış oldukları görülmektedir.

Sermaye içi çelişkilerin ağırlık kazanmasının görünümlerinden biri de taşra sermayesinin ve siyasetinin hoşnutsuzluğu, ülkenin bazı bölgelerinin merkez partileri dışındaki akımlara olan güçlü eğilimidir. Bunda temel etmenlerden biri, taşra sermayesinin önemli bir bölümünün dışa açılma sürecine uyumda sıkıntılar yaşamasıdır. Diğeri ise, merkezden yönetilen kamu kaynakları üzerinde (borçlanma gibi mekanizmalarla) yerli ve yabancı tekellerin denetimi arttıkça küçük-orta ölçekli sermayeye ve küçük burjuvaziye düşen payın azalmasıdır. Bunun bir sonucu da taşranın daha fazla kamu yatırımı, ödeneği, teşviği gibi taleplerinin karşılanamaması olmaktadır. Taşra siyasetinin ve bir bakıma onun ifadesi sayılan meclisin (önüne gelen bütün tasarıları doğru dürüst tartışmadan yasalaştırmasına rağmen) günümüzde 'popülizm'in en önemli suçlularından biri durumuna getirilmiş olması da herhalde bununla ilgilidir. Zira, taşra sermayesinin temel siyasal varoluş biçimlerinden biri, yörelerine daha fazla kamu yatırımı, kaynağı aktarılmasını isteyip durmaktır. Ancak, siyasi partilerde aday belirlenmesinden, taşra teşkilatlarının yönetiminin atanmasına kadar tüm süreçlerin merkeziyetçi bir anlayışla yürütülmekte oluşu merkezin taşra üzerindeki gücünü göstermektedir.

Çalışanlar ise, 1980 sonrası dönemde bütün kanatlarıyla bir araya gelerek mücadelelerini bilinçli siyasal hedefler doğrultusunda yürütmeyi başarabilmiş değildirler. Günümüzde siyasal temsil krizi yaşayan en önemli kesimi de çalışanlar oluşturmaktadır. Aslında, bu da şaşırtıcı bir durum sayılmamalıdır.

Bağımsız siyasal partisine sahip olmayan bir kesimin, bırakınız karşıt-hegemonyanın odağı olabilmesini, kendi özgül çıkarlarını savunmakta bile güçlük çekeceği, sermayenin hegemonyası altında atomizasyon ve bireyciliğin kıskacına düşeceği iyi bilinen bir durumdur.

1980 sonrası Türkiye'sinde eşitsizlikler artarken sınıf bilincinin de gerilemekte oluşunun nedenlerini siyasal ve ideolojik süreçlerde aramak gerekmektedir. Bu dönemde, büyük sermayenin egemenliğini sürdürebilmesinde, gerek parlamenter gerekse parlamento dışı muhalif siyasal akımları etkisizleştirebilmekte, başta çalışanlar olmak üzere toplumun geniş kesimlerini örgütsüzleştirebilmekte, örgütlü siyasal yönelişler geliştirebilmelerinin zeminini ortadan kaldırabilmekte gösterdiği başarı temel önemde olmuştur. Türkiye'de geniş yığınların hoşnutsuzluklarının son derece arttığı bir dönem boyunca, alternatif siyasal arayışların gündeme bile gelemeyişinde, 12 Eylül'den kalma devlet yapısının (Tanör, 1995) ve 1990'larda yaşanan medya patlamasının (Kaya, 1999) belirleyici etkileri oldu. Ancak bunların başarısı da mutlak değildi. Neo-liberal politikaların tek yanlı ve gürültülü temsilciliğini üstlenen medya ideolojik etki yaratmakta gösterdiği başarıyı, çok arzulandığı açıkça belli olan seçim sonuçlarını yönlendirmekte gösteremedi. Medyanın, ideolojik bombardıman sayesinde mevcut durumdan duyulan hoşnutsuzlukları, 'adalet', 'refah artışı' gibi beklentileri sağ siyasal ideolojilere ve vaatlere eklemleyebilmekte etkili olduğunu, aşırı sağın pek de arzu edilmeyen yükselişinde bunun da temel etmenlerden biri olduğunu söylemek olanaklıdır.

Geniş yığınların hoşnutsuzluğunu, her seçimde iktidarı değiştirerek göstermesi bir yanıyla sistem açısından güçsüzlük ve istikrarsızlık belirtisidir. Öte yandan, seçmenlerin ideolojik yönelimlerinin belirlenmesinde gösterilen başarı, hoşnutsuzlukların 'herkese iki anahtar', 'adil düzen' gibi sağ popülist vaatlere eklemlenebilmesini sağlamaktadır. Türkiye'de parlamenter siyaset neo-liberal ideoloji ve politikalar ile 'sosyal adaletçi' sağ popülist vaatlerin çelişkili eklemlenmesine sahne olmakta, ancak bu da uzun süreli olamamaktadır. Bunun bir başka boyutu, bireyci ideolojilerin yaygınlaştırılmasının yığınlarda 'bireyci' ve 'köşe dönmeci' yanılsamaların egemen olmasını sağlamasıdır. Öte yandan, bireyci eğilimlerin egemenlik kazanması, 'devletin sınıf karakterinin yozlaşması' (Boratav, 1991) durumunun bile sisteme yönelik bir sorgulamaya konu olamamasına yol açmaktadır.

Bu bölümü bitirirken 1990'lardan bu yana parlamenter siyasetin şekillenmesinde önemli bir başlık haline gelen AB'yle entegrasyon sürecinin yansımalarına değinmekte de yarar bulunmaktadır. Türkiye'nin AB'ye tam üye yapılma olasılığının görünen gelecekte hemen hiç olmamasına karşın bu konunun siyasetin temel belirleyicilerinden biri durumuna gelebilmiş olması

gerçekten ilginçtir. Öyle anlaşılmaktadır ki, AB'ye tam üyelik süreci, Avrupa sermayesi ile olan entegrasyon düzeyini artırmaya çalışan büyük sermayeden Avrupa pazarına dönük üretim yapan KOBİ'lere, Soğuk Savaş'ı Batı'nın güvenlik şemsiyesi altında geçirdikten sonra buradan dışlanmaktan çekinen askerlerden demokrasinin genişlemesini isteyen bütün kesimlere ve yurtdışında çalışma hayali kuran geniş yığınlardan bu sürecin olası siyasal meyvelerini toplamaya çalışan partilere kadar çok geniş bir kesimi ortak bir zeminde bir araya getirebilmesiyle zayıf da olsa bir 'ulusal uzlaşma' zemini yaratmış görünmektedir. Ancak, AB ile entegrasyonun 'gümrük birliği' biçimindeki mevcut yapısının değişme olasılığı bulunmadığı gibi, entegrasyon sürecinin ekonomik ve toplumsal sorunlarda bir rahatlama yaratma, sözü edilen ulusal uzlaşmayı 'ekonomik' bir temele kavuşturma olasılığı da zayıftır. Tersine, günümüzde bedeli ağır bir biçimde ödenen borç krizinin oluşumunda gümrük birliğinin önemli payının olduğunu savunan güçlü görüşler bulunmaktadır.

Sonuç Yerine: Demokrasinin Geleceği

Son yirmi yıla damgasını vuran siyasal krizin temelinde yerli ve yabancı büyük sermayenin çıkarları çerçevesinde biçimlenen ekonomik ve sosyal politikalar yatmaktadır. Son yirmi yılda geniş yığınlardan istenen fedakarlıklar bir ekonomik gelişme ve büyüme, toplumsal refahın artışı süreci ile değerlendirilememiştir: Günümüzde de, yerli ve yabancı tekellerin krizden çıkış için ürettiği program, borç ödeme programından ibarettir. Bu program, değil çalışanları, sermayenin bütün kesimlerini bile kavramaktan uzaktır. Dolayısıyla, ekonomik ödünler vererek bir uzlaşma ortamı sağlama, fedakarlığı bütün kesimlere paylaştırma gibi bir arayış kesinlikle bulunmamaktadır. Yakın gelecekte, ne ekonominin istikrarlı bir büyüme rotasına sokulabilmesi, ne de siyasetin güçlenen hegemonyaya, genişleyen demokrasiye oturma olasılığı bulunmaktadır. Tersine, ekonomik durgunluk, siyasal istikrarsızlık ve kontrollü demokrasi seçeneği ağır basmaktadır. Dolayısıyla, siyasetteki kriz, sermayeyi liberal demokrasi içinde kalarak egemenliğini sürdürmenin formüllerini geliştirme arayışına sokmaktadır. Bunun temel niteliklerinin, geniş kitlelerin siyaset dışı bırakılmasına devam edilmesi, ekonomik ve sosyal politikaların 'teknokratik' mekanizmalarla belirlenmesi olacağı açıktır. Kontrol dışı-istenmeyen hükümetlerin kurulmasının önlenmesi ve/veya sermayenin programına tabi kılınmasının temel kaygı olacağı düşünüldüğünde, parlamenter siyaset üzerindeki vesayetin kalıcılığını korumasını beklemek gerekecektir. İkincisi, sermayenin programı, ekonomik ve sosyal politikalara ilişkin siyasal karar alma süreçlerinin sürekli olarak siyasal mekanizmalardan uzaklaştırılmasını, kararların 'popülist baskılardan kurtarılmış' 'teknokratik' mekanizmalarda alınmasını gerektirmektedir. Devletin 'teknik devlet' olarak yeniden yapılandırılması, 'ekonomi ile siyasetin ayrıştırılması' doğrultusunda atılan

muhtelif adımlar bu çerçevede anlam bulacaktır. Demokratik açılımların yerini bulma olasılığı ise zayıftır. Demokrasiden, daha çoğulcu bir siyasal modelin anlaşılması durumunda, bölüşüm ilişkilerinde toplumun daha geniş kesimlerini kavrayan bir dönüşüm gerekecektir.

Oyların sürekli düşme eğiliminde oluşu, gelecek seçimden nasıl bir parlamento aritmetiğinin ve hükümetin çıkacağının kestirilemeyişi, günümüzde yeni yüzler ve yeni umutlar yaratma gereksinimine aciliyet kazandırmaktadır. Zira, 1995'te RP'nin, 1999'da da DSP ve MHP'nin beklenmeyen oy artışları sağladığı anımsandığında, hoşnutsuzluğun zirvede olduğu günümüz koşullarında seçimden nasıl bir sonuç çıkacağını kestirebilmek gerçekten zordur. (Yakınlarda yapılan bir kamuoyu araştırmasına yanıt veren deneklerin yaklaşık yüzde 70'i gelecek genel seçimde 1999 genel seçimlerinde oy verdikleri partiye yeniden oy vermeyi düşünmediklerini söylemişlerdir.) Sermaye açısından yeni seçime yeni yüzlerle girme gereksinimi büyük boyutlara ulaşmıştır. Planlanan, herhalde, yeni umutlar yaratılan bir seçim kampanyası dönemi ile toplumdaki değişim beklentilerinin maniple edilmesi, ertesinde de sermayenin programını sadakatle uygulayacak bir hükümetin kurulması olmalıdır. Oysa, Türkiye'de siyasal partiler yenilenmekte sıkıntı yaşamaktadır. Siyasal partiler ve seçim sisteminde değişikliğin bunu sağlayabileceği umulmakla beraber, bu değişikliklerin de bu partilerin oluşturduğu parlamento tarafından gerçekleştirileceği unutulmamalıdır. Bu nedenle, siyasal sisteme ilişkin değişikliklerin umulan doğrultuda olmaması olasılığı yüksektir. Öte yandan, oy dengelerindeki değişiklikler de 'siyaset mühendisleri'nin elini kolunu bağlamaktadır.

Bu koşullarda, rejimin işlemeye devam edip edemeyeceği, kesintiye uğrayıp uğramayacağı gibi soruların yanıtı, sermayenin egemenliğini olağan yollarla koruyup koruyamaması ile doğrudan ilişkilidir. Daha önce de belirtildiği gibi, seçim sandıklarından sermayenin gönlünde yatan siyasal sonuçların çıkma olasılığı pek azdır. Ancak, bu durumun olağanüstü rejim arayışlarına yol açması noktasına varması için, kontrol edilemez hükümetlerin kurulması ve ekonomik krizin derinleşmesi, bunların da siyasal krizi rejim krizine sürüklemesi gerekecektir. Parlamentonun açık kaldığı 'teknokratlar hükümeti' gibi arayışların gündemden düşmeyeceği açıktır, ancak siyasal partilerin buna razı edilmeleri de kolay olmayacaktır. Derin siyasal krizler doğmadıkça bu tür arayışların parlamentodan onay alabilmesi zordur. Başbakan Ecevit'in sık sık 'koalisyonun uyum içinde çalıştığını' vurgulama gereğini duyması herhalde bu tür arayışlara set çekme isteğinden kaynaklanmaktadır.

Demokratikleşme konusundaki tartışmalar ve bölünmeler de sermaye egemenliğinin sağlam olup olmamasına ilişkin farklı saptamalarla ilişkilidir.

'Şahinler' olarak görülen kesimle AB kriterlerine uyumu savunanlar sermaye cephesi içinde hegemonyanın kuruluşuna ve yeniden üretilişine ilişkin farklı tutumlar olarak ele alınabilir. Hegemonyanın ekonomik ödün ayağının zayıf kaldığı günümüz koşullarında, rıza yalnızca ideolojik aygıtlara dayanılarak sağlanabilir mi, yoksa baskı politikalarıyla da desteklenmeli midir? Bir başka deyişle, Türkiye burjuvazisi AB standartlarına uygun bir liberal demokrasiyi başarabilir mi? Yönetenler katındaki en önemli tartışmalardan biri de budur.

Sonuç olarak, bölüşüm ilişkilerinde büyük bir operasyon gerçekleştiren yerli ve yabancı tekellerin, toplumun geniş kesimlerinin rızasını sağlamakta zorlanması şaşırtıcı değildir. Ancak, sermayenin alternatif bir siyasal projenin güçlenmesini önlemeyi de başardığı görülmektedir.

Kaynaklar

Akyol, T. (2001), "Yöneten Demokrasi", *Milliyet*, 30 Haziran.

Alekserov, F. – Ersel, H. – Sabuncu, Y. (1999), *Seçimden Koalisyona: Siyasal Karar Alma*, İstanbul: YKY.

Boratav, K. (1991), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.

Boratav, K. (1995), "İktisat Tarihi (1981-1994)", Ed.: Sina Akşin, *Bugünkü Türkiye* (Türkiye Tarihi, cilt: 5), İstanbul: Cem, 159-213.

Boratav, K. (1998), "2000'e Doğru Türkiye'de Popülizm", *Mürekkep*, 10-11, 8-13.

Boratav, K. (2001), "2000-2001 Krizlerinde Sermaye Hareketleri", *Mülkiye*, 230, 207-220.

Buğra, A. (2001), "Ekonomik Kriz Karşısında Türkiye'nin Geleneksel Refah Rejimi", *Toplum ve Bilim*, 89, 22-30.

Çakır, R. (2001), "Merkez Dışı Siyasi Hareketler", *Birikim*, 152-153, 141-145.

Erder, N. (koord.) (1999), *Türkiye'de Siyasi Parti Seçmenleri ve Toplum Düzeni*, İstanbul: TÜSES.

Gills, B. – Rocamora, J. – Wilson, R. (1994), "Düşük Yoğunluklu Demokrasi", Ed.: S. Amin, N. Chomsky, A. G. Frank, *Düşük Yoğunluklu Demokrasi: Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler* içinde, Çev. A. Fethi, İstanbul: Alan, 9-46.

Gülalp, H. (1993), *Kapitalizm, Sınıflar, Devlet*, İstanbul: Belge.

Güler, B. A. (1996), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarlama Politikaları*, Ankara: TODAİE.

Gülsever, T. (1996), "Kriz, Siyasi Temsil ve Refah Partisi", *İktisat*, 359, 32-35.

Gürsel, S. (1998), *Siyasal İstikrar ve İki Turlu Dar Bölge Seçim Sistemi Simulasyon Modeli*, İstanbul: TÜSİAD.

Işıklı, A. (1995), *Küreselleşme ve Demokratikleşme*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı.

Kaya, R. (1999), "Türkiye'de 1980 Sonrası Medyanın Gelişimi ve İdeoloji Gereksinimi", *Türk-İş Yıllığı '99*, Ankara: Türk-İş, 633-659.

Kazgan, G. (2001), "Küreselleşmiş Dünyada Küreselleşmiş Türkiye'nin Krizleri" *İktisat*, 410-411, 26-31.

Keyman, F. (1999), "Türkiye'de Yönetebilirlik ve Meşruiyet Krizi", *Düşünen Siyaset*, 1, 61-65.

Mert, N. (1999), "Siyasi Kriz ve Kriz Siyasetleri", *Düşünen Siyaset*, 1, 107-115.

Oyan, O. (1999), *Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye?*, Ankara: İmaj.

Oyan, O. (2001), "Hizmet Anlayışı Olmayan Bütçeler Dönemi Sona Erdirilmelidir" *Emek Politikaları Sempozyumu* içinde, Ankara: TMMOB, 117-135, 139.

Öngen, T. (1997), "Kriz ve Burjuvazinin İkilemi", *Marksizm ve Gelecek*, 13, 10-28.

Satlıgan, N. (1996), "Sermayenin Bunalımından Siyasal Temsilin Bunalımına", *İktisat*, 360-361, 70-72.

Savran, S. (1994), "Türkiye Kapitalizminin Krizi", *Sınıf Bilinci*, 15, 18-51.

Saybaşılı, K. (1992), *İktisat, Siyaset, Devlet ve Türkiye*, İstanbul: Bağlam.

Sönmez, M. (1992), *Dışa Açılan Türkiye Kapitalizmi*, İstanbul: Gerçek.

Sönmez, M. (2001), *Gelir Uçurumu: Türkiye'de Gelirin Adaletsiz Bölüşümü*, İstanbul: Om.

Tanör, B. (1994), *İki Anayasa (1961-1982)*, 3. Baskı, İstanbul: Beta.

Timur, T (2000), *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi*, 2. Baskı, Ankara: İmge.

Tuncer, E. (1999), *Seçim '99: Sayısal ve Siyasal Değerlendirme*, Ankara: TESAV.

Tünay, M. (2002), "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi", Çev: D. Dinler – N. Güveloğlu, *Praksis*, 5.

Vergin, N. (1998), *Türkiye'ye Tanık Olmak*, İstanbul: Sabah.

Yalman, G. (2001), "Krizin Sorumlusu Devlet mi?", *Emek Politikaları Sempozyumu*, Ankara: TMMOB, 33-37, 42-43.

Zarakolu, R. (1989), "Toplumsal Kriz ve Karar Anı", *Türkiye Sorunları*, 7, 7-25.

Praksis (5) 2002, 217-255

Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş

MUSTAFA BAYRAM MISIR

Giriş

Cumhuriyet tarihi söz konusu olduğunda, "batıcı modernler"[1] ile "modern gelenekçiler" arasında bir tutum farkı vardır. Bu iki kesim de esasa yani "Türk Modernleşmesi"ne ilişkin olarak genelde olumlayıcı bir tutum içinde olmalarına rağmen, politik nedenlerle, Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki süreklilik ve kopuş ilişkisi bakımından iki farklı tutumu benimserler. İlk grup, Cumhuriyetin Osmanlı mirasından bir "kopuş" olduğunu ileri sürerken, ikinci grup, süreklilik üzerinde durur. İleride temellerini göstermeye çalışacağımız üzere, aslında her iki kesim açısından da, hareket noktası,

[1] Batıcı modernler ile, sağ ya da sol "batılılaşmayı" ideolojik bir öncelik olarak gören kesimler kastediliyor. Düşünce düzeyinde, en solunda sol-Kemalistlerin, en sağında liberaller ile muhafazakarların yer aldığı söylenebilir. Modern gelenekçiler ile, "batılılaşmayı kaçınılamaz olarak görüp buna karşı olmamakla birlikte", "batılılaşma ideolojisine" karşı olan muhafazakar kesimler ya da bu ideolojinin yürütülüş biçimi dolayısıyla demokratik sonuçları olmayacağını öne süren kesimler kastediliyor. Bu kesimin en solunda sol-liberallerin, en sağında ise, siyasal İslam'ın yer aldığı söylenebilir.

mevcut rejimin meşruluk sınırları içinde kaldığından, tarihin maddeci analizi bu iki tezden herhangi birini kalkış noktası olarak alamaz. Dolayısıyla tarihin maddeci analizi, bizzat bu tartışmanın kalkış noktasının ilgası üzerinde yükselebilir.

Cumhuriyetin "ne olduğuna" ilişkin tartışmanın "sol" tarafından yapılması ve tartışmanın egemen biçiminin ilga edilmesi gerektiğine dair, Sungur Savran'ın *11. Tez*'in 1. sayısında (1985) belirttiği gerekçeler, bugün de geçerliliğini koruduğundan, bu gerekçeler, sorunun tarihsel materyalist bir eksende neden tekrar ele alınması gerektiği tartışılırken hatırlanmalıdır. Savran, Osmanlı ve Cumhuriyet arasındaki süreklilik ve kopuş ilişkisinin sol-Kemalist[2] ve sol-liberal yorumlarının tepkisel ve ideolojik bir içerik taşıdığını, tarihin maddeci bir analizini içermediği gibi yaşadığımız günün sorunlarına çözüm önerirken metafizik bir tarihsel açıklama yoluna girdiğini belirtiyor. Açık ki, "sol-Kemalistler" daha geniş bir bağlamda "Batıcı modernler" kategorisinin sol hizbini oluşturur; "sol-liberaller" ise "gelenekçi modernler"in sol hizbini. Her iki sol hizipte yakın tarih konusunda, güncel politika belirlenimli bir yaklaşım içindedir. Bu yaklaşımların süreci açıklamaktan uzak oldukları ileri sürülebilir.

Modernleşme tarihimiz üzerine "batıcı modernler" ile "modern gelenekçiler" arasındaki "yorum" farkları, siyasal ve ideolojik bir çatışma alanı yaratır. İlk kesime göre, -her ne kadar "bilimsel üslup"tan çıkmak istemesek de, özetlemenin getirdiği karikatürleşmeye katlanarak yazarsak- Osmanlı çürümüş, asalak, yağmacı bir imparatorluktur ve iyi ki yıkılmıştır. Kemalizm, Türk milli kimliği temelinde ulus devleti yani "Cumhuriyet"i kurarak hem Türkleri (yani Anadolu ve Trakya Müslümanları) kurtarmış hem de onlara gerçek bir kurtuluş parolası bırakmıştır: "muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak." Sol-Kemalistler, bu açıklamaya, Kurtuluş Savaşı'nın

[2] Sol Kemalist tezi mantıki sonuçlarına götürerek belli bir bilimsel iç tutunum içinde sunan eserlerden biri ve sanırım en önemlisi, Taner Timur'un "Türk Devrimi ve Sonrası"dır (2001). Taner Timur, tezini, bir sınıflar analizi üzerine kurmakta ve Milli Kurtuluş Savaşı sırasında bir ikili iktidar olduğunu, Osmanlı Hükümeti'nin emperyalizme ve İstanbul ticaret burjuvazisine dayandığını, devrimci Ankara Hükümeti'nin ise küçük burjuva kökenli asker-sivil aydın ve Anadolu eşrafına (büyük toprak sahipleri ile küçük ticaret burjuvazisi) dayandığını, Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte, Osmanlı Hükümeti'nin tarihe karıştığını ve iktidar mücadelesine dört temel sınıf aktörün (ticaret burjuvazisi, küçük burjuvazi, büyük toprak sahipleri ve asker-sivil devrimci aydınlar) çıktığını, bu mücadelenin de Doğu İsyanı'nın bastırılması ile Türk Devrimi ve onun yürütücü sınıfları lehine sona erdiğini ileri sürer (2001:63-81).

sadece eski rejime karşı değil, emperyalizme karşı (Timur, 2001; Akşin, 1997b)[3] da verilmiş bir savaş olduğunu, bu savaş sonrasında kurulan devletin sivil-asker bürokrasi egemenliğinde, bağımsızlıkçı bir devlet olarak tarih sahnesine çıktığını, mülk sahibi sınıflara (ticaret ve toprak burjuvazisi vb.) verilen ödünlerin devrimin sürdürülmesini olanaksız kıldığını ve daha sonraki tarihsel dönemlerde bir karşı devrime (1950 Karşı Devrimi) yol açtığını eklerler (Savran, 1985: 175). Bu kesim, tarihsel sürekliliği göz önüne almaz.

İkinci kesime göre ise, daha çok bir tarihsel süreklilik söz konusudur. Modernleşme, Osmanlı Devletinde başlayan bir süreçtir ve modern Türkiye Cumhuriyeti büyük oranda bu süreci tamamlamıştır (Türköne, 1995; Mardin, 2001). Bu nedenle, geri dönüş tehlikesinden söz edilemez. Türkiye'de mevcut muhafazakar siyasi akımlar modern akımlardır. Sol-liberaller, bu süreklilik vurgusunu olumsuz bir içerikle yinelerler. Onlara göre, Türkiye Devleti, Osmanlı'nın despotik devlet geleneğini devralmıştır: "Türkiye'de devlet, cumhuriyetin başlangıcından beri toplumsal yaşamın her alanını ahtapot kollarıyla denetliyor, sivil toplumu eziyordu. Bunun nedeni ise, ister İttihat ve Terakki, isterse tek parti yönetimi olsun, yirminci yüzyılın yönetici hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi ve 'ceberrut' geleneğini olduğu gibi devralması idi." (Savran, 1985: 176)

Her iki yorumun da bilimsel olmadığı, başka bir deyişle tarihin maddeci bir analizine dayanmadığını ileri süreceğimiz bu çalışmada; tarihsel olgulara nesnel yaklaşmanın ötesinde yöntemsel bir açıklık, yani açıklayan bir kavramsal çerçeve önermeye çalışacağız. Bu önerinin yazanın sınırları içinde olgusal incelemenin eksikliği bakımından bir tartışmaya giriş olduğu söylenebilir. Çulhaoğlu'nun belirttiği gibi, kavramsal çerçevenin uygunluğu ile birlikte olgusal gözlemin zenginliği, somut durumun somut tahlili için gereklidir (Çulhaoğlu, 1996: 114-115)

Bu çalışmada "29 Ekim 1923 nedir?" sorusuna yanıt arayacağız. Cumhuriyetin nasıl ilan edildiği ile değil de tarihsel anlamı (ne olduğu) ile ilgilendiğimizden, açık ki, olgusal gelişmeleri sergilemekten öte onlara dayanarak, kuramsal bir model oluşturmaya çalışacak ve bu modele göre

[3] Fikret Başkaya, "Milli Mücadelenin kitle katılımının sınırlı ve anti-emperyalist olmayan bir hareket" olduğunu ileri sürüyor (1991 : 32).

Cumhuriyetin ne olduğu üzerinde bir tartışma yürüteceğiz.

Türkiye, 1923 öncesinde başlayan bir kapitalistleşme (ilk birikim) süreci içinde, kapitalizme Prusya tipi bir geçiş yaşamıştır. Sorun, süreklilik ve kopuş karşı kutuplarında değil, süreklilik ve kopuş diyalektiği içinde (Savran, 1985) kavramsallaştırılmak durumundadır. Prusya tipi geçiş, aslında bir burjuva devrimi tipidir. Ancak, gerek sol-Kemalistlerin gerekse de Sungur Savran'ın kavramsallaştırdığı çerçeve içinde kalacağı için burada burjuva devrimi kavramını kullanmayı tercih etmeyeceğiz. Yerine de her ne kadar tarihsel materyalizmin eleştirisi içinde oluşmuş olsa da modernleşme kavramının tarihsel materyalist bir kullanımının olanaklı olduğunu göstererek, Türk burjuva devrimi yerine Türk Modernleşmesi kavramının kullanılması gerektiğini, tarihsel olarak burjuva devrimi kategorisini reddetmeden ileri süreceğiz.

Tarihsel Materyalist Model: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş

Feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu, Marksizm içinde[4] (tartışma sosyalizme geçiş tartışması içinde bir zemin oluşturduğu için de ayrıca) önemli bir tartışma başlığıdır. Bu tartışma daha çok kapitalizmin temel sınıflarının oluşumu üzerine yoğunlaşmış ve tartışmanın mevcut çerçevesi içinde Prusya tipi geçiş dinamikleri şöyle açıklanmıştır:

> "Batı Avrupa'nın klasik burjuva devrimleri, üreticileri "kısıtlamalar" sisteminden (feodal toprak mülkiyeti ve lonca düzenlemelerinden) kurtarmayı ve onları özgür ve bağımsız meta üreticileri yapmayı amaçlıyordu, ekonomik süreçte bunların birbirinden kopması kaçınılmazdı ve bu farklılaşma da (sermaye ve ücretli emek farklılaşması) sanayi sermayesi için iç pazarı oluşturacaktı. Bu tip bir burjuva devriminin tamamlanması için gerekli toplumsal geçmişi oluşturan şeyin feodal toprak mülkiyetindeki Batı Avrupa'ya özgü yapısal çözülme olduğunu söylemeye bile gerek yok. Buna karşılık Prusya ve Japonya'da kapitalizmin feodal mutlakiyetçi devletin

[4] R. Hilton'un derlediği *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (1984) adlı yapıt, Dobb'un *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler* adlı çalışmasından sonra Sweezy'nin eleştirisi ile başlayan tartışmayı içermektedir. Bu tartışma, Avrupa feodalitesinden kapitalizme geçiş sorunları üzerine

> denetimi ve koruyuculuğu altında kurulacağı en başından beri belliydi. (...) Batı Avrupa'daki bu devrimler, küçük meta üreticilerinin bağımsızlığı, yükselmeleri ve farklılaşmalarıyla birlikte, bunların içinden kapitalist üretimin gelişimini -ekonomik olarak- sağlayacak güçlere özgürlük vermiştir; oysa Prusya ve Japonya'da bu "özgürlük verme" ters anlamda ortaya çıkmıştır. Feodal toprak mülkiyetinin örgütlenmesi olduğu gibi kalmış ve özgür, bağımsız köylü sınıfı ve kentli orta sınıf gelişmemiştir. (...) Kapitalizmin mutlakiyetçilikle çatışma yerine kaynaşma temelinde bu türden bir toprak üzerine dikilmesi gerektiğinden, kapitalizmin oluşumu Batı Avrupa'dakinin tersi bir yönde, temelde dışarıya – işveren tüccar sermayesinin sanayi sermayesine dönüştürülmesi süreci olarak, gerçekleşmiştir. Modern demokrasinin kurulması için gerekli sosyo-ekonomik koşullar var olmamış, tam tersine, kapitalizm burjuva liberalizmini bastırmak için yaratılan oligarşik sistem -"organik" toplumsal yapı- içinde gelişmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle bir burjuva devrimi zorunluluğunu dayatan, bu toplumların kendi iç gelişmeleri değildir; reform gereksinmesi daha çok dış koşulların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin kuruluş döneminin, değişen dünya ve tarih koşulları bağlamında değişik ana çizgiler izlediği söylenebilir: Batı Avrupa'da Birinci Yol (üretici – tüccar), Doğu Avrupa'da ve Asya'da İkinci Yol (tüccar – imalatçı)." (Takahashi, 1984: 104-106)

Takahashi'nin İkinci Yol olarak adlandırdığı yol, Marksist literatürde genelde Prusya tipi olarak nitelendirilir. Gerek Takahashi'nin analizinde, gerekse de Prusya tipi analizcilerinin tezlerinde eksik olan şudur: Bu analizlerde sanayi sermayesinin oluşumu ve özgür üretici emek formunun tarihsel şekillenişi temel alınmakta, bunun yanında, bir bütün olarak toplumsal ilişkilerin (toplumsal temelin) üretim ilişkilerinin gelişimindeki belirleyici gücü yer yer gözardı edilmektedir. Prusya tipi geçiş, a. kapitalizmin bir dünya ekonomisi olarak varolduğu ve yayılmacı özelliği, b. kapitalizm öncesi üretim tarzlarının toplumsal ilişkilerinin direnme gücü ve sınıf yapılaşmalarının içeriği ve c. devletin ikinci yoldan kapitalizme geçişteki rolünün analizi yapılarak yeniden içeriklendirilmeden Osmanlı gibi kapitalizm öncesi üretim tarzlarının kapitalizme geçiş sorunlarını açıklayan bir tarihsel geçiş modeli olarak ileri

---

yoğunlaştığından, bu yazıdaki tartışma bakımından ancak dolaylı bir perspektif sunabilmektedir.

sürülemez.

Takahashi'nin bıraktığı yerden devam ederek Prusya tipi geçişe ilişkin şöyle bir çerçeve çizebiliriz: Poulantzas, her ne kadar yapısalcı sorunsal tarafından belirlenmişse de; bazı tarihsel doğrulamalar içeren önermeler geliştirebilmiştir. Bu önermelerin kanımızca en önemlisi, burada, epeyce revize edip kullanacağımız, "devlet"i siyaset ve ekonominin birliği olarak anlamaya olanak veren kapitalizm öncesi toplumlar için, genel olarak iktisadi düzey belirlenimli bir analizin dışında, Balibar'ın üretim biçimi kavramına da içkin olan ekonomi dışı "zor" kategorisiyle açıklanabilecek toplumsal bütünsel çerçevelerin yani yapılaşmaların oluştuğu tezidir. Buna göre, kabaca betimlersek, kapitalist üretim tarzı öncesinde, mesela feodalitede "devlet" yapılaşması genel olarak siyasal ilişkileri belirlemekle kalmaz, toplumsal ilişkileri de oluşturur. Bunun maddi temeli artı-ürüne el koymada kullanılan iktisadi düzey dışı zordur. Balibar, bu kavramı açıklarken, Marx'ın şu pasajına başvurur:

> Doğrudan emekçinin üretim araçlarının ve kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli çalışma koşullarının 'sahibi olduğu' tüm biçimlerde mülkiyet ilişkisi eşanlı olarak bir doğrudan lordluk-serflik ilişkisi olarak görünmek zorundadır, ki burada doğrudan üretici özgür değildir; serflikten salt bağlılık ilişkisine indirgenebilecek bir özgürlük yokluğudur bu... Bu koşullar altında, toprağın saymaca (nominal) sahibi için artık emek ancak **ekonomi dışı herhangi bir baskı ile** ondan sökülüp alınabilir... Böylece kişisel bağımlılık koşulları zorunludur: Ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlük yokluğu ve toprağa onun bir eklentisi gibi bağlı olmak, kelimenin tam anlamıyla esaret..."(Marx, 1978: 694-695)[5]

Balibar, bu nedenle, feodalitede mevcut pazar ilişkilerinin bir ekonomik

---

[5] Yukarıdaki çeviri, Laclau'nun (1990) makalesinde yer aldığı biçimiyle verilmiştir. Sayfa numaraları ise Türkçe çevirideki (Alaattin Bilgi çevirisi, 1977) yerini göstermektedir. Bu yüzden, Alaattin Bilgi çevirisini de aktarmakta yarar gördük: " Doğrudan doğruya emekçinin, kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli olan üretim araçlarının ve emek koşullarının "zilyedi" olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkileri, aynı zamanda bir doğrudan beylik ve kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmalıdır; öyle ki, doğrudan üretici özgür değildir... Böyle koşullar altında, toprağın ismi sahibi için artı-emek, bürünülen biçim ne olursa olsun, onlardan ancak ekonomi dışı baskı ile alınabilir... O halde, kişisel bağlılık koşulları gereklidir, ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlük eksikliği ve toprağın bir eklentisi olarak toprağa bağlı olmak, sözcüğün gerçek anlamıyla bağımlılık."

düzey oluşturmadığını (emek pazarı oluşmadığı için), bu durumda ekonomi ve siyasetin ayrılmaz bir birliğinin söz konusu olduğunu ileri ürer (Laclau, 1990: 123-124). Bunun doğal sonucu, bu tür toplumsal formasyonlarda, son tahlilde egemen olan düzeyden, belirleyici bir ekonomi düzeyinden söz edilse de, tarihsel olarak özne rolünü oynayacak olanın (ekonomi ve siyasetin ayrılmazlığı anlamında) devlet oluşumu olduğudur. Burada önerilen tez, "nesne devlet" karşısında bir "özne devlet" kuramı değildir. Aksine, ekonomi ve siyasetin ayrılmazlığı anlamında devletin tarihsel rolü, herşeye muktedir ve tarih yapan "devlet" anlayışını dışlar, devlet oluşumunun bir bütün olarak (ekonomi ve siyasetin birliği anlamında) toplumsal temel haline dönüştüğüne vurgu yapar (Poulantzas, 1990: 161 vd.). Burada kast edilen, sınıf mücadelesi ve devletin birbirlerine dışsal olarak analiz edilmesinin yanlışlığıdır.

Bu önermenin önemi, günümüzde azgelişmişlik yazınının esas olarak da modernleşme yazınının "yukarıdan modernleşme saldırıları" dediği şeyin tarihsel materyalist bir açıklamasını olanaklı kılmasında yatar. Poulantzas ve Milliband'ın (devlet sorunu üzerine Marksizm içinde yürüyen tartışmanın iki önemli tarafının her ikisinin de) bu konudaki yaklaşımları açıktır, ilkesel olarak devletin tarihsel özne haline dönüşümü olanaksız değildir ve bu sınıf mücadelesinin lağvı anlamına da gelmez. (Miliband, 1989; Poulantzas, 1992)

Esasen bu, Marksizmin temel metinlerinde de öne sürülmüştür. Miliband'ın "Marx ve Devlet" makalesine başvuracak olursak, Marx, Asyatik toplumlarda devletin işlevine ilişkin farklı bir analiz geliştirir: "Marx'ın devleti, Asyatik despotizm koşullarında, toplumdaki egemen güç olarak, toplumun bütün üyelerinden bağımsız olup hepsine baskın çıktığı biçiminde değerlendirdiği, devletin idaresini denetimleri altında bulunduranların toplumun güvenilir hakimleri oldukları açıktır." (Miliband, 1992: 21) Bir dizi yazar, Marx'ın bu analizi izlemediğini ileri sürse de, Miliband'ın adı geçen makalesinde açıkça gösterdiği gibi, bu iddia edilemez (Miliband, 1992). Keza, Hobsbawm'da Marx-Engels'in Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri'ne (1992) yazdığı önsözde Asyatik üretim tarzı üzerine uzunca durarak, bunun henüz ilkel anlamda sınıflaşmanın olduğu, bu nedenle kararlı ve durağanlığa yatkın bir toplumsal biçim olarak merkezi (despotik) ya da demokratik

(1977:694-695)

biçimlerde varolabileceğini belirtir (1992: 30).

Burada, ileri sürdüğümüz tez, Asyatik üretim tarzından feodal üretim tarzına geçen toplulukların, farklı bir feodalite teşkil ettikleri, yani "merkezi bir feodalite oluşturdukları", bu feodalitenin, asyatik üretimin temel özelliği olan "devletin mülk sahipliği" özelliğini sürdürdüğü ve bu bakımdan, Avrupa feodalitesinin aksine merkezi feodalitede, toplumsal ilişkilerin ekonomi ve siyasetin birliği olarak devlet oluşumunun denetiminde çok daha güçlü bir şekilde bulunduğudur. Bu önerme, bir dönem ülkemizde yürütülen, "Asyatik mi merkezi feodal mi" tartışmasını ortadan kaldırdığı gibi, esas olarak da şimdi açıklayacağımız üzere, genel olarak kapitalizme geçiş sorunlarını çözer.

Her geçiş, her özgül toplumsal formasyon için farklı özellikler taşısa da tarihsel özgüllük ilkesi gereği başka türlü de olamaz- ; kapitalizme esas olarak iki tür geçişin tarihsel olarak gözlendiği açıklamayı kolaylaştırmak için ileri sürülebilir: İlki İngiltere ve Fransa'da (Amerika'da eklenebilir) gözlenebilecek devrimci değişikliklerin, açığa çıkan kapitalizmin temel toplumsal sınıflarının aşağıdan müdahalesiyle gerçekleştiği geçiş türü, ikincisi, Prusya tipi geçiştir. Prusya tipi geçişte, "tarihin motoru" olarak kapitalizmin temel toplumsal sınıflarının gerek iç ve gerekse de aristokrasiye karşı mücadelesinden çok eski rejimin egemen sınıfları ile yeni rejimin egemen olacak sınıflarının uzlaşımı, sınıf mücadelesinin özgül bir dolayımı olarak tarihsel özne haline dönüşen devlet oluşumunun "itici gücü" söz konusudur. Eski rejimin egemen sınıfları ile yeni rejimin egemen olacak sınıfları arasındaki mücadele daha çok, "devlet oluşumu içi" bir mücadele olarak cereyan eder. Prusya tipi geçiş, eklenen bu temel nitelikleriyle Prusya'da değil, Osmanlı Devleti gibi, daha seçik bir biçimde Asyatik -merkezi feodal- kapitalist (bağımlı, sömürge kapitalizmi) tarihsel çizgisinde ilerleyen toplumsal yapılaşmalarda gözlenir. Demek ki, ilk geçiş modelinin karşımıza çıkardığı açıklamalar ikincisine uygulanamaz.

İkinci geçiş tipinde, ilk olarak, kapitalizmin temel toplumsal sınıfları gerek kendi iç gerekse de aristokrasiye (eski rejimin egemen sınıfına) karşı mücadeleleriyle "geçişte" belirleyici bir rol -motor rol- oynamazlar. İkinci olarak, geçiş, tarihsel temel aktör olan devlet oluşumu eliyle yürütülür. Üçüncü olarak, toplumsal sınıflar ancak devlet içinde temsil edilebildikleri oranda "tarihsel özneye" dönüşebildiklerinden, toplumsal ilişkilerde

gözlenebilecek mücadele de, esas olarak "devlet oluşumu içindeki" bölünme, başka bir deyişle (kapitalizmin gelişen sınıflarının eski rejiminin egemenlik aygıtı ile kurdukları tarihsel ittifakın bir sonucu olarak) yenilikçi restorasyon taraftarları ile gelenekçi restorasyon taraftarlarının güç dengeleri içinde gelişir. Dördüncü olarak, aydın, devlet sınıfları içinde doğar ve devlete bağımlı olarak, "geçiş" ideolojisini üretir; bazen de asker ve sivil bürokrasi olarak geçişin yürütücüsü olarak görünür. Beşinci olarak, burjuva sınıfı, hem devletle iç içe hem de kapitalist merkezlere bağımlı -komprador- olarak gelişir. Bu, bu tür geçişin en önemli özelliğidir; genel olarak, geçiş, toplumsal ilişkilerin ekonomi dışı düzeylerinde iç dinamik yani "devlet oluşumu" tarafından yürütülürken, ekonomik düzeyde dış dinamik yani "ekonomik sömürgeleştirme", daha doğru bir deyişle emperyalist müdahale tarafından yürütülür.[6]

Çok genel olarak açıklamaya çalıştığımız merkezi feodaliteden ya da genel olarak Asyatik üretim tarzının modern uzantılarından kapitalizme geçişte devletin oynadığı tarihsel rol; artık modern kapitalizme iyice eklemlemiş olan bu toplumsal formasyonlarda, devletin "aşırı özerk" bir konumu olmasını doğurmuştur. Alavi'nin farklı değişkenlere dayanan ama esas olarak "bağımlı ülkeler" için geçerli varsaydığı "göreli özerklik" kuramı (Gülalp, 1993: 60), buradaki çerçeve ile bütünleştirilirse daha anlamlı olacaktır. Sorun, günümüz açısından yani geç kapitalizm açısından tartışıldığında; bu bağımlı toplumsal formasyonların, "a. belirgin bir kapitalist gelişme ile modern toplumsal sınıfların açığa çıktığını ve toplumsal formasyona özne olarak müdahil olduklarını, b. bu sürecin sermaye sınıfının egemen sınıf olarak örgütlenmesiyle sonuçlandığını ve bu süreçte bu sınıfla iç içe evrimleşen devletin özgül bir rol oynadığını, c. aydınların -asker sivil bürokrasi- baştaki etkin rollerini modern bir devlet aygıtının "göreli özerkliği" lehine terk ettiklerini, d. kapitalizmin neredeyse tam olarak bir dünya sistemi olarak örgütlenmesinin ileri bir safhasında olduğunu" gözeterek analiz edilmesini

[6] Prusya tipi geçişin bir de daha özgül bir biçimi vardır: bu da genel olarak bu tip içindeki bir geçiştir; doğrudan emperyalist işgal altındaki toplumların geçişi... Bu toplumlarda, "tarihsel özne olarak devlet"in işlevini "sömürge valileri" görür ve devletin itmesi, çok daha vahşi metotlarla yürütülür. Burada bir kez daha belirtelim ki, tarihsel özgüllük ilkesi gereği, açıklamadaki kolaylaştırıcı işlevi bir yana, bu genel soyutlama, ayrıca gözden geçirilmek ve özgül olarak tarihsel geçişin nasıl olduğu saptanmak durumundadır. Bu bağlamda, Şili, Brezilya'ya benzer ama indirgenemez; Osmanlı Prusya'ya -belki biraz- benzer ama indirgenemez; nihayet, genel olarak modernleşen ülkeler Türkiye'ye benzer ama indirgenemez.

zorunlu kılar.[7]

Prusya tipi geçişin önemli özelliklerinden biri de, kapitalizmin bu yolla oluştuğu toplumsal formasyonların eklemlenmiş, yani bir önceki üretim tarzının bazı özelliklerinin başat olmadan varlığını sürdürebildiği bir biçim almasıdır[8]. Bu şu bakımdan önemlidir; kapitalizmin başat üretim tarzı olduğu toplumsal formasyonlar "kapitalist"tir. Eklemlenme, bu toplumsal formasyonların kapitalist niteliğini değiştirmez, aksine, kapitalist niteliğinin bir özelliği olarak şekillenir.

Prusya Tipi Geçişte Burjuva Devrimi Sorunu

Devrim kavramı, tarihsel materyalizmde, tarihsel gelişmenin (toplumsal değişmenin) analizi bakımından önemli kavramlardan biridir. Bir toplumsal formasyondan ötekine geçiş, genelde çatışkılı ve sıçramalı bir şekilde, yani devrimci dönüşümlerle gerçekleşir. Bu dönüşümlerin gerçekleştiği zaman aralığı kısa olduğu gibi uzun da olabilir. Ancak bu devrimin genel nitelenmesidir. Devrimleri, tarihsel gelişimleri ve açığa çıkışları bakımından siyasal ve toplumsal devrimler olarak ayırabiliriz. Bu ayırımı gerçekleştiren Lenin'dir.[9]

İngiliz ve Fransız devrimleri (bunlara Amerikan devrimi de eklenebilir), burjuva demokratik devrimlerdir. 1848 devrimlerinden sonra, genel olarak burjuvazinin demokratik devrimin öncülüğünü terk ettiği söylenebilir. Özellikle emperyalizm dönemiyle birlikte, dönüşüm (burjuva siyasal iktidarların kuruluşu), Sungur Savran'ın "tepeden devrim"(1985:183) olarak

---

[7] Bu bölümdeki tezler esas olarak şu makalelere dayanmaktadır: "Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet"(Mısır,1998a) ve "Türk Modernleşmesi Üzerine Notlar" (Mısır, 1998b)

[8] Bkz. Takahashi, "Tartışmaya Bir Katkı" (1984)

[9] Lenin'in tarihsel materyalist siyaset kuramına yaptığı önemli katkılardan biri, devrimci dönüşüm süreçlerini incelerken, devrimi toplumsal ve siyasal devrim olarak ayırmasıdır. Siyasal devrim, devlet iktidarına yönelirken, toplumsal devrim, toplumsal formasyonun bütünde meydana gelen köklü değişikleri karşılar. Genelde, siyasal devrimler, daha kısa bir zaman aralığında gerçekleşirken, toplumsal devrimler daha uzun bir zaman aralığında gerçekleşirler. Burada sorun, siyasal ve toplumsal devrimin birbiriyle olan ilişkisidir. Lenin, "siyasal devrimin toplumsal devrimden önceliğini" kapitalizmin aşılması bakımından yani sosyalist devrim için öngörmüştür. Ancak, bunu burjuva devrimleri içinde genelleştirdiği söylenemez. Aksine, burjuva demokratik devrimlerin tamamlamadıkları tarihsel görevlerinin emperyalizm döneminde sosyalist devrimler tarafından tamamlanacağını eserlerinde belirtmiştir. Bkz. Ne Yapmalı, Sol, Ankara, 1990; İki Taktik, Sol, Ankara, 1970; Sol Komünizm, Sol, Ankara, 1977.

nitelediği, ancak burada Prusya tipi geçiş olarak adlandırdığımız özgül bir geçiş süreciyle, burjuvazinin eski rejiminin egemen sınıfları da artık burjuvazi ile uzlaşmaksızın varlıklarını sürdüremeyeceklerini anladıklarından eski rejimin egemenleri ile uzlaşması yoluyla ve devlet aygıtı aracılığıyla, kitleleri seferber etmeksizin gerçekleşmiştir.

Sorun şuradadır, Prusya tipi geçiş bir devrim midir? Eğer geniş anlamı ile alınacak olursa, nihayetinde eski rejim siyasal olarak tasfiye olduğu, feodal / merkezi feodal üretim tarzı çözülerek kapitalist toplumsal formasyon eklemlenmiş olarak oluştuğu için, dönüşümün devrim niteliği taşıdığı açıktır. Ancak Prusya tipi geçişte, genel olarak burjuvazi kitleleri eski rejime karşı seferber edip, devlet iktidarını devrimci bir yoldan ele geçireceği siyasal devrimler gerçekleştirmez.

Marx'ın *Türkiye Üzerine* yazılarını okurken, oldukça zihin açıcı şu yaklaşımla karşılaştık. Marx, siyasal analizlerinde Avrupa'da 18.yy'dan sonra iki gücün kaldığını söyler, "Bu iki kuvvet, mutlakiyetçiliği ile Rusya; ve demokrasisi ile devrimdir." (1974:31) Yine, New York Times'da "Avrupa Türkiye'si Ne Olacak" başlıklı makalesinde "Bir çok başka meseleler gibi, Türk meselesinin çözümü de, Avrupa devrimine kalmış bir iştir. Bu, ukalaca bir düşünce değildir. 1789 yılından bu yana, Devrim, yer kazanmaktan ve sınırlarına genişletmekten geri kalmamıştır. Devrim, Varşova'da, Debreczin'de ve Bükreş'te durmuştur ama Petersburg'a ve İstanbul'a kadar uzanacaktır." (1974:41) Marx'ın yine New York Times'da yazdığı ve aşağıda aktardığımız bir pasajda, Türkiye'de modern toplumsal sınıfların ve aynı anlama gelmek üzere kapitalizmin oluşmadığını ileri sürdüğü açık. Yine Marx, aynı derleme de sıkça, Avrupa Türkiye'sinde medeniyetin Türkler tarafından yayılmadığını (1974:38) medeniyet ile kapitalizm arasında açık bir ilişki kurarak yazmaktadır.[10] Sorun şudur; hem modern toplumsal sınıflar ve devrimin iç dinamikleri oluşmamış olacak, hem de Avrupa devrimi İstanbul'a gelecek; bu nasıl olabilir, ya Napolyon'un kılıcıyla ya da Osmanlı toplumsal

[10] Bazılarınca Marx'ın da oryantalist olduğu gibi eleştirilere konu edilen bu tarihsiz toplum, medeni olmayan toplum vs. gibi yaklaşımlar Marx'ın Türkiye Üzerine yazılarının neredeyse asli bir özelliğini oluşturur. Kanaatimiz Marx'ın asla oryantalist olmadığı, kapitalizmi ileri bir üretim tarzı ve özgürleştirici bir dinamik olarak gördüğü, (zaten çoğu kez, medeniyet=kapitalizm denkliğini kurmaktadır) ve Türkiye'nin de medeniyete açılması (1974:29) imkanı ile ilgilendiğidir. Bu yüzden "modernleştiricilerin" kim ya da hangi sınıf olduğundan bağımsız olarak, modernleştiricileri Avrupa Devriminin parçası sayacağı kanaatimizce kesin gibidir.

formasyonundaki daha özgül bir dinamik aracılığıyla. Bu daha özgül dinamik, devlet oluşumudur.

Şu halde sorun ortadan kalkmış olmalıdır; Prusya tipi geçişte, bir burjuva demokratik devrim (siyasal devrim) süreci yoktur. Aksine, siyasal dönüşüm, tedricen, reformlar yoluyla gerçekleşir.

Sungur Savran'ın burjuva devrimi tezinin *kısmi* yanlışı da burada karşımıza çıkmaktadır. Savran, bu açıklamaları kabul etmekte, ancak, Cumhuriyetin bir siyasal devrim yoluyla kurulduğunu ileri sürmektedir (1985:191). Bu tez doğru değildir; Cumhuriyetin İlanı, bir siyasal devrim değildir; siyasal meşruiyet temelinin değiştirildiği köklü ama tedrici bir gelişmedir.

Savran neden bu yanılgıya düşüyor? Bir kez, toplumsal ilişkilerin tümünü toplumsal temel olmaktan çıkararak altyapı ve üstyapı bölünmesini bunun yerine koyduğunuzda, altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkileri şu ya da bu düzeyde belirlemeniz, sizi tarihsel materyalizmin *eksikli* bir yorumuna düşmekten kurtaramaz. Bu eksikli yorum, devleti ya mutlak bir özne olarak ya da mutlak bir nesne olarak tanımlamaya götürür. Halbuki, devlet bir ilişkidir. Şunu kast ediyoruz; örneğin Savran, gerek İttihat ve Terakki döneminde, gerekse de Cumhuriyet döneminde mevcut ticaret burjuvazisinin tasfiye edildiğini bilmektedir; her iki akım da gerçek bir kitle hareketi ile iktidara gelmemiştir, her iki akım da esas olarak devlet elitlerine dayanır, ama buna rağmen, dönemin mevcut ilişkilerini, canlı bir sınıf mücadelesi süreci varmış gibi okumaktadır. Elbette sınıf mücadelesi, devlet oluşumu[11] altında varlığını sürdürür ve nihai olarak, devlet oluşumunun tarihsel olarak özne rolünün sınırlarını çizen de sınıf mücadelesidir (ekonomi ve siyasetin birliğidir), ancak, bu, kapitalizmin temel toplumsal sınıflarının devletten bağımsız bir siyasal özne olarak teşekkül ettiğini (yani devlet aygıtını araç olarak kullanabilecek yetenekte olduğunu) göstermediği gibi İttihat ve Terakki'nin ya da Kemalistlerin tarihsel olarak bir burjuva program uygulamalarıyla da çelişmez. Aksine, devlet oluşumu içinde bu sınıflar, devlet elitleri aracılığıyla özgül olarak temsil edilirler. Dolayısıyla, tarihsel olarak itici güç, devlet oluşumudur. Sermaye birikiminin güvencelerini sağlamaktan öte, burjuva toplumunun kuruluşu için gerekli sermaye birikimin (Prusya tipi:

[11] Devlet oluşumu kavramının içeriği için bkz. Mısır, "Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet", 1998a

tüccar – imalatçı) tarihsel çizgisinde gelişimini sağlayan bu oluşumdur. Modern toplumsal sınıflar, kapitalizmde seçikleşen ekonomik düzeyin inşası anlamına da gelen geçiş süreci içinde oluşurlar.

Meşrutiyetten Cumhuriyete (kapitalizme) geçiş tedrici bir şekilde olmuştur ve aşağıdan bir burjuva siyasal devrimden söz edilemez. Eğer Prusya tipi geçiş kavramsal çerçevesi dışında kalsa idik, yine bu devrimin tarihi 1923 değil 1908 olurdu. Fakat gerçekte Hürriyet'in İlanı (İttihat ve Terakki'nin Monark'a -Abdülhamid- yönelik bazı askeri baskıları neticesinde Meşrutiyetin İlanı) da aslında tedrici bir gelişmedir. Şöyle ki, Meşrutiyet aslında 1876 Anayasası ile ilan edilmiştir ve daha sonra Abdülhamid tarafından kaldırılmamış, askıya alınmıştır. 23 Temmuz 1908'de gerçekleşen askıya alınan Anayasa'nın Abdülhamid tarafından yeniden yürürlüğe konulmasından ibarettir. (Ahmad, 1995; Akşin, 1997a)[12] Peki 1876 Anayasası nasıl ilan edilmiştir, bir siyasal devrimle mi? Tabii ki hayır, Padişah fermanıyla... 1876 Anayasasındaki esaslı değişiklikler 1909'da yapılmıştır ve İttihat ve Terakkinin tam olarak iktidara gelmesi 1913'de gerçekleşmiştir. (Akşin, 1997a)

Savran, birçok bakımdan önem taşıyan makalesinde (1985), bugün için bağımlı kapitalist bir toplumsal formasyon olarak niteleyebileceğimiz Türkiye'de kapitalizmin sosyalist devrim stratejisiyle aşılacağını düşündüğünden, tarihi kendi politik yönelimlerinin doğrultusunda yeniden kurmaya ve bunun için de bir model inşasına girişmiştir. Bunun burada tartıştığımız sorun bakımından başarılı olmadığını ve bugün Türkiye'nin kapitalist olduğunu ileri sürmek için bir burjuva siyasal devrim aşamasının varlığını ileri sürmenin gerekmediğini kabul etmek gerekiyor.

Savran, açıklamasına burjuva devrimlerini "burjuva demokratik devrimler"

---

[12] Aykut Kansu'nun (1995) tezi 1908'in bir liberal devrim olduğudur. Kansu, burjuva devrimi kavramını tarihsel materyalist bir kategorizasyon içinde kullanmıyor, yöntemsel olarak bu kategoriye ihtiyaç da duymuyor. Ancak, tez değilse de eser, bir çok bakımdan önemli olmasına rağmen, burjuva devrimi kavramına yöntemsel olarak ihtiyaç duyulmaması ve onun yerine, kitlelerin hareket halinde olduğunun ve taleplerinin içeriğinin liberal olduğunun olgusal olarak kanıtlanmaya girişilmesi, 1908 ile 1923 arasındaki ilişkinin yine liberal taleplerin içeriği ile kıyaslanırken, modern burjuva devletinin kuruluşu karşısında sessiz kalışı gibi nedenlerle kanaatimizce yol açıcı değildir. Yine de Kansu'dan şu kadarını ödünç alabiliriz, Türkiye'nin kapitalizme Prusya tipi geçişi sırasında burjuva programın en çok berraklaştığı dönem 1908 ve sonrasıdır. Burjuva devrimi bağlamında 1908'i Türk devrimi olarak niteleyenler arasında Troçki'de vardır (1995:7, 12 vd.).

ve "tepeden devrim"ler şeklinde iki temel kıtaya bölerek başlıyor. Buna göre, burjuva demokratik devrimler aşağıdan, tepeden devrimler, devlet aygıtı aracılığıyla yukarıdan devrimlerdir; zira, ikincisinde, burjuvazi (1848 devrimlerinin etkisiyle) kitleleri seferber etmenin tehlikelerinin farkına varmıştır. Buraya kadar, bir sorun yok gibi görünüyor, zira, Savran'a göre, tepeden devrimlerde burjuvazi demokratik görevlerini yerine getirmemektedir. Ancak tam da bundan sonra gerçek bir sorunla karşılaşıyoruz. Çünkü, Savran, burjuva devrimlerinin çözdüğü diğer bir sorunun da "toprak mülkiyeti" (köylü) sorunu olduğunu söylemektedir. Ama tepeden devrimlerde bu da gerçekleştirilemeyebilir. Geriye bir tek ulusal devletin kurulması kalmaktadır ki, Fikret Başkaya'nın (1991) gösterdiği gibi, ulusal devletin bu içeriğiyle kuruluşu, dönemin emperyalist müdahalelerinden ayrı düşünülemez. Geriye ne kalıyor?

Geriye kalan, gerçekte Prusya tipi geçiş sürecidir, başka bir deyişle, aşağıdan bir siyasal devrim olmaksızın, tedrici olarak, merkezi feodaliteden (ATÜT sonrası toplumların kararlı üretim tarzından) kapitalizme emperyalist bağımlılık ilişkileri altında geçiştir. Eğer Gramsci'deki "pasif devrim" kavramına başvurulacaksa ancak Prusya tipi geçiş modeli içinde başvurulabilir, Savran'ın iddiasının aksine, "tepeden devrim" modeli içinde başvurulamaz. Gramsci, kavramı, Avrupa Devrimleri içinde kullanmaktadır ve bu bakımdan kavramın bizim açıkladığımız süreç için, Bonapartizm kavramı gibi, kullanılması bilimsel olarak olanaksızdır. Ancak kavramı dönüştürüp kullanacaksak da şu ilkeye uymak kaçınılmazdır: "Sorunun tarihsel-siyasal değil de 'entelektüelistik' terimlerle ortaya konulmasından kaçınmak gerekir."(Gramsci, 1984:132) Prusya tipi geçiş belirtmiş olduğumuz gibi bir dizi çatışkılı süreç, ileri sıçrama ve restorasyon içerir; bu anlamda pasif devrim kavramı, burada tercih edilmemekle birlikte kullanılabilir. Gramsci'nin İtalyan Risorgimento dönemini bu kavramla açıklaması da Prusya tipi kavramsal çerçevesi temel alındığında bir tesadüf olmaktan çıkar.

Aslında Prusya tipi geçiş de sonuçta bir "burjuva devrimi" modelidir; şu anlamda ki, bir önceki toplumsal formasyon tedricen de olsa çatışkılı ve sıçramalı, iç içe geçmiş, ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçlerle yerini kapitalizme bırakır. Göstermeye çalıştığımız gibi, burjuva devrimi kavramı Türkiye'de genel olarak sol-Kemalistler ve Savran örneğinde olduğu gibi bazı

tarihsel materyalistler tarafından ideolojik bir biçimde kullanıldığından, burada bu kavramı kullanmaktan kaçınacağız. Yerine de, bütün bu ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçlerini kapsayacak şekilde (yani bir burjuva devrimi modeli olarak Prusya tipi geçişi karşılayacak içerikle) "modernleşme" kavramını Modernleşme yazınının kullandığı içerikten arındırarak önereceğiz.

Demek ki, burjuva demokratik devrimler dönemi bir kez kapandıktan sonra, başka bir deyişle yirminci yüzyılın başlarında kapitalizmin emperyalist dönemine girildikten sonra, Marx'ın ayrımıyla söylersek Avrupa'da dolanan devrim inine girdikten sonra ve işçi devrimi 1917'de tarihsel bir olanak haline dönüştükten sonra, kapitalizme geçiş Prusya tipi modelindedir. Şöyle formüle edebiliriz: burjuva demokratik devrimini yapamayan bağımlı toplumsal formasyonlar, -özgül bir pre-kapitalist üretim tarzından kapitalizme yine bir dizi çatışkılı ve sıçramalı süreç içerse de esas olarak siyasal devrim olmaksızın geçen Türkiye gibi ülkeler- "modernleşirler."

Modernleşme kavramına başvurmadan önce, bu kavramın daha önce kullanıldığı modernleşme yazınının yarattığı mistifikasyonu dağıtmak gerekiyor.

Modernleşme Yazınının İdeolojik İçeriği

Modernleşme yazını; olan bir modernlik ve süreğen bir modernleşme varsayar. Modernlik, batıda açığa çıkmış bir olgu olarak tektir; ve fakat, modernleşme, modelin tekliğine rağmen modernleşenin özelliklerini taşıyabilir, bu yüzden tabiri caizse "çeşit çeşit"tir. Modernleşme yazını ilk dönemlerinde bu çeşitliliği dahi kabul etmek istemedi. Kuram, basitçe, "geleneksel ve modern toplumlar" (Köker, 1990: 23) ikili karşıtlığı üzerine şekilleniyor ve "geleneksel" yahut "geri" toplumların modernleşmesi için de tek bir strateji öneriyordu (Köker, 1990: 31).

Modernleşme yazını, açık ki, soğuk savaş ürünü ve dünyayı ikinci savaştan muzaffer çıkan kapitalistlerin gözleriyle gören bir külliyata işaret eder (Köker, 1990: 17). Bu yazın, Batı'nın gireceği sömürgeci ilişkileri meşrulaştıran bir işlev görür. Realist ve despot Aufklaerung'un Aydınlanmanın- "sosyal bilimler"i egemenlerin elinde nasıl bir toplum

mühendisliğine dönüştürebileceğinin bulunmaz örneklerindendir. Fakat, her Amerikan merkezli yaklaşımda olduğu gibi, modernleşme kuramında da işlevsel bir açıklayıcılık mevcuttur ki, bu çalışmada da tartıştığımız sorun bağlamında bu işlevsel açıklayıcılığa başvurulacaktır.

Modernleşme yazınının gösterdiği tek olan modernlik, bu yazını eleştiren Bağımlılık Okulu'nun literatürü içinde söylersek emperyalist merkezleri ve çoğul olan modernleşmeler ise çevreyi gösterir. Burada modernliğe ilişkin bir sorun belirlmektedir: olgusal olarak ya da gözlemlenebilir bir süreç olarak emperyalist merkezler de değiştiğine göre, ki ilerlemenin yönü bu merkezlerin son haline doğrudur, acaba modernliğe bu merkezlerden bağımsız bir öz, bir tarihsel öz atfedilebilir mi? Yani, teorik bir soyutlama düzeyinde modernlik tanımlanabilir yani donuklaştırılabilir mi? Postmodern yazın, böylesi modernlik imgeleri üzerine yükselmiştir. Burada bu tartışmalara girme olanağı yok; yöntemsel olarak "modernlik" kavramına bir öncelik vermemekle birlikte, modernleşme yazınının çerçevesi içinde modernliğe ilişkin kısa bir tarif denemesine girişilebilir. Bu tarif, tarihsel ve toplumsal ilişkileri berraklaştırmamakla birlikte, burjuva demokratik devrimlerinin programı hakkında gerçek bir fikir vermektedir.

Modernlik, öncelikle, insan tekinin akıl sahibi olarak yapıp etmelerini dünyevileştirmesinde karakterize olur: yani, yeryüzü gökyüzünden ayrılır. Bunun bir dizi temel sonuçları vardır. İlk olarak, dünyanın bilinebileceği düşüncesine, dolayısıyla bilim aracılığıyla insan tekinin dışındaki dünyayı kavrayabilmesine yol verir. Bilim, böylece insanı doğa karşısında muktedir kılıcı bir etkinlik olarak belirir. İnsan teki bilimle, dünyayı "keşfeder" ve uygarlığı "icat" eder. İkinci olarak, genel olarak meşruluk "tanrısal akıl"dan "insan aklı"nın sınırları içine çekilir. Artık, doğrunun tekeli "insan aklına" geçer. Üçüncü olarak, toplumsal ilişkiler dinin kurumları ile daha az denetlenir.

Modernlik, devamla, insan tekini "özerk" olarak kurgular. İnsan teki, yalnız başına sorumluluk sahibi ve muktedirdir. Bunun anlamı basitçe, insan tekinin özne olmasıdır.

Modernlik, kendi kurumlarını yaratır. Bu kurumlar, insan tekini eskiye nazaran "özerk" kılarlar ama kurumların doğası gereği, aynı zamanda disiplin altına alırlar. Modernliğin sonucu siyasal bakımdan, yönetme hakkının

insanlar arası bir sözleşmeye bağlanmasıdır. Ki bizi en çok ilgilendiren budur. Bunun sonucunda, çağdaş (kapitalist) devlet denilen kurum açığa çıkmıştır ki, modernliğin en temel kurumu budur. Hatta bizim burada modernliğin bir görüngüsü olarak nitelediğimiz "milli devlet"i "modern gelenekçi" yazarlardan Türköne, "Modernite'nin öngörmediği ama Modern Çağı bütünüyle tanımlayan asli unsur"(Türköne, 1995: 40) olarak niteler.

Çağdaş (kapitalist) devlet, temel olarak yukarıdaki modernlik varsayımları üzerinde yükselir: ilk ve temel olarak, yönetme hakkı, meşruluğunu "Toplumsal Sözleşme"den alır; yönetilenler şu ya bu kadar yönetime katılma hakkına sahiptir ama devlet, egemenliğin somut timsali olarak "yönetme hakkı"nı kullanılabilecek tek kurumdur. Çağdaş devlet, egemenliği elinde toplar. İkinci olarak, çağdaş devlet, yönetilenlere tek ve eşit bir hukuk vazeder; yönetilenler aynı hukuka tabi olurlar. Üçüncü olarak; çağdaş devlet, dini kurumlar ve pratikler karşısında ilgisizdir; dini, insan tekinin özerklik alanının içine sokar ama kendi meşruluk temeli olan "Toplumsal Sözleşme"yi insanlararasılaştırarak dinin meşruluk alanına müdahalesini önler. Dördüncü olarak; çağdaş devlet, bir ulus icat eder. Ulus, tamamiyle modern bir fenomendir ve ulus olmadan insanlar bir kurum olarak devleti her gün yeniden üretemezler. Bu ulus, genellikle "ortak pazar" diyebileceğimiz bir ekonomik nesnelliğe de tekabül eder.

Çağdaş devlet, bir ulus devlettir ve meşruiyet temeli bakımından anayasal bir devlettir. Anayasa, fiilileşmiş bir "Toplumsal Sözleşme" olarak nitelenirse, çok büyük bir yanlış yapılmış olmaz. Türk modernleşmesi de esasen ordudaki yenileşme hareketleri ile başlatılması gereken bir tarihe sahipse de, siyasal olarak Anayasa Hareketleri ile başlar. 1839 Tanzimat, 1856 Islahat, 1876 İlk Anayasa (Kanun-i Esasi) ve ilk meşruti hükümet... (Ahmad, 1995)

"Modern gelenekçi" yazarlardan Türköne, Türk modernleşmesi'ni Batı-dışı bir modernleşme olarak nitelemeyi doğru bulmaz. Türköne'ye göre, "Türk modernleşmesi Batı-dışı bir toplumun modernleşmesi değildir. Modernite'de bir ilk her zaman vardır. Bu ilkler Batı'nın tamamına ait değildir, bir ülkede çıkmış ve çevreye yayılmıştır. (...) Osmanlıların milli devletin peşine düşmeleri, Batı-dışı bir toplumun arayışına hiç benzemez. Osmanlı devlet ricalinin ve aydınlarının bu konudaki arayışı ve buldukları formüller, ancak Avusturya ve Rusya gibi imparatorluklarla karşılaştırılabilir."(Türköne, 1995:

40) Bu tez, aslında sadece Türk modernleşmesinin erken bir modernleşme olduğunu anlatır; tezin kendi önerisinden çıkarılabileceği gibi Batı-dışı sayılmama ortak modernlik fenomenine ait olmakla ilgilidir ki, modernlik imgesi Türk modernleşmesinin özgünlüklerinden hiçbirini kendi bünyesinde taşımaz. Modernlik imgesi, Türk modernleşmesinin dışında kurulmuştur ve bu yüzden modernleşme yazınına göre, Türkiye'yi "modernleşen ülke" kategorisine sokmak kaçınılmazlaşır. Burada kısaca Parsons'ın açıklamaları gibi toplum tiplerini birden fazlaya çıkaran ve "geleneksel ile modern" arasını renklendiren bir dizi açıklama olduğunu ama bunların fazla kurmaca ve zayıf bir teorik çaba olmadan öteye gidemediklerini belirtelim.

Türk modernleşmesinin modernleşme yazını açısından önemi, bu yazının temel eserlerinden birini vermiş olan Lerner'ın araştırmasını ilk olarak Türkiye üzerinde, Balgat köyünde yapması esprisiyle belki anlaşılabilir. Türkiye, modernleşen uluslar için bir prototip olarak düşünülmüştür.[13] Bunun nedeni, Türkiye'nin en azından siyasal yapıda kendi iç dinamikleri ile "modernleşme" eğilimi taşıması ve görece erken bir "cumhuriyet" olarak tarih sahnesine çıkmasıdır. Truman Doktrini ve Marshall yardımının Türkiye için anlamı, kapitalist yoldan da "take off" aşamasına geçilebileceğini göstermektir. Tırnak içindeki terim, iktisadi gelişme yazınının öngördüğü bir aşamayı anlatır: artık dış yardımın gerekli olmadığı ve gelişen ekonominin kendi kendini idare edebileceği aşamayı, uçağın yerden kesildiği anı... Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadiyatının halen daha hava limanında dolanması bir yana; erken cumhuriyetin üç askeri müdahale ile normal "siyasal evrimi" yerine açık askeri diktatörlüklerle yaşamaya mahkum bırakılması, modernleşme "yardım"larının bir başarısı sayılmalıdır. Sonuçta, modernleşme kuramının temsilcilerinden Nurkse'nin teorisi kanıtlanmış gibidir: "bir ülke fakir olduğu için fakirdir."(Ercan, 1996:109)

Modernleşme kuramı, öngördüğü modernleşme sürecinin niteliği ile pek uğraşmaz. Bu yüzden, geçişin "devrimle" mi "reformlarla" mı olduğu, modernleştiricilerin "demokratik siyasal elitler mi" yoksa "askeri diktatörler mi" olduğu bu kuram yandaşlarını pek ilgilendirmez. Kuram, Pinochet'i bir modernleştirici olarak pekala hoş görmektedir.

---

[13] Lerner hakkında bkz. Fuat ERCAN: Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm, Azgelişmişlik, Sarmal yay, İstanbul, 1996, s.109

Modernleşme yazınının ideolojik içeriği açıkça görülmektedir. Yine de "modernleşme" kavramına başvuracak olmamızın nedeni, "modernlik" olarak sosyal bilimcilerce yöntemsel olarak yanlış[14] adlandırılan olgunun modernleşme kuramından bağımsız olarak, doğru ifadeyle Marx'taki kapitalizm medeniyet eşleştirmesinde açığa çıkan, içerdiği "özgürleştirici potansiyel"dir. Daha açık bir deyişle, burjuva demokratik devrimin ilerici içeriğidir. Kullandığı kavramlar ve yöntemi sorunlu olsa da, Wagner'in belirttiği gibi, modernlik söylemi (burjuva demokratik devrimin söylemi) en sağlam şekilde özgürlük ve özerklik düşüncesine dayanır. Tarihsel olarak gözlemlenebilir pratikler bu imgesel anlamlandırmanın ışığında yorumlanmış ve yeniden yorumlanmıştır (Wagner, 1996: 23).[15]

Modernleşme Kavramı Neden Gereklidir

Öncelikle modernleşme kavramının Marksistler arasında da sıkça kullanıldığına vurgu yapmak gerekiyor.[16] Mandel, Çin üzerine bir makalesinde, buradaki anlamda olmasa da modernleşme kavramını, "sanayileşme, okur-yazarlık, evrensel tıbbi bakım ve genel kültürel düzeydeki ilerlemeler toplamı" anlamında kullanmaktadır (1989: 205-206). Marx ve Engels modern kavramını ve uygarlaşma anlamında modernleşmeyi sıkça kullanmalarına rağmen, burada önerildiği gibi, Prusya tipi geçişin genel bir adı olarak modernleşme kavramını kullanmamışlardır.

Türkiye gibi ülkelerde bir burjuva demokratik devrimin olmaması, onun yerine, Prusya tipi bir geçiş yaşanması, bu ülkelerde, burjuva demokratik devrimlerin çözdüğü sorunların tümünün çözülemediği anlamına gelmez. Bu sorunlar, ilk olarak, modern bir ulusal devletin inşası, demokratik bir siyasal rejimin asgari koşullarının gerçekleştirilmesi ve tarımda kapitalistleşmedir. Bu sorunlar, modernleşen ülkelerde, tedricen, kimi zaman devlet oluşumunun düzenlemesiyle toplumsal ilişkilerin bazı düzeylerinde reformlar yapılarak

---

[14] Modernlik kavramı, sosyal bilimlerde kapitalizm kavramı karşısında alternatif bir yöntemsel çıkışın temeli olarak önerilmektedir. (Giddens, 2000) Burada, modernlik kavramına bu içeriğiyle başvurmuyoruz, aksine, kanaatimizce modernlik kavramı betimleyici olmanın ötesinde bir anlam taşımaz ve gerçekte, bu kavramın analitik kullanımları yanlış ve yersizdir.

[15] Modernlik kavramının bu tür bir kullanımı için. Bkz. Hardt ve Negri, *İmparatorluk* (2001)

[16] Türkiye'den örnek vermek gerekirse, Sosyalist Politika dergisi, Türk Modernleşmesi konusunda özel bir sayı yaptı. Bkz. Sosyalist Politika, Eylül 2000.

(örneğin, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki "hukuksal reformlar: Medeni Yasanın, Borçlar Yasasının, Ceza Yasasının kabulü vb. "kültürel reformlar: şapka devrimi, yazı devrimi, Cumhuriyet baloları vb." gibi.), kimi zaman da kapitalist gelişmeye ve emperyalist bağımlılık ilişkilerine bağlı olarak çözülürler.

Modernleşmeden söz ettiğimizde, kavramın orijinal içeriği nedeni ile bu sorunların hangi program ekseninde çözüldüğünü gösterebildiğimiz gibi, burjuva devrimi tezinin yanlışlarına vurgu yapmamış oluyoruz. Daha açık ifade edersek, yerleşik haliyle burjuva devrimi[17] tezine dayanmıyor olmamız, bir Türk Aydınlanması olmadığını ileri sürmemiz anlamına gelmediği gibi, kapitalizmin modern burjuva ilişkiler ekseninde yapılaşmadığını ileri sürmemiz anlamına da gelmez. Türk modernleşmesi, Türkiye'de kapitalizmin açığa çıkış ve gelişme süreçlerini anlatır.

Fakat, modernleşme kavramını kullandığımızda onun bu içeriğine vurgu yapmak ve burjuva düşüncesinin ideolojik yüklerinden kurtarmak gerekmektedir. Türkiye'deki tartışmalar içinde daha "nötr" bir anlama işaret ettiği için seçtiğimiz "modernleşme" deyimi, esasen yaklaşık iki yüzyıldır Türkiye aydınını esir almış olan "Batılılaşma", yahut pozitif bir anlama işaret eden kavramla "çağdaşlaşma" sürecimizi de adlandırmaktadır. Aynı anlama gelen "Batılılaşma" kavramı, muhafazakar elitin elinde, ciddi bir ideolojik silaha dönüştüğü için bize soğuk geliyor; her ne kadar Küçükömer'in (1994) kategorizasyonunu sıcak buluyor isek de, bu süreci "Batılılaşma" olarak adlandırmayı tercih etmiyoruz. Zira, bu sürecin bu topraklara özgü bir dizi karakteristiği bu kavramın tektipleştirici tarih okumasına sığmaz. Aynı anlama gelen "çağdaşlaşma" kavramı ise, bu süreci ve özellikle de Kemalist Devrim'i olumlayan, benimseyip ileri götürmeye çalışan "ilerici" elitin bu

[17] Daha öncede açıkladığımız gibi, kanaatimizce, burjuva devrimi kavramına kategorik olarak tarihsel materyalistlerin karşı çıkması düşünülemez. Bu kavramın bir tez olarak Türkiye tarihinde kullanılış biçimi yanlıştır. Yoksa kavramı "modernleşme" kavramı ile birlikte daha önce de çekinmeden kullandık: "İçinde yaşadığımız toplum, bugün, bağımlı kapitalist bir toplumsal formasyon olarak nitelenebilir. Fakat, solun kurulduğu ilk yıllar -ki bu aşağı yukarı doksan yıl öncesini gösterir- tepeden inmeci Türk burjuva devriminin modernleşme saldırılarının yaşandığı İttihat ve Terakkili yıllardır. Toplumsal tabanını amele cemiyetlerinde bulan bazı "sol" akımlar, İstanbul il sınırları içinde ve kendiliğinden bazı işçi hareketleri, Zonguldak maden havzası ile İstanbul Demiryolu işçileri arasında gözlenmiştir. Fakat sol, en baştan bir "aydın hareketi" olarak doğmuştur. Bu durum, bizzat "modernleşme saldırıları" nı yukarıdan gerçekleştiren iktidar eliti için de söylenebilir. Akşin'e göre, İttihat ve Terakki de sadece fikri olarak burjuva karakter taşır." (Mısır-Horuş, 1999:15)

süreci adlandırırken kullandığı kavramdır ki, yaşanan sürece yönelik en ufak bir eleştirel mahiyet taşımadığı için bu kavramı kullanmayı da tercih etmiyoruz.

Peki, kavramın başındaki "Türk" nedir ve gerekli midir? Türk modernleşmesi kategorizasyonu ve teorisini, burjuva düşüncesinin ideolojik yükleriyle dolu bir şeklide popülerleştiren Şerif Mardin'dir (2001). Mardin, açığa çıkan ulus devleti ve egemen milli kimliği temel alarak mesela, "modernleşen Türkiye" yerine "Türk modernleşmesi" tabirini kullanır. Bambaşka bir içerikle kullandığımızı yukarıda göstermiş olmamıza rağmen kanaatimizce de "Türk modernleşmesi" kavramı yerindedir. Her ne kadar bu kavramı muhafazakarlar daha çok kullanıyor ise de; kavramın açıklayıcı potansiyeli, mesela, modernleşen Türkiye kavramından daha çoktur. Açıktır ki, bu süreç Türk Milli Kimliğinin icadı ve egemenliği ile sonuçlanmıştır ve bu muhtevada akmıştır; bu bakımdan "çağdaşlaşma"mıza pek de söz söyletmeyenlerin -solcu bile olsalar- ziyadesiyle milliyetçi olmaları oldukça anlaşılırdır. Zira, yaşanan "Türk modernleşmesi"dir.

Türk modernleşmesi modern (kapitalist) siyasal kurumların ve modern (kapitalist) siyasal ilişkilerin açığa çıkması sonucu hem bir siyasal özgürleşmeye hem de bu aynı modern kurumların disipline edici niteliği nedeniyle bir siyasal cezalandırmaya tekabül eder. Modernleşme, toplumsal bağlamı içinde de aynı sonucu verir; bir yanda özgürleşme ve diğer yanda modern kurumların disipline edici sonuçları vardır. Bu özgürleşme ve disiplin altına alma, her toplumsal ve siyasal yapı ve ilişkiler içinde bir karşılıklılık olarak gözlenebilir. Türk modernleşmesinde din ve etnisite sosyo-kültürel bir disiplin altına alınırken; genel olarak emekçiler iktisadi ve siyasi bir disiplin altına alınmışlardır. Özellikle, ikincilerin siyasal yaşama katılımı uzunca bir süre -1982 Anayasası da son değişikliklerden önce çalışanların örgütlerine siyaset yasağı öngörüyordu ve kamu çalışanları için bu yasak hala meridir- engellenmiştir. Modernleşme sürecinin "bugününde" din, "devlet dini" olarak; etnisiteler de Fransız usulü bir vatandaşlık modeli ile "Türklük" olarak sınırlanmıştır. Din ile ilgili görüngü genel olarak "modernleşme" teorisine aykırı iken, zira, modernleşme sekülarizasyon öngörmektedir; "Türklük" tümüyle modern bir inşadır.

Bu sürecin temel karakteristiklerini bir takım notlar halinde belirlemeye

çalışmak yerinde olacaktır. O halde, bilimsel rotanın yukarıda yarım bıraktığımız Osmanlı'nın son dönemlerine kayması şarttır. Ama öncelikle Prusya tipi geçiş modeline göre oluşturduğumuz açıklamayı derinleştirmek gerekir. Buna giriştiğimizde modernleşme tarihimizde şu unsurlar öne çıkacaktır: İlk olarak, modernleşme 19. yy'da Osmanlı Devletinin egemen siyasal ve ideolojik yönelimi haline gelmiştir. Bunun nedeni, üretim tarzının krize girmesi (üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki kriz) ve bu krizin devlet oluşumu içinde Devlet'in yaşatılması gibi bir sorunu çıkarması ve bu soruna hemen hemen tüm bürokrasinin (eski rejimin egemen sınıflarının) yüzünü Batı'ya dönerek yanıt vermesidir; ki, başka olanak da yoktur. İkinci olarak, modernleşme politikaları, tarihsel bir özne olan "devlet oluşumu" içinde yürütülmüştür. Bu, Kemalist Hareket döneminde de değişmemiştir. Devlet, "yukarıdan" modernleştirmeyi esas almıştır. Üçüncü olarak, modernleşme başlangıcından beri, siyasal ve toplumsal üstyapının reorganizasyonu olarak yürütülmüş, ekonomik modernleşme (devletin sermaye birikiminde üstlendiği önemli roller haricinde) daha çok dış dinamik (yani emperyalist ilişkiler) yoluyla gerçekleşmiştir. Bu konuda Rosa Luxemburg'un "Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi" makalesini, döneminde yazılmış bir kanıt olarak sunmak yerinde olacaktır. (Luxemburg, 1975) Keza, Boratav'da *Türkiye İktisat Tarihi* adlı önemli çalışmasında, Osmanlı'nın son dönemini "yarı-sömürgeleşmiş bir toplum yapısı" olarak nitelemektedir (1998:11). Ve son olarak, modernleşme, beklendiği gibi, siyasal ve toplumsal sonuçlarını genel bir özgürleşme yahut daha somut ifadeyle demokratikleşme biçiminde değil, ikinci özelliğin bir sonucu olarak yetkeci ve erktekelci merkezi bir devletin güçlenmesi şeklinde doğurmuştur.

Osmanlı Devletinin son döneminin anlaşılabilmesi için, Osmanlı toplum yapısı (üretim tarzı) üzerine daha tarihsel bir açıklamaya gereksinim vardır.

Osmanlı Üretim Tarzı ya da Prusya Tipi Geçiş'in Tarihsel Temeli

Marx'ın şu sözleri 1960'lı yılların tartışmalarında anahtar haline gelmişti:

> "Gerçekten de, tıpkı bütün öteki doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de, kapitalist bir toplumla uzlaştırılamayacak bir şeydir; çünkü elde edilen artı–değer'i zorba valilerin ve gözü doymaz

> paşaların pençesinden kurtarmak imkansızdır; burada burjuva mülkiyetinin ilk temel şartını, yani tüccarın ve malının (mülkiyetinin) emniyet altında bulunması halini görmüyoruz." (Marx, 1974:127)

Marx, burada Osmanlı'daki üretim tarzının kapitalist olmadığını ileri sürmekle kalmıyor, bu üretim tarzının temel niteliklerine ilişkin belirlemelerde bulunuyor. Bu yüzden alıntının etkisi büyük olmuştur; bugünden bakıldığında ise bu alıntının bir gazete yazısından daha fazlasını hak etmemesi gerektiğini söylemek mümkün olabilir; Marx'ın gözlemlerini göz ardı etmemek koşuluyla...

Osmanlı Devleti, onu oluşturan toplulukların tarihlerinin ve üzerinde kurulu olduğu toprakların mirası üzerinde yükselen "merkezi feodal" bir ordu-devlettir. Bu biçimiyle, bir bireşim olduğu söylenebilir.

Bu sentezi olgusal bir incelemeye tutmadan önce "merkezi feodalite"den ne anladığımızı açıklamamız gerekmektedir. Burada ileri sürdüğümüz tez, genel kabul gören, "ilkel-komünal (antik), köleci, feodal, kapitalist" gelişme çizgisinin hilafına "ilkel-komünal, asya tipi, merkezi feodal, kapitalist" bir başka gelişme çizgisinin de (gelişmenin çizgisel olmadığını vurgulayarak) varolduğudur. Divitçioğlu'nun (1971) ayrıntılı olarak gösterdiği gibi, Marx, Asya tipi üretim tarzını tanımaktadır. Keza, Hobsbawm'da Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri'ne yazdığı önsözde, ilkel-komünal toplumdan dört çeşit çıkışın Marx tarafından ele alındığını ileri sürer: Doğu, Antik, Germen ve Slav. (1992: 29) Muzaffer Sencer *Osmanlı Toplum Yapısı* (1999) adlı çalışmasında, dönemin (1960'lı yıllar) bütün tartışmalarını özetler. Muzaffer Sencer, o dönemden kalan tartışmanın bilinen isimlerinden değilse de, kanaatimize göre, burada sorduğumuz "Osmanlı Ne İdi?" sorusuna verilen cevapları bireşim haline sokmaya çalışmakta, bir isimlendirmeden kaçınarak, Osmanlı toplumsal ilişkiler alanını analiz etmektedir. Sencer'in yöntemsel bir katkısı da "gelişme dinamiği" kavramını analizine dahil etmiş olmasıdır. Gerçekten de dönemin "ATÜT" ve "feodalizm" tartışmalarının görmezden geldiği ve tarihsel materyalizme içkin olan önemli bir katkıdır bu. Bilindiği üzere Marx, toplum biçimlerinin analizine Kapitalizmden başlamıştır; buradaki yöntemsel berraklık şudur, ancak Kapitalizmi anladığımızda, öngelen üretim biçimlerini de anlamış olabileceğiz. Yani, Osmanlı üretim tarzı tartışması, mevcut toplumsal ilişkilerin bu üretim tarzındaki değişim ve

gelişmelerden çıktığı unutularak yapılamaz. Bugünü anlamak için Osmanlı'yı, ama Osmanlı'yı anlayabilmek için de bugünü anlamak gerekir.

Burada, ayrıca belirtmemiz gereken hususlar şunlar: İlk olarak, üretim tarzı kavramını kullanırken, Laclau'nun "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm" (1975) makalesinde kullandığı model yani, feodalizmi ve kapitalizmi, her şeyden önce, üretim tarzı olarak ele alma iddiası sürdürülmekte ama kapitalizmin toplumsal ilişkiler bütünü ve bir dünya ekonomisi olma özelliği de göz ardı edilmemektedir. İkinci olarak, tarihsel özgüllük ilkesine başvurulmaktadır. Örneğin, Osmanlı'nın bir ordu-devlet olması tarihsel olarak özgüldür, ama ona merkezi feodal dememizi gerektiren diğer özellikleri, ya da klasik feodalite değil dememizi gerektiren bazı özellikleri tarihsel olarak da tipiktir. Toplam olarak Osmanlı ise, elbette, ilke gereği, tarihsel olarak özgüldür.

Bu yöntemsel katkı ile işimiz oldukça kolaylaşmaktadır. Türkiye'de, bağımlı kapitalist üretim tarzı ve toplumsal ilişkiler egemendir. Osmanlı üretim tarzı, kapitalizm öncesi bir üretim tarzıdır. Kapitalizm öncesi bir üretim tarzının kaç özgül biçimi var olabilir ya da ATÜT böyle bir biçim midir? Burada önereceğimiz çözüm şudur: ATÜT'ten kapitalizme geçiş mümkün değildir. ATÜT kadim bir üretim tarzıdır. ATÜT'den "merkezi feodalite" diyebileceğimiz, Avrupa feodalitesinden farklı, ancak daha kararlı ve gelişkin bir üretim tarzına geçilir. Burada feodalite kavramını kullanmamız, yerleşik olduğu üzere kapitalizm öncesi üretim biçimine feodalizm denmesinden dolayıdır. Avrupa feodalizminden merkezi feodalite şu farkları içerir:

Çağlar Keyder'in *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adlı çalışmasının girişinde üzerinde durduğu gibi, Osmanlı toprak sistemi gerçekte Bizans Toprak Yasalarına dayanmaktadır. Bu yasaların özelliği, toprakta Devlet mülkiyetinin olması ve bunun bağımsız küçük köylü üretimini de mümkün kılmasıdır (Keyder, 2000: 21). Sorun şuradaki, bir üretim tarzına karakterini verenin genel olarak üretim ilişkileri olmasıdır. Mülkiyet ilişkilerinin hukuksal biçimi[18], elbette, üretim tarzı için temel nitelikte bir belirleme gücü taşıyabilir ama bir üretim tarzına karakterini veren mülkiyet ilişkilerinin hukuksal biçimi

[18] Anlaşılır olması bakımından, hukukta, mülkiyet ve zilliyetlik olarak yapılan, ilki fiili ve hukuki tam sahipliği, ikincisi, fiili sahipliği (tasarruf hakkını) içeren aynmı, mülkiyetin hukuki biçimi ve mülkiyetin fiili biçimi (tasarruf hakkı) olarak yeniden adlandırmayı tercih ettik.

değildir. Bu hususta, Stalin'in *Leninizmin Sorunları*'nda, Lenin'in "Kooperatifçilik Üzerine" (1992) adlı makalesine dayanarak yazdığı Kooperatifçiliğimizin Doğası adlı bölüm gerçekten önemlidir. Stalin burada, "kooperatif mülkiyet"in kapitalist üretim tarzı ile sosyalist üretim tarzında nasıl birlikte varolabileceğini ve ilkinde kapitalist bir mülkiyet biçimi iken ikincisinde neden sosyalist bir mülkiyet biçimi olduğunu yetkince ele verir (Stalin, 1979).

Demek ki, toprakta devlet mülkiyetiyle birlikte bakmamız gereken şeyler vardır. Osmanlı'da feodalitede olduğu gibi, toprağa bağlı köylünün olmadığı iddiası dikkate değerdir. (Sencer, 2000; Keyder, 2000; Divitçioğlu, 1971) Bir diğer önemli husus, artık-ürüne el koyma biçiminin feodal karakteri üzerine olan uzlaşmadır. Bu konuda, ATÜT tezini savunanlar da, reayanın toprağa bağlı olmadığı dışında aynı tezi ileri sürerler.

Aksi de mümkün değildir. Marx, *Kapital*'de açıkça topraktaki devlet mülkiyetinin artık ürüne el koyma tarzının feodal niteliğini değiştirmediğini yazar:

> "Eğer doğrudan üreticiler özel bir toprak sahibi ile karşılaşmayıp, Asya'da olduğu gibi, toprak beyleri ve aynı zamanda hükümdarları olarak başlarında duran **bir devletin doğrudan emri altında** (a.b.ç.) iseler, o zaman rant ve vergiler çakışır ya da daha doğrusu, burada toprak rantının bu biçiminden (emek-rantı, b.n.) farklı olan hiçbir vergi bulunmaz. Böyle koşullar altında, bu devlete bağlı herkes için geçerli olandan daha güçlü bir siyasal ya da iktisadi baskının varlığına gerek yoktur. Devlet, bu durumda en yüksek beydir. Burada egemenlik ulusal çapta yoğunlaşmış olan toprağın sahipliğinden oluşur. Ama öte yandan, toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyedliği olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur." (1977: 695)

Merkezi feodalitenin temel karakteri böylece belirginleştirilebilir. Toprakta devlet mülkiyeti vardır ve bu, küçük köylünün bağımsız üretimini olanaklı kılmaktadır. Artık ürüne, feodal yöntemlerle el konulmaktadır. Yani toprak rantına emek-rantı biçiminde el konulmaktadır ve artık değer sömürüsünün temel biçimi budur. Temel toplumsal sınıflaşma, köylülük ve "devlet" olarak belirmektedir. Bu sonuncusunu açmak gerekir; burada "devlet" bildik devlet kavramı değildir (ve ileride bu anlamda bir daha kullanmayacağız), bir tür

egemen sınıflaşma biçimidir, ve oluşumu itibariyle İstanbul'la sınırlı düşünülmemelidir. Artık-ürüne feodal tarzda el konulduğunu ileri sürebilmemizi sağlayan şey, tımar sistemidir. Ordunun profesyonel çekirdeği (tımar sahipleri), saray ordusu (kapıkulu), ulema ve saray, egemen sınıflaşmayı oluşturmaktadır. ATÜT tezlerindekinin aksine, Osmanlı toplumu durağan değildir; tarih, sınıf olarak "devlet"le (merkezi feodal egemen sınıflar), devlet oluşumunu ayıracak olursak, sınıf mücadelesinin özgül bir biçimi olarak devlet oluşumu aracılığıyla yapılmaktadır.

Burada Fatma Müge Göçek'e dayanarak Osmanlı Toplum Yapısı'nın bir şemasını verebiliriz:

Tablo: 1 Osmanlı Toplum Yapısı

		Sultan						
		Kapı Halkı	Saray Kapı Halkı			Yöneticiler		
		Başkente ve Vilayetlere Uzanan Kapı Halkı*						
Gelirlerin İdaresi	Vergi Toplama	Toprak Gelirleri	Vakıflar	Savunma		Adalet	Vergi	Askerlik
Uyruklar	Halk	Yönetilenler (esnaf, tacirler, köylüler, göçebe t opluluklar, yöneticiler, dinsel azınlıklar, yabancılar)						
		Sultana Sadakatsizlik**			Maharet*** (Üst yöneticiliğe kapı açacak türden evlenmeler — Din değiştirme, azınlıklar için)			

* Merkezî feodal sınıf
** Toplumsal yapıda aşağı dikey hareket nedeni
*** Toplumsal yapıda yukarı dikey hareket nedeni
Kaynak: Göçek, 1999:55

Demek ki merkezi feodalite, bir pre-kapitalist üretim biçimidir.[19] Merkezi feodaliteyi daha iyi anlayabilmek için Osmanlı'nın bir ordu devlet olduğu gerçeği ile de yüzleşmek gerekir. Osmanlı'nın bir sentez olduğunu söylemiştik. Bu sentezi, olgusal bir incelemeye tabi tutarsak, onun bir ordu-devlet olduğunu görürüz. Denilebilir ki, Osmanlı, bir savaş makinesidir. Bu

[19] Bu konuda, tümüyle farklı bir tez Taner Timur'da bulunuyor. Taner Timur'a göre, Osmanlı Üretim Tarzı, feodalite öncesi bir üretim tarzıdır. Timur şöyle yazıyor: "Osmanlı toplumu iç dinamiği itibariyle feodalizme geçiş halinde (protofeodal) bir toplumdu" (1998:40).

savaş makinesinin işleyişi bir kaç bakımdan ilginçtir ve oldukça düzenli bir mekanizma olarak nitelenebilir. Osmanlı Devleti, Bizans'la olan münasebetleri içinde, merkezi bir ordu kurmuş, ülkesini muhafaza ederek genişlemiştir. Genişleme, devletin varlığı için zorunludur ki, bunu az sonra tartışacağız.

Öncelikle, madem, Osmanlı bir ordu-devlettir dedik, bu orduyu tanımaya çalışalım. Yine öncelik Marx'ın: "Türk tebaası olan Slavlar, beslemek zorunda oldukları toprak sahibi bir Müslüman bir askeri sınıfın baskısını özel olarak derinden hissetmektedirler. Bu askeri kuvvet, bütün kamusal, hukuki, medeni ve askeri fonksiyonları yerine getirmektedir." (1974: 43-44) Açık ki, Marx, bizim merkezi feodal sınıf dediğimiz egemen sınıfın bir parçasını gözlemlemektedir.

Osmanlı Ordusu, çekirdek bir merkez birliğinden (Kapıkulu Ocağı, Yeniçeriler) ve tımarlı sipahilerden oluşur. Ordunun asli kısmını tımarlı sipahiler oluşturmaktadır. Tımar sistemi, karşıt iddialara rağmen aslen feodal ama atipik bir vergilendirme buluşudur. Bu sistemde, tımar sahibi, belli bir bölgenin vergisini toplamakta, buna karşılık beli bir miktar askere -sipahiye- bakmaktadır. Böylece vergi yerinde toplanıp yerinde harcanmakta ve ordu, merkezi olarak değil yerinden beslenmektedir.

Osmanlıda ekonomik yapı (örn: vergi sistemi, tımar) ordunun ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Yanısıra, bütün bir toplumsal yapının da ordunun ihtiyaçlarına göre şekillendiğini görebiliriz. Buna, bir ideoloji eşlik etmiştir. Bilindiği üzere, İslam inanışına göre müslüman olmayan ülkelerle İslam ülkeleri sürekli savaş, darül harp halindedir. Bu inanış bir "gaza kültürü" yaratmıştır. Bu, Osmanlı Devletinin ihtiyaçları ile de örtüşmüştür. Zira, Osmanlı ancak genişleyerek varlığını sürdürülebilen bir devlettir: önemli bir gelir kaynağı da budur, fetih ganimetleri ve vergiler. Fetihler, Osmanlı Devleti içinde müslüman olmayanlara özel bir vergi uygulandığı için vergi gelirlerini de arttırmaktaydı.

Bu noktada hem merkezi feodaliteden kapitalizme geçiş sürecini izleyebilir hem de Osmanlı Devletinin gerileyişini ekonomik bakımdan gözleyebiliriz. Küçükömer, bu konudaki analizini Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderlerindeki dengenin değişimi üzerine oturtur. Dış gelirlerden istila gelirlerinin artışı, imparatorluğun optimal yayılmayı zorunlu olarak aşması

(hegemonya paradoksu) ile durmuş ya da azalmıştı (Küçükömer, 1994: 41). Ayrıca dış ticareti (kapitülasyonlar vererek) teşvikle alınan gümrük vergisi biçimindeki artıktan, yeterli bir gelir yükselişi beklemek için ortada bir sebep yoktu (1994:42). Küçükömer dış gelirlerin bu şekildeki azalışının doğal sonucu olarak iç gelirlerin arttırılması yoluna gitmek olduğunu gözler ve bunun için Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemleri özetler. Elbette ki Osmanlı, vergi gelirlerini arttırma yoluna gidecektir. Bunun en kolay yolu, iltizam sistemi ve bunun sonucu da tımarların hasa çevrilerek tımar sisteminin çökmesi olmuştur. Osmanlı Devleti için tımar sisteminin taşıdığı merkezi role yukarıda vurgu yapmıştık, bu mekanizma çökünce Osmanlı Devleti eski yetkinliğini yitirecek Küçükömer'in "tarihi kapan" olarak nitelediği cendere içinde sıkışıp duracaktır. Böylece, yine Küçükömer'i izlersek;

> "1. Ticaret ve tefeci sermayesi imalat sanayiine yeteri derecede akamamış, böylece burjuva sınıfı ortaya çıkamamış,
>
> 2. Aynı zamanda emek gücünü "serbest piyasa"da ücret karşılığında satarak geçinen işçiler bir sınıf olarak yeterli bir büyüklük kazanamamış,
>
> 3. Manifaktürün ve yeni sınıfın talebi ya da zorlaması olmadığından, kırsal bölgelerde yerli manifaktürle tamamlaşan çiftlikler kurulamamış,
>
> 4. Son olarak da ticaret ve tefeci sermayesi mali sermaye olarak gelişip güçlenememiştir. (1994:45)"

Bütün bunların sonucunda Osmanlı =erkantilist aşamaya Batı'dan önce geçmesine rağmen, Batı merkantilizminde olduğu biçimde, sanayi üretim aracı sahibi sermayedar yeni bir sınıf ve üretim araçlarından ayrılmış emek gücü satan işçi sınıfı ve batıda görülen kurumlar ortaya çıkamıyordu (1994:47). Manifaktürün gelişmeyişinin nedeni, Sencer'e göre, Osmanlı toplumunun değişim değeri için üretime imkan verecek çözülebilir bir kırsal yapıda olmayışıdır. Yani kırsal yapı bu türlü bir çözülmeye elverişli değildir (Sencer, 2000: 225). Bu analizler Takahashi'nin (tüccar – imalatçı) gelişim çizgisine uygun görünmektedir.

İşte, Küçükömer'in (1994) ve Sencer'in (2000) analizini üzerine kurduğu bu temel, yine Takahashi'nin analiziyle uyumlu bir biçimde bize kısaca modern toplumsal sınıfların Osmanlı toplumunda oluşmadığını ve böylece iç

dinamiklerle "Batınınki gibi bir tarih" yaratılamadığını gösterir. Temel mesele de budur zaten, Asya tipi üretim tarzından feodalizme geçen toplumlar merkezi feodal bir toplumsal yapı oluştururlar ki, bu toplumlar Batının yarattığı tarih karşısında nesne, yani kapitalizm koşullarında sömürge olma gerçeği ile yüzleşirler. Bu gerçekten kurtulmanın yolu, sömürge aydınının gözünde "batı gibi olmak sanrısına" dönüşür. İşte, "Batılılaşma" bu tarihi kapanın bize hediye ettiği iki yüzyıllık deli gömleğimizdir.

Osmanlı merkezi feodalitesi toplumsal temel olarak zayıflayınca, yani üretim ve yeniden üretimini gerçekleştirmekte krizler baş gösterince, sistem, merkezi feodalitenin çözülmesi yönünde zorlandı.... 1807 Sened-i İttifak'ı feodal ayanların güç kazandığını gösterir bir belgedir (Keyder, 2000: 27). Burada bizi ilgilendiren, bu çözülmenin, daha kararsız bir model olan klasik ya da Avrupa feodalitesine doğru olmasıdır. Mültezimlerin ortaya çıkışı, iltizam sistemi vd. üzerinde oydaşma olduğu üzere, bu yöne doğru gelişmelerdir (Timur, 1998; Keyder, 2000).

Ama merkezi-feodalite de, pre-kapitalist bir üretim tarzı olduğuna göre, iddiamız bunun kapitalizme geçilene kadar sürdüğü yönündedir. Burada ileri süreceğimiz bir iddia da, merkezi-feodaliteden kapitalizme Prusya tipi geçişin tedrici ve reformlar yoluyla olması nedeniyle, geçiş anının kesin olarak belirlenemeyeceğidir. Bu bağlamda, önerebileceğimiz bir tarih, asla bir bütünleşik siyasal aktör halini alamasa da burjuvazinin belirtik hale geldiği ve programatik olarak siyaset sahnesinde temsil edildiğinin görüldüğü 1908 ve ertesi siyasal gelişmelerdir. (Akşin, 1997a; Kansu, 1995)

Türkiye Cumhuriyeti: Burjuva Siyasal Rejime Prusya Tipi Geçiş

Tarihsel materyalizm, kısaca, toplumların tarihini sınıf mücadeleleri tarihi olarak açıklar ve "modernliğin" (kapitalizmin feodalite karşısındaki) özgürleştirici potansiyeline ilgi göstermekle birlikte, "modern toplumu" burjuva egemenliği olarak eleştirir. Dolayısıyla, tarihsel materyalist açıklama, burjuva siyasal iktidarların -daha doğru deyişle rejimlerin- kuruluş süreçlerini bir sınıf mücadelesi analizi üzerine oturtarak, genel olarak "modernleşme" sürecini emperyalist bir aktörün müdahalesi olarak çözümlemeli ve ideolojik ve siyasal olarak bu sürece negatif bir anlamlandırma yüklemelidir.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulmuştur. Burada detaylı olarak değinmeyeceğiz; Osmanlı'da da modernleştirici elit (devlet oluşumu içinde devlet düzenlemesiyle), modernleşme sürecini "tepeden" gerçekleştirmeye çalışmış, Prusya tipi geçişin temel karakteristiği olan modern toplumsal sınıflararası mücadelelerin sonucu modernleşme yerine yönetici siyasal elitin ve onu çeperleyen aydın elitin modernleştirici despotluğu Osmanlı Devleti'nin ilk dönem modernleşme hareketlerinde de gözlenmiştir.

Burada, gelişme kapitalizme doğru olduğuna göre, sürecin başında aktör olmasa da sonunda, sermaye birikimi politikaları ile egemen hale gelen sınıf burjuvazidir. "Peki güç yetimine uğrayan ve burjuvalaşamadığı ölçüde yok olan sınıf nedir?" sorusu ortada durmaktadır. Osmanlıda egemen bir merkezi feodal sınıf oluştuğunu belirtmiştik. Özelikle, emperyalizmin İmparatorluğa girişiyle eşzamanlı olarak, gayrimüslimler ve sınırlı olarak müslimler arasında aşağıda burjuvazi olgunlaşmaya başlamıştır.

Göçek özellikle 18.yy üzerine yoğunlaşan çalışmasında (1999) Osmanlı'da bürokrasinin burjuvalaşmasını, ticaret burjuvazisinin oluşumunu ve kutuplaşmasını izler. Göçek'in analizlerinden dolaylı olarak çıkan sonuç, burjuvazinin tarihsel bir sınıf olarak oluşumunun gerçekleşmemiş olduğudur. Özellikle ticaret burjuvazisinin oluşmasına rağmen sanayi sermayesine dönüşmesinde yaşayacağı nesnel kısıtları, Küçükömer'den aktarmıştık. Göçek, bunu olgusal olarak da gözlememize yarayacak önemli malzemeler sunar.

Osmanlı üretim tarzının geleneksel sınıfları ise, aynı dönemde (19. yy), Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ile başlayan bir içsel dönüşüm göstermişlerdir. Bu içsel dönüşümü olanaklı kılan ve bu içsel dönüşüm yoluyla geleneksel egemen sınıfın nihai tasfiyesini doğuracak olan tarihsel temel, bu egemen sınıfın Saray Kapı Halkı oluşudur. Namık Kemal'in Mardin'in de aktardığı şu gözlemi, söylemek istediklerimizi açıkça gösterir:

> "Askeri bir mecmua yayınlamaya karar veren devlet, on yıl öncesinde bu işi layıkıyla yapacak iki veya üçten fazla subay bulamazken, gökten bir melek inseydi de bu on yıl içerisinde 20-22 yaşlarındaki gencecik subayların ve hatta kendi öğrencilerimizin milletin başları olacağını söyleseydi... buna kim inanırdı?" (aktaran Mardin, 1992: 216)

Osmanlı egemen sınıfları, açıkça eski rejimin yaşaması için içsel bir dönüşüm yaşayarak, Saray merkezliliğin yarattığı tarihsel ve toplumsal meşruiyet temelinde yenilenmiş, eğitimli subaylar ve bürokrasi Saray Kapı Halkı içindeki yerini almıştır. Burjuvazinin tarihsel yükselişi karşısında, bu aynı grup, (tarihsel olarak burjuva programın taşıyıcılığına evrilerek) Saray'ı da tasfiye edecek olan grup olmuştur.

Bu çalışma bakımından bizi ilgilendiren bir diğer konu, bu aynı tarihlerde, "modernleşme"nin daha doğrusu, Osmanlı devlet adamlarının anladığı şeye yakın daha anlaşılır bir ifadeyle çağdaşlaşmanın resmi devlet ideolojisi ve politikası haline gelmesidir:

> "Osmanlı Devleti içinde, modernleşme ideolojisi genel kabul gördü; fakat, *devlet içinde* toplumu kendi modellerine göre modernleştirmek isteyen ve bu amaçla devleti ele geçirmeye çalışan iki ana akım oluştu. Söz konusu olan modern anlamda siyaset ve ideoloji olduğu için, bu akımların temsilcileri de, fikir sahipleri yani aydınlar oldular. Dolayısıyla, aydın, açığa çıkar çıkmaz kendisini devletin içinde buldu; zira, başka bir tarihsel özne yoktu. Bu bir tür karşılıklı bağımlılık halidir ve gerçekten aydın açısından trajiktir."(Mısır, 1998a: 35)

Bu çerçeve gözardı edilmeden, Prusya tipi geçişin ya da Türk modernleşme sürecinin egemenliği devreden ve devralan temel sınıfları şöyle özetlenebilir: Devlet oluşumunun tarihsel aktörlüğünü sürdürebildiği oranda bir sınıf gibi davranabilen ve 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ile başlayan süreçle birlikte modern askeri okullardan ve açılan sivil (Galatasaray Sultanisi, Tıbbiye gibi) okullardan yetişen ve devlet oluşumu içinde yer alan (muhalefette olduğu zaman bile, Yeni Osmanlılar örneği, bkz. Türköne, 1993 ve Mardin, 1996) sivil asker aydınlar/bürokrasi, geleneksel saray sınıfı ve ulema, yeni palazlanan ve geçişin ilk dönemlerinde bir aktör olarak tarih sahnesinde yer almayan burjuvazi. Geçiş sürecinde, tedricen önce saray sınıfları ve ulema tasfiye edilmiş (1908 ve 1923 tedrici sıçramalarıyla) ve son olarak sivil-asker aydınlar/bürokrasi, büyük oranda burjuvalaşarak ve küçük bir kısmı da tasfiye olarak ya da organik aydın haline dönüşerek, burjuvazi lehine egemen bloktan çekilmişlerdir.

Bu sürecin anlaşılabilmesi için, Osmanlı'nın Batı'yla temasının (yani kapitalizmin Osmanlı içine yayılmasının) yarattığı tarihsel dönüşüme yine Göçek'e başvurarak kısaca değinebiliriz: (1999: 306)

Tablo: 2 Batı ile Temasın Osmanlı'ya Etkileri

Batı ile Temas	Osmanlı Toplumsal Yapısı	Sultanın Tepkisi	Hedeflenmeyen Sonuçlar	Sonuç
Savaşlar	İdari kapı halkları	Batı tipi eğitim	Bürokratik burjuvazi	Atatürk ve Türk Ulus Devletinin doğuşu
Ticaret	Etnik-dinsel tabakalaşma	Müsadere ve kontrol	Ticaret burjuvazisi	Bölünmüş bir burjuva sınıfının oluşması ve göçler

Kaynak: Göçek, 1999: 306

Göçek'in tablosu, gerek hedeflenmeyen sonuç kategorisi gerekse de bürokratik burjuvazi kavramının kullanılması bakımından önerdiğimiz kavramsal çerçeveye tümüyle uymaz. Göçek'in yukarıdaki tablosunu kendi kavramsal çerçevemiz içinde anlamlandırmaya çalıştığımızda Batı'yla temasın, başka bir deyişle, kapitalizmin bir dünya ekonomisi olarak yayılmacı özelliğinin açıklamamız için kaçınılmaz bir analiz öğesi olduğunu görürüz. Yukarıda, "çağdaşlaşma"nın egemen politika haline gelişi olarak adlandırdığımız sürecin altında yatan nesnel gelişme de budur. Keza, tabloyu biz yapsaydık öyle adlandırmayı tercih etmeyeceğimiz "bürokratik burjuvazi"nin doğuşu da, aslında Osmanlı egemen sınıflarının içsel dönüşümünün bir uğrağıdır. Bu süreç, bilindiği gibi, Cumhuriyet döneminde nihayetine varmıştır. Kapitalizmin yayılmacı niteliğinin somut tezahürü, tabloda ticaret olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sonucu da Osmanlı'da etnik ve dinsel olarak bölündüğü için asla bir tarihsel sınıf haline dönüşememiş olan ve diğer nesnel kısıtlar yanısıra bu yüzden de imalatçı nitelik kazanamamış olan ticaret burjuvazisinin yükselişi ve çöküşüdür.

19. yy Osmanlı'da her bağımlı kapitalist toplumsal formasyonda olduğu gibi ticaret burjuvazisinin oluştuğu, kapitalist ilişkilerin yayıldığı bir dönem

olmasına rağmen, Osmanlı üretim tarzının kararlı yapısının direnişi (özellikle Avrupa tipi feodaliteye dönüşme yolundaki 1808 Sened-i İttifakı ile somutlaşan sürecin püskürtülmesi), eski rejiminin egemen sınıflarının içsel dönüşümü nedeniyle, kapitalizmin tarihsel kuruluşu Prusya tipi geçişle 20.yy'a sarkmıştır.

1923'ü yapan siyasal ve entelektüel elit, Osmanlı mirasını devralmış ve burjuva siyasal rejimin kuruluşunu, köktenci bir müdahale ile, siyasal meşruiyet temelini değiştirerek nihayetine vardırmıştır.

Bazı Sonuçlar: Aydınlanma Pratiği Olarak Cumhuriyet [20]

Eğer yazı içinde çizdiğimiz çerçeveyi esas alacak olursak, bir Türk Aydınlanmasından söz edebiliriz. Bunu herhangi bir önyargıdan uzak durarak kabul etmek durumundayız. Fakat, sorun, bu Aydınlanmanın *nihai sonuçlarına* varma şansı olup olmadığıdır. Yahut İdris Küçükömer'in, sorulduğunda bile Marksist bir tarihsel açıklama için yöntemsel bir kazanım oluşturan sorusudur: "Türkiye Batılaşabilir mi?", cevap da açıktır: "Türkiye Batılaşamaz!"

Sorunu kısaca tartışacağız. Önce yazıda ileri sürülen tezlerle artık berraklaşmış olan daha tali tarihsel problemleri geçelim. Cumhuriyet'in İlanı nedir? Biliyoruz ki, ilk Büyük Millet Meclisi, Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli kararına dayanan ve Meclis-i Mebusan'ın kaçan üyelerinin de doğrudan kabul edildiği, meşruiyetini Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından alan bir oluşumdur. Oluştuğunda (1920'de) işgal nedeni ile erkleri bütünüyle kendisinde toplayan Meclis, 1922'de Saltanatı kaldırarak, bütün erki -iktidarı- kendisinde toplamıştır. Böylece, eski rejimin temellerinden biri ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla siyasal meşruiyet temeli değiştirilmiş, Cumhuriyetin ilanıyla (1923) bu tarihsel bir açıklık kazanmış, 1924 Anayasasıyla siyasal meşruiyet temeli ya da iktidarın kaynağı "millet" olarak tanımlanmıştır. (Ahmad, 1995; Akşin, 1997a, 1997b) Bu bir siyasal devrim mi? Eğer bir siyasal devrimden söz edilecekse, ki bizce söz edilemez, herhalde bunun tarihi 1908, adı Hürriyetin İlanı olurdu (Kansu, 1995). 1923, sadece siyasal meşruiyet temelinin değiştirilmesi sürecinde bir adımdır. Bu süreci, biraz

[20] Bu bölüm, esas olarak, Kürt Solu'nda yayınlanan "Aydınlanma, Türk Aydınlanması ve Marksizm Üzerine" adlı makalenin son bölümünün yeniden yazılmasından oluşmuştur. (Mısır, 2001)

farklı terimlerle de olsa Kadir Cangızbay da (2000) "siyasal meşruiyet temelinin değişmesi" olarak görmektedir.

Keza, Boratav, 1908-1922 dönemini "eksik kalmış burjuva devrimi" olarak nitelemesine rağmen, 1908-1922 arasındaki sürekliliğe vurgu yaparak, 1923'ü (Cumhuriyetin İlanı'nı) bir siyasal devrim olarak belirtikleştirmeyi gereksiz hale sokmaktadır (1998: 13). Çulhaoğlu da aynı şekilde ilgili dönemi burjuva devrimi olarak adlandırmasına rağmen ideolojik ve siyasal olarak İttihat ve Terakki ile Kemalistler arasındaki sürekliliği vurgulamaktadır (1996: 120).

Osmanlı Devleti içinde, daha ilk anayasacılık hareketleri başladığında bu yolda adımlar atılmıştı. Fakat siyasal meşruiyet temeli hala *monark*'ın kendisiydi. 1908, yol açtı ve siyasal meşruiyet temelini değiştirmese de, *monark*'ın yetkilerini özellikle 1909 Anayasal değişiklikleri ile büyük oranda Meclis-i Mebusan'a devretti. (Akşin, 1997a) 1923, bu tarihsel kesitte, açılan yoldan yürümüştür.[21]

Buradaki sorun, 1923'ün siyasal bir devrim olup olmaması ile doğrudan ilgili; zira, bir Türk Aydınlanmasından söz edebileceğimize göre bu Aydınlanmanın ne zaman başladığını belirlememiz gerekir. Eğer Aydınlanmayı en geniş anlamında alırsak, bu Tanzimat'la başlamıştır(1839).[22] Tanzimat'la ilk kez, "can güvenliği" kavramında belirtikleşen insan tekinin özerkliği doğrultusunda bir adım atılmıştır. Devamında, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Anayasası, 1908 (Hürriyetin İlanı), 1909 (yeni Kanun-i Esasi) ve 1921 (Konvansiyon Anayasası), 1922 (Saltanın Kaldırılması), 1923 (Cumhuriyetin İlanı), 1924 (İlk T.C. Anayasası), yarattığı toplumsal ve kültürel sonuçlarla birlikte var. Tanzimat'ın açtığı yoldan bugüne kadar gelmiş bulunuyoruz.

Böylece şunu tespit ediyoruz ki, Türk Aydınlanması, bir imparatorluk içinde başladı ve başlangıçta "Türk" değil, "Osmanlı" olarak tecelli etti. Ancak, bir

---

[21] Aslında bunun kanıtlanması için derin teorik tahlillere de hiç gerek yok. Türkiye Cumhuriyeti'nin erki kullanan kurumlarına bakın; TBMM, Danıştay, Yargıtay vd. hepsi Cumhuriyetten yaşlıdır. Bazı yasaların yaşı da maalesef Cumhuriyetten eskidir. Bankalara bakın, ya da tapu kayıtlarına vs. bir tane "devrimci" kırılma bulamazsınız. Sadece, 1924 Anayasasına egemenliğin kaynağı "millet" olarak işlenmiştir. Bu da az bir şey değil, ama bunun adı, "siyasal meşruiyet temelinin değişmesi"dir ki bu da zaten fiilen 1908 sonrasında kazanılmıştır. Kemalistler, bir *siyasal* devrim yapmadı, ama bir *Aydınlanma* politikası yürüttüler.

[22] Soruyu, Türk Modernleşmesi ne zaman başlamıştır diye sorsaydık, herhalde 1826 tarihini

kez insan tekinin özerkliğinin ve modern devletin inşası yolunda adımlar atılmaya başlanmıştı ve bu hem *monark* tarafından hem de *monark*'in sarayında ya da sefirliklerinde çeviri işi yaparak doğmuş olan *münevver*ler tarafından geri dönülemez bir yol olarak görüldü. Örneğin, Abdülhamid, son muktedir Osmanlı *monark*i,1876 Anayasasını askıya almıştır ama en çok "çağdaş okul" da onun döneminde açılmıştır. 1908'de de henüz Osmanlı Aydınlanması, tümüyle bir "Türk Aydınlanması"na dönüşmüş değildi. Ama imparatorluk hızla küçülmüş ve imparatorluğun ayrılmaz parçası olarak sayılan cinsler (uluslar) arasında dinsel bir ayrılık yöneticiler tarafından yapılmıştır. Böylece Aydınlanma, daha ziyade İslam dinine mensupların modern devleti ele geçirmeleri şekline büründü. Fakat, bu çok kısa bir süre sonra, Müslüman olmayan unsurlar genellikle Türk de olmadığı ve modern devlet "modern anlamda bir ulus" gereksindiği için -Ziya Gökalp gibi, İttihat ve Terakki'nin Merkez Heyetine girmeyi başarabilmiş bazı münevverlerin açtığı yoldan- Türk ve Müslüman unsurların egemenliği şeklini aldı. 1908'de iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin yapmaya çalıştığı iki şey, gerçekten modern devlet kurumlarını (eğitim ve adalet başta olmak üzere) oluşturmaya çalışmak ve bir milli burjuvazi oluşturmaktır.[23] İttihat ve Terakki, daha sonra da Kemalist iktidar, Çulhaoğlu'nun yetkince gösterdiği gibi, mevcut ticaret burjuvazisinin nesnel çıkarlarının ötesinde, tarihsel bir sınıf olarak burjuvazinin çıkarları doğrultusunda hareket etti (1996: 121 vd.).

Kemalizm, bu yoldan yürümüştür ve İmparotorluğun *nihai* çözülüşü karşısında artık hiçbir şansı kalmayan "Osmanlıcı" ve "ümmetçi" projeler yerine İttihat ve Terakki'nin -örneğin Ermeni Sorunu'nda iyice belirginleşen- Türkçü projesini hayata geçirmiştir; Anadolu'yu Türkleştirmeye kalkmış ve Anadolu'nun bütün zenginliğini Türk burjuvalarına -gerektiğinde devlet eliyle Türk burjuvaları yaratarak (doğrudan sermaye transferiyle)- teslim

---

(Vakay-ı Hayriye, Yeniçeri Ocağının Lağvı) vermemiz gerekecekti. (Küçük, 1985)

[23] Bu sürecin anlaşılabilmesi için, monarkın bir protokol unsuruna dönüştüğünü göstermesi bakımından Halit Ziya Uşaklıgil'in Saray ve Ötesi adlı anılarına, İttihat ve Terakki'nin modern devlet kurumlarını oluşturmak ve Türklük bilincini baskın kılmak bakımından gösterdiği çabanın anlaşılabilmesi için Anadolu'da Tanin isimli bir İttihat ve Terakki'li gazetecinin Anadolu gezilerini içeren raporlarına (Şerif, 1979), milli burjuvazinin nasıl oluşturulduğunun görülebilmesi için İttihat ve Terakki'nin kurduğu Milli Ticaret Şirketi'nin başkanının kızıyla evlenen Vehbi Koç'un anılarına, nihayet, Türk aydınının imparatorluğun çözülüşü karşısında yaşadığı travma ve evrildiği milliyetçi bilinç için de Şevket Süreyya Aydemir'in Suyu Arayan Adam'daki (1967) anılarına başvurulabilir. Bu sonuncusu, Kemalist kadroların ruh halinin anlaşılabilmesi için de iyi bir veridir.

etmiştir. Tarihsel bir evrede (1923-1945), Kemalist kadroların (bürokrasinin) Bonapartizmi andıran -ama asla bonapartist olarak nitelenemeyecek özgül bir kapitalist devlet- iktidarı kullanmış olmaları, ayrı bir sorundur ve burada bu sorun 1923'de oluşan devletin niteliğini bizzat sermaye sınıfını oluşturmayı -sermaye birikim sürecinin güvencelerini sağlamaktan öteye bizzat sermaye birikimi yaratmayı- görev edinmiş, sivil-asker bürokrasinin iktidarının özgül olarak aşırı özerkleştiği bir kapitalist devlet biçimi olarak niteleyerek çözümlenebilir.

Kemalizmin, gerek Anadoluyu Türkleştirirken, gerek bir burjuvazi yaratmaya çalışırken, bir bütün olarak "Batılılaşırken" bütün yapıp ettikleri, bize göre Türk Aydınlanmasının temelini oluşturur. Bu aydınlanma, Türk'ü özerk bir insan teki olarak kurar; modern (kapitalist) Türk ulus-devletini oluşturur ve kurumsallaştırır; dini "devlet tekeline alarak" kamu hayatından sürmeye çalışır. Bu Aydınlanma pratiğidir.

İdris Küçükömer'in sorduğu soruya ve sorunumuza dönersek; evet bu bir Aydınlanma pratiğidir ama *tarihsel bakımdan* geri üretim tarzlarının kapitalist üretim tarzlarına eklemlenmiş olduğu (bağımlı)[24] bir toplumsal formasyonda bu *Aydınlanma pratiği* sadece ve sadece o toplumsal formasyon içindeki işçi, köylü ve ezilenlerin *disipline* edilmesi, *modern (kapitalist)* bir boyunduruk altına alınması anlamına gelir. Bu pratik, özgürleştirmez, aksine eşitsiz ve bileşik gelişim yasası gereği, emperyalist bağımlılığı kökleştirir ve kapitalist sömürüyü katmerleştirir. Bu pratik, siyasal ve kültürel düzeylerde de, demokratik bir gelişmeyi "hızlandırmaz", çağdaş *totaliter* kurumları ve *gündelik pratikleri* yerleştirir. Devletin göreli özerkliği ve buna bağlı olarak otoriter uygulamaları artar (Bonapartizm tahlilleri (Başkaya, 1991) de genelde bu göreli özerkliğin artışına aldanırlar, zaten.) Bu pratik, bağımlı kapitalist formasyonun özgül eklemlenme biçimleri nedeni ile ulusları ya da tek başına ulusu da özgürleştirmez (bağımsız kılmaz), aksine *emperyalizme karşı* köleleştirir.

Sonuçta, Kemalizm de sadece, bazı hukuksal ve kültürel reformlarla yetinmiştir. Ama bu reformların, Göbbels'in kültür sanayiinin egemen

[24] Burada, bağımlı kavramı ile özel olarak Bağımlılık Okulu'na gönderme yapmıyoruz. Bağımlılık Okulu'nun bir çok kavramı, tarihsel materyalizm bakımından tartışmalıdır. Burada bağımlı kavramı ile eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına vurgu yapmaya çalışıyoruz, zira, eklemlenme okulu da, Rus teorisyenlerinin elinde kullanıldığı biçimiyle son derece sorunludur.

olduğu bir çağda, Türk'ü özerk bir insan teki olarak kuracağını ummak, biraz fazlası ile safdillik değil midir? Ya da bugün, *monark*'tan kurtulmuş olmamız ve buna sevinmemiz, biraz fazlasıyla iyimser bir tarih okuması değil midir? Yine de bütün bunlar, *olumlu içeriği ile* bir Türk Aydınlanması olmadığı anlamına gelmez. Bunların anlamı şudur: Türkiye Batılaşamaz, batılaşma istenci ve çabası, ya da Aydınlanma pratiği, bu pratiğin içerdiği bütün olumlulukları dışlamadan ve veri kabul ederek söylüyoruz; bizzat Aydınlanmanın kendisinin *bir burjuva pratiği olarak çöküş yaşadığı günümüzde* bize ileri götürülmesi gereken ya da sosyalistler olarak sahiplenmemiz gereken bir tarihsel gelenek bırakmış olmaz. Bugün Aydınlanma, Wood'un dediği gibi (1998), sosyalizmin gündemidir. Türkiye Batılaşamazdı, hala da batılaşamaz ve batılaşmak da Türkiye emekçi halkı için hiçbir *gerçek çıkar* içermez.

Kaynakça

Ahmad, F. (1995) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal.

Akşin, S. (1997a) *Türkiye'nin Yakın Tarihi I*, İstanbul: Cumhuriyet.

Akşin, S. (1997b) *Türkiye'nin Yakın Tarihi II*, İstanbul: Cumhuriyet.

Aydemir, Ş.S. (1967) *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi

Aytekin, A. (2001) "Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a Bir Devlet Geleneği'nin Anatomisi", Praksis, ss.261-269, Ankara

Boratav, K. (1998) *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul:Gerçek

Başkaya, F. (1991) *Paradigmanın İflası*, İstanbul:Doz

Cangızbay, K. (2000) *Hiçkimsenin Cumhuriyeti*, Ankara: Öteki

Çulhaoğlu, M. (1996) *Tarih, Türkiye, Sosyalizm*, Ankara:Doruk

Divitçioğlu, S. (1971) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul: Köz

Ercan, F. (1996) *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm, Azgelişmişlik*, İstanbul: Sarmal

Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge

Gramsci, A. (1984) *Modern Prens*, çev. Pars Esin, Ankara: Birey ve Toplum

Göçek, F.M. (1999) *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, çev. İbrahim Yıldız, Ankara: Ayraç

Hilton, R. (der.) (1984) *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. M. Gürer, S. Sökmen, İstanbul:Metis

Hobsbawm, E.J. (1992) "Önsöz", *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri içinde*, ss.9-57, çev. Mihri Belli, Ankara: Sol

Kansu, A. (1995) *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim

Küçük, Y. (1985) *Aydın Üzerine Tezler I*, İstanbul: Tekin

Küçükömer, İ. (1994) *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Bağlam

Köker, L. (1990) *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim

Keyder, Ç. (2000) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim

Laclau, E. (1975) "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", der. ve çev. Atilla Aksoy, *Azgelişmişlik ve Emperyalizm içinde* ss.121-157 , İstanbul: Gözlem

Laclau, E. (1990) "Siyasal Düzeyin Özgüllüğü: Miliband-Poulantzas Tartışması", *Kapitalist Devlet Sorunu* içinde ss.81-118, çev. Yasemin Berkman, İstanbul: İletişim

Luxemburg, R. (1975) "Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi", der. ve çev. Atilla Aksoy, *Azgelişmişlik ve Emperyalizm içinde* ss.75-97, İstanbul: Gözlem

Mandel, E. "Çin: Ekonomik Kriz", Dünya Sorunları 6/2, çev. Can Oka, ss.205-227, İstanbul: Belge

Mardin, Ş. (2001) *Türk Modernleşmesi*, çev. Mümtazer Türköne, İstanbul: İletişim

Mardin, Ş. (1996) *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtazer Türköne vd., İstanbul: İletişim.

Marx, K. (1974) *Türkiye Üzerine*, Çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Gerçek

Marx, K. (1977) *Kapital,* çev. Alaattin Bilgi, Ankara:Sol

Marx – Engels (1992) *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri,* çev. Mihri Belli, Ankara: Sol

Marx – Engels (1977) *Doğu Sorunu,* çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol

Miliband, R. (1992) *Kapitalist Devlet*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: İletişim

Mısır, M.B. (1998a) "Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet", Özgür Üniversite Forumu, sayı:5, ss.93-114, Ankara

Mısır, M.B. (1998b) "Türk Modernleşmesi Üzerine Notlar", İnsancıl, Haziran '98, İstanbul

Mısır, M.B. (2001) "Aydınlanma, Türk Aydınlanması ve Marksizm Üzerine", Kürt Solu, sayı:5, ss.215-240, İstanbul

Mısır, M.B. – Horuş, M. (1999) *Tarihsel Seyri İçinde ÖDP*, Ankara: Öteki

Perinçek, D. (1992) *Lenin, Stalin, Mao'nun Türkiye Yazıları,* İstanbul: Kaynak

Poulantzas, N. (1990) "Kapitalist Devlet: Miliband ve Laclau'ya Cevap", *Kapitalist Devlet Sorunu* içinde ss.133-173, çev. Yasemin Berkman, İstanbul: İletişim

Poulantzas, N. (1992) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Şen Süer vd. İstanbul: Belge

Savran, S. (1985) "Osmanlı'dan Cumhuriyete: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu" 11.Tez, sayı 1, ss.172-214, İstanbul: Belge

Sencer, M. (2000) *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Sarmal

Şerif, A. (1979) *Anadolu'da Tanin,* İstanbul:Kavram

Takahashi, K. (1984) "Tartışmaya Bir Katkı", çev. M.Gürer, S. Sökmen, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* içinde ss.72-107, İstanbul: Metis

Timur, T. (1998) *Osmanlı Çalışmaları,* Ankara: İmge

Timur, T. (2001) *Türk Devrimi ve Sonrası,* Ankara: İmge

Troçki, L. (1995) *Balkan Savaşları,* Çev. Tansel Güney, İstanbul: Arba

Türköne, M. (1995) *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: Ark

Wagner, P. (1996) *Modernliğin Sosyolojisi*, İstanbul:Sarmal

Wood, E.M. (1998) "Modernlik, Postmodernlik ya da Kapitalizm", aynı başlıklı derleme içinde, ss.33-65, Der ve Çev. ?, İstanbul: Bilim

Praksis (5) 2002, 257-275

Karpiç'te 'Kandırılan' İhtilâlci!

GÖKHAN ATILGAN

Giriş

İktidar perspektifine sahip olan bir siyasal hareketin, içinde yaşadığı ülkenin tarihsel süreçlerini ve sınıf ilişkilerini analizi, onun iktidar stratejisini koşullandırır. O nedenle, tarihsel süreçlere ve sınıf analizlerine yönelik siyasal tartışmalar, ilk bakışta sezilemese bile, doğrudan doğruya iktidar stratejileriyle bağlantılı tartışmalardır. Türkiye sol hareketinin 1960'lı yıllarda başlıca gündemini oluşturan tarihsel süreç ve sınıf ilişkileri analizleri, bu açıdan düşünüldüğünde muazzam derslerle doludur. Derslerle dolu bu dönem, günümüz Türkiye'sinde sosyal bilimler alanında çalışanların ilgi odaklarından biri durumundadır. Bununla birlikte dönemin sol hareketlerine yönelik araştırmalar ya tarihsel süreç ve sınıf ilişkileri analizlerine odaklanmakta ve bunun iktidar stratejileriyle kopmaz ilişkisini ihmal etmekte, ya da belli başlı siyasal akımların iktidar stratejilerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye tâbi tutarken bunları koşullandıran tarihsel süreç ve sınıf ilişkileri analizlerini dışarıda bırakmaktadır. Geçmiş hakkında konuşmak, aynı zamanda, şimdi ve gelecek hakkında konuşmaksa, 1960'lı yıllarda oluşan önemli deneyimin her iki yanıyla da tartışılması, dahası, tarihsel süreç ve sınıf ilişkileri analizleriyle

iktidar stratejileri arasındaki kopmaz bağın gösterilmesi, bu döneme ilişkin yoğun bir ilginin ortaya çıktığı günümüzde önem taşımaktadır.

Bu çalışma, 1960'lı yıllar Türkiye sosyalist hareketinin TİP ve Milli Demokratik Devrim (MDD) ile birlikte üç ana akımından biri olan Yön-Devrim Hareketi'nin Türkiye'nin tarihsel süreçlerine ve sınıfsal yapısına ilişkin analizleriyle iktidar stratejisi arasındaki ilişkiyi kısmen çözümlemeyi amaçlıyor. Kısmen; çünkü, Yön-Devrim Hareketi gibi, Türk-Osmanlı tarihine ilişkin son derece kapsamlı analizlere sahip olan ve iktidar stratejisini kimi deneyim ve arayışların ardından netliğe kavuşturan[1] bir akımın bütün temel tezleriyle siyasal pratikleri arasındaki ilişkileri ele almak bir dergi yazısının sınırlarından taşar. Bununla birlikte, bu ilişkinin, çok temel düğüm noktalarına odaklanılarak gösterilmesi mümkündür; ki mevcut çalışmanın amacı da budur.

Birinci bölümde, Yön-Devrim Hareketi'nin Kemalizme ilişkin saptamaları ve bu saptamalardan çıkardığı sonuçlar ele alınıyor. İşe buradan başlamak, akımın tarihsel süreç ve sınıf ilişkileri analizlerindeki merkezî tezinin, Türkiye'nin sosyalizme gidişinin ancak "yarım bırakılmış Kemalist Devrimin tamamlanmasıyla" mümkün olabileceğini ileri sürmesinden kaynaklanıyor.

Bu merkezî tezin akımın iktidar stratejisini nasıl şekillendirdiği, ikinci bölümün konusu oluyor. Bu bölümde, Kemalizmin aslında sosyalizme doğru bir yol olduğunu ama dışsal güçler tarafından bu yolundan saptırıldığını söylemenin, aynı ilkelerle, aynı kadrolara dayanarak, fakat bu kez dışsal tesirleri etkisizleştirerek sosyalizme doğru bir yönelişin mümkün olduğunu öne sürmeyi mümkün kıldığı gösterilmeye çalışılıyor.

1) Yöncülerin Kemalizm hakkındaki temel tezleri

Yön-Devrim Hareketi, 1961 yılında, Türk siyasal hayatına sosyalizmin resmen girişini gerçekleştiren akımdır. Hareketin lideri Doğan Avcıoğlu, *Yön* dergisinin ilk sayısındaki başyazısını "Yirminci yüzyılın ikinci yarısında

---

Yön-Devrim Hareketi, hem siyaset bilimi alanında çalışanlar hem de siyasetle ilgilenenler tarafından ilk elde "cuntacılık"la özdeşleştirilebiliyor ve bu akımın başından sonuna kadar iktidarı "cunta" yoluyla ele geçirmeyi hedeflediği düşünülebiliyor. Bunun bir peşin hüküm olduğunu düşünüyorum. Yön-Devrim Hareketi'nin, iktidar stratejisi bakımından bir dönemleştirme yapılarak incelenmesi gerektiği kanısındayım. Bu yöndeki bir çabam için bkz. (Atılgan, 2001).

azgelişmiş memleketler için tek çıkar yol sosyalizmdir" diyerek bitirdiğinde, Türkiye'de uzun yıllar devam eden "sosyalizm tabusu"nu yıkmış oluyordu (Avcoğlu, 1961). Akım, varlık gösterdiği dönemin en azından belirli bir evresine kadar sosyalist fikirlerin yaygınlık kazanmasında da önemli bir rol oynadı. Marx'ın ve Marksizmin meşruiyet kazanması için ön safta dövüşenler de Yöncülerdi. Bu kadar değil: 1960'lı yıllarda Osmanlı-Türk tarihine, Türkiye'nin sınıfsal yapısına ve tarihsel süreçlerine ilişkin entelektüel tartışmaların başlatıcıları da onlardı. *Yön* dergisinin sayfaları, bu konulara ilişkin araştırma ve tartışmalarla doludur. Bu dergide savunulan, tartışmaya açılan fikirlere yönelik eleştirilerin yekûnu da hayli kabarıktır.

Türk siyasal hayatının son derece karmaşık ve önemli bir döneminde sosyalizmin bayraktarlığını yapan, Türkiye'nin iktisadî ve toplumsal tarihine ilişkin analizlere öncülük eden bir siyasal akımın adının, bugün, sosyalizmle ilişkilendirilerek anılmıyor oluşu, dahası siyasal alandaki fiilî etkinliğinin 1971 yılında aniden silinmiş olması, elbette birtakım rastlantılarla ve sonraki sosyalist kuşakların kadirbilmezliğiyle açıklanamaz. Bu durum, üç temel şeyle ilgilidir: Birinci olarak, akımın, 1971 Martı'nda gerçekleştirdiği iktidar denemesinin kesin bir yenilgiyle sonuçlanmasıyla: Yön-Devrim Hareketi, on yıllık siyasal serüveninin son döneminde devlet iktidarını ele geçirmeye teşebbüs etmiş ve buna çok yaklaşmıştı. Fakat bu deneme, Yöncülerin umduğu gibi sonuçlanmadı ve hepsi tutuklanarak siyasî bakımdan etkisizleştirildiler. İkinci olarak, bu yenilgiye yol açan siyasal pratiğin nitelikleriyle: Yön-Devrim Hareketinin yenilgisi, iktidarı ele geçirme stratejisini temel toplumsal sınıfların dışında, tarihen ilerici bir rol biçtikleri ordu ve devletteki ana eğilimler üzerinden kurmasından kaynaklanıyordu. Kitlelerle herhangi bir organik bağları yoktu. Yenilgiye uğradıklarında, gerilerinde yalnızca onlara güven ve saygı duyan birkaç subay ile aydın kalmıştı. Bir siyasal hareketin, sevgi, saygı, takdir gibi ruhanî bir mirasla varlığını sürdürmesi ise imkânsızdı. Üçüncü olarak da, bu türden siyasal pratikleri koşullandıran tarihsel süreç ve sınıf ilişkileri analizleriyle: Yöncüleri, sınıflar üstü bir iktidar mücadelesine yönelten şey, doğrudan doğruya Türkiye'ye ilişkin sınıf ve tarihsel süreç analizleriydi. Türkiye'nin, Mustafa Kemal'le birlikte girdiği devrimci yoldan çıkışını, onun etrafındaki ihtilâlci kadroların aklının bazı kurnaz ve çıkarcı çevreler tarafından çelinmesine bağlamak, elbette ki tarihin itici gücünü asker ve sivil ilerici

aydınlarla gerici ve çıkarcı kesimler arasındaki çelişkilerde görmek anlamına geliyordu. Öyleyse, tarihen ilerici olan asker ve sivil aydınlar gerici tesirlerden kurtarılıp ilerici fikirlerle donatılırlarsa, tarihin akışı normal seyrine dönebilirdi. Yön-Devrim Hareketini, ordu ve bürokrasi içinde örgütlenmeye yönelten şey, işte bu tarih ve toplum teziydi.

Şimdi bu tezin eleştirel bir çözümlemesine geçebilir, yol açtığı siyasal sonuçları ortaya koyabiliriz.

Yön-Devrim Hareketi, bütün enerjisini iktidarı ele geçirmek için seferber ettiği 1969 Sonbaharı'ndan itibaren, Türkiye için öngördüğü devrimin programını da hazırlamaya başlamıştı. Doğan Avcıoğlu'nun *Devrim* gazetesinde oldukça sistematik bir şekilde ve etraflıca bir alanı hesaplayarak yazdığı yazılarının toplamından oluşan bu programın uygulanma şartları, iktidarın devrimci bir değişikliğe uğratılmasıyla mümkün olabilecekti. *Yön* yıllarında "Milli Demokratik Devrim" daha sonra ise "Ulusal Kurtuluş Devrimi" olarak adlandırılan[2] bu devrim, Mustafa Kemal'in başlattığı, fakat yarım kalmış devrimci hamlenin tamamlanması olarak tasarlanmıştı. Doğan Avcıoğlu'nun sözleriyle: "Mustafa Kemal'in başlattığı ulusal kurtuluş devrimi, yarı yolda bıraktırılmış ve yolundan saptırılmıştır. Söz konusu olan Atatürk'ün başlattığı ulusal kurtuluş devrimini, günümüzün şartlarında bütün sonuçlarıyla gerçekleştirmektir" (1970a).

Acaba Yöncüler, Türkiye'nin sosyalizme geçişi için zorunlu saydıkları programlarının uygulanmasının ön şartı olarak gördükleri ulusal kurtuluş devrimini, neden Kemalist hareketin bir devamı, onun bir tamamlanması olarak görüyorlardı? Bu sorunun cevabı, Yön Hareketinin Kemalizme ilişkin analizlerinden çıkarılabilir. Yöncülerin Kemalizm analizi, başlıca üç kurucu öğeye sahipti.

Bu kurucu öğelerden ilki, Yöncüler açısından, Kemalizmin, Osmanlı-Türk tarihi içinde, apayrı bir yere sahip olmasıdır. Yöncülere göre, "Türkiye'nin

[2] "Milli Demokratik Devrim" tezi, Türk siyasal hayatında, genellikle Mihri Belli ve çevresi ile birlikte anılır. Bununla birlikte, tezin adı ve içeriği konusundaki ilk ve temel adımlar Türkiye'de Doğan Avcıoğlu tarafından atılmıştır. Doğan Avcıoğlu'nun, bu adlandırmayı daha sonraları kendi grubunun dilinden çıkarmış olması, ordu ve devlet yönetiminin kilit noktalarındaki kesimler nezdinde komünist olduğu bilinen Mihri Belli ile arasındaki her türlü ilişki ve söylemsel benzerliği ortadan kaldırma "gerekliliği" ile ilgilidir.

son yüzyıllık tarihi[3], bir zinde güçler tarihi"ydi (1970c). "Zinde güçler" olarak adlandırılan kesimler ise, asker ve sivil aydınlardan oluşan zümreydi (1970b). Türkiye'nin "çağdaş uygarlık" hedefine ulaşması yönündeki bütün çabaları gösteren temel kuvvet buydu. Bununla birlikte, Namık Kemal, Ziya Gökalp gibi aydınların temsil ettiği bu zümre, "çağdaş uygarlık" hedefine ulaşmanın ancak toplumun iktisadî yapısında gerçekleştirilecek köklü değişikliklerle mümkün olduğunu görememişlerdi. Yöncüler açısından, Atatürk'ün ayırt edici yanı işte burada yatıyordu: Çağdaş uygarlığa ulaşabilmek için köklü bir düzen değişikliğinin şart olduğunu gören ilk Türk aydını oydu. Yine Doğan Avcıoğlu'nun sözleriyle: "İlk kez Atatürk 'feodal yapı üzerine sanayi uygarlığı aşılanamaz. Uygarlığa giden yol, içeride düzen değişikliğini gerektirir' tezini açıkça ortaya koymuştur" (1969b).

Kemalizm, hiçbir zaman ülkedeki mevcut iktisadî ve sosyal yapının egemenleriyle hesaplaşmaya girmedi. Tersine Mustafa Kemal, yıkılmakta olan bir imparatorluğun yıkıntıları arasından inşa etmeye çalıştığı ulus-devleti dünya kapitalist sisteminin içine dahil etmek istemişti. Doğan Avcıoğlu'nun, Atatürk'e atfen, ancak kaynak göstermeksizin yazdığı tümcedeki "sanayi uygarlığı" hedefi ancak bu anlamda doğruydu. Gelgelelim, Doğan Avcıoğlu, Kemalizmi nasıl görmek istiyorsa öyle görüyor[4], güncel politikanın diline nasıl tercüme etmek istiyorsa öyle tercüme ediyordu. Kemalizmin bütün deneyiminden çıkardığı sonucu şöylece özetlemişti: "Kemalist tez, kısaca bundan ibarettir: 'Bağımsızlık içinde, devrim yoluyla düzen değişikliğini gerçekleştirmek ve kısa sürede çağdaş uygarlığa ulaşmak' " (1969b). Bununla birlikte, azgelişmiş bir ülkenin çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmasının kapitalist bir yol izleyerek mümkün olamayacağını ve bunun da Kemalizmin doğasına ters olduğunu düşünen Doğan Avcıoğlu ve arkadaşları, en azından kendi yaşadıkları döneme kadar uzanan evrede, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde hayli mesafe kat ettiğini, kapitalizme özgü sınıf ilişkilerini belirgin bir şekilde ortaya çıkardığını görüyorlardı.

---

[3] Doğan Avcıoğlu, bu satırları 1970'te yazmıştı.

[4] Böyle demekle, gelişigüzel bir keyfiyeti imâ etmiyorum. Doğan Avcıoğlu pek çok solcu-sosyalist Türk aydını gibi "Cumhuriyet ruhu" ile yetişmiş bir kişiydi. Kemalizme olan bağlılığı bir yandan bununla ilgiliydi. Ama öte yandan, onun ayırt edici bir yanı vardı: Türkiye'nin sosyalizme yönelmesinin ancak Kemalizme dayanarak mümkün olabileceğini, sosyalizmin Türkiye'de varlık gösterebilmesinin de Kemalizmle tarihî bir uzlaşma yapma şartına bağlı olduğunu savunması. Bu temel tez, sosyalizmin bağımsız bir işçi sınıfı hareketi ve düşüncesi olarak gelişimini ihtimâl dışı görmesi itibariyle keyfî bir içerik taşıyordu.

Yöncülerin, Kemalizm tahlillerinin ikinci kurucu öğesi, anlamak istedikleri gibi anladıkları ve öylece anlattıkları Kemalizm ile ülkenin mevcut durumu arasında gördükleri tezatlıkla ilgiliydi. Yöncülerin görüş açısına göre, Kemalizmin "doğal" seyrini izlemesi, Türkiye'yi ister istemez sosyalizme götürecekti. Bunun iki nedeni vardı. İlk olarak, Kemalizmin ilkeleri, ülkenin kapılarını sosyalizme aralayacak nitelikteydi. Doğan Avcıoğlu bu konuda şunları söylemişti: " sosyalizmi, halkçılık, devletçilik, devrimcilik, laiklik ve milliyetçilik ilkelerine dayanan Atatürkçülüğün en tabii sonucu ve devamı sayıyoruz." (1962b). İkinci olarak da, Kurtuluş Savaşına önderlik eden "ihtilâlci kadro" sosyal kökenleri bakımından halkçı bir karakter taşıyordu; orta halli kimselerdi, savaş döneminde halk nasıl yaşıyorsa öyle yaşıyorlardı ve kurtuluşun ancak halk idaresiyle mümkün olabileceğine inanmışlardı. Avcıoğlu'nun bu konudaki yargısı şöyleydi: "Kuvayı Milliyeciler kurtuluşu halkçılıkta görüyorlardı. Halkçılık, kapitalizme, ağa ve eşraf idaresine karşı olması, doğrudan doğruya çalışan sınıfların iktidarı ele alması demekti. Bugün bu görüşün adına sosyalizm diyoruz." (1962a).

Kemalist ilkelerin adlarıyla sosyalizm arasında kurulabilecek yakınlıklar ve hele de özdeşlikler, "eğer öyle olsaydı" türünden bir tarih yaklaşımına, dolayısıyla da bir bugün ve yarın kurgusuna götürür. Doğan Avcıoğlu'nun bugün ve yarın kurgusu, ona, "eğer halkçılık...", "eğer devrimcilik..." diye başlayan bir dizi tümcecik kurma imkânı veriyordu, ve bu imkân, böylesi tümcecikleri Kemalizm Türkiye'yi sosyalizme götürürdü" teması etrafında birleştirmesini beraberinde getiriyordu. Fakat, örneğin Kemalist halkçılık ilkesi sermaye karşıtlığı, devletçilik de sosyalist bir iktisadî politikanın temel taşı niteliği taşısaydı, o zaman Kemalizm kendisi olmayan bir akım olurdu.

Öte yandan, halktan gelen aydınların zorunlu olarak içinden geldikleri sınıfların birer temsilcisi olmaları gerektiğini düşünmek, büsbütün tarih aşırı bir bakış açısıyla maluldür ve örneğin Margret Thatcher'ın bir bakkalın kızı olmasını ya da Süleyman Demirel'in fakir bir köylünün oğlu olmasını açıklayamaz.

Asker ve sivil aydın zümrenin tarihsel süreçlerde ve toplumsal gelişmede tayin edici role sahip olduğunu düşünen, bu zümrenin tarihinde de Kemalizmi bir parlama anı olarak gören Yön-Devrim Hareketinin Kemalizm

analizindeki üçüncü kurucu öğe, "doğal" olarak sosyalizme yönelmesi gereken Kemalizm ve onun etrafında toplanan "ihtilâlci kadro"nun Türkiye'yi neden aksi "yön"e doğru götürdüğünün açıklanmasıydı.

Bu açıklama tarzı iki düzeyde incelenebilir.

Önce, Yöncülerin "doğal olarak" sosyalizme ulaşması gerektiğini düşündükleri Kemalizmin doğal sonucuna neden ulaşamadığına ilişkin izahlarını görelim. Doğan Avcıoğlu bu durumu, Cumhuriyetin kuruluşuna öncülük eden aydınların "olmayacak hata"larına bağlar ve şöyle der:

> Cumhuriyetten sonra iki büyük hata işledik. Dış düşman kovulduktan sonra, Türk köylüsünü ağa, eşraf ve tefeci baskısından kurtararak onu gerçekten milletin efendisi yapacak olan köklü bir toprak reformunu gerçekleştirmeyi unuttuk İkinci hata ekonomik politikanın seçilişinde oldu. Türk geleneği ve şartlar devletçiliği zorunlu kılıyordu. Halbuki biz milli bir kapitalizm kurmaya yöneldik (1965).

Metinden de izlenebileceği gibi, Doğan Avcıoğlu, Kemalizmin sosyalizme ulaşamayışını, her şeye muktedir olarak gördüğü asker ve sivil aydın zümrenin keyfiyetine ve olmayacak hatalarına bağlamaktadır. Bu zümre isterse milli bir kapitalizm kurmaya yönelir, isterse sosyalizme. Köklü bir toprak reformu yapmayı bir an unutacak olursa Türkiye farklı bir yöne gider, hatırlarsa başka bir yöne. Ülkenin geleceğini tayin edecek ekonomik politikayı belirlemek de bu zümrenin keyfine bağlıdır. İster Türk geleneğine uyarak devletçi olur, ister gelenek dışı bir yol çizer...

Pekiyi, "ihtilâlci kadro"ya "özüne uygun reformlar"ı unutturan, bütün şartlar "doğru"sunu seçmeyi gerektirirken "yanlış"ı seçmeye yönelten faktörler nelerdi? Yöncülerin bu soruya verdikleri cevap(lar) Kemalizmin "doğal" yolundan çıkışını nasıl açıkladıklarını ikinci düzeyde görmeye yarayacaktır. Doğan Avcıoğlu'nun bu konudaki açıklamaları, 1961 yılından itibaren etrafına topladığı sayısız aydın arasında yer alan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Cevat Dursunoğlu, Cemal Hüsnü Taray gibi "idealist" cumhuriyet kadrolarının izlerini taşır.[5] Onun aşağıdaki sözleri, hem tarih ve

[5] Doğan Avcıoğlu'nun, bu kişilerle Atatürk'ün 24. ölüm yıldönümünde yaptığı açıkoturum için bkz. (Yön, 1962). "Atatürk'ün Özlediği Türkiye'yi kurabildik mi?" başlıklı bu açık oturum, pek çok bakımdan enteresandır. Açıkoturumda, "Atatürk'ün özlediği Türkiye", "sosyalist Türkiye" olarak

toplum kavrayışını yansıtması bakımından hem de Cumhuriyet deneyiminden çıkardığı sonuçları yansıtması bakımından oldukça anlamlıdır:

> Kurtuluş Savaşı sırasında, işgal kuvvetleri ve Saray ile işbirliği halinde yaşayan büyük iş çevreleri, 1924'te Ankara Palas'ı istila etti. Halktan kopuk Babıâli kadrosu, kadro yetersizliği yüzünden, Ankara'da idareye hakim oldu. Böylece başkentte, Karpiç ve Ankara Palas'ta boy gösteren halktan kopuk yeni bir sınıf ortaya çıktı. Arsa spekülasyonu aldı yürüdü (1962a).

> Ankara Palas ve Karpiç, 1924'ten itibaren Şişli burjuvazisiyle ve Babıâli kadrosuyla dolmuştur. Şişli ihtilâlci kadroya salonlarını açarak ve kızlarını vererek yakınlaşma ve durumunu sağlamlaştırma fırsatını kaçırmamıştır Bu izdivaçlar, İş Bankası etrafında kümelenen bazı ihtilâlcilerin iş hayatına atılmalarıyla pekleştirilmiştir (1964).

Toplumsal ilişkileri sınıflar arasındaki ilişki ve mücadele olarak kavramamanın, devlet yönetiminde bulunan asker ve sivil aydınları sınıflar üstü bir pozisyona yerleştirmenin sonuçları ortadadır: Hangi toplumsal sınıf, bu kesimle ilişkilerini iyi tutar, kız vermekten türlü davetlere kadar çeşitli yöntemlerle aklını çelmeyi başarırsa tarihsel süreçler o sınıf lehine gelişecektir. Oysa, tarihin bu türden idealist değil de materyalist bir kavrayışı bütün bu süreci bambaşka bir şekilde açıklayacaktır. Açmak gerekiyor.

Doğan Avcıoğlu'nun aslında bir çalışanlar iktidarı kurmaya niyetli ve buna muktedir gördüğü "ihtilâlci kadro"nun Şişli burjuvazisi ve Babıâli kadrosu tarafından yoldan çıkarıldığını söylediği mekânlar olarak Ankara Palas ve Karpiç Lokantası, Yakup Kadri'nin *Ankara* adlı romanının sahneleridir. Yakup Kadri, bu tarihî romanında, Neşet Sabit adlı bir gazeteci kılığında, Kurtuluş Savaşına önderlik eden kadroların savaş sonrası dönüşümlerini gözlemler. Bu gözlemler, birçok bakımdan ilginç ve çarpıcıdır. Romanın temel figürlerinden birisi Hakkı Bey'dir. Binbaşı Hakkı, cephelerde

---

hikâye edilir. Yakup Kadri, "O, sınıfsız toplum düzenine ulaşmak istiyordu. Sınıfsız toplum, tabiî ki sosyalist bir idealdir" der ve ekler: "Devlet Başkanı olmuştu. Bir devlet Başkanı da, sosyalistim, diyemezdi ya. Bu iş etrafındakilere düşüyordu." "Etrafındakiler"in, bu mühim vazifeyi neden yerine getiremediklerine ilişkin izahatı ise Cevat Dursunoğlu getirir: kadro inkılâpçıydı. Bu inkılâpçı kadroyu kadınlar yedi. Erenköy'den, Şişli'den kız aldılar. Osmanlı devrinin nâzır kızlarını aldılar. İnkılâpçı kadro, kendini onların havasına kaptırdı."

çarpışırken sert ve keskin ruhlu bir idealisttir. Fakat, göğsünde kırmızı kurdelâlı istiklâl madalyasıyla Ankara'ya dönüp Şirketi Meclisi İdare Reisi Emekli Miralay Hakkı Bey olduktan sonra bambaşka bir kişi haline gelmiştir. Hakkı Bey artık, Ankara'ya su tesisatı yapmak için gelmiş bir Alman sermaye grubunun temsilcileriyle elçilik binalarında "komisyon" pazarlıkları yapmakla, Ankara Palas'taki davetlerde seçkin bir yer edinmekle meşguldür. "Zafer" kavramının mahiyeti de Hakkı Bey için köklü bir dönüşüme uğramıştır. "Eski Millî Mücadelecilerden bazıları gibi Hakkı Bey için de millî dâva âdeta bir *mondenlik iddiası* şekline girmişti. Bir Avrupalı gibi yaşayıp eğlenmek ve hele bu iddiada Avrupalılar nezdinde muvaffak olmak, bunlara büyük bir zafer kazanmak kadar ehemmiyetli görünüyordu" (Karaosmanoğlu, 1972: 83). Doktor Turhan Tokgöz'ün anlattığına göre (aktaran Avcıoğlu, 1962a) Millî Mücadele yıllarının mebusları, Muallim Mektebinin salonunda yerlere serilmiş yataklarda yatan, tabldottan 70 kuruşa yemek yiyen, senede 2 gün tatil yapan, mum ışığında sabahlara kadar çalışan kimselerdi. *Ankara*'nın kahramanlarından Murat Bey, işte bu mebuslardan birisiydi. Murat Beyin dönüşümü de Miralay Hakkı'dan farklı değildi. Murat Bey, büyük çapta arsa spekülasyonlarından ve birkaç büyük taahhüt işinden sonra devrin en zengin adamlarından birisi haline gelmişti (Karaosmanoğlu, 1972: 84). Bu dönüşüm yalnızca Miralay Miralay Hakkı ve Murat Beyle mi sınırlıydı? Elbette, böylelerinin sayısı hayli fazlaydı. Yakup Kadri'nin sözleriyle "çoğu arsa spekülasyonlarıyla, komisyonculukla, müteahhitlikle ya da birtakım *sinekür*lerle birden bire geniş bir maişet seviyesine varmış insanlardan bileşik" bir muhitti Ankara (1972: 98)[6]. Oysa, daha Cumhuriyet kurulduktan birkaç yıl sonra, "Türk Ocağı'nın köşesinden eski Ankara Mahallesine doğru ilerledikçe her şey 50 yıl evveline dönüyordu (Karaosmanoğlu, 1972: 107).

Karpiç ve Ankara Palas ile, Doğan Avcıoğlu'nun "ihtilâlci kadro" olarak tanımladığı ve normalde gerçek anlamda "halkçı" olması gerektiğini düşündüğü aydınlar, halk açısından ne anlam ifade ediyordu acaba? "İhtilâlci", yerli ve yabancı sermayenin güzide temsilcileriyle ve sefaretlerin

[6] Yakup Kadri'nin bu saptaması, bir roman kurgusu olmanın ötesindedir. Nitekim o, siyasî hatıralarını topladığı eserinde, bu gözlemini tekrarlayacaktır: dünkü Millî Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi âzalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuk peşine düşmüş bulunuyordu" (1984: 100).

seçkin görevlileriyle Ankara Palas'taki asrîlik yarışında at başı giderken, ve bir yandan komisyonculuk, iş takipçiliği, arsa spekülasyonu gibi sermaye birikiminin envai çeşit koşullarında hakim sınıfların aleti olurken bunlardan bihaber, bu tür mekânlara başka bir dünya kadar yabancı "halk", dışarıdan fikir yürütüyordu. Yakup Kadri, halkın, Ankara Palas'taki suvare ve Cumhuriyet balolarına bakışını şöyle tasvir eder:

> Bunları, ağırlaştırılmış birer sinema şeridi gibi seyre dalan yerliden ve köylüden sokak kalabalığı için[den] bir köylü, donu üstüne bir redingot eskisi giymiş ve bunun üstüne bir kuşak bağlamış acayip kıyafetli bir adam, yanındakine diyordu:
> "Sen sanki, buradan bir şey gördün mü sanıyorsun? He, he, he... Aklına şaşayım."
> Öbürü, siperi arkaya çevrilmiş kasketinin üstüne bir sarık geçirilmiş başını iki yana sallayarak cevap veriyordu:
> "İçeride ne yaparlar bilirim emme, söylemem" diyor ve iki sıra bembeyaz dişlerini gösteren gülümsemesiyle sırıtıyordu. Redingotlu adam, dirseğiyle kasketlinin böğrüne vurdu:
> "Deyiver be... Ne biliyon, aha deyiver?..."
> "Deyemem..."
> Bunlar böyle bağdaşırken bir üçüncü söze karıştı. Bu, tuknaz, babacan bir tipti:
> "Ne var, bunu bilmeyecek be? İşte, ben deyivereyim: İçeride *tango* var." Dedi.
> "*Tango* mu? Ne dedin, *tango* mu? He, he, he..."
> "*Tango* da kim oluyor ki?" (Karaosmanoğlu, 1972: 86-87).

Baba Karpiç'in lokantası ise, halktan kimselerin zaman zaman içine "sızabildiği" bir mekândı. Funda Şenol'un derlediği bilgilere göre (1998: 93-94), Karpiç Lokantası, Ulus Meydanında, şimdiki Yüzüncü Yıl Çarşısının bulunduğu yerde faaliyet gösteriyordu. Karpiç'te, en kötü zamanlarda bile özel olarak getirtilen Yafta portakalı ve muz bulunuyordu. Burası, "Ankara'nın kaymak tabakası" ile bu tabakayla ilişki halinde bulunan yerli ve yabancıların müdavimi oldukları bir mekândı; gösterişli, servis kalitesi yüksek ve "sterilize" Bununla birlikte sahip Baba Karpiç, "merhametli" bir adamdı; kimi zaman "fukara"ya lokantanın "bir köşesinde" yemek verirdi.

Fakat, fukara takımının, "ağır misafirler"i rahatsız etmemesi gerekiyordu. Onların köşesi, herkesten uzakta, göz hizasının dışındaydı!

Velhasıl, zaferden önce "cephe mekânı"nda çilekeş emekçilerle yan yana olan asker ve sivil aydın kadro, zaferden sonra Ankara Palas, Karpiç Lokantası gibi mekânlarda, sırtında yırtık yorganı, yün çoraplarının üzerinde geçirdiği iki partal lastikle tarlasına dönen köylüden uzak, yerli ve yabancı sermayedarlarla hemhal olmuş, asrîlik yarışına girmişti

Kritik sorular şunlardır: "Kurtuluş"a önderlik eden kadronun, "kuruluş" sürecinde mesken tuttuğu mekânlar, Ankara Palas, Karpiç ve diğerleri, onun aklının çelindiği mekânlar mıydı? Bu kadronun geçirdiği dönüşüm, tesadüfî, uyanık olmamaktan kaynaklı bir dönüşüm müydü? Yoksa, Karpiç ve Ankara Palas türünden mekânlar, ülkelerin kapitalistleşme süreciyle birlikte yükselen mekânlar olarak siyasetçi, bürokrat, asker gibi aydınlarla hakim sınıflar arasındaki normal ilişkilerin tezahür ettiği yerler miydi?

Bu soruların tarihsel materyalist görüş açısına dayalı cevapları, başka Marksist araştırmaların yanı sıra, Korkut Boratav'ın erken dönem çalışmalarında ve Behice Boran'ın kimi analizlerinde verildi. İki soru şeklinde formüle ederek bu cevapları özetlemek gerekiyor.

İlk soru: Asker ve sivil aydın kadrolar Millî Kurtuluş Savaşı'ndan önce neden sosyal yaşantı ve ilişki bakımından halka yakındı? Ve ikinci soru: Zafer kazanıldıktan sonra asker ve sivil aydın kadro ile emekçi halk arasındaki kısmî yakınlık neden kopmuştu?

İlk soruya cevap: Kurtuluş Savaşı, Batılı devletlere karşı verilen bir varlık-yokluk savaşıydı. Bu nedenle aynı topraklarda yaşayan çok farklı sınıf ve kesimleri (Batılı sermayeyle ezelden beri işbirliği halinde olanlar hariç) bir araya getirebilmişti. Behice Boran'ın belirttiği gibi (1964: 8) savaşta, "askerî-sivil yönetici kadro ve genellikle aydın tabaka liderlik rolündeydi." Arkalarında orta sınıflar vardı ve savaşta köylü-kentli halk dövüşüyordu. Yönetici kadro ve halk arasındaki kısmî kaynaşma, hayat seviyeleri ve tarzları bakımından oluşan yakınlık, bütünüyle savaş şartları gereğiydi; başka türlüsü mümkün değildi. Bununla birlikte, savaş yıllarında yönetici rolündeki aydın kadro "memleketi kalkındırmak için benimsediği ekonomik-sosyal ideolojiyle burjuvaziye bağlıydı" (Boran, 1964: 9). Bütün enerjisini ve düşüncesini "millî

iktisat-millî burjuvazi" yaratmaya hasretmiş olan[7] İttihat ve Terakki kadrolarının içinden geliyor[8], aynı idealleri paylaşıyorlardı.

İkinci soruya cevap: Zafer kazanıldığında, Millî Mücadelenin zafere ulaşmasında öncülük eden asker ve sivil aydın kadronun devletin yönetimini üstlenecek siyasî kadroları meydana getireceği ortaya çıkmıştı. Nitekim, bu kadrolar, devlet mekanizmasının kilit noktalarına geldiler. Henüz, iktisâden hakim toprak ve sermaye güçleriyle yüz yüze gelmemişlerdi. Bu bakımdan *yeni* kadrolardı. Türkiye tarihinin özel bir evresindeki bu durum, söz konusu kadrolara "tarafsız" ve "rasyonel" bir "egemen güç" görünümü kazandırıyordu (Boratav, 1974: 23-24). Fakat, Marx'ın belirttiği gibi "devlet iktidarı havada asılı durmaz" (1978: 125). Devletin genç siyasî kadrolarıyla hakim sınıfların yüz yüze gelmesi ve ilişkiye girmesi bir sınıf iktidarının kuruluş hikâyesi olur. Asker ve sivil aydınlardan oluşan kadrolar, bu hikâye içinde "burjuvazinin sınıf egemenliğini hazırlama aracından başka bir şey olmaz" (Marx, 1978: 124).

Burada, sözü edilen kadroların, Cumhuriyet tarihi boyunca bu rolü ne şekilde oynadıklarına girmek gereksiz. Devlet mekanizmasının kilit noktalarında bulunan kadroların, bütün Cumhuriyet yılları boyunca, hâkim sınıflarla nasıl kader birliği ettikleri; yaptıkları neredeyse bütün düzenlemelerin, çıkardıkları neredeyse bütün kanunların hâkim sınıflardan yana olduğu; bir sınıf olarak emekçilere, düşüncelerine, örgütlenmelerine ise boğucu bir tutum takındıkları bugün yeterince biliniyor.[9] Biz, şimdi, bunu bir yana bırakarak, Kurtuluş Savaşına önderlik eden asker ve sivil aydın kadroyu tarihin motoru gibi görmenin; ona "doğal" olarak "ilerici" bir rol atfetmenin; Karpiç'i, Ankara Palas'ı bu kadroların gerici ve çıkarcılar tarafından kandırıldıkları, yozlaş*tırıl*dıkları, mekânlar olarak kurgulamanın siyasal pratikler açısından sonuçlarına bakalım.

2) Siyasi ve pratik sonuçlar

Yön-Devrim Hareketinin, "kuruluş" ve "kurtuluş"a ait tarihsel süreç ve sınıf ilişkilerine ilişkin yukarıda kısmen gösterilen analizlerinin siyasî pratik

---

[7] Bu konuda epeyce belgeyi de içeren doyurucu bir çalışma için bkz. (Toprak, 1995).

[8] Kurtuluş Savaşı'nın lider ve Cumhuriyetin kurucu kadrosuyla İttihat ve Terakki kadroları arasındaki devamlılık konusunda ikna edici bir çalışma için bkz. (Zürcher, 1995).

[9] Bunları bilmemizi sağlayan çok sayıda kaynak mevcut. Taner Timur'un erken dönem çalışmalarından birinin bir bölümüne gönderme yapmakla yetiniyorum: (Timur, 1997: 57-95).

açısından sonuçları üç düzeyde incelenebilir. Bunlardan birincisi siyasal yaşama katılış biçimleriyle ilgilidir; ikincisi siyasal sesleniş biçimleriyle; ve üçüncüsü de örgütlenme tarzıyla.

Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'nin kapitalistleşme sürecini olağan dışı bir durum, bir "kaza neticesi" gibi algılamak, Yöncüleri, "kaybolan yılları hızla telafi" etme düşüncesine götürmüştü. Bu düşüncenin izleri, Doğan Avcıoğlu'nun pek çok yazısında görülebilir. Örneğin, 1965 yılında yazdığı "Cumhuriyetin 42. Yılında" başlıklı yazısında şöyle der: "Cumhuriyetten beri geçen kırk iki yıl, bütün sorunlarını çözmüş ileri ve bağımsız bir Türkiye kurmak için bol bol yeterliydi. Yapamadık." Ve "Türkiye'nin daha uzun süre zaman israfına tahammülü kalmadığını" belirterek "toplumun azınlıktaki dinamik unsurları"na "demokratik devrim" çağrısı yapar (Avcıoğlu, 1965). Avcıoğlu'nun, burada, "toplumun azınlıktaki dinamik unsurları"ndan kastının, 42 yıllık Cumhuriyet tarihini "israf" ettiğine inandığı asker ve sivil aydın kadrolar olduğunu kestirebilmek güç değil. Onun, israf edilen yılları telafi edecek temel güç olarak da, aynı kadroları gördüğü malûm. O nedenledir ki, Yöncüler, siyasal bir hareket olarak ortaya çıktıkları andan itibaren bütün enerjilerini, asker ve sivil aydınları kendi fikirlerine ve projelerine kazanmaya hasrettiler. Bunu, *Yön* Bildirisinden itibaren gözlemleyebilmek mümkün. Bu bildirinin can alıcı noktalarından biri, "Türk toplumuna yön verebilmek durumunda bulunan" kimselerin "bir kalkınma felsefesi üzerinde anlaşmaya varmalarını zarurî" saymasıdır (*Yön*, 1961).

Sınıflar arasındaki ilişki ve mücadelenin akıbetinin yalnızca ve ancak devlet ve orduda görev yapan "iç aydın"larla onlara "yön" verebilecek "dış aydın"lar arasında kurulabilecek kaynaşmaya bağlanmasının siyasal ve toplumsal yaşama katılış bakımından ana sonucu, dört duvar arasından entelektüel üretimdir. Yön-Devrim Hareketinin tartışmasız lideri konumundaki Doğan Avcıoğlu, Türk siyasal hayatının en çalkantılı dönemlerinden birini, 1961-1970, neredeyse bütünüyle *Yön* ve *Devrim* dergilerinin bürolarında, sürekli okuyarak ve yazarak geçirdi. İlk eşi, Sevil Yurdakul, kendisiyle yaptığım görüşmede, Avcıoğlu'nun tiyatroya gitmeyi bile zaman kaybı olarak gördüğünü anlatmıştı (Atılgan, 2000b). Emekçi sınıflarla, onların eylemleri ve örgütleriyle ilişkisi hiçbir zaman dönemin TÜRK-İŞ Başkanı Seyfi Demirsoy'un ötesine geçmeyen Doğan Avcıoğlu'na göre, Türkiye'de bir işçi sınıfı örgütlenmesinden, bu yönde çaba

harcamaktan söz etmek, kendi sözleriyle, "Saint-Germain kahvelerinde görülen bir soyut işçi hayranlığı"ydı (1966). Yazmak dışındaki bir diğer pratik etkinliği, zaman zaman asker ve sivil aydınlara konferanslar vermekti. Elbette ki, siyasal hayata bu türden bir katılışı koşullandıran, toplumsal mücadelelerin ana kuvvetlerini toplumun iki azınlığına, gerici egemenler ve dinamik aydınlara bağlamaktan kaynaklanıyordu. Az sayıdaki asker ve sivil aydının Türkiye'nin geleceğini tayin edeceğini düşünmek, *Yön* aydınlarını yalnızca onlara yönelik bir siyasal faaliyete yöneltmişti.

Burada, bir noktaya daha dikkat çekmek gerekiyor. Aydınların siyasal ve toplumsal yaşama katılış biçimlerini belirleyen tek şey onların tarih ve toplum kavrayışları değildir. Yaşamın içindeki konumları da belirli bir tarih ve toplum kavrayışının benimsenmesini etkiler. İşçi ve halk hareketiyle herhangi bir organik ilişkisi olmayan, böyle bir ilişkiye yüz çeviren aydınların, işçi sınıfının dünya görüşüne bağlanmaları ve onun geliştiricileri olmaları son tahlilde ihtimâl dışıdır. Lenin'in, Gorki'ye yazdığı bir mektupta belirttiği gibi (1995: 210-214), aydınların işçi sınıfı mücadelesine ve dünya görüşüne katılabilmeleri için onu "görmek istemeleri, aşağıdan gözetlemeleri" de gerekir. Bu açıdan düşünüldüğünde, Yöncülerin işçi sınıfına karşı körlüklerinin, onların siyasal ve toplumsal yaşam koşullarıyla da yakından alâkalı olduklarını anlayabilmek güç değildir.

Bütün bunları söylerken, Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, Mümtaz Soysal gibi Yöncülerin Türkiye'de sosyalist fikirlerin yaygınlık kazanmasındaki rolünü, Türkiye sol hareketine yaptıkları katkıları görmezden gelmiyorum. Fakat Yöncülerin siyasal yaşama katılış biçimlerini sahip oldukları tarih ve toplum kavrayışının koşullandırdığını, siyasal yaşama katılış biçim ve konumlarının da belirli bir tarih ve toplum kavrayışını benimsemelerini etkilediğini vurgulamaya çalışıyorum.

Yön-Devrim Hareketinin, siyasal sesleniş biçimleri ve bu biçimlerdeki değişim de, doğrudan doğruya sahip olunan tarih ve toplum kavrayışıyla alâkalıydı. Akın, *Yön* dergisi döneminde, geniş anlamda bir aydın hareketi yaratmaya yöneldiğinde sosyalist bir dille konuşabiliyordu. Hatta, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) sosyalizm sözcüğünü bir yandan kapatılma korkusu, bir yandan da emekçi sınıfların tepkisiyle karşılaşma endişesiyle, kullanmaktan

imtina ettiği bir dönemde[10] sosyalizmin bayraktarlığını Yöncüler yapıyorlardı. Fakat *Devrim* dönemi, siyasal sesleniş biçimleri bakımından akımın ayrı bir dönemidir. Bu dönemde sosyalizm sözcük olarak bile akımın dilinden neredeyse tümüyle çıkmış, Marksizmden asla bahsedilmez olmuştur. Akımın merkezî kavramı olan "devrim" ise, meşruiyetini, Kemalizmin "inkılâpçılık" ilkesinin "Türkçeleştirilmesi"nden almıştır.

Bu türden bir siyasal sesleniş biçimi, elbette, seslenilenin kim olduğuyla ilgiliydi. Yön-Devrim Hareketi 1969 Sonbaharı'ndan itibaren kesin bir iktidar hazırlığına girişmiş ve ordu içindeki cuntalarla kurduğu ilişkileri giderek bir iktidar darbesine doğru yönlendirmeye başlamıştı. Buna "ihtilâl" de deniliyordu. Bu ihtilâl, onu hazırlayanlardan, 27 Mayıs'ta Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Komutanı, Osman Köksal'ın sözleriyle "fikir-kılıç kenetlenmesi"yle mümkün olabilecekti (Köksal, 1970). Öyleyse, ister istemez, "fikir sahibi" söyleyeceği her şeyi "kılıç sahibi"nin anlayabileceği, onun makûl bulacağı bir dille söyleyecekti. Bu konuda, çok değerli başkalarını atlayarak tek bir örnek vermekle yetineceğim. Hikmet Özdemir, ölümünden kısa bir süre önce Doğan Avcıoğlu ile söyleşiler yapmış ve kuşkusuz bu söyleşiler sırasında konu, onun temel eseri *Türkiye'nin Düzeni*'ne de gelmişti. Özdemir, söz buraya geldiğinde Avcıoğlu'nun neler söylediğini şöyle aktarıyor:

> birkaç kez söz *Türkiye'nin Düzeni*'nden açıldığında, "kitabın beşinci bölümünde üç kalkınma yolunun anlatıldığını; aslında, sosyalist ve kapitalist yollardan başka bir üçüncü yolun bulunmadığını; orada sözü edilen 'Milli Devrimci Kalkınma Yolu' adlandırmasının 1971 öncesinin **özel koşulları** dikkate alınarak düşünüldüğünü" vurgulayarak belirtmişti (Özdemir, 1983: 103-104). [siyahlar benim]

Buradaki "özel koşullar"ın, "kılıç sahibi"nin özel koşulları olduğunu kestirebilmek güç olmasa gerek.

Gelelim, anlatılan tarihsel süreç ve sınıf ilişkileri analizlerinin Yön-Devrim Hareketinin örgütlenme metotlarını oluşturma biçimlerine.

---

[10] Bu bilgi, o dönemde TİP'in en önemli yöneticilerinden birisi olan Sadun Aren ile yaptığım görüşmeden kaynaklanıyor (Atılgan, 2000a). Aren, kendisiyle yaptığım uzun görüşmede, bu partinin 1966 yılında yapılan Malatya Kongresi'ne kadar resmi belgelerinde "sosyalizm"i kullanmaktan kaçındığını anlattı.

Doğan Avcıoğlu, 12 Mart'tan önce, Rasih Nuri İleri ile yaptığı bir konuşmada şunları söylemişti:

> Siz (TİP) işçi sınıfını örgütleyip eğitmek yolunu seçtiniz. Buna karşı değilim; ancak bu uzun vadeli bir girişimdir, vaktimiz yok, süratle bir çatışmaya gidiyoruz. Biz zinde kuvvetleri de yanımıza alarak gerçek anlamıyla Atatürkçü, devrimci bir Türkiye kurulabileceğine inanıyoruz. Sosyalizme bu yoldan varabileceğimizi saptıyoruz... (İleri, 1998: 9-10).

"Devrimci bir Türkiye" kurabilmeyi, buradan "sosyalizm"e ulaşabilmeyi başarabileceğine inanan bir aydın grubu, bunu ancak zinde kuvvetleri yayına alarak gerçekleştirebileceğini düşünüyorsa, nasıl başaracaktır "zinde kuvvetler"i yanına almayı? Hele, bu aydın grubu, kapitalizm ve feodalizmin hâkim sınıflarının "zinde kuvvetler" olarak adlandırılan asker ve sivil aydınları, çeşitli şekillerde kurulan yakınlıklarla kendi yanına çekmeyi başardığını düşünüyorsa... (Evet, şimdi, Doğan Avcıoğlu'nun "Şişli, ihtilâlci kadroya salonlarını açarak ve kızlarını vererek yakınlaşma ve durumunu sağlamlaştırma fırsatını kaçırmamıştır" sözlerini bir kez daha hatırlayalım.) Devrimci bir Türkiye'ye, sosyalizme ulaşmanın "zinde kuvvetler"in yana çekilmesiyle mümkün olabileceğini düşünen Yöncülerin, bu kuvvetleri yanlarına çekebilmesi, salon açarak, kız vererek olamazdı. Yöncüler, daha iyi bir Türkiye'ye, emekçilerin ezilmediği bir Türkiye'ye yürekten inanmışlar, bu inançlarının "kapitalist olmayan yol"dan gerçekleşebileceğini saptamışlar, son tahlilde kurtuluşun sosyalizmde olduğunu düşünmüşlerdi. Fakat Marksist bir fikrî platformla, açık, sosyalist bir programla ordunun komutanını, devletin bürokratını harekete geçiremeyeceklerini de çok iyi biliyorlardı. Öyleyse, geriye tek bir yol kalıyordu: onlara makûl görünmek, itimatlarını kazanmak ve yakınlaşmak.

İlhan Selçuk'un, 29 Ekim 1969'da, Albay Adnan Kaptan'ın evindeki cunta toplantısından çıktıktan sonra, o zamanlar bir ajan olduğunu bilmediği Mahir Kaynak'a söylediği şu sözler, bu açıdan değerlendirildiğinde son derece anlamlı ve çarpıcıdır: "Askerler bize itimat etsin yeter. Ondan sonra alacağımız bütün tedbirleri tasvip ederler. Onun için ben askerlere bir şey anlatmaktan ziyade onlarla dostluk kurmaya çalışıyorum" (Boğaziçi Yayınları, 1973 :84).

Doğan Avcıoğlu'nun, "alınacak bütün tedbirler"i zinde kuvvetlerin "tasvip edebileceği" bir program haline getirdikten sonra iktidara geleceği anı bekleyişi ise son derece dramatiktir. Çizilen, öyle bir iktidarı ele geçirme stratejisidir ki, saat gibi işlemesi gerekir, bir dişlideki aksama "devrimci bir Türkiye", oradan sosyalizme varacak bir Türkiye için bütün hesapları altüst eder. Etmiştir de. Cuntayı tetikleyecek kişi olan Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ve Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur son anda düğmeye basmaktan vazgeçince beklenen ihtilâl gerçekleşmemiş ve bir karşı-darbe Yön-Devrim Hareketinin siyasal alandan filen silinişine yol açmıştır.[11] Ve Doğan Avcıoğlu, oynadığı kumarı kaybetmiş olmanın kendisini ve düşüncesini siyasal alanın dışına fırlattığını anladığında, o zamanki çırağı Hasan Kaya Cemal'e şöyle diyebilmiştir: "Hasan bu iş bitti galiba! Nerede hata yaptık, bilemiyorum. Düşünüyorum, bulamıyorum" (Cemal, 1999: 255). Bu, bir tür sosyalizm anlayışına sahip olan siyasal bir aydın hareketinin, sosyalizme giden yolu "zinde kuvvetlerle" kurulacak yakınlığa, onların itimadını kazanmaya bağlayışının hazin öyküsüdür.

Fakat, işler yolunda gitseydi, bu öykü burada bitmeyecekti. Ne mi olacaktı? Karpiç'te ve Ankara Palas'ta aklını çeldirerek "milli bir kapitalizm" inşa eden "ihtilâlci kadro", bu kez onlara doğru "yön" verebilecek Doğan Avcıoğlu ve arkadaşlarının yol göstericiliğinde işçi sınıfını ve halk güçlerini inşa edecekti! İşte, Doğan Avcıoğlu'nun "devrim programı"ndan can alıcı bir bölüm: "Devrimci rejim, tutucu güçler koalisyonunu etkisiz kılabilmek için, halk güçlerini inşa etmek ... durumundadır" (Avcıoğlu, 1970a).[12]

Sonuç

Yön-Devrim Hareketi, Türkiye tarihine ilişkin analizleri ve saptamaları, toplumsal yapı çözümlemeleri, siyasi fikirleri, tabu yıkıcı radikal özellikleri ve günümüze devreden fikrî özellikleri bakımından çok kapsamlı değerlendirmelere tâbi tutulması gereken siyasal bir aydın hareketidir. Fakat benim bu kısa yapmaya yazıda çalıştığım şey, Yön-Devrim Hareketini belirli

---

Siyasal tarihimizde 9 Mart Cuntası olarak bilinen bu gerçekleşmemiş darbenin tanıklara dayanan derslerle dolu öyküsü için bkz. (Birand vd., 1997: 165-187).

[12] Burada, Metin Toker'in, Doğan Avcıoğlu'na söylediği şu sözleri anmadan edemeyeceğim: "Sen bir odanın içinde oturup Türkiye'yi ihya edeceksin, odanın kapısındaki güvenliği radikal askerler sağlayacak, fakat onlar senin hiçbir işine karışmayacaklar, her şeyi senin bildiğin, istediğin gibi yapmana müsaade edecekler! 'Bu kaç gün sürer Doğan, kaç gün?' diye sorduğumu ve cevap alamadığımı hatırlarım" (Toker, 2000: 300).

bir noktaya odaklanarak ele almaktı. Bu nokta, akımın bir tarihsel süreç olarak Cumhuriyet dönemini ve bu döneme ait sınıf ilişkilerini analiz edişiyle iktidar perspektifi arasındaki ilişkiydi. O nedenle, akımla ilgili pek çok konuyu çerçeve dışında tuttum. İktidara gelselerdi nasıl bir düzen kurmak istediklerini, bunu yaparken ne gibi yollar izleyeceklerini gündeme getirmedim. Yöncülerin Cumhuriyet dönemine ilişkin süreç ve ilişki analizlerini eleştirirken bu eleştirilerimi de detaylı bir şekilde temellendirmedim; çünkü bu konuda bir yazı yazmıyordum. Öte yandan, Yön-Devrim Hareketini mümkün kılan tarihsel ve sosyal koşullar üzerinde de durmadım; bunu bir başka çalışmamda ele alacağımı umuyorum. Bu çalışmamda göstermek istediğim şey, tarihsel süreçleri sınıf karşıtlıkları ve ilişkileri üzerinden kavramayan bir siyasal akımın, siyasal projesini hayata geçirmek için sınıf mücadeleleri dışında yollara yönelmek durumunda olduğuydu.

Türkiye'de kapitalizmin devlet mekanizmasının kilit noktalarında yer alan asker ve sivil aydınlar eliyle yaratıldığını, bu yaratımın da yaratıcısının doğasına ters bir durum olduğunu düşünen Yön-Devrim Hareketi, sosyalist inançlarının gerçekleşmesinin ancak "zinde kuvvetler" olarak adlandırdığı bu kesimler sayesinde mümkün olabileceğine inanmıştı. Zinde kuvvetler uyandırılıp, doğru fikirlere kazanıldığında Türkiye'de işçi sınıfını yaratacak, dolayısıyla sosyalizmi inşa edecek koşullar oluşturulmuş olacaktı. Yön-Devrim Hareketinin siyasal faaliyetinin içeriğini belirleyen şey, işte bu tarih ve toplum kavrayışıydı.

Kaynaklar

Atılgan, Gökhan (2001) *Kemalizmle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar:* Yön *ve* Devrim (basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi iletişim Fakültesi.

_____(2000a) *Sadun Aren ile Görüşme*, Ankara: 11 Ekim.

_____(2000b) *Sevil Yurdakul ile Görüşme,* Ankara: 3 Eylül

Avcıoğlu, Doğan (1970a) "Devrimi Bekleyen Sorunlar", *Devrim,* 2 (57): 1.

_____(1970b) "Devrimci Ordu Gücü", *Devrim,* 1 (35): 1.

_____(1970c) "Bu Sese Kulak Veriniz...", *Devrim,* 1 (25): 1.

_____(1969), "Kemalizmi İyi Anlamak Gerek...", *Devrim,* 1 (4): 1.

_____(1966) "TİP'e Dair", *Yön,* 5 (168): 3.

_____(1965) "Cumhuriyetin 42. Yılında", *Yön,* 4 (135): 3.

_____ (1962a) "Kaynağa Dönüş", *Yön*, 1 (47): 3.

_____(1962b) "Sosyalizm Anlayışımız", *Yön,* 1 (36): 3.

_____(1961) "Kemer Sıkalım", *Yön,* 1 (1): 3.

Boratav, Korkut (1974) *Türkiye'de Devletçilik,* İstanbul: Gerçek.

Birand, Mehmet Ali vd. (1997) *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi,* Ankara: İmge.

Boğaziçi Yayınları (1973) *Madanoğlu Cuntası. İddianame.* İstanbul: Boğaziçi.

Boran, Behice (1964) "Yakın Tarihimizde Yönetici-Aydın Kadro ve Kalkınma Sorunumuz", *Sosyal Adalet,* 1 (8): 5-8.

Cemal, Hasan (1999) *Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım*, İstanbul: Doğan.

İleri, Rasih Nuri (1988) "Önsöz", *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi,* Merdan Yanardağ içinde. İstanbul: Yalçın. 5-10.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1984) *Politikada 45 Yıl,* İstanbul: iletişim.

_____(1972) *Ankara*, İstanbul: Remzi.

Köksal, Osman (1970) "İhtilâl..." *Devrim,* 1 (32): 3.

Lenin, V. İ. (1995) *Mektuplar*, çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Evrensel.

Marx, Karl (1978) *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, Peking: Foreign Languages Press.

Özdemir, Hikmet (1983) "Bir İlk Yapıt: *Türkiye'nin Düzeni*", *Yapıt,* 2 (47): 101-107.

Şenol, L. Funda (1998) "İktidar Mücadelesinin Savaş Meydanı: Mekân. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ankara'da Eğlence Mekânları" *Toplum ve Bilim,* 76: 86-103.

Timur, Taner (1997) *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge.

Toker, Metin (2000) "Doğan Avcıoğlu", Hikmet Özdemir içinde *Doğan Avcıoğlu: Bir Jön Türkün Ardından*, Ankara: Bilgi: 298-301.

Toprak, Zafer (1995) *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

YÖN (1962) "Açıkoturum: Atatürk'ün Özlediği Türkiye'yi Kurabildik Mi?", *Yön,* 1 (47): 12-14.

____ (1961) "Bildiri", *Yön,* 1 (2): 8.

Zürcher, Erik Jan (1995) *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul: Bağlam.

Praksis (5) 2002, 277-298

1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu

ECEHAN BALTA

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK), 1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde, değişen dünya bağlamında ortaya atılmış, sonuçları açısından başarılı sayılamayacak, ancak bu dönemdeki hem sol hem de sağ muhalefetin aynası olmuş ve aynı zamanda değişen dünya konjonktürünün Türkiye'de sezinlendiği bir Kanun olması nedeniyle önem taşır. Elinizdeki yazının temel tezi, ÇTK'nun, 1930'lu yıllardan itibaren uygulanmaya başlanan korumacı-devletçi sanayi çizgisinin geç kalmış bir uzantısı değil, bu çizgiden vazgeçilmesinin ilk göstergelerinden biri olduğudur. ÇTK'nun bir "reform" olduğu doğrudur; ancak bu "reform", sonuçları itibariyle, büyük işletmelerin parçalanması ve topraksız köylüye toprak dağıtılması çerçevesinde sosyal adalet anlayışına dayalı bir toprak reformu olarak değerlendirilemez. ÇTK herşeyden önce büyük işletmeyi dağıtmamış, tarımsal üretimi arttırmak için küçük meta üretiminin yaygınlaştırılması yoluyla orta işletmeleri büyütmüştür. Kuşkusuz ÇTK tarımda kapitalistleşme sürecinin ilk adımı değildir. Ancak o dönemde ekilen tarım arazilerinin yüzde 8'ini kapsayan ve mülkiyet rejiminde radikal değişiklikleri gündeme getiren bir kanun olması bağlamında önemli bir adımdır.

Elinizdeki yazı, öncelikli olarak ÇTK'nın hangi bağlamda ortaya çıktığını tartışacak, daha sonra ÇTK Komisyon ve Meclis Görüşmelerine dayanarak, Kanunun niteliğini tartışacaktır.

1. Türkiye'nin Ekonomik Politikalarında Tarıma Toplubakış –1923-1950

İlk elden rahatlıkla söylenebileceği gibi, 1923'te siyasal meşruiyetin kaynağının değişmesiyle pekişen burjuva devrimi sürecinden geçerken, Türkiye bir tarım toplumudur. Ancak, sözkonusu dönemde tarımsal üretimin ya da üreticinin varlık koşullarını radikal bir değişikliğe uğratacak önemli bir düzenleme yapılmamıştır. Bilindiği gibi, tarımsal üretim doğanın seyrine bağlı gelişmelere diğer üretim alanlarından çok daha fazla bağlı olduğu için, üretim artışı ya da azalışını iradi olarak denetlemek ancak bir yere kadar mümkündür. Tarımsal üretimin denetlenmesi genellikle üreticilerin pozisyonunda ve buna bağlı olarak üreticinin sahip olduğu toprağın büyüklüğünde yapılan değişikliklerle mümkünün alanına girer. 1923-45 döneminde tarımsal üretim, salt fiyat ve vergi değişkenleriyle oynanarak yükseltilmeye çalışılmıştır. Bu düzenlemelerin kuşkusuz en önemlisi, 1925 yılında Aşar vergisinin kaldırılması ve 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun'la birlikte 1856 Arazi Kanunnamesi'nin geçerliliğini yitirmesidir. Buna ek olarak, 1927 ve 1929 yıllarında topraksız köylüye toprak dağıtılması hakkında iki Kanun Meclis'ten çıkarılmış ve devlete ait miri topraklardan 711 bin hektar toprak köylüye dağıtılmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2000:42). Ancak, bu Kanunlar Şeyh Sait isyanından sonraki yeniden yerleştirme politikasının bir uzantısı olarak açığa çıkmıştır.

Bir bütün olarak Türkiye tarihinde süregeldiği gibi, bu dönemde de küçük köylü mülkiyeti egemen toprak mülkiyet tarzıdır (Keyder, 1984:89). 1927 yılında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu hariç 125 hektardan küçük mülk toprakları toplam toprakların yüzde 99.7'sini oluşturmaktadır. 1927 yılında yapılan ilk tarım sayımına göre, çiftçi ailesi başına ortalama 25 dönüm arazi düşmektedir. Meslek sahibi olanlar arasında tarımda çalışanların oranı yüzde 81.6'dır (Kepenek ve Yentürk, 2000:70).

1923-29 arası Boratav'ın "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa süreci" (1998) olarak tanımladığı dönemde Türkiye, dünya ekonomisine hammadde ihraç edip, sınai tüketim malı ithal etmektedir. Düşük bir birikim oranına karşın büyüme hızının göreli yüksek olmasını yine Boratav, tarımsal üretim bakımından "altın yıllar" (1998:38) olmasıyla açıklamaktadır. Tarım bu altın yıllarında ekonominin sürükleyici sektörü olmuştur. Bu dönemde iç ticaret hadleri yüzde 44 oranında buğday lehine gelişmiştir (Boratav, 1998:42).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik politikaları, 1930'lu yıllar boyunca

korumacı-devletçi sanayileşme ile karakterize olmuştur. Bu çizginin birçok öznel ve nesnel nedenin biraraya gelmesiyle açığa çıktığı bilinmektedir. Ancak, 1929 dünya ekonomik krizi ve Serbest Fırka'nın kurulmasıyla birlikte gözler önüne serilen toplumsal hoşnutsuzluk özellikle belirtilmelidir. 1930-39 yılları arasında sanayinin sabit fiyatlarla büyüme hızı yüzde 11.6 (Boratav, 1998:54) olmuş, sanayileşmeyi bu dönemde yaygın bir demiryolu politikası izlemiştir. Tarım kesiminin aynı dönemde yıllık ortalama büyüme hızı ise, yüzde 5.8 olmuştur. İngiltere'nin dünya imparatoru olma konumunun sarsılmasıyla birlikte, sömürgecilik döneminden dolaylı sömürgeciliğe geçişin kesinleşeceği İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar olan dönem, üçüncü dünya ülkeleri için göreli bir siyasal bağımsızlık sağlamıştır. Bu siyasal bağımsızlık ve iç ticaret hadlerinin sanayi lehine gelişmesi, tarımın ikincilleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Yine de bu dönemde işlenen toprak 1934 yılı itibariyle yüzde 10.2 artmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2000:71). 1937 yılında toprak mülkiyetinin dağılımını gösteren aşağıdaki tablo, 1927 tarım sayımında 125 hektardan fazla toprak sahibi olanların oranının yüzde 0.3 olduğu düşünülürse, işlediği toprağı artıranların da büyük oranda orta işletmeler olduğunu göstermektedir:

TABLO-1: 1937 Yılında Toprak Mülkiyetinin Dağılımı

12 hektardan az	37.8
12-32 hektar	27.3
32-64 hektar	17.5
64-320 hektar	11.1
320 hektardan fazla	6.0

Kaynak. *Turkish Information Office Facts of Turkey*'den aktaran Kepenek ve Yentürk, 2000:71.

Selim Deringil'in İsmail Cem'den aktardığı bilgilere bakılacak olursa, 1938 yılında mülk sahiplerinin binde 25'i toprakların yüzde 14'üne sahiptir. 1939 yılına gelindiğinde Türkiye nüfusunun yüzde 70'i geçimini tarımdan sağlamaktadır ve 1940 sayımına göre toplam 17.820.950 olan toplam nüfusun 13.475.000'i kırsal kesimde yaşamaktadır.

Hemen belirtilmeli ki, Türk tarımındaki gelişmeleri benzersiz kılan öğe, kıt olan üretim faktörünün emek olmasıdır (Keyder, 1984:92). Bir başka ve basit deyişle, orta ve büyük toprak sahiplerinin artması Türkiye örneğinde ortakçılığın artması anlamına gelmektedir. Ortakçılık, tarımsal üreticinin ücretli emeğe dönüşememesinin bir sonucudur. Emek kıt bir üretim faktörü olmasına karşın ortakçılığın bir bağımlılık ilişkisi olarak bu denli

yaygınlaşmasının nedenini ise, Bhaduri tefecilik mekanizmasıyla açıklar (aktaran Keyder, 1984:91). Ticaret hadlerinin tarımsal üretici lehine gelişmesi, tefecilik mekanizmasının etkisini zayıflattığı sürece, ortakçılıktan bağımsız çiftçiliğe geçiş sürecini hızlandıracaktır (Keyder, 1984:96).

1933-45 döneminde verilen Ziraat Bankası kredilerindeki yıllık artış, bu dönemde tarımsal üretime yönelik devlet politikasını da açıklıkla ortaya koymaktadır:

TABLO 2: Ziraat Bankası Kredileri 1933-45

Yıllar	Tarım Kredileri	Yıllık Artış	Tarım/Toplam Kredi Oranı
1933	34.2	-1.7	23.5
1935	31.9	-3.3	20.4
1937	41.5	17.6	16.8
1939	44.6	-9.9	18.0
1941	57.4	13.2	17.3
1943	78.3	18.5	16.5
1945	112.7	27.6	28.4

Kaynak: Kepenek ve Yentürk, 2000:72.

Tabloda, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren görülen tarımsal kredilerdeki artış, savaşların en kritik sorunlarından biri olan orduyu beslemeye yöneliktir. Bu dönemden 1945 yılına kadar tarımsal kredilerde düzenli bir artış olmuştur. Ancak, 1933'ten itibaren 1945 yılına kadar toplam krediler içinde tarımın payının da düzenli olarak düştüğü görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tarımsal üretim konjonktürle uyumlu olarak yeniden artan bir önem kazanmıştır. Bu yıllarda buğday üretiminin yaklaşık yüzde 50 oranında düşmüş olması (Boratav, 1998:63) ve ithalat koşullarında yaşanan darlıklar dönemi karakterize eder. Devlet, savaş harcamalarının karşılanması için 1942 yılında çıkardığı Toprak Mahsulleri Vergisi ve güncel tartışmalara da sahne olan Varlık Vergisi gibi vergilerle savaş harcamalarının finansmanını sağlamak istemiştir.

Savaş döneminde ticari kazançlardaki artış, sınai ürünlerden ziyade, tarımsal ürün ticaretinden kaynaklanmıştır (Boratav, 1998:70). Tarım kesimi içinde en yüksek fiyat artışı görülen ürün ise buğdaydır. Benzer bir biçimde tütün ve pamuğun da fiyat artışları üretimdeki daralmayı karşılayacak düzeydedir.

1945 senesi, Türkiye'de tarım sorunu için belirleyici bir dönem olmuştur. Türkiye'de tarımsal politikaların tarihi, iki savaş arası dönem ve İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem olarak iki farklı evrede değerlendirilebilir (Marquiles ve

Yıldızoğlu, 1998:285). Korumacı-devletçi sanayileşme döneminin arkasından gelen İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan ekonomik politikalar bağlamındaki kesinti; siyasi iktidarın sınıfsal içeriğinde bir dönüm noktası olması bağlamında siyasal; ve korumacı iktisat politikalarından adım adım vazgeçilmesiyle de iktisadi anlamda bir dönüm noktası sayılabilir (Boratav, 1998). Bu dönemde ithalat serbestleştirilmiş, dış açık büyümeye başlamış, dış yardım ve kredi önem kazanmıştır. Dolayısıyla dış pazara dönük tarım, madencilik, altyapı ve inşaat sektörüne ağırlık veren bir kalkınma anlayışı benimsenmiştir (Boratav, 1998). Bu ekonomik politika, değişen dünya dengeleriyle de uyumludur. Aynı zamanda, savaş dönemi ticaret burjuvazisi ve büyük toprak ağalarını zenginleştirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, esas olarak savaş ile birlikte başlayan ekonomik politikaların bir devamı niteliğinde değerlendirilebilir. Savaş ile birlikte 1930-39 arasında hayata geçirilmeye çalışılan ve demiryolu artı sanayi formülü ile karakterize olan korumacı-devletçi sanayileşme çizgisi terk edilmiştir. 1945 yılında Meclis'ten geçen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile küçük işletmelere ağırlık verileceği, 1947 yılında hazırlanan Kalkınma Planı ile de, önceliğin kırsal kesimde olduğu açıklık kazanmıştır. Söz konusu planın diğer bir özelliği de kırsal kesimin kısa sürede pazara açılmasını sağlayacak olan karayolu yapımına ağırlık verilmesidir. Planda ilgi çekici diğer bir öğe ise, yatırımların finansmanıdır. Plana göre yatırımların yüzde 49'unun finansmanı dış yardımdan, dış kredi ve borçlardan sağlanacaktır ki, bu, 1930-39 dönemi arasında gelişmenin finansmanında uygulanan temel politikanın terk edildiğini gösteren yüksek bir orandır (Kepenek ve Yentürk, 2000:92). Bu dönemde, kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarından vazgeçilmiş ve bunların yerini serbest ithalata ve kronik dış açığa dayalı iktisat politikaları almıştır (Boratav, 1998:74). Bu önemli değişimlerin ardındaki nedenlere iyice bakmak, sanayi-tarım arasındaki ilişkiyi de anlamamızı kolaylaştıracaktır.

İkinci Dünya Savaşı, üretim sürecinin uluslararasılaşması ve toplumsallaşması arasındaki temel çelişkinin doğurduğu özgül bir kapitalizm biçimi olarak emperyalizmin dünya hegemonyasını kurmasının bir aracı olarak ortaya çıkmış, ancak yapısal düzeyde kapitalizmin krizinin üstesinden gelmeyi başaramamıştır. Savaşın en görünür sonucu, ABD'nin pekişen hegemonyasıdır. Bunun yanında, savaşın birincil taraflarından olan İngiltere ve Almanya sınai ve mali destek olmaksızın ayağa kalkamayacak hale gelmişlerdir. SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan çok daha güçlü bir biçimde çıkması; ayrıca yeni bir "sosyalist" ülkenin doğması Batı Avrupa ülkelerinde askeri ittifak yanında ekonomik ittifakı da zorunlu kılmıştır.

Ayrıca, Dünya Savaşı'ndan sonra tek tek bağımsızlıklarını ilan eden eski sömürge ülkelerindeki sanayileşme çabalarıyla birlikte, emek-yoğun

sektörlerde rekabete girmeye başlamaları, Batı Avrupa kapitalist ülkelerini kendi mallarının rekabet gücünü korumak için çeşitli önlemler almaya itmiştir. Bu önlemlerin en temelinde ise, iç piyasadaki rekabeti bertaraf etmek yatmaktadır.

Ekonomik mantık açısından, Batı kapitalizminin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra serbest dış ticareti yeniden tercih etmesinin temel nedenlerinden biri, sermayenin en bol ve egemen etken haline gelmiş olmasıdır. Karşılaştırmalı üstünlükler yasasına göre, serbest dış ticaret ihracatı artırdığına göre, ihraç ürünleri sermaye yoğun mallar olacağı için, karı da artıran bir işlev görecektir. Ayrıca, serbest dış ticaretle birlikte kıt olan üretim faktörlerinin de karşılanması söz konusudur. Batı Avrupa'da en kıt olan üretim faktörü ise emektir (Kazgan, 1970:24). Emeğin nisbi kıtlığının azalması, reel ücretleri düşüreceği için, emek yoğun sınai mamül ürünler ve tarımsal ürünler konusunda kotalarla dış ticareti kısıtlamak ya da yurtdışından gelen işçilerden kurulu ikincil bir emek piyasası yaratmak gerekmektedir.

Bu durumda, yeni dönem, kapitalizmin yeni bir mahkum etme ve borçlandırma ilişkisine dayanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu dönemde, öncekinden farklı olarak doğrudan sömürgeleştirme yerine, diplomatik yollarla ve uluslararası anlaşmalar, kuruluşlar, borçlandırmalar yoluyla bir yeni/yarı sömürgeleştirme yöntemi -doğrudan yönetimden dolaylı yönetime (Mandel, 1995:246) izlenmiştir. Ekonomik ortaklıklar her zaman gelişmiş kapitalist ülkelerin lehine olmuştur; zira piyasa şekillerindeki farklılıklar, mübadele hadlerinin tarımsal ürün ihracatçıları aleyhine ve sınai ürün ihracatçıları lehine dönmesine, böylelikle ülkeler arasında reel gelir transferlerine yol açmaktadır. Zira, tarımsal hammaddeler ve gıda maddeleri üreten ülkelerde fiyat düşüşü olursa sanayi malları üreten ülkelerde reel gelir yükselir (Kazgan, 1970:31).

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar içinde, Türkiye'nin dünya sistemi içindeki yerini göstermesi açısından birkaç önemli tarihe değinmek gerekli görünmektedir:

Öncelikli olarak Türkiye, 19 Şubat 1947'de IMF ve Dünya Bankası'na üye olmuş (Kepenek ve Yentürk, 2000), böylelikle bugüne kadar sürdürmekte olduğu hükümet destekli IMF politikalarına da bir giriş yapmıştır.

Bu dönemde, ABD'nin uluslararası ticareti geliştirmek ve dolayısıyla savaştan en karlı çıkan ülke olarak ithalatını artırmak üzere geliştirdiği Marshall Planı'nından yararlanmak üzere, Türkiye 1947 yılında Amerika'ya başvurmuştur. 1948 yılı Temmuz ayında Türkiye, Marshall Planı'na alınmış ve Amerika ile bir İktisadi İşbirliği Anlaşması imzalamıştır (Güven, 1998:1). Marshall Planı Türkiye Özel Misyonu Başkanı Russell Dorr, yardımın amacını şöyle açıklamıştır:

"Türkiye'nin iktisadi plan sonucunda çoğalan buğday mahsülü, hür dünyanın ordularını ve savunma fabrikalarında çalışan işçilerini beslemeye yardım edecektir. Hür dünyanın güçlenmesi, Türkiye'de tarımsal üretimin artmasıyla dostlarına hayati ihtiyaçları olan gıda maddeleri, kömür ve malzeme ihracatıyla elde edilebilir."

Bu dönemde, tarımsal üretimin merkeziliği ve korumacı-devletçi sanayileşme çizgisinden vazgeçilmesi üzerine "telkin"den öte bir anlam taşıyan, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaş'ı sonrası yarı-sömürgelik durumunu tescil eden üç rapor bulunmaktadır. Bunlar, 1948 tarihli Hills Heyeti Raporu, 1949 tarihli Thornburg Raporu ve 1951 tarihli Dünya Bankası Raporu'dur (Kepenek ve Yentürk, 2000:133). Her üç raporun da ortak özelliği, devlet müdahalesinin ve plan fikrinin terk edilmesi, tarıma dayalı büyüme modeline geçilmesi, özel girişimciliğe ve yabancı sermayeye ağırlık verilmesidir. Bunun için, karayolları ağı kurulması öngörülmekte, 1930'lu yılların demiryolu-sanayileşme ikilisinin yerini geri dönülmez bir biçimde karayolu-tarım ikilisi almaktadır. Ancak tarımsal üretime yönelik ağır sanayi de ithal edilmesi gereken sanayi malları arasındadır. Örneğin Thornburg Raporu Türkiye'nin 3000 traktör üretmesini içeren Traktör Fabrikası projesini eleştirmekte, Türkiye'nin ihtiyacının traktör olmadığını, bunun yerine dış alıma gidilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Güven, 1998:91). 1951 tarihli Dünya Bankası Raporu (Barker Raporu) ise Türkiye Ekonomisi başlığını taşımaktadır. Rapor, tarım ve teknik ve idari personelin yetiştirilmesi konularını ekonomik öncelikler olarak saptar. Raporda, diğer raporlarda olduğu gibi, tarımsal kalkınma modeli öngörülmektedir. Tarımın yanında hafif sanayiye de yer verilmektedir. Sanayileşmek için öncelikli olarak tarımsal üretime hız verilmesi, tarıma dayalı sanayileşmeye yönelinmesi görüşü belirgindir (Güven, 1998:113). Geliştirilmemesi gereken endüstriler ise şöyle ifade edilmektedir: 1) Her çeşit lüks mallar 2) Ağır makine ve metal işleri sanayii 3) Ağır kimya sanayii 4) Selüloz ve kağıt sanayii. Bu sanayi dallarının geliştirilmemesi gerekmesinin nedenleri ise şöyle sıralanmaktadır: "ya yerli hammadde ya da gerekli teknik bilgi yokluğu, sermaye ihtiyacının yüksekliği, ürünlere büyük bir talebin olmaması ya da bunların her birinin kombinasyonu..." (akt. Güven, 1998:115).

Sonuç olarak İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcıyla başlayan dönemde iç ticaret hadlerinin tarım fiyatları lehine gelişmesi, dünyada oluşan yeni konjonktürle birleşince üçüncü dünya ülkelerindeki kapitalist gelişme çizgisinin ana seyri olan karayolu-tarım ikilisi Türkiye'de de yankısını bulmuştur. Bu dönemin temel tarım politikası ise, tarımsal üretkenliğin arttırılmasıdır. Bunun için, başarılıp başarılamaması bir kenarda bırakılacak olursa, toprak yapısı ÇTK ile ilk defa olarak ciddi bir değişikliğe uğratılmaya çalışılmıştır.

1948'den sonra Türkiye'ye gelmeye başlayan traktörler, tarımda üretkenliği arttırmaya yönelik sulama ve tohum ıslah projeleri gibi yatırım planları, artan tarım kredileri ve 1950'li yılların başındaki toprak açma süreci üretimde bir artışa neden olmuştur (Keyder, 1984:163). 1948'de 1750 olan traktör sayısı, 1955 yılına gelindiğinde 40.000 olmuştur. Ekilen toprak miktarı ise 1948'de 130 milyon dönümden 1950'de 220 milyon dönüme çıkmıştır. Aynı dönemde en büyük dört şehrin nüfusu yüzde 75 oranında artmıştır. 1950 Ziraat Sayımında kendi toprağını işleyen aile sayısı 2.3 milyon iken, 1963 sayımında aynı rakam 3.1 milyona yükselmiştir (Keyder, 1984:164). 1945 yılından 1953 yılına kadar olan dönemde traktör sayısı ve kredilerdeki artışı gösterir tablo, aşağıda verilmektedir. (Bkz. Tablo-3.)

Keyder'e göre tüm bu istatistikler göstermektedir ki, dönem içinde küçük meta üretimi çok büyük bir hızla yaygınlaşmıştır. Yani malların kullanım değerini değil, değişim değerini gözeterek, kar mantığı içinde üreten üretici sayısı artmıştır ve savaş sonrası dönemde belirleyici ilişkiler artık bunlardan kaynaklanmaktadır.

TABLO-3 : Bazı Tarımsal Girdilerin Sayısal Değişimi

Yıllar	Traktör Sayısı	Artış(%)	Kredi Tutarı	Artış(%)
1945	1156		113	
1946	1356	17.3	176	55.8
1947	1556	14.7	243	38.1
1948	1796	12.9	236	-2.9
1949	9170	422.2	337	42.8
1950	16585	80.9	412	22.3
1951	24000	44.7	646	56.8
1952	31415	30.9	1067	65.2
1953	35600	13.3	1213	13.7

Kaynak: Kepenek ve Yentürk, 2000: 72.

Aynı zamanda Kore savaşının hammaddeler lehine bir fiyat artışı sağlamış olmasının ticaret hadlerinin tarım lehine dönmesine neden oluşu da bu tabloyu tamamlar (Keyder, 1984:163). Ancak, bu dönemin en önemli özelliği tarımda yaşanan hızlı metalaşma sürecidir. Bu dönemde, hem emek (mevsimlik işgücü ve uzmanlaşma anlamında), hem de üretim ve tüketim hızla metalaşmıştır. Toprak reformunun gerçekleştirilmemiş olmasının bir diğer nedeni de, Amerikan reçetelerinde kristalize olan, Türkiye'nin İkinci

Dünya Savaşı'ndan sonra girdiği, köylülükte metalaşma sürecine yönelik iradi eğilimde aranmalıdır.

Bu metalaşma sürecinde, Türkiye'de en önemli unsur emek olmuştur. Zira, toprak diğer üretim ürünlerine göre boldur. Üstelik, 1913-23 yılları arasında nüfusun da büyük ölçüde azalması toprağı daha da bollaştıran bir etki yapmıştır. Oysa yine aynı nedenle, emek kıt bir üretim unsurudur. Bu durum, kanımızca Türkiye'de bir toprak reformu gerçekleştirilememiş olmasının temel nedenlerinden birini teşkil etmektedir.

2. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Doğan Avcıoğlu, toprak reformu sorununun 1934 yılından itibaren gündemde olduğunu, ancak toprak reformu hikayesinin CHP yönetiminin üst düzeyinde ele alınmasının 1936 yılına rastladığını belirtir (akt. Keyder ve Pamuk, 1985:51-2). Kasım 1936'da Meclis'in açılış konuşmasında Mustafa Kemal şöyle der:

"Toprak Kanununun bir neticeye varmasını Kurultay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması behemahal lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır" (aktaran Keyder ve Pamuk, 1985:55).

Toprak reformuna yasal yolu açmak için gerekli Anayasa değişiklikleri, Şubat 1937'de Meclis'te kabul edilir. Ancak bundan sonra çeşitli nedenlerle, toprak reformu konusuna geri dönmek için 1945 yılının gelmesi gerekecektir. 1945 yılı Mayıs ayında hükümet, "Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması hakkındaki Kanun Tasarısı'nı" Meclis'in gündemine getirir (Keyder ve Pamuk, 1985:54). Tasarı için geçici bir komisyon kurulur ve bu komisyonda Adnan Menderes, Cavit Oral, Emin Sazak, Halil Menteşe gibi büyük toprak sahipleri de bulunur. Bu komisyon üyeleri tasarıyı "oldukça zararsız" bir biçime getirince, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile birlikte, radikal bir toprak reformu yasasını savunanlar, 17. maddeyi tasarıya ekler ve tasarı İnönü'nün ısrarlı çabası sonucu Haziran 1945'te Meclis'te kabul edilir. Yasanın uygulanmasını başlatacak olan tüzük Mayıs 1947'de çıkar. 1950 seçimleri öncesinde yine CHP yöneticileri 17. maddeyi Meclis'te iptal ettirir. Mayıs 1955'te kanunun 24 maddesi daha değiştirilir ve nihayet yeni Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ile kanun 1973'te yürürlükten kalkar (Keyder ve Pamuk, 1985:54).

Kanunun *Genel hükümler* başlığı altındaki birinci bölümünün birinci maddesinde, kanunun amacı şöyle aktarılmaktadır:

"a. Arazi olmayan ve yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak

isteyenler aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak; b. Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup üretim araçları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek; c. Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak"[1]

İkinci Bölümde *Dağıtılacak Arazi* başlığı altındaki sekizinci maddede, Kanun, dağıtılacak araziyi şu biçimde tanımlamaktadır:

"a. Devletin hüküm ve tasarrufu veya özel mülkiyeti altında bulunup kamu işlerinde kullanılmayan arazi, b. Bir veya birkaç köy, kasaba veya şehrin ortamalı olan arazinin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığı'nca belirtilecek parçası; c. Sahibi bulunamayan arazi; d. Devletçe kurutulan sahipsiz bataklıklardan kazanılacak arazi; e. Göllerin kuruması ve nehirlerin doldurulmasıyla elde edilecek arazi; f. Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırılacak arazi"

Arazi kamulaştırması başlığı altındaki Üçüncü bölümün ondördüncü maddesi ise, Tarım Bakanlığı'nca kamulaştırılacak olan araziyi tarif eder. Buna göre;

"a. Mülhak ve mazbat vakıfların tüzel kişilikleri namına Vakıflar Genel Müdürlüğü veya mütevelliler tarafından tasarruf edilmekte bulunan bütün vakıf arazilerinin tamamı, b. Özel idare ve belediyelere ait olup da kamu hizmetlerinde kullanılmayan arazi, c. Gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine ait araziden beşbin dönümü geçen parçalar, d. Bu Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra işlenmeyen arazi, e. Bu Kanun hükümlerine göre kamulaştırmaya bağlı araziden bölünmek suretiyle 1944 yılı Ekim ayından sonra iktisap edilen ve yeni sahipleri tarafından doğrudan doğruya işletilmeyen arazinin tamamı"

Onaltıncı maddede ise, dar topraklı bölgelerde işletilmeyen arazinin 2000 dönümden fazlasının kamulaştırılabileceği hükmü yer almaktadır. Sahibi tarafından işletilen orta arazi bu hükmün dışında tutulmuştur.

Kamulaştırılacak olan bu arazilerin sırasıyla kimlere dağıtılacağı ise, *Arazi Verilecekler* başlığı altındaki dördüncü bölümün otuz dördüncü maddesinde belirlenmiştir. Bu maddeye göre; a. Hiç arazisi olmayıp başkalarının arazisinde ortakçılık, kiracılık yapanlar; b. Arazisi yetmeyen çiftçiler; c. Hiç arazisi olmayıp, yerleşmiş bulunduğu yerde öteden beri tarım işçiliğiyle geçinenler; d. Göçebeler ve göçmenler ve göçürülenlerden çiftçi olanlar, e. 59 uncu madde hükmüne göre miras ortaklığından ayrılanlar; f. Tarım ve Veteriner okullarını veya Tarım Bakanlığınca tanınmış Tarım kurslarını

[1] Kaynak belirtilmedikçe yapılan alıntılar Kanun'a ilişkin Meclis tutanaklarındandır.

bitirenlerden arazisi olmayanlar veya yetmeyenler; g. Evvelce çiftçi olmayıp da arazi edindiği takdirde çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığınca kanaat getirilenler"e bu maddede yazılı olan sıra dahilinde toprak dağıtılacaktır.

Aynı zamanda, 35. madde gereğince, 34. maddenin her bendi içinde şu sıra gözetilecektir: a. Çocuk sahibi olanlar; b. Evi ve yeter miktarda istihsal aracı bulunanlar; c. Evi ve yeter miktarda istihsal aracı bulunmayanlar; d. Yeter istihsal aracı bulunup da evi bulunmayanlar." Kanun'un 56. maddesine göre; bu Kanunla dağıtılacak arazi hiçbir şekilde ortakçılıkla işletilemez ve kiraya verilemez.

Kanun'un bir reform niteliği taşıyıp taşımadığı tartışmasında ise temel kriter olarak değerlendirilen kiracılar tarafından işlenen 50 dönüm üzerindeki toprakların kamulaştırılıp yeniden dağıtılabileceği hükmü ile içeren 17. maddedir. 17. maddeye göre, topraksız ya da az topraklı tarım işçileri, kiracılar ya da ortakçılar o bölgede dağıtıma esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katının sahibine bırakılması ve bırakılacak arazinin 50 dönümden az olmaması koşuluyla kamulaştırılabilir. Açıklaştırmak için bir örnek verelim; 100 dönüm arazisi olan Ahmet Bey'in, Mehmet adında bir ortakçısı olsun. O bölge için de saptanmış olan tarımsal ürünle geçinmek için gerekli görülen toprak miktarı ise 65 dönüm olsun. Bu örnekte, ÇTK'ya göre verilen toprağın üç katını sahibine bırakacağımız, 50 dönümün altına düşemeyeceğimiz ve Ahmet Bey'e 65 dönüm arazi bırakmamız gerektiği için Mehmet Bey'e ancak 25 dönüm arazi verebiliriz. Ama Ahmet Bey'in 260 dönüm arazisi olsa idi, Mehmet Bey'e 65 dönüm arazi verecektik. Bu durumda hem en fazla dörtte bir kuralını hem de 50 dönümden az olmama kuralını çiğnememiş olurduk.

Sonuç olarak, Kanun'la gerçek kişilerin geniş bölgelerde 5000 dönümü, dar bölgelerde 2000 dönümü geçen arazileri kamulaştırılabilecek, ortakçı veya kiracı çalıştıranların topraklarının dörtte biri o bölgede tarımsal üretim yapmak için gerekli toprak oranı saptandıktan sonra 50 dönümün altında toprak kalmamak koşuluyla dağıtılabilecektir. Bunlar yapılırken, orta araziye dokunulmayacaktır ve kamulaştırılan arazide ortakçılığa izin verilmeyecektir.

2.1. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Gerekçesi

Gerekçeye göre, arazi, genişliği, çeşitliliği yanında yararlığı ile önem kazanır. "Zira bir milletin üremesi, iktisatça gelişmesi ve kuvvetlenmesi, herşeyden önce o milletin vatan olarak benimsediği arazinin genişliğine, çeşitliliğine ve yarayışlılığına bağlıdır", ancak arazinin bu nitelikleri tek başına bir değer ifade etmez, yalnızca bir olanak sunar. Bu olanakların değerlendirilmesi ise, arazinin vatandaşlar arasında paylaştırılmasının şekline, bir başka deyişle mülkiyet rejimine bağlıdır. Gerekçede, arazi mülkiyeti rejiminin yalnız bir

hukuk sistemi olarak değil, bir iktisadi düzen olarak, toplumsal yaşamı birebir etkilediğine deyinildikten sonra, eski arazi mülkiyeti rejiminin tasfiyesinin zorunluluğundan bahsetmektedir. Zira, hem iktisadi genişleme, hem de iç huzur bu tasfiyeye bağlanmaktadır.

Ancak gerekçeye göre, arazi mülkiyeti rejimini değiştirmek tek başına yetmeyecek, bununla birlikte, işletme rejimini de değiştirmek gerekecektir. Arazinin işletilmesi rejiminde ortakçılıktan uzaklaşma ziraat tekniklerinin daha hızlı yaygınlaşmasına hizmet edecektir. Bu nedenle, arazinin doğrudan doğruya sahibi tarafından işletilmesinin sağlanması Kanun'un temel amaçlarından biri olarak görünmektedir. Arazinin sahipleri tarafından işletilmesi ilkesine dayanan bir işletme rejimi "toprağına bağlı, köklü, kendi mülküne dayanır müstakil bir çiftçi kalabalığı yaratır" ki bu çiftçi kalabalığı "her çeşit içtimai sapkınlıklara karşı durur." Bu çerçevede, Kanun'un ikinci temel gerekçesi, köylülüğü "yerleşikleştirmek" olarak görünmektedir. Zira, toprak sahibi köylünün muhafazakarlaşacağı düşünülmektedir. Üçüncü olarak, büyük arazilerin büyük bir kısmının devlete ait olması, diğer yandan geçimini topraktan sağlayan kişilerin topraksız olması özel mülkiyet rejiminin mantığına uygun değildir. Dördüncüsü ise, rejimin dayandığı halkçılık esasının köylülerin gittikçe daha çok mülk sahibi olmasını gerektirmesidir.

Ek olarak, gerekçede "arazinin rasyonel biçimde kıymetlendirilmesi ve sakladığı bütün imkanların gerçekleştirilmesi davasında ziraatımızda göze çarpan" diğer vakalardan söz edilmektedir: arazi mülklerinin tapulaştırılması, sınırlandırılması, tescilli işlerinin yeni baştan düzenlenmesi, teknik bakımdan ıslahı yollarının açılması gibi... Bu kanunun, bu esasta da bir ilk adım olarak değerlendirilmesi gerekliliği ifade edilmektedir.

Gerekçenin konumuz açısından en önemli kısmı, ortakçılık sistemiyle ilişkili olan bölümüdür. Buna göre, Türkiye'de geniş toprakların bakımsız olmalarının, iyice istismar edilememelerinin sırlarından biri de işte bu ortakçılık rejiminde gizlidir ortakçılıkla işletmenin halihazırdaki şekli hem mülk sahipleri, hem ortakçılar, hem de millet iktisadi menfaatleri bakımından zararlıdır. Bu sistem kendi içinde Türkiye ziraatinin teknik, iktisadi ilerlemesini köstekleyen bütün engelleri barındırmaktadır" Ortakçılıktan kurtulmak için çözüm, arazi sahiplerinin arazilerini işlemesi ilkesine yönelmek olarak gösterilmektedir. Gerekçede esas olarak çizilen çerçeve küçük ve orta arazinin işletilmesini sağlamak, bunun için de ortakçılığı ortadan kaldırmak olarak açığa çıkmaktadır.

2.2. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Geçici Komisyonu Raporu

Geçici Komisyon üyeleri, tasarı hakkında üç aya yakın bir süre boyunca 45

toplantı yapmış, Komisyon'da hükümetin Kanun gerekçesiyle birlikte Kanun ele alınmış ve bu gündemli toplantılar sonucunda hükümet gerekçesi karşısında komisyonun genel görüşü şu şekilde ifade edilmiştir:

Komisyon raporuna göre, pazar için üretim yapanlar büyük oranda orta büyüklükte işletmelerdir ve tasarının asıl amacı da bu tip işletmelerin sayısını arttırmak olmalıdır. Tasarı bu şekliyle yasalaştığı takdirde kişi başına düşen ortalama arazi büyüklüğü 60 dönümden 65 dönüme çıkacaktır ki, bu bir reform anlamına gelmemektedir ya da reform amacına ulaşmamış olacaktır ve Türkiye ekonomisinin ihtiyaçları bu yolla karşılanamaz. Ayrıca reformun uygulanmasında bir diğer güçlük de özellikle Karadeniz'in belirli illerinde ve başka bazı bölgelerde dağıtılacak arazi olmamasıdır. Komisyon, bu savını Orta Anadolu'da yapılan Ziraat Bakanlığınca yayınlanmış bir etüde dayandırmaktadır. Bu çalışmaya göre, "iki yüz dönümle bin dönüm arası mülklerin yüz ölçüsü bazı kazalarda mevcut bütün toprak mülkleri yüz ölçüsünün %6.9'unu, bin dönümden yukarı mülkler ise %01'ini teşkil etmektedir". Bu hesaba göre, iki yüz dönümden yukarı mülklerin yüz ölçüsü genel toplamın %7'si demektir" Bunun karşısında nüfusu az olan illerde büyük oranda boş toprakların bulunması, çiftçiyi "topraklandırma davasında daha esaslı tedbirler alınmasının gerektiğini göstermektedir". Bu tedbir, bir iç iskan politikası olabilir, ancak bunun mali külfetinin yanında halkın direnciyle karşılaşmak da olasıdır, ancak eğer topraklandırma meselesi radikal bir çözüme kavuşturulmak isteniyorsa, bu direnç ve mali külfeti göze almak gerekecektir. Bunun yanında, ülkemizde ekilen araziden çok daha büyük bir oranda ekilmeyen arazi mevcuttur ve çok az bir masrafla mera veya çayır olarak duran bu topraklar, hayvancılığa zarar vermeksizin, tarıma açılabilir. Diğer taraftan, sulama işlerinin başlatılması ya da artırılması verimi de artıracaktır.

Komisyon raporuna göre, yasa tasarısının zirai kalkınmaya hizmet edeceği fikri doğru değildir. Zira, bunda en temel işlevi görecek olan Çiftçi Ocağı kaldırılmıştır. Oysa, "zirai kalkınma davasında sadece toprak dağıtmakla çok şey yapılmış olmaz. Bu mevzuda bilhassa memleketimiz için, önde gelen diğer ihtiyaçlar bulunduğu açıktır. Çiftçimizin her türlü donatımı ve zirai kredi davası bunların başında gelenlerdendir" Bunun yanında raporda, çiftçinin zirai donatım açısından çok zayıf olduğuna ve fiyat politikalarının çiftçiyi ezdiğine ve maliyetlerin yüksek olmasına değinilmekte, fiyat makasının çiftçi aleyhine açılmasının geçimlik üretimi arttırdığına, böylece pazar için üretimin gerekli koşullarının ortadan kalktığına işaret edilmektedir. Bunlara önlem olarak, Zirai Donatım Kurumu'ndan verilecek olan kredi ve finansman meselesine hükümetin el atması ve uygun bir fiyat politikası hayata geçirmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak Komisyon, 1945 yılında Türkiye'de bulunan "geri işletme

şekillerinin" ekonomik geriliğin nedeni değil, sonucu olduğunu belirtmekte ve bu esas nedenler ortadan kaldırılmadıkça sadece toprak mülkiyeti ve işletme rejimlerinde yapılacak değişikliklerin bu "geri müesseseleri" ortadan kaldıramayacağını ifade etmektedir.

Bu çerçevede Komisyon, hükümetin tasarısının maddelerinde iki önemli değişiklik yapmıştır:

Bu değişikliklerden birincisi, hükümet tasarısında toprağın bölünmemesi esasına dayalı olarak temellendirilen "çiftçi ocağı" kurumunun tasarıdan çıkartılmasıdır. Hükümet tasarısında çiftçi ocağı 30-500 dönüm arası araziyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bu arazi, hiçbir şekilde bölünemeyen, mirascılar arasında reşit ve ehliyetli olana ocak reisliği veren ve reşit olanları ocaktan çıkarma hakkı tanıyan, "çiftçi ailelerinin yaratılması, çoğaltılması, idame ettirilmesi ve toprağın parçalanmaması" amaçlarını güden bir kurumsal yapı olarak kurgulanmıştır. Ancak, Komisyon ocağı "hukuka, hayat şartlarına ve memleket menfaatlerine uygun görülmediği" gerekçesiyle tasarıdan çıkarmıştır.

İkinci önemli değişiklik, 17. maddede yapılmıştır. Komisyonda 17. madde şu ara şekli almıştır: "Dağıtılacak arazinin yetmediği yerlerde orta arazinin büyüklüğü çiftçi ocağı tarafından belirlendikten sonra geri kalan kısmının kamulaştırılması orta işletmeleri sona erdirecek gibi göründüğünden, dar topraklı bölgeler için düzenli işletmeler dışında asgari bir arazi haddi belirlenmesi uygun görüldüğünden, bununla ilgili hükmü düzenleyen 16 ncı maddeye 2.000 dönüm ifadesinin eklenmesi, ayrıca ortakçı veya kiracı tarafından işlenen arazilerin dar topraklı bölgelerde dağıtılacak başka toprak yoksa 500 dönümden fazlasının ortakçı veya kiracı ile bu arazi üzerinde oturan tarım işçileri için kamulaştırılması, fakat bu arazilerin vergiye esas olan değerinin üç mislinin toprak tahvilleri ile ödenmesi, ayrıca 50 dönümden az olmamak üzere, o bölgede dağıtmaya esas tutulan miktarın üç katının sahibince seçilerek kendisine bırakılması"

Geçici komisyon raporuna komisyonda bulunan bu otuz iki üyeden içinde Emin Sazak ve Adnan Menderes gibi dönemin büyük toprak sahiplerinin de bulunduğu dokuz üye muhalefet şerhi koymuş (A. Menderes, S. Sağıroğlu, N. Göktepe, E. Sazak, T. C. Berker, A. Sungur, A. İnan, Ş. Tugay, T. B. Balta), 19 komisyon üyesi ise, raporu olduğu gibi kabul etmiştir.

2.3. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Meclis Görüşmeleri ve Sonuçları

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu T.B.M.M.'de ilki 14 Nisan 1945'te sonuncusu ise 11 Haziran 1945'te yapılan yedi bileşim sonunda 455

milletvekilinden 355'inin kabul oyu vermesi, geri kalan 110 kişinin 6 tanesinin boş kullanması, 104 kişinin ise bileşime katılmaması sonucu oy çokluğuyla kabul edilmiştir. 36 kişilik komisyonda olup da oy kullanmayanların sayısı ise 6 dır (Menderes, Sağıroğlu, Sazak, Ataç, Umay, Berker).

Seyhan milletvekili ve I. ve II. Saka Hükümeti'nin Tarım Bakanı olan büyük toprak sahibi *Cavit Oral* ise (Tezel, 1994:388), geçici komisyonun üç aylık süren çabaları sonucunda, hükümetin getirdiği "bağı ve bahçeyi parçalayan, kültür ziraatini 30 dönümlük hadde kadar indiren ***toptancı bir zihniyetle*** ziraatimizi şekillendirmek ve memleket realitesine uymayan bir ocak sistemi ihya etmek isteyen ve ziraatla hiç doğru olmayan mutaassıp bir müdahalecilik sistemine giden, haddizatinde *çok nazari olan bir kanun tasarısını oldukça zararsız ve faydalı bir şekle koymaya muvaffak olmuştur*" diyerek, Hükümetin yasa tasarısının radikal yönlerinin komisyon tarafından törpülendiğini vurgulamaktadır. Ancak, Oral'a göre, hükümetin son anda yaptığı bir hamleyle 17. maddenin komisyon tarafından kabul edilmesi, Kanun'un tüm içeriğini boşaltmıştır. Oral, köylü tarımına dayalı Türkiye'de tarımın geliştirilmesiyle birlikte, toplumun toplumsal ölçekli sarsıntılardan korunması ve Türk milletinin süratle çoğalması ve ülkede yaşayan göçebe insanları süratle birleştirmek gerekçeleriyle de böyle bir Kanun'a ihtiyaç duyulduğunu, ancak Kanun'un bu şekliyle otarşik bir düzenin egemen olduğu bir dünyada kabul edilebilir olmakla beraber, demokrat rejimlerinin zaferinin kesinleştiği ve kurulmakta olan bol üretim ve rekabet dünyasında, devletçiliğin toplumun refahını bireylerin refahına üstün gören, böylelikle mülkiyet düzenine karışmaya hakkı olan yorumundan kaçınmak gerekir, demektedir. Oral'a göre, 17. madde büyük işletmeyi tamamiyle ortadan kaldırmakta, büyük işletmeyi sadece devlete ve iktisadi teşekküllere mal etmekte ve orta işletmeyi ortadan kaldırmaktadır. Ancak devletin kendisinin üretim yapması, maliyetleri artıracaktır. Bunun yerine devlet, kendi işletmelerini de üretim kooperatifleri kurmak suretiyle kamulaştırmalıdır. Sonuç olarak, hükümet reformda ***"ifrata gitmekte"*** dir.

Yavuz Abadan'ın (Eskişehir) konuşması ise, Oral'a verilen bir yanıt niteliği taşımaktadır. Abadan, kanunun *ideolojik bir içerik taşımadığının altını çizmekte*, yeni bir mülkiyet rejimi getirmediğini, mülkiyeti esas tutan bir memlekette, kamu mülkiyeti ve mülkiyete ait sınırlamaları içeren bir anlam taşıdığını ifade etmektedir. Ayrıca, O'na göre,

> "Toprak rejimi daima ideolojik telakkilerle birlikte mütalaa edilmek itiyadı vardır. Bu itiyadın neticesi olarak belki de kanunumuzu mütalaa edenlerden sağ ve sol gözlüğü takanlar, kanun hükümlerinin kendi görüşlerine nazaran prensipsizlikler içinde bulunduğunu da ifade edebilirler. Biz böyle bir vaziyete kati şekilde cevap vermiş olmak için

mazbatamızda bu kanun tasarısının Türk halkçılık şuurunun milli meseleler üzerine çevrilmiş gerçekçi görüşünden ileri geldiğini açıkça belirtmekte idik"

Abadan, Kanun'un iki temel amaç güttüğünü ifade etmektedir: Sosyal adaleti gerçekleştirmek ve iktisadi refahı sağlamak.

Yine büyük toprak sahiplerinden İzmir milletvekili *Halil Menteşe* ise, tasarının iki hükmü içerdiğini düşünmektedir. Birincisi, topraksız köylüye toprak dağıtmak, ikincisi ise "Medeni Kanunun tesis etmiş olduğu mülkiyet rejimini tasfiye edip, bunun yerine yeni bir rejim koymak ve memleketin bünyesinde yeni bir mülkiyet rejimi ihdas etmek" Oysa O'na göre, hükümet otoritesi karşısında bir toplumsal tazyik gündemde değildir, asıl tehlike, bütün memleketin kamulaştırma tehdidi altına girmesi ve demokrasinin ve devlet düzeninin temeli kasabalarda yaşayan ancak gelirini tarımdan sağlayan orta sınıfın yok edilmesidir. Menteşe, bu nedenlerle kanuna karşı çıktığını beyan etmiş, ve toprak sorununun çözümü için Toprak Satın Almak Şartıyla İkrazat Kanunu adı altında bir öneri geliştirmiştir. Kanun önerisi basitçe, toprak satın almak isteyen çiftçilere Ziraat Bankası tarafından uygun koşullarda kredi verilmesini içermektedir.

Eskişehir Milletvekili dönemin büyük toprak sahiplerinden *Emin Sazak* da 54. birleşimde yaptığı konuşmasında, toprak kanununun çıkmasına kendisinin de taraftar olduğunu, komisyonda "çok zararlı gelen hükümet teklifinin zararını azaltmak için uğraştık"larını, fakat, "zihniyetin aslının iyi olmadığını ve o kötü zihniyetten hükümeti ayırmak imkanını bulamadık"larını belirtmektedir. Ona göre, bu toprak kanununun esası, "varlık düşmanlığı"dır.

55. birleşimde konuşan *Feyzi Uslu'ya* (Manisa) göre, içtimai ve iktisadi olmak üzere, kanunun iki temel saiki vardır. İktisadi saik, üretimin artırılmasıdır. Üretimin artırılması için ise, kanunun izlediği yol, küçük ve orta ölçekli işletmeyi korumak ancak, büyük işletmeleri kamu yararına işletmeler haline dönüştürmektir. Küçük işletmeyi korumak verimi artırma dışında, ekonomik krizlere dayanıklılığı itibariyle de tercih edilmektedir.

Tasarının yasalaşmasından dört gün önce Dörtlü Takrir'i veren, 1946 yılında Demokrat Parti'nin başkanı ve 1950 seçimlerinden sonra da Başbakan olacak olan büyük toprak sahibi Menderes'e göre, "Bizim gibi arazisi mevcut nüfusun üç mislini toprağın verimiyle kolayca ve müreffeh olarak barındırabilecek bir memlekette çiftçiyi topraklandırma davasında, haydi büyük işletmeyi bir tarafa bırakalım, ikibin dönüme kadar olan orta işletme bile sayılamayacak durumda bulunan işletmelerin dahi parçalanmasına gitmek ve esasen işletmekte olan topraklar üzerinde bir nevi sahip değiştirme mahiyetinde kalacak mülkiyet ıslahlarıyla uğraşmak yerine yeni toprakların

ziraata alınmasını ve yeni yeni işletmelerin kurulmasını ve iyi işlenmemekte olan toprakların daha iyi işlenmesini sağlayacak prensiplerin yapılacak Toprak Kanunu'nda hakim olmasında fayda vardır". Zira, üçüncü müzakerede yapılan değişiklikler sahipleri tarafından düzenli bir şekilde işletiliyor dahi olsa, 500 dönümden 5000 dönüme kadar olan orta işletmelerin varlığını tehlikeye düşürmektedir. Ayrıca, orta arazinin kamulaştırma hükmü dışında kalabilmesi için getirilen koşullar fazlasıyla ağırdır. Çiftçiliği özel bir meslek haline getirmek (toprağın ocak kuracak çiftçiler tarafından bizzat işletilmesi fikri), köy ve kent arasındaki seti kalınlaştıracak, bu da memleketin geriliğini devam ettirecektir.

Meclisin 56. birleşiminde konuşan *Hıfzı Oğuz Bekata* (Ankara) da, tasarıyı savunan diğer milletvekilleri gibi, tasarının orta işletmeyi ortadan kaldırmayan, özel mülkiyet rejiminde bir değişiklik yapmayan, ancak "sınıfsız ve imtiyazsız bir millet bütünü" olarak, "muayyen bir sınıfa veya zümreye değil, bütün Türk halkına dayanan" bir rejimin yapması gerektiği gibi, sosyal adaleti sağlama amacını güden bir tasarı olduğunu ifade etmektedir.

Alaaddin Tiridoğlu (Kütahya), tasarıya muhalif olanlara hitaben yaptığı etkileyici konuşmasında, tasarı tartışılırken temel olarak iki zihniyetin ortaya çıktığını belirtmektedir.

> "Birinci zihniyet, toprak mülkiyetinde statükoyu olduğu gibi muhafaza etmek ve Devletin düzenleyeceği bütün nimetlerden istifade etmek.
> İkinci zihniyet; 4500 vatandaşın 4500 çiftliğini orada amele-yarıcı olarak başkasının mülkünde çalışanları toprağa fiilen sahip kılmak ve devletin düzenleyeceği krediyi fiilen kendilerine mal etmektir."

Tiridoğlu, iç muhaceretten bahsedenlere yanıt olarak ise, toprak verilecek vatandaşlar yerine, kendilerini müdafaa edebilen, bilgi ve sermayeye sahip bu 4500 vatandaşı Muş ovasında ellerinden alınan toprak kadar toprak vererek yerleştirmek, toprağı olmayan çiftçileri Muş ovasına göndermekten hem daha kolay hem de daha ucuz olacaktır demekte ve devam etmektedir:

> "Arkadaşlar, bazı arkadaşların bu kanunla mülkiyet emniyetine halel geldiğini ifade ettiler. Bendeniz aynı fikirde değilim. 4500 vatandaş tarafından müdafaa edilen bir mülkiyet mi, hepinize sorarım, bu mülkiyet mi daha kuvvetli müdafaa edilir, yoksa yarın sahip olacağı topraklar üzerindeki milyonlarca ailenin mevcudiyeti ile müdafaa edilen bir toprak mı daha iyi müdafaa edilir?"

Bir sonraki dönemin hükümetini kuracak olan *Recep Peker* (Kütahya) de, çiftçi, kendisi ve ailesini geçindirmeye yetecek toprak sahibi olmadığı takdirde, "harp sonunda bütün dünyaya akacak olan ideolojik fikirlerin çeşit çeşit zehirleri, milli vücuda nereden geldiği sezilmeyen birtakım tesirler

yaparak bu cemiyetin içinde mütemadiyen bunu kaynatır ve hayatı kökünden rahatsız eder" diyerek, İkinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan ülkelerden biri olan SSCB'nin yaratabileceği iç huzursuzluktan şüphe duyduğunu ifade etmektedir.

17. madde, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun en kritik maddesidir. Zira, hem maddenin tasarıya konuluş biçimi, hem de kendisi, ciddi ve sert tartışmalar yaratmıştır. Geçici komisyonda görev almış olan büyük toprak sahipleri, tasarının zararlarını azalttıklarını, "ekstrem" noktaları törpülediklerini düşünürken, ikinci müzakereler sırasında Başbakan Saracoğlu bizzat gelerek 17. maddenin tasarıya içerilmesini önermiş, bunun üzerine Komisyon Sözcüsü Adnan Menderes sözcülük görevini bıraktığını açıklamıştır.

17. maddenin net anlaşılmadığı, yorumlara açık olduğu gerekçesiyle henüz görüşmeye geçilmişken Alaaddin Tiridoğlu tarafından 321 kişinin imzasıyla bir önerge sunulmuştur. Önerge şu şekildedir:

> "Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde 3 katı sahibine bırakılmak şartıyle, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir.
>
> Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16. maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder"

17. maddenin görüşülmesi sırasında söz alan Cavit Oral, maddeye ilişkin;

> "17. madde hükümleri toprakta hiçbir had ve hudud tanımamaktadır. 17. madde hükümleri bu memleketin istihsal ve iktisat hayatında çok önemli rol oynayan orta işletmeyi, düzenli işletmeyi, faydalı işletmeyi hiçe saymaktadır. Yine 17. madde hükümleri bu memlekette arazi haddini 50 dönüme kadar indirmektedir ve sonra bu yapılırken (...) zannederim bundan zarar gören beş-altıbin aile olmayacaktır. Bu yüzden (zarar görecek olan) memlekette asgari 80-100 bin çiftçi arazisi vardır. Çünkü elli dönüme kadar inen had, 200-300 ve hatta 100 dönümlük araziyi bile parçalamaktadır" demektedir.

Orta işletmenin ortadan kaldırılacağı hususu, 17. madde üzerindeki temel tartışma noktalarından biridir. Zira, madde topraksız veya az topraklı ortakçılar, kiracılar ve tarım işçileri tarafından işlenmekte olan arazinin o çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere, 15. maddedeki had şartı aranmaksızın ve

düzenli işletilip işletilmediğine bakılmaksızın kamulaştırılmasını hüküm altına almaktadır. Ayrıca, tarım işçilerinin topraklandırılması konusundan maddeye muhalif olanların hiç de hoşlanmadığı bellidir. Yine Oral,

> "Fakat, şurada düzenli çalışmakta olan, memleket istihsaline faydası bulunan bir işletmeyi bölerek bir ziraat ilminin amele olarak vasıflandırdığı insanlara, her birinin üzerinde 40-50'şer bin liralık tesislerini hiçe sayarak parçalayıp bunlara vermeyelim. Ortakçılara verelim, yarıcılara verelim, fakat ameleyi topraklandırmak istiyorsak, onun için başka çareler vardır. Bunun için pekala iç iskan politikası takip edilebilir"

Zira, tarım işçilerinin topraklandırılması da, orta işletmelerin aleyhine bir düzenleme olarak görülmektedir. Orta işletmeler savunulurken, temel argümanlardan bir tanesi de, bu işletmelerin "birçok ameleyi geçindirmekte, birçok ameleye iş vermekte" olduğudur. İktisadi açıdan ise, modern bir işletmenin kurulabilmesi için asgari sınırın ikibin dönüm olduğu, bu dönümün altına düşmenin ziraatın modernleşmesini durduracağı yine Oral tarafından ifade edilmiştir. Maddeye muhalif olanların bir başka argümanı ise, bu maddenin şahsi sermayenin önünü tıkadığı, özel teşebbüsün tarıma yatırım yapmaktan kaçınacağı şeklindedir.

Oral'dan sonra söz alan Adnan Menderes ise, öncelikle 321 imzalı önergenin veriliş şeklini sert bir dille eleştirmiş ve önergedeki bazı bölümler aleyhine daha önce oy kullanmış olan kimselerin bile önergeyi imzalamış olmalarını "milli hakimiyetin millet meclisinde tam olarak tecelli etmemesi", "mecliste müzakereyi önlemeyi intaç eder bir hareket" olarak yorumlamıştır.

Menderes'e göre, önerge, yalnızca kiracılıkla veya ortakçılıkla işletilen arazileri değil, 50 dönümden fazla olan tüm arazileri kamulaştırmayı esas almıştır. Kamulaştırmadaki tek kriter, yerli işçi çalıştırıp çalıştırmamaktır. Eğer yerli işçi çalıştırılıyorsa, mülk sahibi kendi mülkünde çalışıyor olsa da, toprağın kamulaştırılmasına izin verilmektedir ki bu, yalnızca orta değil, küçük işletmeleri dahi zor duruma sokmaktadır.

Alaaddin Tiridoğlu ise maddeyi şöyle savunmaktadır:

> "Üç aylık çetin ve uzun bir konuşmadan sonra bu tasarı huzurunuza tam bir bünye istihsali geçirerek Türk köylü ve topraksızlarına toprak vermeyi imkansızlaştıran bir topraklandırma tasarısı halini aldıktan sonra geliyor. Şayet arkadaşlar, bu 321 arkadaşın huzurunuza arz ettiği 17. madde olmasaydı, komisyondan gelen tasarı ile bilhassa komisyonda bazı arkadaşların bu tasarının maddeleri üstünde gayet ince ve sanatkarane işletmelerinden sonra Türk çiftçi ve köylüsüne toprak verme imkanı kalmayacaktı"

Komisyon Sözcüsü Tüzel, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

> "Topraksız veya az topraklı çiftçilere toprak dağıtma mevzuunda eğer 15 ve 16. maddeler içinde kalır ve bu vatandaşlara ancak 16. maddenin tespit ettiği hadler dahilinde yapılacak kamulaştırmalarla elde edeceğimiz toprakları dağıtmak suretiyle bu vatandaşları yurtlaştırmak isteyecek olursa, birçoğunun öteden beri yerleştikleri, iktisaden bağlı bulundukları ve işlettikleri toprakların üzerinde toprak sahibi yapmaya imkan hasıl olmayacaktır. Çünkü bu topraklar ya 16. maddenin tespit ettiği kamulaştırma hadlerinin aşağısındadır yani geniş topraklı bölgelerde ise 5000 dönüm, dar yerlerde ise 2000 dönümden aşağıdır. Bu takdirde, 16. maddenin hükmü dahiline girdiğimizde kamulaştırma yapacak vasıfta yer yok demektir. (...) çünkü 15 ve 16. maddelerde gayet sert ve kati bir rakam kabul etmiş oluyoruz. (...) Eğer bu fıkra kabul edilmeyecek olursa, bir iç iskan politikasının gerçekleşmesine intizar ederek uzun yıllar bir şey yapmamak lazım gelecektir."

18-19 ve 20. maddeler kimi küçük sayılabilecek değişikliklerle kabul edilmiştir. Ancak, kamulaştırma bedelini tanımlayan 21. madde de 17. madde üzerine yapılan tartışmaların bir devamı niteliğinde gelişmiştir.

Yine daha sonra Demokrat Parti'nin kurucularından olacak Refik Koraltan bu maddeyi "tasarının temel taşı ve belkemiği" olarak tanımlamakta ve hak ve adalete uygun hale getirilerek çıkartılmasını istemektedir. Ona göre, devletin elinde dağıtmaya yeterli arazi olduğu halde, özel kişilerden toprak alıp, yine özel kişilere dağıtmak suretiyle Anayasanın 74. maddesi çiğnenmiş olacaktır.

Maddeye muhalif olan milletvekillerinin temel iddiası, kamulaştırılacak araziye biçilen değerin (1944 yılı arazi vergisine esas olan matrah) "sağlıksız" olduğudur. Bu durumun, bir dizi arazi sahibine arazinin kıymetinden aşağı karşılık ödenmesini, ancak diğer bir kısma ise, daha fazla karşılık ödenmesine yol açacağı savunulmuştur.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Büyük Millet Meclisi'nin 11.06.1945 tarihindeki 72. birleşiminde 455 üyeli Meclis'te oy kullanan 345 kişinin tamamının oyunu alarak kabul edilmiştir. Oylamaya katılmayanların sayısı 104, boş oy kullanan milletvekillerinin sayısı ise 6'dır. Çeşitli maddelere muhalefet eden Yegena, Menderes, Koraltan, Düşünsel, Sağıroğlu, Menteşe, Peker, Oral, Bayar, Bayur ve Sazak gibi isimler oylamaya mazeretsiz olarak katılmayanlar arasındadır. Bunlardan Recep Peker bir sonraki dönem Başbakan ve Cavit Oral ise aynı dönemde Tarım Bakanı olacak, Kanunun Meclisten geçmesinden 6 ay sonra, 7 Ocak 1946'da Menderes, Bayar ve Koraltan ise birlikte Demokrat Parti'yi kuracaktır.

3. Bazı Sonuçlar

Keyder ve Pamuk'un aktardığına göre (1985), Çitfçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde 1947-72 yılları arasında, ama özellikle 1950'lerde yoğunlaşmak üzere, 22 milyon dönümün üzerinde arazi, topraksız ve az topraklı ailelere dağıtılır ki, bu miktar Türkiye'de 1980'lerde ekilen toprakların %8'i kadardır. Ancak, aynı yazarların verdiği bilgiye göre, bu toprakların yalnızca binde ikisi (54.000 dönüm) özel kişilerden kamulaştırılan arazi olup, geri kalan bölümü ise esas olarak Hazine topraklarıdır. Bu nedenle, Kanun özel toprakları kamulaştırma konusunda bir uygulamaya yol açmıştır denemez. Hem dönemin iktisat politikalarının tartışıldığı bölümde, hem de uzunca aktarılan ÇTK tartışmalarında görülmektedir ki, ÇTK'nın temel hedefi esasen ortakçılığı ortadan kaldırmak ve bunun yerine Pazar için üretimde daha temel olan küçük ve orta köylü işletmelerini hayata geçirmektir. Bunu yapmaya çalışırken ÇTK'nın büyük toprak sahiplerini karşısına aldığı açıktır. Özellikle İkinci Dünya Savaş'ı sırasında büyük ölçüde zenginleşmiş olan büyük toprak sahiplerinin ve tefeci-tüccar kesiminin CHP ile ayrışmasında ve müteakiben Demokrat Parti'nin kurulmasında ÇTK'nın bir temel itki olmasa bile harekete geçirici itki olduğu iddia edilebilir (Akşin, 1997; Ahmad, 1992; Boratav, 1982; Keyder ve Pamuk, 1985). Ancak ÇTK'nın kanımızca en önemli yanı, Demokrat Parti'nin kurulmasından ziyade, yeni dünya için üretimde emeğin nisbi kıtlığının azaltılmasına ve tarımsal üretimin artırılmasına yönelik bir önlem olarak küçük ve orta mülkiyetin geliştirmesi ve ortakçılık ve kiracılığın ortadan kaldırılmasına yönelik düzenlemelerin, bundan sonraki dönemde açığa çıkacak olan karayolu-tarım ikilisiyle olan sürekliliğinin görülmesidir. Bir başka deyişle, ÇTK Avcıoğlu'nun ileri sürdüğü gibi, "devrimci-reformcu bir kadro tarafından gündeme getirilmiş, ancak bu kadronun bürokrasinin tutucu kadrosu ve büyük şehir tüccarı ile ittifak halindeki eşraf karşısında aşağıdan hissedilir bir tepki gelmeyen bir ortamda kaçınılmaz görünen bir yenilgi" ile sonuçlanmış, (Avcıoğlu 1971'den aktaran Keyder ve Pamuk; 1985:55) başarısız bir deneme sayılamaz. İçinde Alaaddin Tiridoğlu gibi daha sonraları sosyalist harekette yerini alacak olan kişilerin de bulunduğu, ÇTK Meclis görüşmeleri sırasında aktardığımız Kanun'un savunucularının topraksız köylüye toprak dağıtılması açısından Kanun'u destekledikleri doğru olmakla birlikte, bir bütün olarak Kanun'un yönelişinin/hedefinin bu olduğunu iddia etmek aynı oranda doğru değildir. Birtek ve Keyder'in savunduğu "iktidarın toprak reformunu politik mücadele aracı olarak kullanması hipotezi" de Avcıoğlu'nun tezi gibi, kısmi doğrular içermektedir ancak, Kanun'un "İkinci Dünya Savaşı'ndan zararla çıkan orta köylünün devletten uzaklaşması üzerine, savaş yıllarında güçlenen büyük toprak sahipleri ve kaybedilen orta köylülüğe karşı küçük köylülerle ittifak kurma çabası" (Keyder ve Pamuk, 1985:60) olarak değerlendirilmesi, en azından ÇTK gündeme geldiği andan itibaren "orta köylülük üzerine gelişme" temasının yoğunluğunu ve ÇTK

küçük köylü lehine bir düzenleme halini aldıktan sonra da yine tek parti tarafından ÇTK'nın yürütülmesi sorumluluğunun büyük toprak sahibi Cavit Oral'a verilmiş olmasının nedenini açıklayamamaktadır. Yine Keyder ve Pamuk'un sınıflandırdığı üçüncü açıklama biçimi ise, buhran koşullarında tek parti rejiminin geleceğini sanayileşmeye bağlaması, sanayileşmenin de gıda maddeleri üretiminde hızlı bir artışa bağlanması şeklindeki tezdir. Yazının başından beri, esas olarak diğer ikisiyle çelişmeyebilecek olan ekonomik-politika kaynaklı bu yaklaşımın hatalı olduğunu göstermeye çalıştık. ÇTK, Kadro dergisi yazarlarına sanayi planları hazırlatan, SSCB'li ekonomi uzmanlarının raporlarıyla ülkeyi yöneten 1930'lu yılların sanayileşmeci-devletçi çizgisiyle arasında bir süreklilikten çok, bir kopuşu barındırmaktadır.

Kaynaklar

Ahmad, F (1992) Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980) İstanbul: Hil Yayıncılık.

Akşin, S. (Ed) (1989) Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980 İstanbul: Cem Yayınevi.

Akşin, S. (1997) Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi Cilt:2 İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı.

Boratav, K. (1982) Türkiye'de Devletçilik İstanbul: Savaş Yayınları.

Boratav, K. (1998) Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi

Çiftçiye Toprak Dağıtılması Ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386). S. Sayısı:97

Deringil, S. (1994) Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Güven, S. (1998) 1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri İstanbul: Ezgi Kitabevi Yayınları.

Kazgan, G. (1970) 100 Soruda Ortak Pazar Ve Türkiye İstanbul: Gerçek.

Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2000) Türkiye Ekonomisi İstanbul: Remzi.

Keyder, Ç. (1984) "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960:"

Keyder, Ç.; Pamuk, Ş. (1985) "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler" Yapıt Aralık-Ocak 1984-84 S. 52-63.

Mandel, E. (1995) İkinci Dünya Savaşının Anlamı İstanbul:Yazın.

Marquilez, R. ve Yıldızoğlu, E. (1998) Tarımsal Dönüşüm 1923-1970 Geçiş Sürecinde Türkiye İ.C. Schick ve E.A. Tonak (der.) İstanbul: Belge.

T.B.M.M. Kavanin Mecmuası Cilt:27 1 Kasım 1945 Ankara: T.B.M.M. Basımevi.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi Dönem:VII, Cilt:17 Toplantı:2, 54. Birleşim, 14.5.1945 s.59-84.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi Dönem:VII, Cilt:17 Toplantı:2, 55. Birleşim, 16.5.1945 s.98-122.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi Dönem:VII, Cilt:17 Toplantı:2, 56. Birleşim, 17.5.1945 s.124-160.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi Dönem:VII, Cilt:17 Toplantı:2, 57 Birleşim, 18.5.1945 s.162-193.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi Dönem:VII, Cilt:17 Toplantı:2, 67 Birleşim, 1.6.1945 s.4 -48.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi Dönem:VII, Cilt:17 Toplantı:2, 69. Birleşim, 5.6.1945 s.115-160.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi Dönem:VII, Cilt:17 Toplantı:2, 72. Birleşim, 11.6.1945 s.213-235.

Praksis (5) 2002, 299-322

Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloğu Karşısında Değişen Strateji ve Konumları

EMRE ARSLAN

Alparslan Türkeş'in 1997'de ölmesinden sonra bir gazeteci, Türkeş'in siyasal hayatı boyunca birden fazla kimlik taşıdığını belirtiyordu: Birincisi, 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin "kudretli albayı" olan, ikincisi 1970'lerin siyasi kutuplaşma ortamında taraf tutan, üçüncüsü de 1985'ten sonraki çoğulcu, uzlaşmacı Türkeş (Donat, 1997). Kanımca, Türkeş'in siyasi hayatındaki bu üç aşama, MHP türü siyasetin stratejilerinin de aşamaları olarak açıklanabilir. Faşist partiler lider kültüne dayandıkları için Türkeş'in MHP öncesi siyasi aktiviteleri de MHP türü siyasetin içinde değerlendirilebilir. Tarihsel olarak ilk strateji, askeri darbe yoluyla devlet iktidarını ele geçirmek; ikinci strateji, iç savaş çıkarma ve başkente baskın yapma yoluyla klasik İtalyan faşizminin eylem planına benzer bir tarzda iktidarı ele geçirmek; üçüncüsü ise, Avrupa'daki neo-faşist partilerin siyasetine benzer bir şekilde seçimleri merkeze alarak iktidarı ele geçirme stratejisi olarak belirtilebilir. Genellikle

strateji denildiğinde bir siyasal öznenin tamamen bilinçli olarak planlanmış hareket planını uygulamaya koyması anlaşılıyor. Oysa bu kısmen doğrudur, zira örneğin MHP'nin stratejilerinde, Türkiye'deki iktidar bloğunun yapısı ve sınıf mücadeleleri biçimlendirici olmuştur. Diğer bir deyişle, MHP'nin stratejilerinin bir çok öğesi tam bir bilinç halinden ziyade farklı koşullara ve karşı stratejilere gösterilen refleksler ve yarı-bilinçli tepkilerden de oluşmaktadır.

Farklı tarihsel koşullarda faşizmin siyaseti somut düzeyde bambaşka görünümlere bürünmüştür. Partinin ekonomi, demokrasi, kültür, millet, vs. üzerine görüşleri farklı koşullarda farklı vurgular kazanmıştır. Buna karşın belirli bir soyutlama düzeyini takip edip, MHP türü bir siyasetin ideolojik düzeydeki ultra-milliyetçi niteliğini sürekli akılda tutmakta fayda var. Ultra-milliyetçiliğe düşünsel düzeyden pratik düzeye doğru üç aşamada yaklaşmaya çalışalım: İlk aşamada ultra-milliyetçilik, tarihi milletler arasındaki mücadelelerden ibaret görür. Burada millet farklı dönemlerde ırka indirgenirken bazen de kültür, din, dil gibi başka öğelere vurgu yapılarak kullanılabilir. İkinci düzeyde, ultra-milliyetçilik milleti devletle özdeş görür. Devlet tarihsel oluşumu içinde değerlendirilmez, ezelden gelen ve ebede giden tarih-üstü veya tarih-dışı bir gerçeklik addedilir. Üçüncü aşamada ise ultra-milliyetçilik, kendi partisini veya hareketini milletin gerçek temsilcisi ve böylece de devletin gerçek sahibi olarak görür. Bu noktada ultra-milliyetçiliğin en temel siyaseti ortaya çıkmış oluyor: Devletin gerçek sahibine, yani kendilerine iade edilmesi[1].

1. MHP türü siyasetin kökenleri

MHP'nin ultra-milliyetçi niteliğini sürekli hatırda tutmak faydalı ise de, sürekli aynı soyutlama düzeyinde kalmak ayağı yere basar önermelerde bulunmayı engelleyecektir. Zira ultra-milliyetçiliğin farklı dönemlerde işlevi, niteliği ve görünümü de farklılaşmıştır. Biçimci bir değerlendirmenın ötesine geçebilmek için farklı tarihsel koşullarda bu ideolojinin somut durumunu

[1] Bu nitelikleri örneklemek için MHP liderlerinin sözlerinden pek çok örnek verilebilir. Ultra-milliyetçiliğin yukarıda bahsettiğim özelliklerini dönemin Ülkü Ocakları Derneği Genel Başkanı Şevkat Çetin'in (1972: 161) şu sözlerinde görmek mümkündür: "Manifesto: "dünya tarihi bir sınıf mücadelesi tarihidir" diye başlar, "bütün dünyanın proleteri birleşiniz diye biter. Türk milliyetçiliğinin manifestosu yazılmak lazım gelse, herhalde "dünya tarihi milletler mücadelesi tarihidir" diye başlayıp "her şey Türk için, Türke göre, Türk tarafından" diye bitirmek gerekirdi." MHP ideolojisinin ultra-milliyetçi boyutlarıyla ilgili olarak daha ayrıntılı örnekler için benim "Neo-faşizmin Türkiye Versiyonu Olarak MHP" (2000) adlı yazıma bakılabilir

incelemek gereklidir. Somut tarihsel koşullar dahilinde MHP'yi analiz etmek için Türkiye'deki iktidar bloğunun dönüşümlerini dikkate almak gerekmektedir. İktidar bloğu kavramı çeşitli sınıfların ve sınıf fraksiyonlarının özgül bir ittifakını ima etmekteyse de, egemen sınıfların siyasi yönelimlerinin doğası hakkında basit bir ittifaktan daha fazla içgörüler vermektedir. Genellikle çeşitli sınıflar belirli bir iktidar bloğu içinde eşit bir şekilde yer almazlar. Nicos Poulantzas'ın belirttiği gibi "iktidar bloğu egemen sınıf veya fraksiyonların, hegemonik sınıf ya da fraksiyon tarafından yönlendirilen çelişkili bir birliğini oluşturur (1975: 296-7). Başka bir deyişle düzenli bir iktidar bloğunda bir sınıf ya da bir sınıf fraksiyonu iktidar bloğunun diğer sınıflarını birleştirir.[2]

Her bir toplumsal formasyon, tarihsel koşullara ve sınıf mücadelelerine göre değişen farklı iktidar bloklara sahiptir. Türkiye'de kapitalist gelişmenin başlangıcında büyük burjuvazi, iktidar bloğunun özerk bir gücü olacak denli gelişkin değildi. Geçen yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkiye iktidar bloğunun egemen bileşeni haline gelmişse de, büyük burjuvazi toplum üzerinde olağanüstü rejimlere ihtiyaç duymayacak şekilde her zaman hegemonya kuramadı. Bu durum Türkiye'de büyük burjuvazinin diğer sınıflar ve kendi iç sınıf fraksiyonları karşısında *doğuştan zayıflığını* göstermektedir (Taylan, 1984:40). Taylan'ın da belirttiği gibi Türk burjuvazisinin zayıflığı Türkiye'nin dünya kapitalist düzenindeki kırılganlığından, oluşumu sırasında Osmanlı burjuvazisinin diğer etnik gruplarla şiddetli mücadeleler yapmış olmasından ve alt sınıflardan korkusundan kaynaklanmaktadır (1984:40).

Türkiye'de milliyetçi ideolojinin biçimlenmesinde Türkiye'nin dünya kapitalist düzenindeki bağımlı konumu ve büyük burjuvazinin iktidar bloğunda özerk güç haline gelemeyişi etkili olmuştur. Batı örneklerine kıyasla daha sonra ortaya çıkan Türk milliyetçisi fikirlerin gerçek anlamda politikleşmesi İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) 1908'de iktidarı ele geçirmesiyle gerçekleşti. 1900'ün başlarında milliyetçilik hala içinde ümmet anlayışıyla bir arada bulunan Müslüman gruplar da dahil olmak üzere çok-etnikli bir yapıda olan Osmanlı imparatorluğunun temel ideolojisi değildi.

[2] Bu noktada Poulantzas'ın faşizm analizinde ekonomizmi eleştirmek için özel bir çaba sarf ettiğini hatırlatmak gerekiyor. Faşizmin yükselişinin önlenememesinde Komintern'in ekonomist faşizm analizlerinin önemli bir yeri olduğunu vurgulayan Poulantzas, siyaset alanındaki sınıf mücadelesinin önceliğe sahip olduğunu söylemektedir (1980 :37).

Meşrutiyetin ilanından ve İTC'nin iktidara gelmesinden sonra birçok dağınık ve örgütsüz Türk milliyetçisi gruplar İTC altında bir araya geldi. Örneğin Çarlık Rusyasında yaşayan Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzade gibi birçok milliyetçi Türk entelektüeli Osmanlı İmparatorluğuna geldi ve İTC liderliğine belirli ölçülerde etkide bulundu. İTC'nin Türkçü milliyetçiliğinin özgüllüğü I. Dünya Savaşı öncesi dönemin tarihsel koşullarından da kaynaklanmaktadır. Bu savaş koşulları altında Türk burjuvazisinin ve İTC'nin radikal bir milliyetçiliği vardı. Balkan savaşlarında Balkanlardaki Osmanlı topraklarının çoğu kaybedilmişti. I. Dünya Savaşından sonra ve İmparatorluğun Orta Doğudaki topraklarının önemli bir kısmı Avrupa devletleri tarafından paylaşıldıkça İTC'nin milliyetçiliği emperyalizme heveslenen bir Turancılığa bürünmüştü.

Türk milliyetçiliğinin geç kalmış karakteri ve Alman emperyalizminin politikalarının pan-Türkizmle uyuşması bu savaş koşullarıyla birleştiğinde emperyalizme hevesli ve tepkisel bir milliyetçilik ortaya çıkmıştı. Türkçülük ve Turancılık 1890'ların sonunda sadece kültürel alana sıkışmışken özellikle I. Dünya Savaşının ardından siyasi alanda da destek bulmaya başlamıştı. (Ağaoğulları, 1987:184). Ancak İTC'nin Turancı idealleri Enver Paşanın 1922'de Kızıl Ordu'ya yenilmesiyle siyasi olarak sona ermiş oluyordu. Takip eden yıllarda Cumhuriyet dönemi siyaseti Turancılıktan tamamen vazgeçen bir Misak-ı Milli kavramına dayanıyordu. 1930 ve 40'ların başında II. Kuşak Türkçülük olarak adlandırılabilecek ırkçı bir Turancılık ortaya çıkmıştı. Bu dönemde Kemalist rejim, Alman devletinin de aktif desteğiyle belirli bir çekicilik kazanan ırkçı Türkçülüğü kontrol altına almaya çalışırken aynı zamanda hoşgörü de gösteriyordu. II. Dünya Savaşı arifesinde milliyetçiliğin ırkçı ve faşist biçimleri dünyanın bir çok ülkesinde hegemonik olmuştu. Bu dönemde Türkiye'de de bir çok ırkçı yayın ve faaliyet etkili olmaya başlamışken Tasvir-i Efkar ve Cumhuriyet gibi devlete yakın ve çok okunan gazete ve dergiler de açıkça ırkçı ve Nazi yanlısı yayınlar yapmaktaydı.. 1938 ve 1944 arasında Reha Oğuz Türkkan ve Nihal Atsız gibi ırkçılar ultra-milliyetçi politikaları destekleyen hükümet üyeleri ve üst düzey bürokratları etkilemeye çalışıyorlardı. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa orduda Nazi yanlısı Türk grubun lideriydi. Bu dönemde Alman devleti de Turancı kampanyayı aktif bir biçimde destekliyordu[3]. Bu desteğin en önemli

[3] Suat Parlar (1996: 168) Alman devletinin bu dönemde Türk devleti üzerindeki etkisi üzerine daha

nedenlerinden birisi de Türkileri etkilemeye çalışarak Sovyetler Birliğini güçsüz düşürmeye çalışmaktı (Turan: 2001).

Şükrü Saraçoğlu hükümeti döneminde Türk devletinin politikası ırkçı bir milliyetçiliğe tamamen sempati ile bakmaktaydı. Bir ırkçı-Türkçü olan İlhan Darendelioğlu 5 Ağustos 1942'yi (Saraçoğlu Kabinesinin kuruluşu) Türk milliyetçiliğinin en mutlu günü olarak ifade etmektedir (1968: 96). Saraçoğlu, o gün yaptığı konuşmada Türkçü olduklarını ve bu Türkçülüğün hem vicdan ve kültür meselesi hem de kan meselesi olduğunu söylüyordu. Ancak Türkçülerin mutluluğu 1944 Mayıs'ına kadar sürdü. Almanya'nın yenileceği iyice anlaşıldığında Türk hükümeti, Türkçülere olan hoşgörüsünü tamamen bir kenara bıraktı. Zaten Almanya'nın gerileyişiyle hayal kırıklığı içinde olan Türkçüler sadece Türk soluna ve komünistlerine değil, hükümete karşı da tepki göstermeye başlamışlardı. Türk ırkçılığının en önemli ismi olan Atsız'ın Saraçoğlu'na Orhun dergisinde yazdığı iki açık mektup hükümetin komünistlerle yeterli bir şekilde savaşamadığı mesajını taşıyordu. Hükümet bu eleştirel mektuplardan sonra dergiyi kapattı. Bu yazılarda hakarete uğrayan Sabahattin Ali, Atsız'ı mahkemeye verdi. 3 Mayıs 1944'deki mahkemede Atsız, kendisini destekleyen bir grup öğrenciyi örgütleyip gösteride bulunmasını sağladı. Bu gösterilerin ve mahkemenin ardından bir çok Türkçü hapse atıldı. Zeki Velidi Togan ve Reha Oğuz Türkkan gizli dernek kurarak hükümet darbesi planlamaktan yargılandı. İsmet İnönü 19 Mayıs 1944 tarihli Gençlik Bayramı konuşmasında Turancılığın Türkiye Cumhuriyeti milliyetçiliğiyle bağdaşmayacağını ve bir tehlike olduğunu ilan ediyordu.[4]

---

ayrıntılı bazı bilgiler vermektedir. İsmail Soytemiz (1989: 2220) daha da ileri giderek Türk faşizminin kökenlerini Hitler Almanya'sının Türkiye'deki etkinliklerine dayandırır. Soytemiz, milliyetçiliğin faşizmden tamamen farklı bir olgu olduğunu düşündüğü için Türk faşizminin tarihi *ile Türk milliyetçiliğinin* tarihi arasında bağlantı kuranları eleştirir. Ona göre faşizm, kapitalist merkezin rakipsiz ve engelsiz bir biçimde dünyayı hakimiyet altına alma şeklindeki 'arkaik' hayalinin bir belirtisidir. Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki faşist hareketler ise emperyalist ülkelerin ajanları olan ideolojik örgütlenmelerdir. Türkiye'deki sivil faşist hareket Hitler Almanyasının ajanı olarak doğmuş ve emperyalizmin ajanı olarak da gelişmiştir. Soytemiz'in daha geniş bir bağlam olarak emperyalizmi faşizm analizinin merkezine koyması ufuk açıcı olmakla birlikte, kanımca Soytemiz'in faşizm ve milliyetçiliğin tamamen farklı olgular olduğu şeklindeki görüşü yanıltıcıdır. *Milliyetçiliğin ve ultra-milliyetçiliğin doğuşunu incelemenin Türk faşizminin* doğasını, biçimlerini ve sınırlarını anlamakta gerekli bir işlem olduğunu düşünmekteyim. Burada milliyetçilik, ultra-milliyetçilik ve faşizm arasındaki gerilimli ama yakın ilişkileri inandırıcı biçimde analiz eden bazı yazarların da olduğunu belirtelim: Mark Neocleous (1997), Montserrat Guibernau (1996) ve Thomas Nairn (1981)

[4] İsmail Soytemiz (1989: 2222) bu anı Türk faşizminin tarihinde bir dönüm noktası olarak görür. Ona göre Türkiye'deki faşist ajanlar 1944'e kadar bir askeri darbe için gerekli olan çevresel örgütlenmeyi tamamlamışlardı. Türkeş, bu darbe eyleminin son anda iptal edildiğini söylemiştir. Soytemiz'e göre bu son an, İnönü'nün Gençlik Bayramında yaptığı konuşmaydı.

Irkçılık-Turancılık davası Türkeş'in siyasi alanda göründüğü ilk olaydır. Bu davaya kadar ultra-milliyetçiliğin darbe yoluyla iktidarı ele geçirme stratejisini uyguladığını söyleyebiliriz. Buradaki koşullar ve ideolojik biçimler çok daha farklı olsa da Türkeş'in 27 Mayıs 1960'da askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirme çabasıyla bu açıdan bir benzerlik vardır. MHP dönemine kadar ultra-milliyetçiliğin devleti ele geçirme stratejilerinde askeri darbe ve devlet aygıtlarına sızma ön plandadır. Burada kitle desteği hayati bir yere sahip değildir. Çok-partili sisteme geçildiğinde ve 1945 sonrası sözde Rus tehdidi ortaya çıktığında hükümetin ultra-milliyetçilere olan yaklaşımında bir yumuşama görüldü. Soğuk savaşın başladığı dönemde Türkçüler komünizm karşıtlığına daha da fazla vurgu yaparak kendi etkinliklerini sürdürebilme olanağı buldular. 1940'ların sonunda ve 1950'lerde hükümetlerin sola karşı tutumları katı iken ultra-milliyetçiler solcularla savaşımda faydalı bir araç olarak görülebiliyorlardı.

Ancak ultra-milliyetçiler 1960'ların sonuna kadar güçlü ve uyumlu bir siyasal yapı kuramadılar. Ultra-milliyetçi örgütlerin dağınıklığı ve dönemin sosyo-ekonomik koşulları 1950 ve 1960'larda bağımsız bir faşist gücün oluşmasını engelledi. Ultra-milliyetçiler, elitist ve dine uzak tutumlarının da etkisiyle bu dönemde kitleleri harekete geçiremedi. Ayrıca dönemin yönetici partileri milliyetçi ve anti-komünist ideolojiyi etkili bir biçimde dillendirebildiklerinden Türkçü bir milliyetçiliğin şansı daha da azalıyordu. Dönemin burjuvazisi için olağanüstü bir rejim gerekli görülmüyordu. Kemal Karpat (1959:270) 1950'ler boyunca ultra-milliyetçiliğin neden bağımsız bir güç haline gelemediğini şu şekilde açıklamaktadır:

> Son on yıldaki gelişmeler –göreli demokratikleşme, iktisadi faaliyetteki artış ve hoşgörüyü destekleyen genel bir havanın meydana çıkışı- ırkçıları uygun bir başarı zemininden mahrum bıraktı ve onları gerçeklikle ilgisi olmayan küçük bir grup olarak izole etti.

Karpat'ın analizi bazı doğru noktalar gösterse de yukarıda belirtilen diğer bir dizi etken (Türkçülerin dağınıklığı, elitist ve din karşıtı tutumları ve her şeyden önemlisi, dönemin egemen sınıf ve partilerinin gücü) ultra-milliyetçiliğin o dönemde bir siyasal güç haline gelmesini engellemede temel nedenler olarak görünmektedir. Ultra-milliyetçiliğin tüm güçsüzlüğüne rağmen, bu dönemde MHP türü bir siyasetin oluşumunun bazı izlerini

görmek mümkündür. 2. Kuşak Türkçüler arasında önemsiz bir figür olan Alparslan Türkeş'in 27 Mayıs 1960 darbesine katılışı ultra-milliyetçiliğin tarihinde bir dönüm noktası sayılabilir. Aşağıdaki kısımda MHP'nin oluşumundan önce Alparslan Türkeş'in siyasi hayatı üzerine biraz daha ayrıntılı olarak duracağız.

2. MHP'den Önceki Türkeş: Askeri Darbe Stratejisi ve "Kudretli Albay"ın Düşüşü

Türkiye'de kapitalizmin emperyalist güçlere bağımlı biçimde gelişmesinden kaynaklı olarak iktidar bloğu daha kırılgan bir yapı arz etmiştir. Egemen sınıflar yüzünü hep Batı'ya dönmüş ise de Batı standartlarında bir liberal demokratik düzeni sürdürmek için gerekli koşullara daha az sahip olmuşlardır. Bu anlamda parlamento dışı olağanüstü rejimlere olan ihtiyaç Batı'ya göre daha fazla kendisini göstermiştir. Türkiye egemen sınıflarının çok partili tarih boyunca olağanüstü rejim ihtiyaçlarını karşılayan kurum ordu olmuştur. Ordu gittikçe daha fazla düzen içinde bir siyasi parti gibi davranmanın mekanizmalarına sahip olmuş, bazı düzenlemelerle burjuvazi ile ortak hassasiyetlere sahip hale getirilebilmiştir.[5] Ordu egemen sınıfların doğal ve zorunlu koruyucusu değildir, onun Türkiye'de iktidar bloğunun bir garantörü haline gelebilmesi tarihsel bir olgudur. Bu tarihsel olgu olağanüstü rejim olarak faşizmin Türkiye'deki sınırlarını ve olanaklarını belirlemiştir.

Türkeş'in ultra-milliyetçi fikirlerini gerçekleştirebilmek için ilk siyasi stratejisi orduya sızmak ve askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirmekti. 27 Mayıs 1960'da yapılan darbeye katılarak bu şansı yakaladı. Ancak kendisiyle birlikte 14 askerin Milli Birlik Komitesinden (MBK) tasfiye edilmesiyle iktidarı ele geçirme işlemini tamamlayamadı. Darbeyi gerçekleştiren askerlerin hepsi Demokrat Parti (DP) hükümetine karşı olmakta birleşiyordu. Ancak darbeden sonra oluşturdukları MBK'nin yapısı homojen değildi. Komitede birbiriyle çatışma halinde olan görüşler vardı. Türkeş'in MBK hakkındaki görüşleri MBK'nin diğer üyelerinden oldukça farklıydı. Türkeş'e göre MBK'de üç grup vardı: İlk grup milletin gelişmesi için iktidarda kalmak isteyen "yapıcılar"dı. İkinci grup CHP yanlılarından oluşuyordu. Türkeş'e göre (1995d:150-1) "CHP yanlılarının bir devletin nasıl idare edileceği ve

[5] Örneğin OYAK gibi orduya ait kurumların Türkiye'nin en büyük şirketlerinden biri haline gelmesi ordunun kapitalist sistemdeki dönüşümlere daha duyarlı olmasını sağlamıştır.

Türk Milletinin tarihsel gelişimi hakkında hiç bir fikirleri yoktu." Son olarak, etrafında dönen çatışmalar karşısında tarafsız kalmaktan memnun olan bir grup vardı. Onların olaylara karşı kayıtsızlığı, çeşitli siyasi güçlerin gelgitlerine tabi olmalarına yol açıyordu. Söylemeye bile gerek yok ki, Türkeş kendisini ilk grupta görüyordu. 'Dinamik' ve 'otoriter' bir yönetime ulaşmak isteyen bu grup MBK'nin bir süre iktidarda kalmasını ve milli birliğin siyaset üstü bir hükümeti olmasını istiyordu. Türkeş, iktidarda kalmak için çeşitli taktiklere yöneldi. Örneğin, MBK üyelerinden oluşan ve adı Milli Birlik Partisi olan bir parti kurulmasını öneriyordu (1995c:128).

14'leri tasfiye eden ve çoğunluğu oluşturan askerler, iktidarı seçilmiş bir hükümetin geri alması gerektiğini düşünüyorlardı. Çağlar Keyder'in (1979:25) belirttiği gibi CHP liderleri tarafından desteklenen çoğunluk grubunun görüşleri, İstanbul burjuvazisi yavaş yavaş askeri rejim altında kurulan geçici hükümetin teknokratik karakterli olmasını sağlamayı başardıkça daha da güçlendi. Bazı güvenilir yöneticiler bakan yapıldı ve bir yıl sonra da MBK'nin 14 üyesi tasfiye edildi. Türkeş'in darbe sonrasında Türk Kültür Derneklerini kurdurtması, *Öncü* adlı bir günlük gazete çıkmaya başlaması ve toplumu korporatist bir anlayışla yeniden örgütleme hayalinin bir ürünü olarak "Ülkü Kültür Birliği"ni kurdurtmak istemesi, kentsel bir koalisyona dayanan 1960 darbesinin sınırlarının ötesindeydi.

Türkiye'de kapitalist ilişkilerin başlangıcında bir tarım reformunun yapılmayışı, sanayi burjuvazisini büyük toprak ağalarına bağlı hale getirmiştir (Taylan 1984:41, Savran, 1992:98). Oldukça güçlü bir sanayi burjuvazisi daha 1930 ve 50 arası oluşmuşsa da, bu sınıf fraksiyonu ancak 1960'larda yönetici sınıf haline gelir. 1950'lerde Demokrat Parti hükümetlerinin iktisadi politikaları, sanayi burjuvazisinden ziyade büyük toprak ağalarını ve ticaret burjuvazisini destekliyordu. 1960 darbesi, DP hükümetlerinin bu politikalarına karşı kentsel bir koalisyonun sonucuydu. Bu kentsel koalisyonun öncü sınıfı halihazırdaki iktidar bloğundaki diğer bileşenleriyle olan çatışmalarını aşmayı amaçlayan sanayi burjuvazisiydi (Savran, 1992:97).

İktidar bloğunun çıkarları dışında politikalar geliştirmeye çalışan Türkeş, 1960'ların ortasına kadar Hindistan'a sürgüne gönderildi. Türkiye'ye dönmesiyle beraber Türkeş, değişik siyasi platformlarda gücü eline geçirmeye çalıştı.. 14'ler arasından kendisiyle birlikte 9 kişi 1965 yılının Haziran ayında

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne (CKMP) katıldı. Ağustos 1965'te yapılan olağanüstü kongreyle Türkeş, partinin lideri oldu. Partinin önceki dönemlerde başkanlığını yapan Osman Bölükbaşı'nın sözleri partideki değişimi yansıtması açısından ilginçtir: "Parti askeri merkeze benzedi. Postal patırtısından ve kılıç şıngırtısından parti şubelerine girilmez oldu." (aktaran Turgut, 1995:390). CKMP o dönemde esas olarak Orta ve Doğu Anadolu'daki kırsal kesim oylarına dayanıyordu. 1965 seçimlerinde partinin genel oyları % 2.2 yi geçmezken toprak sahibi sınıfın etkisindeki oylarla Muş, Ağrı, Adıyaman ve Niğde'de % 10'nun üzerine çıkabiliyordu (Bora, 1994:53).

Türkeş'in CKMP başkanlığını ele geçirmesinden sonra, partinin ideolojisi muhafazakar tonlarını geri plana itti ve ultra-milliyetçiliği öne çıkardı. Daha 1967'de parti solculara karşı savaşmak için gençleri komando kamplarında eğitmeye başlamıştı. Partinin kitlesel ve dinamik bir ultra-milliyetçiliği merkeze alan yönelimine uygun olarak adı 1969 olağanüstü Adana Kongresinde "Milliyetçi Hareket Partisi" olarak değiştirildi. Ultra-milliyetçiliğin partileşmesi ve kitleselleşmesi, Türkçü milliyetçiliğin biçimlerini de kökten bir şekilde değiştirdi. Klasik faşist partilerin örgütlenme yapısı, lider kültü, sokağa hakim olma stratejisi, vs. gibi özellikleri ilk kez olarak Türk ultra-milliyetçiliğinin pratikleri haline geldi.

MHP öncesi Türkeş'in iktidarı ele geçirme denemesinde Türkiye'deki ultra-milliyetçiliğin önceki dönemlerdeki stratejilerinin izlerini görebiliriz. Ordu ve bürokrasi içine sızma ve askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirme stratejisi, yönetici partilerin gücü ve Türk iktidar bloğunun farklı ihtiyaçları nedeniyle hayata geçemedi. Kitleleri harekete geçirme bu strateji için gereksizdi. Bu nedenle din gibi toplumun ortakduyusunda bulunan öğelere önem verilmedi ve elitist bir retorik yeterli görüldü. Türkiye'de ultra-milliyetçiliğin tarihinde bir geçiş aşaması olarak görülebilecek MHP öncesi Türkeş'in siyasi etkinliklerini özetledikten sonra, ultra-milliyetçiliğin faşistleşme aşamasına tekabül eden MHP dönemine daha ayrıntılı bakabiliriz.

3. 1970'lerde MHP: İç Savaş Stratejisi ve İtimada Layık Olamama

Bu dönemdeki ultra-milliyetçiliğin daha önceki dönemlerden farklı olarak faşist özellikler taşıdığını belirtmiştik. Literatürde bir çok farklı tanımı olan

faşizmi burada, belirli bir kapitalist kriz evresinde ultra-milliyetçi ideolojinin yaygınlaştığı ve kitleleri harekete geçirebildiği bir aşama veya durumu ifade eden sosyal ve siyasal bir olgu anlamında kullanıyoruz[6]. MHP'nin bu dönemi, ultra-milliyetçiliğin görece gelişmiş bir kapitalist ülkede kitleleri harekete geçirebildiği döneme tekabül ettiği için faşizm olarak nitelenebilir. Faşist hareketin bu dönemdeki stratejisinde parlamento hala birincil öneme sahip değildir. MHP ve ülkücü hareket, üç düzeyi örgütleyerek iktidarı ele geçirmeye çalışmaktadır: Devlet, sokaklar ve parlamento. Siyasi örgütlenmelerin yanı sıra, mahallerde, gecekondularda, köylerde, devlet dairelerinde, üniversite kampüslerinde ve daha başka yerel düzeylerde hücre tipi örgütlenmeler (oba birimleri) oluşturulmuştu. Bu birimler hem gizli haber alma servisi gibi işledi hem de devlet organlarındaki ultra-milliyetçi kadroların sayısını ve etkisini artırmaya çalıştı. 1977'den sonra oba birim örgütleri silahlı saldırılarda bulunmak için de kullanılmaya başlanmıştı.[7]

1960 ve 1980 arasında işçi sınıfının bağımsız bir siyasal güç olarak yükselişi bu dönemin iktidar bloğunun doğasını belirleyen en önemli etkendi. Bu dönemde sanayi burjuvazisinin ana savaşı, iktidar bloğunun diğer bileşenlerine değil, işçi sınıfına karşıydı. Ancak Çağlar Keyder'in de belirttiği gibi "burjuvazinin tek bir fraksiyonunun istikrarlı yönetimi altında bir iktidar bloğunun oluşamayışı 1960'ların başından itibaren daimi bir siyasi krize yol açıyordu" (1979:29) Tarihsel olarak, sanayi burjuvazisinin 1971 ve 1980 darbelerinde ordunun gücüne dayanmak zorunda kalması iktidar bloğundaki diğer bileşenler üzerindeki sınırlı etkisini göstermektedir (Savran, 1992:111)

MHP, bir koalisyon ortağı olarak iktidara katıldığı Milliyetçi Cephe hükümetleri boyunca çok boyutlu bir karşı devrimci stratejiyi gündemine almıştı. İsmail Soytemiz'in (1989:2238) işaret ettiği gibi bu stratejinin temelinde, askeri bakış açısıyla iktidarı ele geçirme vardı. Dünyadaki faşist hareketlerin önemli bir mirası olarak, MHP örgütlenmesinin ilk zincirleri başkentin çevresinde oluşturuluyordu. İkinci zincirde başkenti kesen yollardaki lojistik mevkilerdi. Kısacası, dönemin faşist hareketinin askeri

[6] Bu noktada faşizmin harekete geçirdiği kitleler alt sınıflar olmakla birlikte, diğer deyişle sınıf tabanı alt sınıflar olsa bile büyük burjuvaziyle olan organik bağına özellikle dikkat çekmek gerekiyor. Bu olgu faşizmin yanlış biçimde "küçük burjuva radikalizmi" olarak tarif edilmesine yol açmıştır. Faşizmin lider kadrosu ve tabanı arasında sürekli bir inorganikliğe sahip olmasını gerektiren bu özellik, onun retoriğinde demagojinin hayati hale gelmesini de getirmektedir.

[7] 1970'lerde MHP'nin iç savaş stratejisinin ayrıntılı ve ufuk açıcı bir anlatımını *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde bulmak mümkündür. (1988, Cilt 7)

stratejisi, merkezi ani bir baskınla işgal etmekti.[8]

Ancak iktidar bloğunun olağanüstü rejime iyice ihtiyaç duyduğu 1970'lerin sonlarına doğru MHP siyasi stratejisini uygulayabilme koşullarını bir türlü yerine getiremiyordu. Devrimci güçleri engelleyecek olağanüstü rejim ihtiyacı iktidar bloğu açısından bu kadar acil ve belirgin iken, MHP ne seçimlerde, ne devlet aygıtlarında ne de sokaklarda bir hakimiyet sağlayabilmişti. 1970'lerin sonunda toplumdaki etnik ve mezhepsel ayrımları kışkırtarak belirli bir kitle desteği elde etmeye ve iç savaş stratejisini derinleştirmeye çalıştı. MHP özellikle pre-kapitalist ilişkilerin egemen olduğu küçük şehirlerde terörist eylemlere dayalı provokasyonlarla Alevilere karşı Sünnileri kışkırtmaya çalıştı. Orta ve Doğu Anadolu'da, başta Maraş olmak üzere Çorum, Sivas ve Malatya gibi illerde Alevi katliamları yapıldı. Metropollerde ise sadece DİSK, TÖB-DER, POL-DER gibi devrimci örgütlerin üyelerini değil, siyasi olmayan kişileri de (Abdi İpekçi gibi gazeteciler, Cevat Yurdakul gibi Emniyet Müdürleri, Bedrettin Cömert gibi aydınlar) öldürmeye dayanan bir iç savaşı derinleştirme stratejisini uyguluyordu.

Ancak MHP kaynaklı şiddet ve buna maruz kalan solcular ve aydınlar ifadesi bu dönemdeki faşizmi resmetmeye yetmeyecektir. MHP'nin iç savaş çıkarma ve başkente baskın yaparak iktidarı ele geçirme stratejisi hem belirli bir kitle desteğini hem de sokaklara hakim olabilmeyi gerektiriyordu. Seçimlerde alınan oylar bu kitle desteğinin yeterli seviyede olmadığını göstermektedir. MHP bu stratejisinde seçimlerde oyların çoğunluğunu almayı gerekli görmüyordu. Oy oranı olarak hala marjinal bir partiydi ve bu haliyle iktidar bloğuna itimat telkin edemezdi. Bu dönemde yükselen sola karşı sağın birleşmesinin kaçınılmaz olduğunu savunan bazı muhafazakar aydınlar için MHP özellikle önemliydi. Zira diğer sağ partilerin aksine MHP'nin devrimcilere karşı sokaklarda çatışan güçlü gençlik örgütleri vardı. Ülkücülerin sokaklara hakim olduğu tezi, geleneksel aydınların gözünde partinin önemini artırıyordu. Örneğin Aydınlar Ocağı için MHP oy oranının cılızlığına karşın sokak gücü nedeniyle özel bir partiydi. Eğer gerçekten MHP sokakları ve devletin zor aygıtlarını kontrol edebilecek denli güçlü bir hareket olsaydı, belki oy oranı marjinallikten kurtulmasa da stratejisini başarıyla uygulayabilirdi. Bu noktada devrimcilerin sokakları tamamen faşistlere

[8] Soytemiz (1987: 2238-9) kısa ama aydınlatıcı yazısında faşist hareketin 1970'lerdeki askeri stratejisini tarif eder. Ona göre, partinin dağınık örgütlenmesi destek ve bu planı gizlemek için planlanmıştı.

bırakmamasının önemi ortaya çıkmaktadır. Faşistlerin giremediği bir çok "kurtarılmış bölge" vardı. Devrimciler başta gözde üniversiteler olmak üzere bir çok stratejik noktayı elde tuttukça MHP, egemen kesimler açısından iki aşırı uçtan birisi olarak görünmekten kurtulamazdı. Faşist hareketin iç savaş çıkarma ve halkı sindirmek için katliamlar yapma planı Maraş'ta gerçekleştirilmiş ise de örneğin Çorum'da devrimci grupların desteğiyle halkın direnişi faşistlerin bu planı o kadar rahat hayata geçiremeyeceklerini gösteriyordu. Bu direnişler faşizmin sindirme politikasının sekteye uğratılmasında gerçekten önemli işlevler gördü.

Devrimciler sadece sokaklarda değil devletin zor aygıtlarında da faşistlerin karşısına çıkabilmişlerdi. Kuşkusuz bunun en önemli örneği solcu polislerin kurduğu POL-DER'dir. O dönemde POL-DER, MHP'nin ve faşistlerin en fazla şikayetçi oldukları oluşumlardan birisi haline gelmişti. Örneğin İstanbul Ülkü Ocakları Derneği Başkanı Recep Öztürk, şunları söylemektedir:

> Dışta birçok mesele karşısında aciz kalanlar, içte de ülkücü gençlik üzerinde akıl almaz baskılar uygulamakta. Ülkücülerin kaldığı yurtlar kapatılmakta, ülkücülerin bulunduğu semtler CHP iktidarının Pol-Der'li eşkıyaları tarafından basılmakta, ülküdaşlarımız evlerinden ocaklarından toplanarak, İstanbul emniyetinin karanlık hücrelerinde işkencelerden geçirilmektedir (Öznur: 554).

Bu dönemde sosyalist hareketlerin bir çoğu faşizmi yalnızlaştırma stratejisine özel bir önem verdiler. 70'lerin sonlarında Türkeş ve MHP'li yazarların sola saldırmalarının tonunda bir "can havli" durumu vardır. MHP'nin günlük gazetesi olan *Hergün*'e 20 Eylül 1979 tarihinde düzenlenen silahlı saldırı sonrasında gazete yazarları şunları yazıyordu:

> Oysa biz, devlet garantisine değer veren bir milletin çocukları idik. Devlete daima güvenmiştik. Dün öğrendik ki, devleti devlet yapan kadrolarıdır. Böyle olmasa idi, bu facia olur muydu? Suç devlette olmazdı; suç onu güçsüz gösteren kadrolarda idi. Gerçekten şaşırdık. Kime başvuralım? Kime derdimizi anlatalım? (Arvasi: 1979)

ve

> ....biz gazetemize yapılan saldırının ardında kimlerin olduğunu çok iyi biliyoruz. Bu komünist çetelerin birlikte planladıkları bir operasyondur. Bu saldırı aylardır gazetemizi ve şahıslarımızı hedef gösteren TKP'nin sesi "Politika" gazetesinin, Doğu Perinçek isimli

komünistin kontrolündeki Aydınlık gazetesinin, Milliyet gazetesi yazarı Örsan Öymen'in, Almanya'da attığı nutuklarla boyundan büyük laflar eden Uğur Mumcu'nun, Mihri Belli'nin müşterek yayın ve gayretlerinin sonucudur (Altaylı:1979).

Partililer bir yandan solcuların yalnızlaştırma politikasına büyük tehditler savururken, bir yandan da demokrasi ve anayasal düzen retoriğine daha fazla sarılıp izole edilmemeye çalışıyordu. Bu dönemde faşizm, devrimcilerin direnişini hiçbir zaman tam olarak kıramadığı ve pata kalmanın ötesine geçemediği için iktidar bloğunun hegemonik sınıfı olan sanayi burjuvazisinin bir türlü güvenini kazanamıyordu. Zira parti, sanayi burjuvazisinin ihtiyaç duyduğu yapısal dönüşümler için gerekli olan "huzuru" sağlayabilme gücünü gösterecek bir görüntü veremiyordu. MHP bir türlü iktidar bloğuna itimat telkin edemiyordu. Olağanüstü rejime olan ihtiyacın artık dayanılmaz noktaya geldiği 1980'de düzenin en güvenilir ve en güçlü 'partisi' ordu, rejimin garantörü olduğunu yeniden ispat etti.

Bu noktada ordunun siyasete aktif bir şekilde katılan bir güç olsa bile, iktidar bloğunun bileşeni olarak ayrı bir sınıf ya da sınıf fraksiyonu gibi ele alınmaması gerektiğini söylemek gerek. Ordu daha çok, burjuva toplumunun bir kurumu ve onun idamesinin nihai bir garantörü olarak görülmelidir (Taylan, 1984:42). Ordunun Türkiye'de siyasi müdahale yeteneğine sahip meşru bir kurum olmaya başlaması, faşizmin siyasetinin doğasını ve sınırlarını da önemli ölçüde belirlemiştir. Zira olağanüstü rejime ihtiyaç duyan büyük burjuvazi için alt sınıfları harekete geçirme bedelinin ödendiği faşizm seçeneğinden ziyade her türlü kitle hareketliliğini ve örgütlenmeyi durdurmaya kararlı otoriter bir askeri darbeyi tercih etmesi anlaşılır bir durumdur. Bu perspektiften, 1980 darbesi Türkiye'de işçi sınıfına karşı "büyük burjuvazinin baskıcı birleşik cephesi" olarak görülebilir (Taylan, 1984:33-4).

4. 1980 ve 1990'larda MHP: Seçime Dayalı Strateji ve Marjinden Merkeze Hareket

Darbenin ardından gelen yeni sermaye birikim tarzı az sayıda bir büyük burjuvanın elinde finans, ticaret ve sanayi sermayesinin yoğunlaşmasına ve tekelleşmesine yol açtı (Boratav, 1989:48). Bu nedenle 12 Eylül diktatörlüğü, tekelci büyük burjuvazinin olağanüstü rejimi olarak tanımlanabilir (Kürkçü,

1988: 2388). Bu yeni yapının egemen bir öğesi olarak tekelci sermayenin iktidar bloğundaki öncü rolü, günümüze kadar olan gelişmeleri anlamak için akılda tutulmalıdır.

12 Eylül darbesi ülkücü hareket için de bir dönüm noktasıydı. Parti, askeri rejim tarafından kapatıldı. Türkeş ve daha bir çok yönetici yargılandı, hapse atıldı. Bazı ülkücüler idam edildiler. Devlet ve orduyu daima yücelten bir ideoloji için durum pek iç açıcı değildi. Askeri rejim komünistlerle birlikte aşırı milliyetçi grupları da "anarşi"den sorumlu görüyordu (Evren 1994:322) Bazı eski MHP'liler 1983'te iktidara gelen ANAP'ın içinde yer aldılar. Bu tarihte MHP'nin devamı olarak Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) kuruldu. Türkeş ise hala siyasi yasaklı idi. 1980 sonrasında, MÇP-MHP daha önceki yıllarda izlediği parlamento-üstü stratejilerini uygulayabilecek koşullara sahip değildi. Bu durumda sadece seçime dayalı bir strateji uygulamak kalıyordu. Ancak ilk seçim sonuçları parti için tam bir şoktu: 1987'de oyların sadece % 2.9'sini alabilmişti. Oysa 1980 öncesi son seçimlerde oyların % 6.4'nü almışlardı. Seçim sonuçlarının geçmişe göre daha önemli olduğu bu dönemi daha iyi anlayabilmek için MHP'nin tarih boyunca seçim sonuçlarını hatırlatmakta fayda var:

Tablo 1: MHP'nin Tarihinde Aldığı Seçim Sonuçları

Yıl	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı
1965	2.2	11
1969	3.0	1
1973	3.4	3
1977	6.4	16
1983*		
1987	2.9	
1991**	16.9	16
1995	8.18	
1999	18.4	130

* katılmadı
** RP ve IDP'yle ittifak yaptı

Bu sonuçlardan da anlaşılabileceği gibi pek ümit verici olmayan ilk sonuçlardan sonra MHP, oylarında ciddi yükselişler gerçekleştirmeyi başarmıştır. 1992 yılının Temmuz ayında MHP'nin 16 milletvekilinden 6'sı ayrılarak Büyük Birlik Partisini (BBP) kurdular. 1993'te parti, isim yasağının kalkmasıyla yeniden MHP ismini aldı. Bu olay partide bir başka bölünmeye

daha neden oldu. Türkeş 23 Temmuz 1993'de MHP'yi veniden açarken aynı günlerde MHP'nin eski Başkan Yardımcısı Sadi Somuncuoğlu başka bir MHP kurmuştu. Bütün bu bölünmeler Türkeş'in parti içinde geçici bir güç erozyanına uğradığını gösteriyor. Ancak Türkeş bu iç sorunları kısa bir sürede aştı ve yeniden partide kontrolü sağladı. Ölümünden sonra olaylı bir kongreden sonra Devlet Bahçeli genel başkan oldu. Bir çok adayın katıldığı başkanlık seçiminin ikinci turunda diğer adaylar Bahçeli lehine çekilince Türkeş'in oğlu Tuğrul Türkeş seçim dışı yollara başvurmaya çalıştı. Bu olaylı kongrede Ülkü Ocakları genel başkanı Azmi Karamahmutoğlu, kürsüyü vere devirip "Türkeş'in emaneti Tuğrul Türkeş'i engellemek için yapılan ittifaka" karşı illegaliteyi ilan ettiğini açıkladı.. Bunun sonucunda kongre tarihi ertelendi[9]. Bu olay Bahçeli döneminde Ülkü Ocaklarının sayısının azaltılmasına ve partiyle ilişkilerinin yeniden düzenlenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bazı gazetecilere göre Ülkü Ocaklarının sayısının azaltılması Bahçeli'nin MHP'yi sadece parlamento gücüne dayalı bir merkez sağ parti haline getirme isteğini gösteriyordu. Oysa Ülkü Ocaklarıyla ilgili bu yeni düzenlemeler parti içindeki geçici güç mücadelesinin bir sonucuydu.

Bahçeli ile birlikte girilen ilk seçim olan 1999'da MHP artık marjinal bir parti değildi. Bu seçimlerde merkez sağ ve İslami sağdan MHP'ye büyük oy kaymaları yaşandı. Bir seçim şirketi araştırmacısı (Erdem, 1999) 1.100.000 merkez sağ, 700.000 İslami sağ oy MHP'ye kayarken ilk kez oy kullananlar arasında 1.500.000 (%40'ı) kişinin MHP'ye oy verdiğini iddia etti. Partinin İslami sağdan liberallere kadar bütün sağı etkisi altına alabilirken gençlerin önemli bir kısmını da çekebilmesi dikkate değer bir gelişmedir. Ancak ultra-milliyetçiliğin hegemonikleşmesi bu seçimler öncesinde dahi gözlemlenebilecek bir gelişmeydi. Son seçim öncesinde dahi, medyada ve popüler kültürün çeşitli veçhelerinde ultra-milliyetçiliğin izlerini görmek mümkündü. Can Kozanoğlu'na (1995: 125-180) göre, Türkiye'deki pop kültürü çağını iki şey niteliyordu: pop müzik ve ülkücü hareket. Kozanoğlu MHP kimliğinin popüler kültür üzerindeki etkilerine pek çok örnek vermektedir. Seçim öncesinde ana akım medyada bir çok kez haberlerin veriliş şekli MHP yanlısı gazetelerinkinden daha az faşizan değildi[10].

[9] Ülkücülükle ilgili bu türden gazetecilik bilgileri için şu kitaba bakılabilir: Pekmezci ve Büyükyıldız (1999)

[10] Örneğin, PKK lideri Abdullah Öcalan'ın İtalya'ya sığınması sürecinde ana akım medyanın manşetlerini Ortadoğu gibi MHP yanlısı gazetelerin manşetlerinden ayırmak mümkün değildi. Ana akım medyadaki bir

1990'lar boyunca egemen medyada ve geleneksel aydınlar arasında Alparslan Türkeş'in ılımlı ve dengeli bir politikacı olarak saygı görmeye ve övgüler almaya başlaması önemli bir göstergedir. Türkeş neredeyse partiler üstü bir devlet adamlığı sıfatına layık görülüyordu. Oysa Türkeş, 1980'lerde Türk Ocakları'ndaki aydınlar tarafından bile beklediği değeri göremiyordu. 1988'de Türk Ocakları kongresine Turgut Özal ve Namık Kemal Zeybek'in çağrılırken Türkeş davet edilmemesine ülkücüler üzülüyordu Zeybek Hürriyet gazetesiyle yaptığı röportajda "Ülkücü Hareket misyonunu tamamlamıştır" diyen eski bir ülkücüydü. Özal ise Türkeş'e karşı kolay kolay sindirilemeyecek bir aşağılamada bulunmuştu: Özal'la Alparslan Türkeş, Antalya Kemer tatil köyündeki Saima Otelinde karşılaşmışlardı. Türkeş Başbakan Özal'a; "Hoşgeldiniz, Sayın Başbakanım" diyerek elini uzatmış, Özal ise Türkeş'i görmezlikten gelerek elini vermemişti. MÇP'liler bu olaya tepki göstermişlerdi (Öznur, 1999: 37-40).

Oysa 1990'ların ortalarına gelindiğinde Türkeş'e sadece egemen medya değil, merkez sağın liderleri de çok büyük saygı gösteriyorlardı. Türkeş, özellikle 1995 seçimlerinden önce merkez sağ partilerle MHP'yi kendi liderliği altında birleştirmeye çalışıyordu. Seçim öncesinde egemen medyada MHP'nin çok güçlendiği ve aynı zamanda ılımlı ve demokratik bir parti haline gelmeye başladığı söyleniyordu. Türkeş'e gösterilen bu sıcak ilgi ortamında Türkeş, siyasi yaşını kutlamak gibi daha önce hiç bir siyasetçinin aklına gelmeyecek tuhaflıklarla ılımlı, dengeli, kucaklayıcı lider imajını vermeye çalışıyordu. Örneğin 1 Ağustos 1995 günü Türkeş, Shareton otelinde 30. Siyasi yaşını kutladı. Türkeş, siyasi yaşını 27 Mayıs darbesiyle değil, CKMP'ye katılışıyla başlatıyordu. Törene dönemin başbakanı Çiller'in yanı sıra, ANAP lideri Mesut Yılmaz da katılmış ve törendeki şu sözleriyle Türkeş'in duymak istediklerini dillendirmiştir: "Sayın Türkeş'in siyasi yaşamı 1965 yılında değil 1960 yılında başlamıştır. Ama kendisinin bilinçli olarak belki de siyasi yaşamının en etkili olduğu bir dönemini 30 yıllık siyasi yaşamının başlangıcı olarak kabul etmemesi ve siyasal yaşamını, 30 yıl önce bugün, parti genel başkanlığına seçildiği gün başlatmış olması, kendisinin sivil siyasete olan inancının bir ifadesidir..." (aktaran Taylak, 1996). Daha Türkeş zamanında

---

çok manşet faşizmin tipik özelliklerini örneklemekteydi. Faşizmin retoriğindeki önemli öğelerden birisi "komünizm tehdidi"dir. Örneğin, Sabah gazetesinin manşeti, o dönemdeki ultra-milliyetçi gazetelerin tahayyül gücünün çok ötesinde bir "entelektüel deha" örneği sergiliyordu: "Kızıl Tezgah: Komünist-Yeşil İttifakı PKK Terörüne Kucak Açıyor." (Sabah, 21. 11 1988)

başlayan dengeci ve uzlaşmacı bir tarza pazarlayan strateji bir gazetecinin deyimiyle bu türden "taktiksel düzlemeler"le birlikte yürüyordu: "Daha barışçı imajlı bir MHP ön plana çıkıyor, işin siyasi strateji yanı bu. Bir diğer boyutu ise, gündelik veya tabir-i caizse taktiksel düzleme. MHP yeni çizgisine uygun adımlar atmak ve bunu organize edebilmek sorunuyla karşı karşıya gözüküyor. İşte Türkeş'in siyasette 30. Yılı olarak başlayan kutlama, aslında bu dönüşümün bir parçası (Akar, 1995)

Uzlaşmacı bir devlet adamı olarak pazara sürülen Türkeş'in 1980'lerde alıcı bulamazken 1990'ların ortalarında aşırı bir taleple karşılaşması bazı nesnel koşullardaki değişimin önemli olduğunu gösteriyor. 1995 seçimlerinde oyunu artırmış olsa da beklediği başarıyı gösteremeyen MHP, Bahçeli'yle birlikte girdiği 1999 seçimlerinde tarihinin en büyük seçim başarısını elde etti. Bu başarı çeşitli biçimlerde yorumlandı.. Ana akım medya özellikle PKK'den ve Güneydoğu Anadolu'daki savaş koşullarından bahsetti. Savaş koşullarıyla ultra-milliyetçiliğin yükselişi arasında bir ilişki olduğu bir çok tarihsel örnekte görülebilir. Ayrıca başta özel tim olmak üzere devletin savaş aygıtları içinde ülkücülerin önemli yerler edinmeleri de özellikle dikkate değer bir noktaydı. Ancak nesnel koşullar kategorisine savaş koşulları dışında eklenebilecek başka koşullar da vardı. Öncelikle Türkiye'deki egemen sınıfların Sovyetler Birliğinin dağılışından sonra pan-Türkist politikalara yönelmesinden bahsedilebilir. Türkiye burjuvazisi Türki dünyaya yönelik ABD'nin İsrail-Türkiye ittifakıyla birlikte yürüttüğü genel politikaya hizmet eden hegemonyacı politika izlemektedir (Ülker, 2000: 57). Türkiye gizli servisleri MHP ve kontrgerillaya dayanarak 1995'te Azerbaycan'da, 1999'da da Özbekistan'da başarısız darbe girişimleri gerçekleştirmiştir. Türkiye 90'lı yıllarda savaş kültürünü yükselten bir şekilde Kafkasya'da, Orta Asya'da, Balkanlar ve Orta Doğu'da nüfuz ve hegemonya peşinde koşmaktadır. Sungur Savran'ın belirttiği gibi, "Militarizmin pan-Türkizm ile ilişkisi açık: emperyalizmin yedeğinde sürdürülen bu dış politika, Türkiye'yi artan ölçüde bu bölgenin (İsrail dışındaki) en güçlü ülkeleriyle, yani Rusya ve İran ile karşı karşıya getirmektedir" (2000: 8). Militarizmin ve pan-Türkizm'in bütün burjuva kurumlarınca benimsenmesi, bu ideolojilerin en tutarlı savunucusu olan MHP'nin ilerleme olanaklarının artmasında yardımcı olmuştur.

Öte yandan 90'lar boyunca egemen ideolojilerde özgül krizlerden de söz

edilebilir[11]. En başta, Türk devletinin resmi ideolojisi olan Kemalizm 1990'lar boyunca çeşitli meydan okumalara maruz kaldı. Kemalizm'i sorgulayan ideolojilerden birisi olan İslami Sağ da bir geri çekilme içindeydi. Refah Partisinin kapatılmasıyla kurulan yeni partinin daha az keskin retoriğe sahip olması gerilemeye bir işaretti. 1980'lerin ortalarında hegemonik olma yolunda önemli ilerlemeler kaydeden neo-liberal ideoloji esas temsilcileri olan merkez sağ partilerin güçten düşmeleriyle fazlaca dillendirilmez oldu. Esasen parlamentodaki bütün partiler neo-liberal programın uygulayıcısı oldular. Ayrıca bir çok neo-liberal önerme artık tartışılmaya bile gerek görmeden doğal sayılmaktadır. Ancak 1990'lar boyunca ekonomik ve siyasi krizlerle sarsılan Türkiye'de artık neo-liberalizm iktidar bloğunun bütünleştirici ideolojisi olma özelliğini yitirmiştir. Hiç bir parti bu ideolojiye dayanarak kitleleri çekemeyecek duruma gelmiştir. Egemen ideolojilerdeki krizin küreselleşme ile ilgili boyutu da vardır: Neo-faşist partilerin yükselişi sadece Türkiye'ye özgü değildir. Kapitalizmin günümüzdeki aşamasında ülkeler ve toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik yoğunlaşmış ve bunun yanı sıra işsizlik ve geleceğe olan güvensizlik de artmıştır. Bu gelişmeler neo-faşizmin yükselişi için uygun koşullar yaratmıştır.

Bütün bu nesnel koşullar (savaş durumu, iktidar bloğundaki çatlak, egemen ideolojilerin krizi ve küresel emperyalizmin yoğunlaşması) MHP'nin ilerleyişini açıklamaya yardımcı olsa da MHP türü siyasetin uygulamak durumunda kaldığı seçime dayalı stratejiyi hakkıyla uygulayabilmesi ve solun kitleleri örgütleyememesi esas belirleyici faktörler olarak görünmektedir. MHP'nin Kemalizm, Yeni Sağ ve İslam gibi egemen ideolojileri kucaklar şekilde dillendirebilmesi, hem seçimde hem de popüler kültürde başarı kazanmasında hayati bir rol oynadı. Bu egemen ideolojilerin eklemlenmesi sürecinde reaksiyoner ve İslami kesimleri soğururken, iktidar bloğunun ve devlet ideolojisinin rahatsız olmamasını sağlamak önemli bir başarıydı. Ultra-milliyetçi karakteriyle alt sınıfları çekebilirken, neo-liberal prensipleri benimsediğini açıkça ve sürekli olarak belirterek egemen sınıfların yüreğine su serpmeyi bildi. Neo-liberal ideolojiye meydan okuyan güçlü bir siyasi gücün olmayışı, sömürülenlerin reaksiyoner ideolojilere yakınlaşması sürecinde neo-liberal prensiplerin dillendirilmesinden rahatsızlık duymasını

[11] Türkiye'de 1990'larda egemen ideolojilerin durumunun MHP'nin hegemonik ilerleyişi ile ilgisi konusunda daha ayrıntılı çalışma için benim "MHP'yi Konumlandırmak: Hegemonik İlişkiler ve Mücadeleler" (2000a) adlı yazıma bakılabilir.

engelliyordu. Bu süreçler sadece nesnel koşullarla değil, sınıf savaşıyla da ilgilidir; sınıfların siyasi özne olabilip olamayışıyla, oluyorlarsa bu siyasi öznelerin stratejileri ile de ilgilidir. MHP'nin siyasi stratejilerini hesaba katmadan ultra-milliyetçiliğin yükselişinin sadece maddi koşullara verilen bir tepki olarak açıklanması milliyetçiliğin hegemonik gücünü ispatlar. Zira hegemonik ideolojinin en önemli özelliği siyasi olayları ve gelişmeleri doğal ve normal olarak gösterebilme gücünde yatmaktadır. Böyle bir kabulleniş, başka türlü olanakları ve çözümleri akla getirebilmeyi engellediği için ultra-milliyetçilik hegemonik hale gelir.

Türk faşist hareketini belirleyen bir başka önemli etken de sosyalist hareketin gösterdiği direniştir. Özellikle 1970'lerde faşizme karşı gösterilen direniş MHP'nin iktidarı ele geçirememesinde önemli bir etken olarak anılmalıdır. Tarihinin en kitlesel yükselişini 1970'lerde yaşayan devrimci hareket ne iktidarı ele geçirebilme ne de otoriter bir rejimin olağanüstü rejimi karşısına tutunabilme gücünü gösterebilmiştir. Buna karşın, faşizmin sokaklara ve devlete hakim olmasını engellemede önemli bir etken olabilmiştir. 1990'larda ise faşist hareketin yükselmesinde sosyalist hareketin kitleleri örgütleyememesi ve neo-liberal ideolojinin yarattığı hoşnutsuzluğa karşı bir entelektüel hegemonya kuramaması da belirleyicidir. 1970'lerde faşistlerin sosyalist kavramları kullanması demogojik bir nitelik taşıyordu. Sosyalist kavramların kullanılması parti liderliğinin önemli bir kısmı için pek de zevkli değildi.[12] Ama MHP açısından bu demogojiyi yapma zorunluluğu bugün artık kalmamıştır.

Sonuç

MHP'nin koalisyon ortağı olarak iktidarı paylaşmasından sonra ülkücülük ve faşizm üzerine daha fazla ilgi oluştu; MHP'nin sıradan bir burjuva partisi olmadığını bilenler onu daha fazla araştırmaya başladı. Ancak bu ilgi ve araştırmanın kapsamlı tahlillerin yapılmasında yeterli olduğunu söylemek

[12] Ülkü Ocağı Başkanı Şevkat Çetin'in (1972: 160) ülkücülere yazdığı "Hastalık' adlı yazı bu rahatsızlığı göstermesi açısından anlamlıdır: 'Evet, hastalık. Bir hastalıktır gidiyor, ülküdaşlarımız arasında. Moda gibi. Belki de bazı çevreler ve onların içindeki uzantısı bazı şahısların zorlaması, propagandası.: yolda, okulda, yurtta karşılaştığımız bir ülkücü kardeşimiz görüyoruz ki, koltuklarının arasında mark'ın (sic) mao'nun kitaplarını gerilla günlüklerini solun türkiyede çıkan yeni yayınlarını sıkıştırmış, ya da okumakla meşgul. Kimi de 12 mart sonrasının yigit (!) dergi ve gazetelerinin hastası. Soruyorsun, "yahu bunlar sende ne arıyor, milliyetçi cephenin durmadan yeni yeni yayınları çıkıyor, önce onları oku, okudun mu ki bunlarla uğraşıyorsun. Cevap hemen hazır: önce karşımızdakini, muhatabımızı öğrenmek, bilmek gerek, yoksa nasıl mücadele ederiz."

mümkün değildir. Bu yazıda MHP türü siyaseti, diğer deyişle Türkiye'deki faşist siyaseti, onun stratejileri ve iktidar bloğu karşısındaki konumlarına göre dönemselleştirmeye çalışıldı. Faşist partilerin lider merkezli yapıları gereği bu dönemselleştirmede MHP öncesi Türkeş'in siyasi aktiviteleri de gözönüne alındı. Türkeş, 27 Mayıs 1960 askeri darbesini gerçekleştirenlerden birisiydi ve faşizan bir rejimi oluşturmak için MBK içinde etkisini artırmaya çalışıyordu. Ancak Türkiye'de darbeyi yapan askerler egemen sınıfların genel çıkarları çerçevesini çok fazla zorlama kudretine sahip olmamışlardır. Türkeş'in darbe sonrasında otoriter ve faşizan örgütlenme modellerine dayalı planları kentsel bir ittifaka dayanan egemen sınıfların çıkarlarına uymuyordu.

MHP öncesi dönemde askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirmeye çalışan Türkeş, bunu başaramayınca kitleselleşmeye dayalı bir stratejiye yöneldi. Türkeş'in CKMP'yi ele geçirmesiyle başlayan 1965-80 arasında ultra-milliyetçilik klasik faşist partilerin hemen hemen bütün görüntülerine kavuşmuş ve onların stratejilerini uygulamaya çalışmıştır. 1970'lerde kitleleri harekete geçirebilen ve klasik faşist partilerin bir çok özelliğini açık biçimde taşıyan MHP başta ordu olmak üzere devletin çeşitli kadrolarına sızmak, iç savaş çıkarmak, hücre tipi oba birim örgütlenmeleri kurmak gibi stratejilerle başkente baskın yaparak iktidarı ele geçirmeye çalıştı. Ancak bu strateji için gerekli olan koşulları yerine getiremedi. Ne seçimlerde marjinal bir parti olmaktan kurtuldu, ne sokaklara tam olarak hakim olabildi ne de devletin zor organlarında yeterince kadrolaşabildi. Bu haliyle devrimci yükseliş karşısında olağanüstü rejim biçimlerine açık hale gelen iktidar bloğuna güven veremezdi. Türkiye'de ordu olağanüstü rejim ihtiyacını karşılamak için yeterince meşru ve donanımlı idi. Eğer ordu devrimci yükselişe engel olabilecek olağanüstü rejimi tesis edebilme yetisine sahip olmasaydı, faşizmin önü belki daha fazla açık olabilirdi.[13]

1980 darbesiyle bu stratejinin sonu gelmiş ve 1990'larda ise bugün bir çok Batı ülkesindeki neo-faşist partilerin başvurduğu seçimle iktidara gelme stratejisine yönelmiştir. Bu strateji Türkeş'in 1990'ların başında dengeli, ılımlı, uzlaştırıcı siyaset üstü devlet adamı olarak takdim edilmeye

[13] Rıdvan Turan oldukça ufuk açıcı bilgiler ve önermeler içeren yapıtında "Eğer sosyalist hareket, darbeye karşı ciddi bir direniş gösterebilmiş olsaydı, başka bir deyişle eğer askeri darbeler darbe ile toplumsal muhalefeti susturamamış olsaydı o zaman oligarşi, topyekün bir savunma-saldırı sistematiğine yönelerek faşist hareketin militan potansiyeline ihtiyaç duyacak, ya da sorunu askeri-faşist bir diktanın (Faşist Diktatörlük) oluşumuna havale edebilecekti. Bu MHP'nin iktidar perspektifine de uygun bir gidişat olabilirdi" tespitini yapmaktadır. (2001: 153)

çalışılmasını içermiş ve egemen medya ve partilerde önemli bir başarı sağlamıştır. Ancak elbette bu başarı, Kürt hareketinin ülke gündemini belirler hale gelmesi, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Türk iktidar bloğunun pan-Turanizm'e yönelmesi, merkez sağ partilerinin temsil yeteneğini yitirmeye başlaması gibi nesnel koşulların üzerinde yükseldi. Ülkücü hareket Kürt hareketine karşı savaşan devlet organlarında etkinlik kazanabiliyor, Türkeş ise Demirel'in Orta Asya gezilerinde özel konuk olarak çağrılıyordu. Burada seçime dayalı stratejinin ön plana çıkması, parlamento dışı potansiyellerinin gözden kaçırılmasına yol açmamalıdır. MHP paramiliter örgütlerini arkasında önemli bir güç olarak tutmaya devam etmektedir.

İktidar bloğu ve MHP'nin stratejileri bağlamında Türk faşizmini değerlendirmek sadece MHP türü siyaseti dönemselleştirmenin ötesinde açılımlar sağlayacaktır. Bu kısa yazıda bu açılımların bütün boyutlarıyla hakkının verilemeyeceği açıktır. Bu mütevazı çalışma bu perspektife dayanarak daha kapsamlı çalışmaları teşvik edebilirse işlevini görmüş sayılmalıdır[14]. İktidar bloğu ve faşizmin iktidarı ele geçirme stratejileri üzerine yoğunlaşmak, toplumsal formasyondaki nesnel ve öznel koşulların çeşitli veçheleriyle birlikte bir bütünlük içinde ele alınmasını sağlayabilir. Ne faşizmin stratejileri, ne iktidar bloğunun bileşenleri, ne ordu hep orada bir yerlerde duran kendilikler olarak düşünülmelidir. Bunlar sürekli olarak siyasi sınıf mücadeleleriyle biçimlenirler.

Bugün Türkiye'deki faşizm konusunda, MHP'nin sadece küçük burjuvazinin temsilcisi bir parti olduğu, Türkiye'deki iktidar bloğunun yapısı nedeniyle önünün kapalı olduğu, onun Türkiye'de ceberut devletin veya ordunun sadece bir uzantısı olduğu gibi düşüncelere kapılmak kadar ölümcül ve

[14] Bu perspektiften incelenebilecek boyutlardan bazıları şunlar olabilir: 1) Türkiye'de faşizmin stratejilerini şekillendirmede anti-faşist mücadelenin etkisi nasıl olmuştur? Sosyalist gruplar ne tür karşı-stratejiler geliştirmiş ve bunlar ne ölçüde etkili olmuştur? 2) MHP ve diğer faşist partilerde sınıfsal konumlarından kaynaklanan özel bir inorganiklik vardır. Bu parti bir yanda büyük burjuvazinin çıkarlarına hizmet ederken bir yandan da alt sınıfları harekete geçirir. Bu inorganiklik, lider kültü, partinin hiyerarşik örgütlenmesi vs gibi araçlarla etkisizleştirilmeye çalışılır. Bu açıdan Türk faşist hareketinin gelişimi ve çelişkileri nasıl oluşmuştur? 3) Türk faşizmi Türkiye'nin bağımlı bir ülke olmasından kaynaklı olarak çeşitli özellikler kazanmıştır. Bunlar başka ülkelerin faşist hareketleriyle karşılaştırıldığında açığa çıkarılabilir. 4) Türkiye'deki olağanüstü rejimlerin baş aktörü olan ordu ile faşizmin ilişkisi tarihsel olarak nasıl gelişmiş ve dönüşmüştür? 5) Faşizmin stratejilerinde, militarist bir savaş kültürünü ve korku toplumunu egemen kılarak, anti-faşist güçleri yıldırmaya çalışmak temel önemdedir. Türkiye'deki egemen kültürü ve onun popüler görünümlerini biçimlendirmede faşizmin ne tür etkileri olmuştur? Faşist kültürün yayılma araçları ne tür farklılaşmalar yaşamıştır? 6) MHP bugün Avrupa'daki neo-faşist partiler gibi parlamentarist bir stratejiyi uygulamaktadır. Ancak başta Ülkü Ocakları olmak üzere parlamento dışı örgütlenmeleri hala güçlü bir şekilde ayaktadır. Bunlarda ne tür dönüşümler olmuştur? Partiyle ilişkileri nasıl kurulmaktadır ve ne tür yönelimleri vardır? 7) Geleneksel aydınların ve egemen medyanın faşizme bakışında ne tür değişiklikler olmuştur? Ayrıca burjuva partilerin faşist hareketlerle ilişkileri nasıl gelişmiştir?

tehlikeli hataların olmayacağını düşünüyorum. Anti-faşist mücadeleyi ciddiye almayanların İtalya Komünist Partisi Genel Sekreteri Antonio Togliatti'nin 1935'de özeleştiri içeren değerlendirmesinde kendilerinden bir parça bulacaklarını umuyorum: "...dikkatimizi yalnızca eski burjuva siyasal kuruluşlarının faşizmin ilerlemesine karşı koyuşları üstünde topladık; daha o zamanlar, bütün bu direnişlerin hemen karşı konulmaz bir 'siyasal bunalım' koşullarını yaratma noktasına dek varması gerektiğini düşündük; ve bu arada faşizmin üstünlüğünü sarsabilecek kesin öğenin ancak yığınların anti-faşist savaşımı olabileceğini unuttuk" (1995: 166).

Kaynakça

Ağaoğulları, Mehmet Ali. (1987). "The Ultranationalist right", içinde (Derl.) Irwin Cemil Schick and E. Ahmet Tonak, *Turkey in Transition: New Perspectives.* Oxford University Press: New York.

Akar, Atttila Hangi Türkeş/Hangi MHP? *Takvim*, 01. 08. 1995.

Aksu, Ömer Alparslan. (1996). "Türk Dünyası, Türkiye ve Süper Güçler" içinde *Parti İçi Eğitim Faaliyetleri-1.*MHP Genel Merkezi: Ankara.

Altaylı, Enver, Görevimizi yapacağız *Hergün* 21 Eylül 1979.

Arslan, Emre (2000a) "MHP'yi Konumlandırmak: Hegemonik İlişkiler ve Mücadeleler", *Mürekkep* Bahar.

Arslan, Emre (2000b) "Neo-Faşizm'in Türkiye Versiyonu Olarak MHP", *Birikim* Mayıs.

Arvasi, Seyyid Ahmet, Devlet Nerede? *Hergün* 21 Eylül 1979.

Bora, Tanıl. (1994) , *Devlet, Ocak, Dergah.* İletişim yayınları: İstanbul.

Cheles, Luciano (ed.) (1991). *Neo-Fascism in Europe*. Longman: London.

Darendelioglu, İlhan. (1968). *Turkiye'de Milliyetcilik Hareketleri* , Toker Yayınları: İstanbul.

Yavuz Donat, "Başbuğ'dan Sonra" *Milliyet* 8.4.1997

Erdem, Tarhan. Seçim Sonuçları. *Radikal* 20. 4. 1999.

Evren, Kenan. (1994) *Zorlu Yıllarım* 1, Milliyet yayınları: İstanbul.

Flood, Christopher. (1998). "Organising Fear and Indignation" içinde (Derl.) Richard Golsan. *Fascism Return: Scandal, Revision, and Ideology since 1980* University of Nebraska Press: Lincoln and London.

Golsan, Richard. (1998). "Introduction", içinde (Derl.) Richard Golsan, *Return of Fascism: Scandal, Revision, and Ideology since 1980* University of Nebraska Press: Lincoln and London.

Guibernau, Montserrat. (1996). *Nationalisms: The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century,* Polity Press: Cambridge.

Karpat, Kemal (1959). *Turkey's Politics: the Transition to a Multi-Party System.,* Princeton University Press: Princeton.

Keyder, Caglar. (1979) "The Political Economy of Turkish Democracy *".New Left Review*, No:115.

Kozanoğlu, Can. (1995). *'Pop Çağı Ateşi',* İletisim yay: İstanbul.

Kürkçü, Ertuğrul (Derl.) (1988), *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim yayınları. s: 2216-2267

Landau Jacob, (1974), *Radical Politics in Modern Turkey*, E.J. Brill: Leiden.

Landau, Jacob. (1981) *Pan-Turkism in Turkey,* Hurst pub. :London.

Nairn, Tom. (1981), *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism,* Verso: London.

Neocleous, Mark.(1997). *Fascism*, Open University Press.: Birmingham.

Öznur Hakkı, (1999) *Ülkücü Hareket: Teşkilatlar ve Mücadeleler 2,* Alternatif: Ankara.

Parlar, Suat. (1996). *Osmanlıdan Günümüze Gizli Devlet,* Spartaküs yay.: İstanbul.

Pekmezci Necdet Büyükyıldız Nurşen, *Ülkücüler: Öteki Devletin Şehitleri*, Kaynak: İstanbul.

Poulantzas, Nicos (1980) *Faşizm ve Diktatörlük*, çev: Ahmet İnsel, Birikim: İstanbul.

Poulton, Hugh. (1997) *Top Hat, Grey Wolf and Crescent,* Hurst & Company, London.

Sabah. 21 Kasım 1998.

Sakallıoğlu, Ümit Cizre. (1993). *AP-Ordu İlişkileri*, İletişim yayınları: İstanbul.

Savran, Sungur (1992). *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri-1*, Kardelen yayınları: İstanbul.

Savran, Sungur (2000). "Bir ağaç gibi tek ve hür ve bir orman gibi kardeşçesine Enternasyonalizm", içinde (Derl.) Kemal Ülker, *Kızıl Elma Kanlı Elma-Avrasya'da Yaklaşan Felaket ve Türkiye*, Özne yayınları: İstanbul.

Sarıbay, Ali Yaşar, (1985). *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, Alan yay: İstanbul.

Schnapp, Jeffrey. (1998). "Fascism after Fascism," içinde (Derl.) Richard Golsan, *Fascism Return: Scandal, Revision, and Ideology since 1980* University of Nebraska Press: Lincoln and London.

Sezgin, Ümit, (1987). *Aydınlanmamış Cinayetler*, İletişim yayınları.:İstanbul.

Soucy, Robert. (1998), The Debate Over French Fascism, içinde (Derl.) Richard Golsan, *Fascism Return: Scandal, Revision, and Ideology since 1980* University of Nebraska Press: Lincoln and London.

Soytemiz, İsmail. (1989). "Türkiye'de Sivil Faşist Hareketin Askeri Stratejisi" içinde (Derl.) Ertuğrul Kürkçü, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim yayınları. s: 2338-9.

Taylak, Muammer (1996) *Alparslan Türkeş'in Türk Demokrasi Hayatında 30. Yılı* Hamle Basın-Yayın: İstanbul.

Taylan, Tuğrul (1984). "Capital and State in Contemporary Turkey" Khamsin (11).

Togliatti, Antonio (1995) *Faşizm Üzerine Dersler*, çev: Şiar Yalçın-Yüksel Demirekler Bilim ve Sosyalizm Yayınları: Ankara.

Turan, Rıdvan, (2001) *Kurt Kapanı: Türkiye'de Faşizm* Ütopya: Ankara.

Türkeş, Alparslan. (1979), *Dış Politikamiz ve Kıbrıs* Orkun yayınları :İstanbul.

Türkeş, Alparslan. (1995a). *Yeni Ufuklara Doğru*. Kamer yayınları :İstanbul.

Türkeş, Alparslan. (1995b). *1944 Milliyetçilik Olayları,* Kamer Yayınları İstanbul.

Türkeş, Alparslan, 'Konuşmalar' içinde Cemal Anadol, (1995c), *'Alparslan Türkeş, MHP ve Bozkurtlar,* Kamer yay: İstanbul: s: 92-130.

Türkeş, Alparslan. (1995d). "MBK'de Üç Kategori" içinde Cemal Anadol, *Alparslan Türkeş, MHP ve Bozkurtlar,* Kamer yayınları.: İstanbul.

Ülker, K. (2000). *Kızıl Elma Kanlı Elma-Avrasya'da Yaklaşan Felaket ve Türkiye*, Özne yayınları: İstanbul.

Ülkü, İrfan.(1995). *12 Eylülde Ülkücüler,* Kamer Yayınları: İstanbul.

Wolin. Richard. (1998). 'Designer Fascism', içinde (Derl.) Richard J. Golsan *Fascism Return: Scandal, Revision, and Ideology since 1980* University of Nebraska Press: Lincoln and London.

Yaşarbaş, Enver. (1996). *Ülkücünün El Kitabı*. Kamer yayınları: İstanbul.

Praksis (5) 2002, 323-356

Dalgaları Aş(ama)mak: Kapitalizmi Dönemleştirme Teorileri Üzerine Düşünceler

KURTAR TANYILMAZ

"Tarihi dönemlere bölmek bir olgu değil, gerekli bir varsayım ya da düşünce aracıdır; aydınlatıcı olduğu ölçüde geçerlidir, sağlamlığı da yoruma bağlıdır" (Carr, 1987:81).

"(...) Gerçekten eşi görülmemiş bir durumda, kapitalizmin tüm tarihinde görmediğimiz bir durumda olduğumuzu düşünüyorum. Şimdi yaşamakta olduğumuz şey, salt eylem yetersizliği, ya da gerekli mücadele örgütünün ve araçlarının yokluğu değil (bunlar kuşkusuz zayıf bir zeminde olsalar da). Mesele, sadece kapitalizme karşı nasıl davranmamız gerektiğini bilmememiz değil, ona karşı nasıl düşünmemiz gerektiğini de unutuyoruz" (Wood, 2000:25)

1. Giriş

Kapitalizmin tarihsel gelişiminin dönemleştirilmesi, kapitalizmin tarihinin yeniden inşa edilmesi, bugünü anlayabilmek, özellikle kapitalizmin gelecekteki gelişme perspektiflerini kavrayabilmek, önümüzde duran olanakları öngörebilmek ve bunlara uygun politikalar geliştirebilmek açısından önem taşımaktadır. "Kapitalizm nereye gidiyor?" sorusu 20. yüzyılın başında olduğu gibi günümüzde de kapitalizmin tarihsel gelişimini çözümlemeye yönelik tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Özellikle sosyalist hareketin karşılaştığı sorunlar ve kapitalizmin ömrü için yapılan tahminleri gözden geçirme gibi siyasal gereklilikler karşısında siyasal

perspektiflerin farklılaşması, dönemleştirme tartışmalarının arka planında yer alan ana etkendir.

Tarihin, bu arada kapitalizmin tarihinin de dönemleştirilmesi, belli bir tarih felsefesinden bağımsız olarak mümkün değildir. Dolayısıyla aşağıda ele alınacak çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarının arkasında belli bir tarih felsefesi/anlayışı yattığını akıldan çıkarmamak gerekir[1]; bununla birlikte bu çalışma tarih felsefesinden ziyade daha çok politik-iktisadi soyutlama düzeyini önplana çıkaran bir perspektiften hareket etmektedir. Bu bağlamda asıl önemli olan soru şudur: kapitalizmin çürüyen "en yüksek aşaması" olarak emperyalizm aşaması sona mı ermiştir ya da kapitalizmin tarihinde "küreselleşme" diye tanımlanabilecek yeni bir aşamaya geçildiğinden sözedilebilir mi?

"Yeni aşama" teorisyenlerine göre küreselleşme (daha önceleri sanayi-sonrası toplum, üçüncü dalga; günümüzde bilgi toplumu, "post-Fordist" dönem, "küresel" kapitalizm, esnek birikim olarak nitelenen) tartışmalarında temel argüman, emperyalizmin aşıldığı, kapitalizmin eskisinden çok farklı yepyeni bir aşamaya girdiğidir. Kanımca kapitalizmin niteliksel olarak farklı, tamamlanmış, bitmiş yeni bir evreye girdiği saptaması henüz çok erken verilmiş bir yargıdır. Halbuki bu yargıya varmadan önce asıl cevaplanması gereken kritik soru şudur:

> "üretim sistemlerinde ve ücret sözleşmelerinde "esneklik" arayışı, istikrar koşullarının yeniden tesis edilmesi meselesi midir, yoksa karlı birikim koşullarının yeniden tesis edilmesinde esnek yöntemleri ve toplumsal ilişkileri kullanma meselesi midir?" (Webber, 1991: 181).

Dolayısıyla gelecekte gerçekleşmesi olası istikrarlı bir "aşamanın" içinden geçmekte olduğumuz "geçiş evresindeki" belirginleşen özelliklerine odaklanmak yerine sermaye birikiminin içinden geçmekte olduğu dalgalı/salınımlı evreyi ve bu evredeki iç çelişkilerini kavrayabilmek, başta işçi sınıfı olmak üzere bütün toplumun ezilen kesimlerine daha gerçekçi stratejiler izleme fırsatı verebilir. Tam da bu kaygıdan hareketle bu çalışma söz konusu iddianın sorgulanmasına, günümüze kadar kapitalizmin tarihsel

[1] Tarihi biyolojik (evrimci) akış (Spengler), "tinin" bilinçlenme ve özgürleşmesi ve aklın ilerlemesi (Hegel), insanların karşılıklı "güç istemi" çekişmeleri (Nietzsche) üretimin maddi koşullarının gelişimi (Marx) olarak ele alan çeşitli felsefi akımlar mevcuttur.

gelişimini dönemleştirmeye çalışan çeşitli yaklaşımları karşılaştırarak bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ancak söz konusu çalışmanın bizatihi küreselleşmenin yeni bir aşama olup olmadığını sınamaktan çok, "kapitalist üretim tarzının gelişme tarihine nasıl bakmak gerekir?" sorusuna cevap arama çabasında olduğunu da baştan vurgulamak istiyorum.

Bu amaçla öncelikle günümüze kadarki belli başlı dönemleştirme yaklaşımlarını karşılaştırmaya çalışacağım. Bu doğrultuda sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma, Tekelci Kapitalizmden Küresel Kapitalizm'e, Fordizm'den post-Fordizm'e çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarının aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar hangi ortak temelde, hangi kriterler ekseninde karşılaştırılabilir sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır. Daha sonra da her bir yaklaşım arka plânında yer alan tarihsel koşullar ve politika stratejileri de dikkate alınarak incelenecektir. Kapitalizmin içinde bulunduğumuz döneme özgü niteliklerini açıklamaya çalışan "aşamacı" yaklaşımların bir dizi açmazları olduğunu ve yaşadığımız gerçekliği bütünlüklü ve kendi çelişkileriyle birlikte ele alamadıklarını ortaya koyarken eleştiri unsurlarımın hareket noktasını, söz konusu yaklaşımların bu üretim tarzını niteleyen çeşitli soyutlama düzeylerinden veya değişkenlerden (üretim ilişkileri, üretici güçlerin gelişmesi, rekabet ve piyasa süreçleri, emek süreci, devlet ve çeşitli kurumsal faktörler) birisine ayrıcalık tanıdıkları (tek nedenli açıklama) ile sistemin "yeniden üretimi" ve denge koşulları üzerinde odaklandıkları saptaması oluşturmaktadır (bu konuda ayrıntı bilgi için bkz. Mandel, 1973: 12-39). Son olarak bu değerlendirmelerin günümüz açısından anlamı sorgulanacaktır.

Aşağıda öncelikle teorik tartışmalara damgasını vuran mevcut yaklaşımları özetleyen bir şema sunulmaktadır. Bu şema söz konusu dönemleştirme yaklaşımlarını analiz nesnesi, salınım türü, söz konusu evrenin adı, söz konusu evrenin niteliğini belirleyen etken, krize yol açan veya dönemi sona erdiren neden eksenlerinde karşılaştırmaya çalışan bir özet niteliğindedir[2].

---

[2] Bu çalışmada sıkça kullanılacak belli başlı dönemleştirme kavramları şunlardır (Webber, 1991): dönem (period): bazı ortak nitelikleri paylaşan bir zaman aralığı, aşama (stage): belli bir dönemde göreli olarak sabit koşulların varlığına işaret eden bir zaman aralığı, çevrim (cycle): içsel iktisadi güçlerle belirlenmiş birbirini takip eden daha hızlı ve daha yavaş büyüme aralıkları, dalga (wave): göreli olarak daha hızlı ve daha yavaş birikimin birbirini izlediği ve dışsal (ekonomi-dışı) güçlerle belirlenmiş bir zaman dilimi, evre (phase): bir dönem, çevrim veya dalga olabilecek genel anlamda bir zaman aralığı.

Tablo-1: Çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarının karşılaştırılması

Yaklaşım Türleri	Analiz nesnesi	Dalgalanma türü	Dönemlendirme ve evrenin adı	Evrenin niteliğini belirleyen etken	Krize yol açan veya evreyi sona erdiren neden (alçalış evresi)	Krizden çıkış (yükseliş evresi)
Liberal (Rostow)	Teknoloji	Aşama	Tarım toplumu, sanayi toplumu ve sanayi-sonrası toplum (bilgi toplumu)	Piyasa ve teknolojideki değişimler	Piyasa ve mevcut işbölümünün sınırları, bir dizi tesadüfî kaza (devlet politikaları -dışsal)	İçsel
Tekelci Kapitalizm Okulu (Baran/ Sweezy)	Üretim tarzı çeşidi	Dönem veya aşama	Rekabetçi Kapitalizm, Tekelci Kapitalizm ve Küresel Kapitalizm	Sömürü biçimi	Gerçekleşme sorununa bağlı kâr oranında düşüş	Dışsal
Düzenleme Okulu (Aglietta/ Lipietz), Birikimin Toplumsal Yapısı (Gordon)	Birikim	Dönem veya aşama	Fordizm (yoğun birikim) ve post-Fordizm (esnek birikim)	Teknoloji, birikim rejimi ve düzenleme tarzı	İstikrar koşullarının çökmesi ve üretkenlik hızında azalma (içsel)	Dışsal
Uzun Dalga (Marksist)	Birikim	Dalga	Geç Kapitalizm	Aşırı kâr arayışı	Kâr oranının düşme eğilimi (içsel)	Dışsal
Uzun Dalga (Neo-Schumpeteryen; Freeman/Perez)	Teknoloji	Dalga	1-4. Kondratief ve 5. Kondratief	Teknoloji	Üretkenlik hızında azalma (içsel)	İçsel

Kaynak: Webber, 1991'den esinlenerek

Yukarıdaki şemanın açıklayıcı olmaktan çok betimleyici nitelikte olduğunu ve oldukça genel saptamaların bir ifadesi olduğunu belirtmek gerekir. Görülebileceği gibi bu yaklaşımlar kapitalizmin tarihsel gelişimini dönemleştirmeye çalışırken belli unsurlardan hareket etmektedirler. O takdirde bu yaklaşımları ve aralarındaki ilişkileri, belli dönemleştirme kriterleri ekseninde yeniden inşa etmek gerekir. Daha sonra bu farklı kavrayışların arka plânında yatan tarihsel ve politik koşulları ele alarak, günümüzde kapitalizmin gelişimini değerlendirmeye katkıda bulunabilecek bazı ipuçlarına işaret etmek istiyorum.

"Dönemler çökerken bütün eğilimler özneldir; öte yandan yeni bir çağın koşulları olgunlaşırken, bütün eğilimler nesneldir" (Goethe'den aktaran Carr, 1987: 166).

2. Neye Göre Dönemleştirme?: Kriterler

Dönemleştirme tartışmalarında siyasi vargıları açısıdan da önem taşıyan, dolayısıyla da dönemleştirme kriterlerini oluşturan üç temel mesele söz konusudur.

Kapitalizmde krizlerin kaçınılmazlığı: Kapitalizmin çelişkilerini denetim altında tutmak olanaklı mıdır ya da başka türlü bir ifadeyle istikrarlı bir kapitalizm mümkün müdür? Kapitalist üretim tarzının tarihsel sınırları ve yeniden üretimi ya da sosyalizme geçişin mümkünlüğü ve gerekliliği üzerinde odaklanan bu sorun, sistemin kendiliğinden çöküp çökmeyeceği ("çöküş teorileri"), bir müdahalenin gerekli olup olmadığı (krizleri önlemenin veya yönetmenin mümkünlüğü) ya da müdahale edilse bile sistemin krize girip girmeyeceği tartışması ekseninde şekillenir.

Süreklilik-kopuş sorunu: Kapitalizmin tarihsel gelişiminde ve sistemin hareket yasalarında niteliksel, yapısal değişimler söz konusu mudur; bunlar kapitalizmin birbirinden tamamen farklı, dengeli ve istikrarlı olduğu aşamalarla mı yoksa birbirini takip eden, istikrarsızlığın ve dengesizliğin hakim olduğu çevrim veya dalgalarla mı kavranabilir?

İçsellik-dışsallık tartışması: Sistemi krize sokan ve sistemin krizden çıkmasına yol açan etkenler sisteme içkin midir yoksa sisteme dışsal mıdır? Herhangi bir evrenin sonunu getiren nedenler ve yeni bir evreye girişi mümkün kılan nedenler içsel mi yoksa dışsal değişkenlerle mi açıklanabilir?

Bu üç temel mesele de şu soru etrafında tartışılır: Kapitalizmde dönemsel yapısal dönüşümlerin kaynağı olabilecek dinamikler tanımlamak mümkün müdür? Bu nokta bizi tam da böylesi dönüşüm anlarını ifade eden *denge(sizlik)* ve *kriz* kavramlarına götürmektedir. O takdirde soru şu şekli alımaktadır: Kapitalist üretim tarzı kendiliğinden dengeye gelir mi, yoksa müdahale mi gereklidir, ya da kriz eğilimi sisteme içkin midir, yoksa tesadüfi, arızî midir?

1- Mevcut yaklaşımlardan ilki (liberal yaklaşım), kapitalizmin kendi iç dinamikleriyle ("piyasa mekanizmaları") işleyişinin onun sürekliliğini kendiliğinden sağlayacağını; eğer bir aksaklık söz konusu olursa bunun nedeninin ya tesadüfî/arızî ya da piyasanın "doğal" yasalarına dışardan müdahale edilmesi olacağını ileri sürer. Sistemin girdiği tarihsel bunalımlar liberal yaklaşıma göre dengenin bozulması, yapılan hataların cezalandırılması ve irrasyonel bir süreç olarak değerlendirilir. Sistemin "doğal" hareket yasaları vardır ve bunlar sistemin kendiliğinden dengeye gelmesini sağlayabilir, yeter ki sisteme dışardan müdahale edilmesin. Dolayısıyla krizlerin çok özel "dışsal" unsurların ve "talihsiz" olarak nitelendirilebilecek bazı koşulların biraraya gelmiş olması nedeniyle ortaya çıktığı iddia edilir. Yani kapitalizmin tarihsel gelişim *aşamaları*, farklı evrelerinde farklı olan sistem dışı ve dönemsel olmayan dış etmenlerce belirlenir. Bu dış etmenler çoğunlukla yönetim hataları ve/veya teknolojik gelişmelerdir. "Sanayi toplumu" kavramından hareketle kapitalizmi birbirini *doğrusal* bir çizgide izleyen çeşitli *aşamalara* ayırma çabası (Rostow, R. Aron, K. Galbraith, D. Bell, P. Drucker vd.) içinde olan ve kapitalizmin evrenselliği ve sürekliliğinden hareket eden bu yaklaşımlar kapitalizmle sosyalizmin birbirlerine "yakınsayacaklarını" iddia etmektedirler. Bu yaklaşımın günümüzdeki bir çeşidi "bilgi toplumu" kavramlaştırmasıdır. Buna göre sanayiye dayalı bir üretim modeli, sınıflar, çelişkili ilişkilerle tanımlanan endüstriyalist /modernist aşamanın sona erdiği, bilgiye, esnekliğe, uzlaşmaya, yeni toplumsal hareketlere dayalı "yeni bir aşama"nın ortaya çıktığı iddia edilmektedir.

2- Sistemin kendiliğinden dengeye gelemeyeceği, kendi iç dinamiklerine bırakıldığında krizlere eğilimli olduğunu düşünenlerin oluşturduğu ikinci yaklaşım ise "dışardan" bir devlet müdahalesinin gerekliliğini ileri sürmektedirler. Eğer dışardan müdahale edilirse, bu müdahalenin

> "kapitalizmin en yeni biçiminin, nesnel olarak giderek keskinleşen sınıf karşıtlığının sistemi aşma potansiyelini nötrleştirebilmeye gücü yeteceği" (Brandt, 1990: 123).

iddia edilmektedir. Ricardo'dan Keynes'e ve çeşitli neo-Marksist akımlara (Tekelci Kapitalizm, Tekelci Devlet Kapitalizmi, Bağımlılık Okulu, Düzenleme Okulu, Birikimin Toplumsal Yapısı) kadar bir çok temsilcisi

bulunan bu (sosyal demokrat, reformist) yaklaşıma göre kapitalizm içinde niteliksel dönüşümlerin kaynağı, bir *aşamadan* diğerine farklılaşan, sermaye birikiminin sürekliliğini ve istikrarını sağlayan ve *düzenleme* işlevi gören kurumsal yapılar, politik süreçlerdir. Kısacası bu yaklaşımlarda "komuta siyasette"dir.

İlk yaklaşım gibi kapitalizmin tarihsel gelişimini süreklilikten çok kopuşlarla (aşamalar) açıklamaya yatkın olan bu yaklaşım türü kar oranının düşme eğilimine girebileceği ihtimaline işaret eder. Ancak vurguyu "politik" süreçlere kaydırarak, bu eğilimi engelleme kapasitesine sahip olduğu varsayılan "karşı eğilimler" (bölüşüm mücadelesi, devletin rolü, kurumsal yapılar, dış ticaret) üzerinde önemle durur.[3]

> "Düzenleme biçimi, kar oranının düşme eğilimi yasasına karşı koyan bir eğilimin eklemlenmesi ile inşa edilecektir" (Rosier, 1991: 73)

Dolayısıyla kar oranının düşme eğilimi yasasına karşı koyan eğilimler işlevlerini yerine getirememeye başladığında kriz patlak verir. Mesele böylece sermaye birikiminin kendi iç çelişkilerinden (üretici güçlerin gelişmesi ile üretim ilişkileri arasında) sermaye birikimi ile politik-kurumsal yapılar arasındaki "uyumun" tesis edilmesi sorununa kayar.

3- Üçüncü ve son yaklaşım (Marksist) ise ki bu çalışmada kapitalizmin tarihsel gelişimini diğer "aşamacı" yaklaşımlar karşısında daha gerçekçi ve bütünlüklü olarak kavradığını göstermeye çalışacağım - tarihsel gelişim içinde her üretim tarzının kendi hareket yasaları olduğu saptamasından hareketle kapitalist üretim tarzına özgü hareket yasalarının içsel çelişkilerini tanımlamaya çalışır. Sistemde krizlere yol açan tam da bu içsel çelişkilerdir.

Marx kapitalist üretim tarzının tahliline ilişkin temel olarak altı hareket yasası tanımlamıştır (Hauck, 1993: 60): 1- sermaye birikimi (zorunluluğu), 2- üretim araçlarının devrimcileştirilmesi (mutlak artı değerden göreli artı değere geçiş), 3- merkezileşme (rekabet mücadelesi ve daha büyük ölçeklerde tekil sermayelerin ortaya çıkması), 4- sermayenin artan organik bileşimi (göreli yoksullaşma ve artan yedek işgücü ordusu), 5- kar oranının düşme eğilimi, 6- kapitalizmin bütünsel gelişiminin çevrimsel, krize yatkın niteliği.

---

[3] Bölüşüm mücadelesi: "kar sıkışması" (Glynn/Sutcliff), devletin rolü: "tekelci devlet kapitalizmi"

Şimdi diğer yaklaşımlarla Marksist yaklaşım arasındaki birinci ayrım noktasına gelebiliriz. Bu nokta şu sorudan kaynaklanmaktadır: Kapitalizmin genel hareket yasaları tarihsel gelişimi boyunca farklılaşmakta mıdır; kapitalizmde yaşanan değişimler (tekelleşme, üretimin uluslararasılaşması vb.) sermayenin genel hareket yasalarının "iç mantığında" niteliksel, yapısal bir değişikliği gerektirir mi? Ya da aşağıda ifade edildiği şekliyle basitçe farklı *kapitalizmler* var mıdır?

> "Krizler tabii ki her zaman düşen kar oranlarında kendilerini belli ederler, ama nedenleri farklı farklı olabilir" (Arrighi'den aktaran aktaran Gülalp, 1992: 117).

Bu noktayı açıklığa kavuşturmak üzere örneğin kapitalist üretim tarzına özgü hareket yasalarından biri olduğu düşünülen *kar oranının düşme eğilimi yasası*nı ele alalım. Söz konusu yasa sadece belli bir eğilimden söz etmekle birlikte, bu *"karşı eğilimlerin"* olmadığı anlamına gelmez. Başka türlü ifade edilirse, yasa kar oranını düşüren bir takım etmenlerle düşüşü engelleyen bir takım etkenler arasındaki *çatışma* tarafından belirlenir. O takdirde nasıl olmaktadır da eğilim ve karşı eğilimden bir "yasa" doğmaktadır?

Bu soruna yönelik bugüne kadar verilen iki yanıt söz konusudur ve bunlar tam da yukarda değinilen ikinci ve üçüncü yaklaşımlar arasındaki ayrıma denk düşer (Shaikh, 1993: 174) Bu yanıtlardan biri çeşitli eğilimleri *eşit koşullarda* işleyen eğilimler olarak kavramlaştırmayı tercih eder. Buna göre kapitalizm birbiriyle çatışan bir eğilimler dizisine yol açar ve böylece belirli bir tarihsel "konjonktür"deki mevcut *güçlerin dengesi* sistemin nihai yönünü belirler. Bu bakış açısında, yapısal reform ve devlet müdahalesinin büyük potansiyele sahip oldukları görülür, çünkü uygun koşullarda bunlar dengeyi etkilerler ve böylece sonucu düzenlerler.

Diğer yanıt ise *başat eğilim* ile ona bağlı çeşitli karşı koyucu eğilimleri birbirinden ayırır, çünkü sonuncusunun birincisinin koyduğu *sınırlar* içinde işlediği varsayılır. Başat eğilimler sistemin kendi öz doğasından kendiliğinden doğduğundan ve ona güçlü bir devinim kazandırdığından, bağlı eğilimler değişen sınırlar içinde işlerler ve deyim yerindeyse belirli bir yöne kanalize olurlar. Bu bakış açısında sistemin temel doğasına dokunmayan yapısal

---

(Boccara), kurumsal yapılar: "düzenleme tarzı"(Aglietta), dış ticaret: "eşitsiz değişim" (S.Amin).

reformlar ve devlet müdahalesi, hatta sınıf mücadeleleri sınırlı bir potansiyele sahiptirler, çünkü sistemin iç dinamiğine bağımlı hale gelerek sonuçlanırlar. Daha açık ifade etmek gerekirse sistemin krize girmesi devletin müdahalesine veya sınıf mücadelesine rağmen *kaçınılmaz*dır.

Yukardaki saptamalar ışığında kapitalizmin tarihine iki farklı yöntemsel yaklaşıma tekabül eden iki tür kriz kuramından sözedilebilir (Shaikh, 1993: 174)

1- Birbiriyle çatışan eğilimlerin bir bileşkesi biçimindeki bir yasa kavramına dayanan, genel bunalımların ancak tarihsel olarak belirlenmiş faktörlerin (belli bir konjonktürdeki güç dengesi) belli bir anında ortaya çıktığı *olasılık* kuramları,

2- Karşı koyucu eğilimleri kendisine bağlayan bir asli başat eğilimin ifadesi biçimindeki bir yasa kavramına dayanan, genel bunalımların dönemsel olarak ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu *zorunluluk* kuramları.

Sosyal Demokrat (evrimci, reformist) yaklaşımlar genellikle olasılık kuramları içinde değerlendirilen "eksik tüketime" (örneğin "Tekelci Kapitalizm Okulu") ya da "sınıf mücadelesine" (örneğin "kar sıkışması" yaklaşımı) dayalı kriz kuramından hareket etmektedirler.[4] Bu yaklaşımın her iki tür kriz açıklamasında da ya gereksiz (lüks) tüketim nedeniyle yeteri kadar yatırım yapmayan sermayedar ya da gerek emek sürecine direnerek gerekse de bölüşümde hakkından fazla ücret artışı talep eden işçi sınıfı bunalıma yol açan süreçten sorumlu tutulur.

Örneğin Tekelci Kapitalizm Okulu'nun (kapitalizmi dönemleştirirken) dayandığı eksik tüketim kuramının temel tezine göre çağdaş kapitalizmin özelliği rekabet değil, tekeldir; tekel kapitalizmin durgunluk eğilimini artırır; bu durgunluğa karşı devlet toplam talebi canlandırıcı (çoğunlukla da silah harcamaları vb. artığın gereksiz israfıyla) bir tepki verir. Bu bakış açısına göre işçiler ve kapitalistler yeterince ödün verirlerse, devlet, ilke olarak, bir

[4] Genellikle üç tür kriz teorisi ayırt edilir: Bunlar "olasılık kuramları" içinde değerlendirilen gerçekleşme sorunu (eksik tüketim) ve sınıf mücadelesi (kar ve/veya ücret sıkışması) ile açıklanan kriz teorileri ve "zorunluluk kuramları" altında değerlendirilen sermayenin artan organik bileşimi ile açıklanan kriz teorisidir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Shaikh, 1993: 174-177).

iyileştirme gerçekleştirebilir ve her iki tarafın da sağduyu göstermesi durumunda gelecekteki bunalımları önleyebilir:

> "Genel olarak olasılık kuramlarının belirgin özelliği, devlete kapitalizmin temel hareket yasalarını belirleme gücü bahşederek sona ermeleridir. Savunucularının taahhütleri ve beklentileri, kapitalizmde bile, siyasetin sisteme kumanda edebildiği düşüncesine bağlı hale gelir" (Shaikh, 1993: 176).

Krizleri "olasılık" kuramlarına göre açıklayan bu tür dönemleştirme yaklaşımlarında sistemin hareket yasaları ve buna bağlı olarak kriz eğilimlerinin bir evreden diğerine *farklılaştığı* ileri sürülmekte; öte yandan devletin ekonomide rolünün artmasıyla birlikte krizlerin bertaraf edilebileceği, en azından yönetilebileceği iddia edilmektedir. Halbuki Marksist yaklaşımı yukarda değinilen diğer yaklaşımlardan ayıran temel fark, kapitalizme özgü gelişim, işleyiş ve yeniden üretim (düzenleme) yasalarını sermaye birikiminin *"salınımlı"* hareketinden çıkarmak gerektiği konusundaki ısrarıdır.

Şimdi bu noktayı açmaya çalışalım: Kapitalist üretim tarzını daha öncekilerden tarihsel olarak farklı bir niteliğe sahip kılan temel özellik, ekonominin işleyişinin yabancılaşmış biçimler altında (piyasa ve sermayenin yasalarınca) belirlenmesidir.

> "Kapitalizmde ekonominin işleyişi bu yüzden (başta emek gücü olmak üzere bütün ürünlerin ve üretici güçlerin metalaşması) ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, tek tek bütün aktörlerin ve toplumsal güçlerin (bu arada devletlerin) iradesinden bağımsız, yabancılaşmış biçimler altında belirlenir. Esas belirleyici güç, piyasanın ve sermayenin yasalarıdır" (Savran,1997: 81).

Çünkü;

> (...) üretimin belirleyici rolü, ancak kapitalist üretim tarzı içerisinde realize edilebilir, zira, üretim ilk kez kapitalizmde, dinsel, siyasal vb. diğer kurumlardan ayrılarak, kendisi özel bir alan haline gelir" (Larrain, 1998: 134).

Demek ki kapitalist üretim tarzı, sermaye birikiminin yasalarına ilişkin bütün mümkün *"dışsal belirlenimleri"* dışarda bırakarak oluşturulmuş bir kategoridir (Milios, 1989: 164). Kapitalist üretim tarzına özgü dışsal belirlenimler özellikle sınıf mücadelesinin iktidar ilişkileri kapitalist gelişimin mümkünlüğünü, sınırlarını, hızını ve yönünü belirlemektedir.

> (...) Tekil ekonomik aktörlerin (örneğin tekellerin) ve devletlerin etkisi geçici olarak büyük ağırlık taşıyabilir elbette; ama bu etkiler ancak sermayenin mantığının belirlediği genel çerçeve içinde işler. Değer yasası ve sermayenin yasaları kendilerini, son tahlilde, bütün aktörlere dayatır. Bu sınırlar ancak devrimle ve sermayenin mülksüzleştirilmesiyle aşılabilir" (Savran, 1997: 81).

Böylece kapitalist üretim tarzında sermaye birikiminin yasalarıyla - tamamen bağımsız değil, göreli özerk anlamında "dışsal" belirlenim olarak sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiyi tanımladıktan sonra, Marksizmi gerek liberal yaklaşımdan gerekse de çeşitli reformist yaklaşımlardan farklı kılan ikinci unsura geçebiliriz: Bu kapitalist gelişmenin en temel niteliğinin onun doğasına içkin dengesizliği (istikrarsızlığı) olduğu vurgusudur. Krizler, kitlesel sefalet, savaşlar tarihin kazaları değil, bilakis piyasanın işleyişinin doğal ve mantıki sonuçlarıdır. Başka türlü ifade etmek gerekirse: Kar oranının düşme eğilimi sistemin kendi sınırları içinde önlenemez (gerek tekelleşme gerekse de devlet müdahalesi ile); karşı eğilimler[5] yukarda da vurgulandığı gibi kar haddindeki uzun dönemli düşüşün kendini hakim eğilim olarak dayatmasının sınırları içinde hareket eder:

> "Sermaye birikimi kapitalizmde temel amaç, iktisadi yaşam ve iktisadi büyümenin başlıca motorudur. (...) Kar oranının dalgalanmaları kapitalizmde iktisadi gelişmeyi belirler (...) Kapitalist üretimin **çevrimsel hareketi** kapitalist üretim tarzı varolduğu müddetçe devam edecek. Hiç bir "rafine çevrim-karşıtı devlet politikası paketi" uzun

[5] Kar oranının azalışı eğilimine karşı yönde etkide bulunan, bu azalışı yavaşlatan ve/veya kısmen tersine çeviren (ortalama kar oranındaki ani bir yükseliş) unsurlar ise artık-değer oranındaki keskin bir yükseliş, sermayenin organik bileşiminin büyüme hızında keskin bir yavaşlama, sermaye devrinde ani bir hızlanma veya bu faktörlerden birkaçının ya da tümünün bir bileşimidir. Ayrıca sermayenin organik bileşiminin sanayileşmiş ülkelerdeki temel sanayi dallarına nazaran belirgin ölçüde daha az olduğu ülkelere sermaye akışı da önemli bir etkendir (Mandel, 1991).

> vadede dönemsel aşırı-üretim krizlerinin tekrar ortaya çıkmasını engelleyemez (Mandel, 1980, S. 60, - vurgu bana ait -)

Kurumsal yapıların (siyaset düzeyi), sermaye birikiminin içsel dinamiklerini - bunlar sistemi krize de sürükleseler yönetebileceği varsayımından hareket eden çeşitli "aşamacı" yaklaşımların aksine Marksist yaklaşım, krizlerin sermayenin hareket yasalarının kaçınılmaz bir sonucu olduğu; dolayısıyla bu yasaların billurlaşmış bir ifadesi olarak kar oranının uzun dönemli düşüşü ve yükselişinin bir "uzun dalganın" maddi temelini oluşturduğunu ileri sürer. Her uzun dalga belirli bir sermaye *"birikim tarzını"* ifade etmekte olup, kendi karakteristiklerine sahip ayrı birer dönem olarak görülmelidir. Dolayısıyla tarihi dönemleştirmede kullanılan "üretim tarzları" kategorisine kapitalizmin tarihini dönemleştirmede birikim tarzı kategorisi tekabül etmektedir: Kapitalist *üretim tarzı* tarihi boyunca değişik *birikim tarzları* çerçevesinde gelişmektedir. Çünkü kuşkusuz kapitalizmin doğası ve temel üretim ilişkileri aynı kalmakla birlikte, sermaye birikiminin koşulları, teknolojik temelleri, uluslararası işbölümünün niteliği, işçi sınıfıyla sermaye arasındaki ilişkinin belirli yönleri önemli değişikliklere uğrar. Bu kapitalizmin dinamik doğasının bir sonucudur.

Kapitalizmin "aşamalı" olarak geliştiği anlayışına karşılık, gelişimin tamamen diyalektik olup, sürekli iki karşıt uç arasında hareket ettiği anlayışı, şu sorunun cevaplanmasını gerektirir: Kapitalizmin gelişmesinde yeni genişleme dönemlerinin mümkün hale geldiği dönüm noktalarından hangi faktörler sorumludur? Başka türlü ifade etmek gerekirse her bir özgül birikim tarzını krize götüren ve krizden çıkartan "itici güçler" sisteme (birikime) içsel midir yoksa dışsal mıdır?

Bu noktada Kondratieff'in "Uzun devreler" yaklaşımı ile "Uzun dalgalar" yaklaşımını birbirinden ayıran şu unsur önem taşır: Birincisi az ya da çok *otomatik* bir hareketi içerirken, diğeri genişleyen bir uzun dalgadan alçalan bir uzun dalgaya yönelme hareketi ile bir uzun alçalıştan bir uzun genişlemeye doğru hareket arasında bir *asimetri* olduğunu savunur. Birincisi içseldir; ikincisi ise otomatik değildir. Bu şu anlama gelir: Marksist uzun dalga yaklaşımının aynı zamanda krizden çıkışın önkoşulları anlamına gelen temel değişkenleri ortalama kar oranı ile dünya pazarının boyutları olduğundan; ancak her ikisi de *eş zamanlı olarak* genişlerse,

"popülerleştirilmiş" (kitlesel olarak uygulanan) bir teknolojik devrimin etkileri gerçekleşebilir (Mandel, 1993: 576). Gelgelelim sistemin *kendi içinde* düşen kar oranı eğiliminin durgunlaştırdığı birikimi yeniden canlandıracak bir mekanizma yoktur.

> "(...) Bu dönüm noktasını tayin eden kapitalizmin hareket yasaları değil, bütün bir tarihsel dönemin sınıf mücadelesinin sonuçlarıdır" (Mandel, 1991: 42).

Çünkü;

> "Kendimizi yirminci yüzyılla sınırlayıp baktığımızda, ne Ekim Devrimi, ne Alman devriminin yenilgisi, ne Versailles Antlaşması ve bu antlaşmanın boşa çıkması ne de Hitler'in iktidarı ele geçirişi, kapitalist büyümenin bir önceki uzun dalgasında var olan sermaye birikimi ya da emek örgütlenişi veya "birikimin toplumsal yapısı"nın modellerinin mantıksal sonuçları olarak görülemez" (Mandel, 1991: 44).

Dolayısıyla Kondratieff ve çoğu "Uzun Devre" (neo-Schumpeteryen) açıklayıcısına göre nedensel belirleme görevini içsel değişkenlere yükleyen yöntem doğru değildir.

> Zira tam bir içsel değişkenli açıklama sunulduğunda, bu bir tür iktisadi işlevin, siyasal güçlerin ve bizzat kurumsal çevrenin yanısıra büyük toplumsal olayları, savaşlar ve devrimleri belirlediği gibi aşırı bir iddiaya varır herşeyi açıklama arzusu herşeyi kapsayan bir mekanizmaya başvurmak demektir (F. Louca, 1998: 111).

Öte yandan genişleyen bir uzun dalgaya geçişin otomatik olmadığını söylemek iktisadi gelişmelerin (kitlesel işsizlik, teknolojik gelişmeler vb.) kar hadlerinde yükselişi, dolayısıyla yeni bir genişleme dalgasını olanaklı kılan bazı koşulların yaratılmasına katkıda bulunmayacağı anlamına gelmez. Ancak

> "(...) Kapitalizmin akıbeti konusunda "iyimser" ve "kötümser" bakış açıları arasındaki esas tartışma, bu gibi gelişmelerin mevcut olup olmadığı değil, yeterli olup olmadığı noktasında odaklaşır" (Satılgan, 1994: 523).

Özetleyecek olursam, "aşamacı" yaklaşımlar kapitalizmde krizlerin kaçınılmaz olmadığı - yani dışsal etkenlerle (örneğin politik düzeyde devletin rolü ve ulusal ve uluslararası kurumsal yapılarda açığa çıkan güç dengeleri) krizlerin önlenebileceği konusunda ortak bir yargıyı paylaşmaktadırlar. Kapitalizmin tarihine farklı perspektiflerden (canlanma evresine ya da bunalım evresine "oynayarak") bakarak da olsa teorik açıdan paylaştıkları ortak zemin esas olarak şu iki varsayım üzerinde temellenmektedir:

1- Rekabetin doğasının kavranışı: Kapitalistler arası rekabetin niteliği hakkındaki farklı tasavvurlar kapitalizmin gelişimine dair de farklı saptamalara yol açmaktadır. Kapitalist üretim biçiminin evrimi zorunlu olarak bir sermaye yoğunlaşması ve birleşmesi sonucunu doğurmaktadır. Ancak "aşamacı" yaklaşımlarda sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması rekabetin çökmesinin kanıtı olarak görülür. Hilferding ile başlayıp, Kalecki, Baran ve Sweezy tarafından sürdürülen bu gelenek, çağdaş kapitalizmin sonuçta tekelciler, işçiler ve devlet arasındaki güç dengesinin sonucu ile düzenlendiğini öne sürer (Shaikh, 1993: 492). Halbuki söz konusu olan rekabetin azalması değil, bir yandan rakiplerin azalması, öte yandan rekabetin artmasıdır.

> "Ancak tekellerin rekabete uğramadığı sanılmamalıdır. Yok olan, rekabet değil, belli bir rekabet biçimidir. (...) Tekelci rekabet hem güçlü hem de zayıftır. Bu demektir ki, bir yandan teknik gelişmenin uyarıcısı, diğer yandan da teknik gelişmenin engelidir. (...) Bu iki özellik: güçlü ve zayıf, yani üretken güçlerin gelişmesini uyaran tekelci rekabet ve bunların gelişmesini durduran tekelci rekabet, karşıtlıklarına rağmen birarada bulunurlar" (Salama/Valier, 1974: 72-76).

Böylece görülüyor ki, tekellerin varlığına ve büyüklüklerinin artmasına rağmen, sermaye hareketi etkisini korumaktadır. Tekeller de değer yasasına boyun eğmektedirler.[6]

---

[6] Örneğin emperyalizm aşamasında azgelişmişliğin nedenlerini açıklamada Tekelci Kapitalizm yaklaşımından hareket eden "Bağımlık Okulu"nun teorisyenleri dünya ekonomisinin sermayeler arasında rekabetle değil, tekelle nitelendirildiğini ileri sürmüşlerdir. Eğer gerçekten rekabet ortadan kalktıysa, o takdirde kapitalizmin üretici güçleri geliştirme yönünde hissettiği baskı (ilericiliği) ortadan kalkmış demektir. Dolayısıyla dünya ekonomisinin - çevrimsel bir krizden çok - sürekli bir durgunluk eğilimi içinde olacağı iddia edilebilir. Ancak rekabet ortadan kalkmak bir yana

Halbuki rekabet süreçlerinin (büyük ve küçük) burjuva analizleri, dolaşım alanındaki reformların ister tekelci güçleri ortadan kaldırarak tam rekabet koşullarını yeniden tesis etmek üzere olsun, isterse sermayenin hareketliliğini kolaylaştırarak olsun veya alternatif "düzenleme tarzları" veya "birikimin toplumsal yapısını" dengeyi ve orantısallığı (istikrarı) sağlamak için uygulayarak olsun kriz tehdidini önleyeceğini varsaymaktadırlar. Çünkü bu yaklaşımlar tarihsel veya kurumsal oluşumların durumsallığından (contingency) hareket etmekte, krizin zorunluluğunu (necessity) kapitalist üretim ilişkilerinin çelişkili biçiminin bir dolaysız ifadesi olarak açıklamamaktadırlar (Clarke, 1990-1, S. 451).

2- Devletin rolü: "Aşamacı" yaklaşımlar devletin büyüyen iktisadi önemine (sermaye birikiminin istikrarında kurumsal yapıların rolü) dikkat çekmekte kuşkusuz haklıdır, ancak kuram kapitalist sermaye birikimi ile ilişkilendirilmesi anlamında sistematik bir devlet kuramı değildir.

> "Devletin işleyişi iktisadi analizin bütünleyici bir kısmı olarak değil, fakat ekonomiye tamamen dışsal bir şey olarak düşünülmektedir. Bunun bir sonucu olarak kuram, devlet etkinliğinin iktisadi gelişme tarafından nasıl belirlendiğini tamamen açık bırakarak, devlet müdahalesinin olanaklarının ve sınırlarının neler olduğu konusunda sistematik bir açıklama vermez" (Fine vd.,1993: 148).

Bunun temel nedeni bu yaklaşımların kapitalizmin iktisadi işleyişinden doğan sorunların ussal biçimde davranan ve ekonomiye yeterli bir biçimde müdahale eden devlet tarafından ortadan kaldırılabileceği, devlet müdahalesi ile kapitalizme ussal ve uyumlu bir nitelik kazandırmanın mümkün olduğu varsayımından hareket etmeleridir.

> "Oysa, devletin ekonomiye ne yaptığı, ancak, ekonominin devlete ne yaptığını anladıktan sonra kavranabilir" (Savran, 1988: 36-7).

"Aşamacı" yaklaşımların her biri kapitalizmin çevrimsel evriminin iki farklı maddi gerçekliğinden hareket ettikleri için tarihsel gelişiminin bütünlüklü

---

daha da yoğunlaştıysa; diğer bir ifadeyle tekil sermayelerin birbirleriyle ilişkileri ve çatışmaları sadece bir görünüme işaret ediyorsa ve bunun kökeninde sermayenin doğasına içkin dinamikler söz konusu ise o takdirde azgelişmişliği ve azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin ilericiliğini başka türlü açıklamak gerekecektir. Sermayenin uluslararasılaşması pekala azgelişmiş ülkelerde de üretici güçleri geliştirebilir, halbuki "tekelci analiz" bu ilerlemeyi yadsımaktadır.

analizini yapamamaktadırlar. Oysa burada göstermeye çalıştığım üzere, Marksist "Uzun Dalga" yaklaşımı belli bir sermaye birikimi tarzının - aynı bir madolyonun iki yüzü gibi olan - farklı evrelerini (alçalış ve yükseliş, canlanma ve bunalım) birarada ele alarak sermayenin hareket yasaları ile (içsel etkenler) sınıf mücadelesinin (kısmi bağımsız etkenler) alçalış ve yükselişlerini ilişkilendirmek açısından daha elverişli bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Hem Marx ve Lenin'in kapitalizmin dönemleştirilmesinde yukarda değinilen "aşamacı" yaklaşımlardan farklı varsayımlardan hareket ettiklerini gösterebilmek hem de bu teorilerin hangi maddi gerçeklik üzerinde inşa edildiklerini daha iyi kavrayabilmek için kısa da olsa tarihsel tartışmalara geri dönmek ve politik arka planı göz önüne almak gerekiyor.

3. Ne Amaçla Dönemleştirme?: Tarihsel ve Politik Arka Plân

Kapitalizmi dönemleştirme çabalarının tarihsel arka plânında aslında II. Enternasyonal'in bölünmesi ve bunda önemli rol oynayan kapitalizmin iktisadî istikrarı üzerindeki farklı kuramsal görüşler yatmaktadır. Reformizmin temellerinin de atıldığı bu tartışmada anlaşmazlığa yol açan sorunun temel kaynağı tarihsel maddeciliğin ve Marx'ın tarihsel değişime ilişkin temel görüşlerinin kapitalizmden sosyalizme geçişe, sosyalizmin kuruluşuna nasıl uygulanacağı konusundaki farklı yorumlardır (Harrison, 1978: 119). Marx'ın üretim tarzlarını birbirinden ayırmada başvurduğu ölçütler şunlardır:[7]

> Üretimin toplumsal biçimi ne olursa olsun, emekçiler ile üretim araçları daima onun etmenleri olarak kalırlar. Ama birbirlerinden ayrılmaları halinde bu etmenlerden birisi ancak potansiyel olarak bulunabilir. Çünkü üretimin devamı için bunların birleşmeleri zorunludur. Bu birleşmenin gerçekleştirildiği özgül biçim, toplum yapısının farklı ekonomik devirlerini birbirinden ayırır" (Marx, 1992: 43)

ya da "toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel ayrım, örneğin, köle emeğine dayanan toplum ile ücretli emeğe dayanan

[7] Bu konuda ayrıntılı bilgi için Weeks, 1985-6, S. 416-424'e bakılabilir.

> toplum arasındaki ayrım, bu artı-emeğin fiili üreticisinden, işçiden sızdırılması biçimine dayanır" (Marx, 1986: 233).

Bu ölçütlere göre Marx basit elbirliği, mutlak artık değer üretimine dayalı birikim süreci olarak manifaktür ve göreli artı-değer üretimine dayalı birikim süreci olarak modern sanayi dönemlerini birbirinden ayırmıştır. Öte yandan Marx'a göre merkezileşme, sermayenin genel hareket yasalarında niteliksel bir değişikliği gerektirmez (Fine vd., 1993: 96). Keza Lenin'in emperyalizm teorisi, Hilferding ve Buharin'in 1920'lerde kapitalizmin doğa değiştirdiği konusunda ileri sürdükleri tezlerin karşısında yer alır.

Söz konusu farklı kuramsal görüşler arasında bir yönelim "Örgütlü Kapitalizm" aşamasının artık sosyalizme doğru devrimci olmayan bir evrimi mümkün kılacak biçimde gelişmekte olduğunu iddia etmekteydi. O dönemde Hilferding, kapitalist gelişmeyi sanayide ve bankacılık sektöründe tekelci bir oluşum gösteren bankaların sanayi üzerinde oluşturdukları etkili bir nitelikle tanımlanması mümkün olan yeni bir özgül aşama olarak görmüştü (Fülberth, 1999: 28). Hilferding (Lenin'in aksine), sermayenin üretim sürecine devletin doğrudan müdahalesini, kapitalizmin çok derinleşen çelişkilerinin ifadesi olarak değil, fakat kapitalizmin uzun dönemli istikrarına doğru atılmış bir adım olarak yorumluyordu. Hilferding'e göre finans kapital sosyalizmin ön koşulunu oluşturacak derecede kapitalist bir toplumsallaşma oluşturmuştu. Hilferding, istikrar sorununun esas olarak ekonomideki çeşitli etkinliklerin koordinasyonu sorunu olduğu iddiasından hareketle iktisadi kararların merkezileşmesine doğru eğilimin, kapitalist koşullar altında bile uyumlu birikim olanağını ifade ettiği sonucuna ulaşır:

> "Tugan-Baranovsky'i izleyerek, Hilferding kapitalist gelişmeyi Marx'ın yeniden üretim şemalarından çıkarttı ve böyle yapmakla aynı neo-denge yorumuna düştü" (Fine vd.,1993: 97).

Keza Buharin devletin "örgütlü" müdahalesinin ekonomik bunalımların kaçınılmazlığının ortadan kalkmasına yol açacağını ileri sürmüştü.

Bu yaklaşımlar karşısında Lenin kapitalizmi barışçıl, istikrarlı, bunalımsız bir geleceğin beklemediği yönündeki vurgusuyla farklı bir konum almaktadır. Lenin tekelci kapitalizmi üretimin ilerleyen toplumsallaşması olarak görmede Hilferding ile aynı kanıdadır; fakat onun aksine, sürecin çelişmeler yoluyla

oluşmakta olduğunu vurgular. Marx tarafından saptanan kapitalist gelişmenin temel eğilimlerine dayandırdığı analizinde küçük ve orta büyüklükteki üreticiler arasındaki rekabetin verini, başka bir rekabet biçimi, büyük firmalar arasındaki tekelci rekabet aldığını vurgular. Bu yeni rekabetin şiddeti, tek tek ulusal ekonomilerin, dünya ölçeğinde eşitsiz gelişmeleri tarafından artırılır. Dolayısıyla Lenin, Bernstein'in vurguladığı üretimin düzenlenmesinin, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasıyla birlikte sadece varolandan daha fazla anarşiye ve istikrarsızlığa yol açacağını (dolayısıyla kapitalizmin krizlerinin kaçınılmaz olduğunu) iddia etmektedir.

Lenin emperyalizmin tekelci kapitalizm aşaması olduğunu belirtir,

> "çünkü serbest rekabet toprağında ve tamamıyla serbest rekabetten - doğan tekel, kapitalist rejimin daha yüksek bir toplumsal ve ekonomik düzene geçişini ifade etmektedir" (Lenin, 1998: 138).
>
> Bu evrede "tekeller, oligarşi, özgürlük eğilimi yerine egemenlik eğilimi, sayıları gitgide artan küçük ya da zayıf ulusların güçlü birkaç ulus tarafından sömürülmesi bütün bunlar, emperyalizme, onu asalak ve çürümüş bir kapitalizm haline getiren ayırt edici özellikler kazanmıştır" "Ancak, bu çürüme eğiliminin, kapitalizmin hızlı gelişmesini önleyeceğini sanmak yanlış olur. Önlemez" (Lenin, 1998: 140).

Lenin'in emperyalizm tanımı beş ana bileşenden oluşur: tekellerin yükselişi, mali sermaye, sermaye ihracı, dünyanın tekellerce bölüşülmesi, dünyanın emperyalist güçler arasında bölüşümünün tamamlanması. Emperyalizmin kapitalist üretim tarzının gelişmesinde bir aşama olarak tanımlanmasını olanaklı kılan bu gelişmeler, neden "en yüksek aşama" olduğunu açıklayamaz. "En yüksek aşamanın" Lenin'deki anlamı, kapitalizmin emperyalizmi izleyecek bir başka aşaması olmadığıdır. Emperyalizm kapitalizmin en yüksek aşamasıdır, çünkü sermayenin, sosyalizmin maddi önkoşullarını hazırlayan tarihsel eğilimlerinin olgunlaştığı ve somutlaştığı tarihsel çağdır. Emperyalizmden çıkış, ancak sosyalizme geçiş ile birlikte olanaklıdır (Lenin, 1998: 142).

1920'lerin tartışmasında böylece, kapitalizmin nihai krizi ile çökeceği (ekonomik determinizm) iddiası karşısında Lenin ve Troçki kapitalizmin

krize girmesinin kaçınılmaz olduğu, ancak kapitalizmin *otomatik* olarak çökeceğinin söylenemeyeceği; kendi haline bırakılırsa sistemin başta işçi sınıfı olmak üzere topluma ağır maliyetler ödeterek de olsa en ağır krizden de bir çıkış yolu bulacağı uyarısında bulunmuşlardı. Bu aynı zamanda toplumun kaderinin iktisadi güçlerin kör oyunu ile mekanik olarak değil, sınıf mücadelesi (örgütlülük, bilinçlilik ve önderlik) ile belirlendiği yönünde güçlü bir vurgu anlamı da taşımaktadır.

Ancak I. Dünya Savaşı sonrası kapitalizmin yeniden istikrar kazanması Sovvetler'de de 1920'li ve 1930'lu yıllarda yeni bir tartışmayı başlattı. İşte bu dönemde kapitalist piyasanın özünün bir "denge" durumu olduğu fikrinin peşine takılan (Marksist) akademik iktisatçılar gibi Buharin'e göre de istikrar ne konjonktürel ne de durumsal politik etkenler tarafından belirlenmişti. İstikrar, uzun dönemli, kapitalizme içkin özelliklerin ve piyasanın işleyişinin bir ürünüydü. Bu değer teorisinin değişmesi anlamına geliyordu. Buharin böylece konjonktürel ve durumsal olanı (I. Dünya savaşı sonrası gerçekleşen istikrarı) kapitalizmin bir sistem olarak "yapısal" bir özelliğine dönüştürdü.

> "(...) toplumsal işbölümünün olduğu bir toplumda - ve kapitalist meta toplumu bu sonuncusunu önvarsayar bunun anlamı tüm sistemin baştan belli bir **denge** içinde bulunmak zorunda olduğudur. (...) Bu denge yasasının ortaya konması kuramsal iktisatın ana sorunudur ve kuramsal iktisadın bilimsel bir sistem olması, tüm kapitalist sistemin **denge koşulu** altında incelenmesinin bir sonucudur" (- vurgu yazara ait - Buharin, 1970: 137).

Buharin, diğer bir çok "denge" varsayımından hareket ederek kapitalizmi aşamalarla dönemleştirmeye çalışan yaklaşımlarla ortak bir sorunu paylaşır: Önemli olan bir nesnenin nasıl olup da aynı veya benzer şekilde varlığını sürdürdüğü değil, biçimi değiştiği halde nasıl olup da varlığını sürdürmeye devam ettiğidir; vurgulanması gereken dengenin varlığı değil; değişimin dinamikleridir. Başka türlü ifade etmek gerekirse, sorun ("kapitalizmin adlandırılması") bir zaman sorunu olmaktan çok, bir akış sorunudur (Baker, 1997: 34).

Bu tartışma II. Dünya Savaşı ve ondan sonraki dönemde yeniden ancak farklı bir boyutta önem kazandı. Baran ve Sweezy tarafından geliştirilen Tekelci Kapitalizm yaklaşımı ve daha sonra da başta Rus ve Doğu Alman

yazarlar tarafından geliştirilmekle birlikte, bir çok Batı Avrupa Komünist Partisinin "resmi" teorik yaklaşımı statüsünü kazanacak olan Tekelci Devlet Kapitalizmi yaklaşımı doğdu. Bu yaklaşımları değerlendirirken benimsedikleri kapitalizm tahlilinin maddi temellerini anlamak açısından Stalinizmin uluslararası komünist hareket üzerindeki etkisi, II. Dünya Savaşı ve Keynesciliğin nüfuz kazanması koşullarını göz önünde bulundurmak gerekir.

Birincisine nazaran İkinci Dünya Savaşı'nın sonucu, dünya pazarının Sovyetler Birliği ve diğer "sosyalist" ülkelerin varlığına rağmen yeniden istikrar kazanmasıydı. Emperyalistlerarası savaşın ve kapitalizmin bölgesel nüfuzunu kaybetmesinin ardından onun yeniden istikrar kazanacağına (Trotsky bu ihtimale işaret eden az sayıda kişiden biriydi)[8] kimse ihtimal vermiyordu. Çünkü savaş-sonrası istikrar, denge yaklaşımının geçerliliğine olan güveni artırıcı bir psikoloji yaratmıştı. Gerçekten kapitalist ülkelerde iktisadi dalgalanmaların düzeltilişi ve yüksek büyüme oranları veri alındığında, savaş sonrası dönemin hemen sonrasının bir iktisadi kriz dönemi olacağı inancını uzun dönemde korumak olanaksızdı. Bu yeni durum (ekonominin yeniden canlanması) komünist örgütlerde bir bilinç krizine yol açmıştı: Devrim perspektifi hala geçerli miydi, yoksa kapitalizm değişmiş ve dengeye mi kavuşmuştu? Tam da bu dönemde geliştirilen Tekelci Devlet Kapitalizmi'nin temel amacı, II. Dünya Savaşı sonrası kapitalizmin *geçici istikrarı* ile onun *temel çelişkilerinin süregiden varlığını* kuramsal olarak bağdaştırmak ve bu doğrultuda yeniden üretim sürecine yapılan devlet müdahalesinin (kurumsal yapıların) rolüne işaret etmekti. Bu yaklaşımın temelinde, Komünist Enternasyonal tarafından 1928 yılında yapılan 6. Dünya kongresinde geliştirilen kapitalizmin "göreli istikrarı" tezi yatmaktadır (Wagner, 1976: S. 36). Bu tez devletin desteği ile ayakta duran göreli istikrar kazanmış kapitalizmin bir dizi "aşama" sonucu çökeceği varsayımına (beklentisine?) dayanmaktadır. Halbuki, "Marx'ın kuramında 'kriz' hayli

[8] Troçki Komintern'in 1921 yılındaki Üçüncü Kongresinde Avrupa işçi sınıfının devrimci eyleminin kalıcı bir başarısızlığa uğraması durumunda kapitalizmin yeniden canlanma evresine girebileceğine dair bir öngörüde bulunmuştu: "yani kapitalist dengenin yeni bir temelde yeniden ortaya çıkması mümkün müdür? İşçi sınıfının devrimci bir mücadeleye girişmemesi ve burjuvaziye uzun yıllar dizisi boyunca - diyelim ki 20-30 yıl boyunca - dünyanın kaderine yön verme imkanını vereceğini (bir an için) kabul edersek, o takdirde yeni bir dengenin oluşacağına şüphe yoktur. (...) Bu ıstıraplı yolda 15-25 yıl boyunca dünyada yeni bir işbölümüne gidilebilmiş olursa belki de yeni bir kapitalist yükseliş başlayabilir" (aktaran Röhrich, 1978: 45).

düzenli devri bir hareket anlamındayken, terim artık burada gizil nitelikte daha uzun dönemli bir istikrarsızlık anlamında kullanılır" (Fine vd.,1993: 120).

Her iki yaklaşıma (Tekelci Kapitalizm ve Tekelci Devlet Kapitalizmi) göre de yeni istikrar mekanizmaları sayesinde iktisadi çöküş eğilimi bütünüyle giderilmesi olanaksız olsa da zayıflar. Bunun siyasal sonuçları şudur: sosyalizme fiili geçiş ancak "anti-tekelci mücadele"nin bir sonucu olarak mümkündür. Bu mücadelede işçi sınıfı tekelci devlet kapitalizminden zarar gören tüm diğer sınıf ve katmanlarla ittifak kurmaya çalışır. Artık temel, belirleyici çelişki emek ile sermaye arasında değil, tekelci firmalarla onların "mağdur" ettiği toplumsal kesimler arasındadır:

> "örneğin işçi sınıfı reel geliri indiren ve buna paralel olarak kendi karlarını yükselten tekelci fiyat politikasından öncelikle etkilenebilir. (...) Ama bu koşullarda asıl yükü, örgütlenmiş işçi sınıfının dışında kalan sabit gelirli ya da örgütsüz ve kendilerini koruyacak sosyal bir "dayanak"tan yoksun olan kesimin çekmesi muhtemeldir. Yani orta ya da az ücretle çalışanlar, meslek sahipleri ve "orta sınıf" dediğimiz diğer kesimler. Gerçekte tekelci kapitalizm aşamasında bu kesimler arasındaki birleşmenin iktisadi temeli, hem bu kesimlerin hem de örgütlü işçi sınıfının tekelci fiyat politikasından aynı şekilde etkilenmeleridir" (Dobb, 1999: 42).

Bu stratejiye göre gerçekçi bir biçimde ulaşılması gereken bir sonraki aşama, sosyalizm ya da proletarya diktatörlüğü değil, işçi sınıfının yanı sıra orta tabakanın da dahil olduğu bir ittifak ile tekellerin etkisiz hale getirilmesi olmalıydı.

Benzer şekilde Tekelci Kapitalizm Okulu da, değer yasasının ve sermayenin hareket yasalarının belirleyiciliği yerine tekellerin ve devletin belirleyiciliğinden hareket etmektedir.

> "(...) Baran ve Sweezy'e göre Marx'ın şeması firmalar arasında rekabetin hüküm sürdüğü bir dünyada geçerlidir. Şimdiki tekelci kapitalizm aşamasında, değer şeması ve hele artık-değer kavramı elverişli değildir" (Desai, 1977: 193-4).

Bu yaklaşımda kullanılan tekelci kapitalizm kavramında tekel firmalarının ortaya çıkan karları, Marx'ın azalan kâr oranı yasasını geçersiz kılan bir konum getirmektedir (Harris, 1993, S. 556). Azalan kâr oranı yasası yerine, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme giden yapısal değişikliğin en temel ifadesi olarak "iktisadî artığın" artma eğilimi geçirilmektedir. Ancak üretim güçlerinin kapitalist gelişiminin maliyeti onların gittikçe artan ölçüde akıl dışı kullanımıdır, yani sorun, iktisadî artığın lüks tüketim için harcanmaya ayrılması yerine *rasyonel* olarak nasıl kullanılabileceğidir. Baran-Sweezy böylece vurguyu kâr oranından *kârın büyüklüğü*ne kaydırarak ve bunu artık-değer olarak değil, "fiziki artık" olarak tanımlayarak, sermayenin organik bileşiminin artmasının uyardığı kâr oranında düşmenin içsel süreçlerle krize yol açabileceği öngörüsünü bir kenara bırakmışlardır. Marx'ın tasvir ettiği ve kâr oranının düşme eğilimine sermaye birikiminin seyrinde belirleyici rol veren kriz tahlilinin yerini "gerçekleşme" ve "kaynakların rasyonel kullanımı" sorunları almıştır. Böylece hem Tekelci Devlet Kapitalizmi hem de Tekelci Kapitalizm yaklaşımlarında iki "özerk kampa" bölünmüş dünyada sosyalist kampın zaferinin ancak, Baran'ın ileri sürdüğü "daha fazlası mümkün" olan artığı yaratmak için kaynakların daha "etkin" kullanımı ile gerçekleşebileceği ileri sürülmektedir. Bu noktada her iki dönemleştirme yaklaşımında da devlete sermaye birikiminin hareket yasalarından *bağımsız* bir rol verilmektedir:

> "(...) yani iktisadi gücün en yüksek birikime ulaştığı aşama olan tekelci kapitalizm aşamasında devlet, hakim tekelci grupların oyuncağı haline gelir demiştik. (...) Ortada çelişkili bir durum olduğu için, burada yeni bir belirleme yapmak yerinde olacaktır. Devletin tekelcilerin oyuncağı olduğunu ve kapitalistler arasındaki anlaşmazlıklara yol açmasına rağmen onların çıkarlarını koruduğunu söylemek; devletin genel olarak **sistemin işleyişini destekleyen bir politikası olduğunu** dışlamak anlamına gelmez (yani kapitalist üretim tarzının denge içinde işlemesini sağlayıcı bir politikası olduğunu)" (- vurgu yazara ait Dobb, 1999: 68).

Tarihsel bakımdan çoktan gereksiz hale gelen kapitalizmin ancak devletin aşırı iktisadi gücü sayesinde yaşamayı başardığı varsayılan Tekelci Devlet Kapitalizmi'nde de devletin işleyişi iktisadi analizin ve sermaye birikim

sürecinin bütünleyici bir kısmı olarak değil, fakat ekonomiye tamamen dışsal bir şey olarak düşünülmektedir:

> "(...) Bu demektir ki, **tekelci sermaye ile devlet bağımsız güçlerdir** ve tekelci kapitalizm döneminde, belirli amaçlara ulaşmak için birleşirler" (-vurgu yazara ait-, Varga, 1988: 58)

Sweezy'nin Tekelci Kapitalizm analizinde, üretim-tüketim orantısızlığından ya da tüketim eksikliğinden doğan bunalımların kapitalist üretim tarzı içinde aşılamayacağı varsayımı terk edilmiş; emperyalizmin iç istikrarını sağlamak için devletin karşı-çevrimsel müdahalesini savunan Keynesçi görüşün gücü kabul edilmiştir:

> "Kapitalizmin uğrayacağı son çözülmeyi dış belirleyici etkenlere bırakan ilk o olmuştur: ona göre, Sovyetler Birliği'nin üstün ekonomik uygulamalarının ve savaştan sonra onun yolunda yürümesi beklenecek ülkelerin 'inandırıcı etkisi', en sonunda A.B.D.'nin sosyalizme barış içinde geçmesini mümkün kılacaktı" (Anderson, 1982: 41).

Benzer şekilde Tekelci Devlet Kapitalizmi yaklaşımında da yine kapitalist üretim tarzının tarihsel (salınımlı) gelişimi sermaye birikimine içsel mekanizmalarla dış dinamikler arasındaki diyalektik ilişkiyle değil; özellikle dış dinamiklerle, "dışsal" faktör olarak da sınıf mücadelesi yerine "sistem rekabeti"ni koyarak açıklanmaya çalışılmıştır:

> "Genel Bunalımın açıkça patlamasıyla kapitalizmin gelişimi artık sadece kendi iç, sisteme özgü çelişkileriyle ilerlemeyecektir. Aynı zamanda dışsal, özellikle de her iki dünya sisteminin rekabetiyle bağlantılı olan çelişkiler Tekel ile Devlet gücünün bir iktidar mekanizması olarak birleşmeleri süreci üzerinde giderek artan bir etkiye sahiptir" (Richter vd.,1987: 331).

> "(...) Sosyalizmin önce tek ülkede zaferi ile kapitalizmin dünya ölçeğinde yenilmesi arasında, yükselen ve genişleyen sosyalizmin ve tarihsel olarak çöküşe mahkum ve savunmada bulunan emperyalist iktidar sistemiyle yan yana varoldukları oldukça uzun tarihsel bir dönem bulunmaktadır. Bu kapitalizmden sosyalizme geçiş, her iki toplumsal dünya sisteminin tarihsel rekabetinin dönemidir" (SBKP programından aktaran Richter vd., 1987: 296).

Çünkü Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramcılarına göre kapitalizmin temel çelişkisi artık emekle sermaye arasında değil, kapitalist dünya ile sosyalist dünya arasındadır. Vurgunun "anti-kapitalistten" ziyade, anti-tekelci veya anti-emperyaliste kaymasının temel nedeni bu kavrayıştır.

Görüldüğü üzere her iki yaklaşımda da değer yasasının ve sermayenin hareket yasalarının belirleyiciliği yerine tekellerin ve devletin belirleyiciliğinin geçirilmesiyle birlikte, yani "komutanın siyasette" olması sonucu "dış dinamiklere" vurgu önem kazanmıştır. Böylece sistemin gerçek düşmanları hep sistemin "dışında" (sosyalist sistem, III. Dünya köylüleri, marjinal toplumsal kesimler) tanımlanmıştır.

Günümüzde ise aşamalarla kapitalizmi dönemleştirmeye çalışan başlıca yaklaşımlar Düzenleme Okulu ve Birikimin Toplumsal Yapısı'dır. Bu yaklaşımlarca da kapitalizmin tarihi niteliksel olarak birbirinden farklı dönemlere ayrıştırılmakta ve her bir dönem (aşama) kendine özgü "toplumsal-kurumsal yapıların" oluşturduğu iktisadî eğilim ve ilişkilerle tanımlanmaktadır.[9] Çünkü bu yaklaşımlara göre piyasa mekanizması kendi başına iktisadî sistemin istikrarını sağlayamayacağından kurumlar ("düzenleme tarzı") işin içine katılmalıdır.[10]

> "('Düzenleme tarzı' kavramı) dikkatimizi, son derece dinamik ve dolayısıyla istikrarsız olan kapitalist sistemin, hiç olmazsa belirli bir zaman dilimi boyunca tutarlı olarak işleyebilmesi için yeterince düzene benzer bir görünüm kazanmasını olanaklı kılan karmaşık ilişkiler, alışkanlıklar, politik uygulamalar ve kültürel biçimler üzerinde yoğunlaştırır" (Harvey, 1996: 144).

---

[9] Örneğin Aglietta'nın Fordizm- post-Fordizm kavramlaştırmaları kapitalizmin "düzenlenişinde" yeni aşamaları ifade eder. "Ücret ilişkisi" belli bir aşamanın bütünleyici özelliği niteliğinde. Burada aşamalar arasındaki geçiş "kopuş yoluyla dönüşüm" olarak kavranır. Bunu sağlayan ise "sınıf mücadelesidir" (bununla kastedilen işçilerin çalışma koşullarına direnişleri ve bölüşüm mücadelesidir. E. Mandel bu noktada haklı olarak söz konusu yaklaşımları "ekonomizm"le eleştirmektedir). Bir aşamadan diğerine geçişi sağlayan sermayenin emek üzerinde kurduğu denetimde ilerleme kaydetmesidir. "Aglietta'nın kuramında birbirini izleyen aşamalar sermayenin her seferinde daha da rasyonelleşen örgütlenme biçimlerini" (Gülalp, 1993, S. 120) ifade etmektedir.

[10] Görülebileceği üzere neo-klasik yaklaşımdaki piyasa kavramının yerini, Düzenleme okulunda "kurumsal biçimler" kavramı almıştır. Ancak her iki yaklaşımda da düzenleme kavramı "dolaşım" düzeyine (bölüşüm ve mübadele ilişkileri) tekabül etmektedir (Hübner, 1990).

Dolayısıyla krizin kaynakları tarihsel olarak kurumsal yapıların değişmesiyle farklılaşmaktadır. Çünkü her evrenin (birikim rejiminin) düzenleme tarzına (kurumsal çerçeve) bağlı olarak kendine özgü hareket yasaları vardır. Diğer bir ifadeyle bu yaklaşıma göre kapitalizmin "hareket yasaları" yoktur; sadece ilgili birikim rejiminin yasaları vardır. Bu nedenle Düzenleme Okulu teorisyenlerinin analiz nesnesi kapitalizm değil; kapitalizm*ler*dir (Hübner, 1990).

Daha önce vurgulandığı üzere kapitalizmin yeniden üretim süreçlerine odaklı bu yaklaşımlar karşısında Uzun Dalga yaklaşımı sermaye birikim sürecinin dinamiklerini vurgulamaktadır. Bu noktada *içsellik-dışsallık tartışmasının* tarihsel gelişimine baktığımızda böylesi bir çabaya Rus iktisatçısı Kondratieff'in giriştiğini görüyoruz. Kondratieff'e göre kapitalist ekonominin çevrimsel davranışı ("uzun dalgalar") herhangi bir dış etmenin etkisiyle değil, siyasal etmenleri de içeren ve belirleyen iktisadi çelişkilerce *içsel* olarak belirlenmektedir (Eklund, 1980: 389).

Aynı dönemde Trotsky, Kondratieff'i tüm bu siyasal süreçleri (devrimler, savaşlar vb.) içselleştirmeye çalıştığı, yani toplumsal süreçlerin iktisadi süreçlere göre özerkliğini dikkate almadığı için eleştirmiştir. Trotsky'e göre

> "Küçük çevrimlerin periyodik olarak tekrarlanması, kapitalist kuvvetlerin iç dinamiğinden ileri geliyor ve piyasanın var olageldiği her yerde her zaman kendini gösteriyor. Prof. Kondratieff'in ihtiyatsız bir tutumla, çevrimler olarak görmek istediği büyük (elli yıllık) kapitalist gelişme dilimlerine gelince, bu dilimlerin karakterini ve süresini kapitalist kuvvetler arasındaki karşılıklı etkiler değil, ama kapitalist gelişmeyi kanallarından geçirip akıtan dış şartlar belirlemektedir" (Trotsky,1976: 348).

Trotsky büyük siyasal (ekonomiye dışsal) olayların ekonominin gidişatında önemli bir değişmeden başka bir şey olmayan uzun dalganın hem yükseliş hem de alçalışını belirlediğini iddia etmektedir.

> "(...) Komintern'in 3. Kongresi'nde bu görüşü vurgulamamız gerekti. Kapitalist parçalanmanın salt mekanik bir tarzda anlaşılmasına karşı mücadele etmeliydik. 'Anormal' genişlemelerin yerini 'normal' bunalımlar aldıkça ve birbirini izleyen bu dalgalanmalar sosyal hayatın

> her köşesinde iz bıraktıkça, genişleme döneminde çöküş dönemine geçiş veya bunun aksi, en büyük tarihi bunalım ve devrimleri doğuracaktır. Bir çok durumlarda devrimlerin ve savaşların ekonomik gelişmenin iki ayrı dönemi arasındaki sınır çizgisine rastladığını kanıtlamak hiç de zor değildir" (Trotsky,1976: 347).

Trotsky'den sonra onu izleyen Mandel'in bu çabaya özgün katkısı şudur: Kapitalist üretim tarzının iç çelişkileri genişlemeden daralmaya geçişteki dönüm noktasını açıklarlar, ama yeni bir genişleme evresini doğurmak için tam da Trotsky'nin işaret ettiği gibi "sistemsel şoklar", yani ekonomiye yayılan dışsal etmenler gereklidir. Bu özgün kuram,

> "siyasal ve toplumsal süreçlerin özerkliğini içerir, ama kapitalizmin diyalektiğinin ifadesi olarak iktisadi yasaların (ya da eğilimlerin) formüle edilmesi gereğini de boşlamaz" (Louca, 1998: 109)

Daha sonraları Kondratieff'den esinlenen Schumpeter uzun çevrimlerin yenilik süreçlerince harekete geçirildiği fikrinden yola çıkmıştır. Schumpeter'in "uzun devre" teorisinde vurgu *yenilik* yatırımlarındadır. Bu teorinin zayıf yanı, bir yükselen Kondratieff (evresi) için harekete geçirici güç olarak yenilikçi kişilerin, girişimcilerin varlığına aşırı güvenmesidir. Mandel ise Kondratieff ve Schumpeter gibi teknolojik devrimlere önemli bir rol yüklediğini kabul etmekte; ancak kendi yaklaşımında, uzun dalgaların kökenini ve sonunu, yirmibeş hatta elli yıl süreli uzun sürede olgunlaşan 'yatırım projelerinin' şüphe götürür varlığıyla (...) veya daha beteri, çok sayıda 'yaratıcı şahsiyetlerin' aniden ortaya çıkıverişleriyle (...) değil; ortalama kar oranının uzun vadeli iniş çıkışlarıyla" (Mandel, 1991) açıkladığını vurgulamaktadır.

4. Sonuçlar ve Genel Değerlendirme

"Reformist bir uygulamayı devrimci bir ideolojiyle birleştirmek önemli ölçüde mümkündür, ama devrimci bir uygulamayı reformist kuramla yürütmek nadiren mümkündür" (P. Mattick'ten aktaran Fine vd., 1993:101)

"Dünya tarihi, odalardan çok merdivenleri olan bir evdir" (Börne'den alıntılayan Jameson, 1993:122)

"(...) neden o kadar çok sol entelektüel, küreselleşmeden bir süreç değil de bir "devir" olarak bahsetmeye kararlı görünmektedir? Neden onu başlangıçtan beri kökleri kapitalizmin sistem mantığında bulunan bir değişim süreci olarak değil de kesintili tarihin bir aşaması olarak görmekte ısrar ediyorlar?" (Wood, 1999: 74).

Bu çalışma boyunca çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarını belli kriterler etrafında ele alarak, temel ayrım noktalarını hem teorik hem de politik ve tarihsel düzlemlerde ortaya koymaya çalıştım. Buradaki temel amaç kapitalizmi "aşamalarla" dönemleştiren vaklaşımların ne kapitalizmin gerçek seyrini kavrayabilmeyi ne de zamanında "imdat frenine"[11] basmayı mümkün kılmadıklarını gösterebilmekti. Neden kapitalizmi istikrarlı aşamalarla kavramaya çalışan yaklaşımlar yetersizdir? Kısaca özetleyecek olursam:

Çünkü *teorik* düzeyde:

1- Bu tür vaklaşımlar gizli bir denge perspektifine yönelerek, dengeye getirici mekanizmalarla sınırlı, yeniden üretim sürecine - iktisadi kurumların "istikrar performanslarına" odaklanmakta; matematiksel bir ifadeyle dinamik bir analize değil, çeşitli denge durumlarının karşılaştırıldığı karşılaştırmalı durağanlık analizine dayanmaktadırlar. Çünkü bu yaklaşımlarda gerçek dünyanın bir sapma oluşturduğu "normal" bir denge durumu ön varsayılmaktadır. Böylesi bir kavrayışın sonucunda Tekelci Kapitalizm'den Düzenleme Okulu'na (vd. "post-Fordizm" teorileri) kadar aşamacı dönemleştirme yaklaşımları şu ortak özelliği paylaşmaktadırlar: Kapitalizmin tarihsel gelişiminin, birbirinden tamamen farklı niteliklere sahip, her bir "aşamanın" bir tür kopuşa vol açtığı, sabit özelliklerle tanımlanabilecek "doğrusal gelişmeye" dayalı olarak ele alınması ve kriz dönemlerinde gerçekleştirilen kurumsal biçimlerin dönemsel istikrarına ayrıcalık tanınması. Diğer bir ifadeyle kapitalizmdeki niteliksel, yapısal değişimlerin kaynağı kurumsal dinamiklerin merkeziliğinde görülmektedir. Bu yaklaşımın temelinde şu varsayım yatmaktadır: *Karşı eğilimler* (tekelleşme, finans kapital, devletin rolü, kurumsal yapılar, sistem rekabeti, sosyalist ülkelerin varlığı) o kadar güçlüdür ki, hareket yasalarının içsel eğilimlerini durdurabilmekte, onları dönüştürebilmektedir. Dolayısıyla dönemleştirme kriteri olarak vurgu politik düzeye (devletin rolü, sınıf/bölüşüm mücadelesi ve bir bütün olarak 'yeniden üretim' -iktisadî ve politik-) süreçlerine kaymaktadır.

Halbuki bu çalışma boyunca gösterilmeye çalışıldığı gibi bu yaklaşımların Marx'ın kriz teorisini onun yeniden üretim şemalarından hareketle temellendirme çabaları, onun merkezi iç görüsüne, kapitalizmin çevrimsel

[11] "Devrimin metaforu lokomotifin yoldan çıkması değil, imdat frenine basılmasıdır" (T. Eagleton, Azizler ve Alimler).

davranışına itibar etmemeye yol açmıştır. Oysa Marx yöntemsel olarak uyum yerine çatışmayı, dengeye getiren güçler yerine, onu koruyan etkenlerin kırılması ve dönüşmesine yol açan güçleri vurgulamıştır, kapitalist gelişmenin (sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi) doğrusal bir gelişme çizgisi sergilemediğine işaret etmiştir:

> "(...) Marx'ın toplum sistematiğine baktığımızda doğrusal gelişmenin herhangi bir sürecinden çok farklı şeyler buluruz; daha çok burjuva düzeninin yörüngesinin kavisli oluşunu. Bu durmadan ilerleyen düz bir çizgiyi ya da sınırsızca dışa genişleyen bir daireyi değil, belirgin bir parabolü ifade eder" (Anderson, 1998: 13).

2- Bu tür yaklaşımlar tek bir nedenselliğe dayalı olarak açıklamaya çalışmakta ve çeşitli dönemleştirme kriterlerinden birine veya birkaçına ayrıcalık tanımaktadırlar: rekabet biçimleri (Tekelci Kapitalizm), devlet veya kurumsal yapıların müdahale biçimleri (Tekelci Devlet Kapitalizmi, Düzenleme Okulu), teknolojik gelişme biçimleri (Schumpeter Freeman), sermaye ihracının çeşitli biçimleri (Sermayenin Uluslararasılaşması Okulu, Palloix). Burada ileri sürülen ise söz konusu yaklaşımların yukarda örnekleri verilen değişkenlerde olduğu gibi esasen "dolaşım" alanına ayrıcalık tanımaları, dolayısıyla üretim ve dolaşım alanındaki bütünlüğü gözardı etmeleridir. Örneğin sermaye ihracının farklı biçimleri kapitalizmin kapitalizm-öncesi toplumlarla nasıl iç içe girdiğinin, bunların sisteme nasıl entegre edildiğinin aşamalarını verir, ama kapitalist sistemin bir bütün olarak geçtiği aşamaları değil (Weeks, 1985: 6).

Halbuki sermayenin iç dinamiklerinden hareket etmek 1) kapitalizmin çevrimselliğini ve krizlerin kaçınılmazlığını kavramayı, 2) bir krizden diğerine farklılaşanın kriz eğilimleri olmayıp; belli bir kapitalist birikim tarzını tanımlayan temel değişkenlerin[12] aralarındaki etkileşimin bir birikim tarzından diğerine farklılaşan gerçekleşme biçimleri olduğunu dikkate almayı gerektirir. Dolayısıyla asıl mesele, bu değişkenlerinin bir bütünsellik içinde ve birarada nasıl hareket ettiklerini (kar oranının düşme eğilimi sadece bu

[12] Bu temel değişkenler sermayenin organik bileşimi, değişmeyen sermayenin sabit ve dolaşan sermaye arasında dağılımı, artı-değer oranı, birikim haddi, sermaye devir hızı, tüketim ve yatırım malları üreten departmanlar arasındaki mübadele ilişkileri (Mandel, 1973, S. 37).

bütünsel hareketi en iyi şekilde temsil etmesi bakımından anlamlı bir göstergedir) göstermektir.

Politik düzeyde ise:

1- Söz konusu yaklaşımlarda devletin ve tekellerin güçleri mutlaklaştırılmakta, bunlara sermaye birikiminin hareket yasalarının üzerinde bir güç atfedildiğinden ("komuta siyasette") ve devlet ekonomiden bağımsız "nötr" bir araç olarak ele alındığından, sistemin krizleri önleyebileceği, yeniden istikrar kazandırabileceği varsayılmaktadır. Oysa sistemin krizden kaçınması mümkün değildir; sistem "kaçınılmaz" olarak belli dönemlerde krize girecektir; ancak ne kriz kaçınılmaz olarak devrime yol açar, ne de krizden sistemin kendi iç dinamikleriyle çıkış kaçınılmaz olarak mümkündür. Bu tamamen sınıf mücadelesinin "göreli özerk" dinamiklerine bağlıdır. Dolayısıyla birbirinden tamamen farklı özelliklerle tanımlanabileceği (kopuşlar) düşünülen istikrarlı "aşamalardan" hareket etmek (örneğin kurumsal yeniliklere odaklanmak) bizi sistemin yeniden üretim mekanizmalarına yönlendirirek, krizlerin önlenebileceği (Bernstein) ya da sistemin "göreli istikrar" (Buharin) kazanabileceği vurgusuna yaklaştırır.

Bu örneğin günümüzdeki "aşamacı" yaklaşımların geleceğe dair öngörülerinde de kendini göstermektedir:

> "(...) 'sistem içerisindeki' değişimlerin sistemin değişmesi ne zaman söz konusu oldu ki? yabana atılmaması gerektiğinde ısrar etmeliyiz. Her halükarda, sistem içerisindeki değişimler, devam ettikleri takdirde herhangi bir noktada sistemin değişimlerine yumuşak bir geçişi sağlayabilir" (vurgu bana ait, Kumar, 1999: 82)

Dolayısıyla aşamacı yaklaşımlar (küreselleşme teorisyenleri de dahil olmak üzere), genel eğilimlerin hangi toplumsal sonuçlara yol açtığına bakmaksızın, sanki hiç engel yokmuş gibi davranarak, bir kaçınılmazlık düşüncesinden hareket etmekte ve böylece toplumsal mücadeleler açısından bir teslimiyetçiliğe yol açma işlevi görmektedirler. Bu durumda politik öngörüleri ve çözüm önerileri

> "(...) Tercih kapitalizm ile sosyalizm, kapitalizmle komünizm, kapitalizmle İslamcı, Budist veya Afrikalı ekonomisi arasında değil;

> vahşi ve yıkıcı bir kapitalizmle uygar, yönlendirilmiş ve insanileştirilmiş bir kapitalizm arasında." (Caille, 1997: 63)
>
> ya da "savaş sonrası dönemde güçlü bir büyümeyi mümkün kılan 'sınıf uzlaşmacılığına' (ya da 'toplumsal sözleşmeye') bu kez daha net ve dikkatli bir şekilde geri dönüş" (Kumar, 1999: 74).

olarak ifade edilmektedir.

Kuşkusuz böylesi bir kavrayışın arkasında bu çalışma boyunca sürekli olarak vurgulandığı üzere reformizmin kapitalizmin tam da üretici güçleri (teknik gelişme) geliştirdiği dönemlerde (canlanma evreleri) serpilip gelişmesi yatmaktadır. Çünkü bu gelişmeler reformların kazanılabileceği koşulları yaratmaktadır (Harrison, 1978: 135). Sosyal Demokratlar üretici güçlerdeki gelişmenin krizlerin olmadığı bir gelişmeyi olanaklı kılacağı inancı üzerinde yükselerek, kapitalizmin yükseliş/canlanma evresine, bir dönemin Komünist Partileri ise krizin ve ona bağlı yoksullaşmanın insanları harekete geçirici gücünden medet umarak alçalış (bunalım) evresine "oynamakta" dırlar. Halbuki böylesi bir kavrayışla politika üretilmesi, işçi sınıfının bölünmesine yol açmaktan başka bir sonuç vermeyecektir. Çünkü yükseliş evresini de alçalış evresini de bir bütünün iki ayrı evresi olarak görmek ve birbirlerinden ayrı olarak ele almamak gerekir. Bu durumda sistemin "çevrimselliği" üzerine odaklanmak sistemin değişimini kavramaya ve dönüştürücü mekanizmaları (sınıf mücadelesi) vurgulamaya yol açacaktır. Burada önemli olan "göreli özerk" niteliğe sahip sınıf mücadelesinin yükseliş ve alçalışlarını sistemin iç hareket yasalarıyla ilişkilendirmektir. Bir kere kapitalizmin yıkılması için elverişli nesnel ve öznel koşulların düz bir çizgi boyunca gelişmediği, tersine iktisadi dalgalanmalardan etkilenen bir eğri izlediği dikkate alınırsa kapitalizmin (tek çizgisel değil) salınımlı hareketinin iniş ve çıkışlarının sınıf mücadelesinin iniş ve çıkışlarıyla bağdaştırılması ve açıklanması mümkün olur ki; bu da geleceğe dönük gerçekçi sınıf stratejilerinin tanımlanmasına hizmet eder.

Elbette bütün bu saptamaları yapmak bir tür "nihai kriz" yaklaşımı önermek anlamına gelmemektedir. Yukarda tarihsel gelişimi içinde vermeye çalıştığım bütün bu dönemleştirme tartışmalarının günümüz açısından anlamı şu soruda yatmaktadır: Başta Lenin olmak üzere bir çok Marksistin öne sürdüğü gibi kapitalizm I. Dünya Savaşı'yla birlikte (1914) yapısal bir kriz ve

tarihsel çöküş dönemine girmiş olmasına rağmen, hala 1945-1970 arasındakine benzer yeni bir genişleme dönemi açabilir mi? Lenin'in kapitalizm için çözümsüz bir durumun söz konusu olmayacağı yolundaki sözü hatırlanacak olursa, kapitalizmin kendini uyarlama kapasitesini küçümsememek gerekir. Kapitalizmi yıkmak gerekir, yoksa o her zaman bir çıkış yolu bulabilir; 1945- 1970 arasındakine benzer türden yeni bir genişleyici uzun dalganın meydana gelmesi pekala mümkündür. Ancak asıl mesele olarak geriye bir tek soru kalmaktadır: Hangi toplumsal bedeller pahasına? "Göreli istikrar" dönemlerinin geçmişte tarihin en kanlı sermayeler (emperyalistler)-arası savaşa yol açtığı düşünülürse, şu soru önümüzdeki günlerde tarihten bazı dersler çıkarabilmek açısından güncelliğini korumaktadır:

> "İlk büyük depresyon birinci dünya savaşına yol açan koşullarda noktalanmıştı. İkinci büyük depresyonun sonu ise ikinci dünya savaşı oldu. Ya üçüncü büyük depresyonun sonu ne olacak?" (Müller-Plantenberg, 1985: 41).

Dolayısıyla böyle bir dalganın teknik ve kurumsal gereklerine (teknolojide, iş örgütlenmesinde, dolaşım tekniklerinde, işçilerin örgütlülüğünde radikal değişiklikler, sermayenin değersizleşmesi vb.) odaklanmaktan ve sanki sistem krizden çıkarak yeni bir aşamaya "geçmiş gibi" yapmaktan ziyade Devrimci Marksistlerin görevi kitleleri kapitalizmin gösterdiği "uyum" için ödenecek toplumsal ve politik bedeller konusunda uyarmak ve buna karşı örgütlemektir. Kapitalizmin kendiliğinden çökmesini bekleyenlerin, hiç kuşkusuz, pek yararlı bir katkıları olamayacaktır. Sorunun düğüm noktası, ne tür bir müdahalenin yapılması gerektiğidir. Kapitalizmi veri olarak kabul edip, onun içinde reformlar yapmaya ve onu daha iyi yönetmeye mi çalışacağız? Yoksa, kapitalizmi yıkmak amacıyla ona karşı mücadele mi vereceğiz? Kapitalist üretim tarzını yıkma olanağını nesnel olarak gündeme getirecek derecede geniş ve coşkulu kitle hareketlerinin ise ancak dönemsel olarak ortaya çıktığı gerçeğini kanımca göz önünde tutmak gerekiyor:

> (...) sınıf savaşımı yalnızca bunalımların zamanlaması sorununda değil, fakat etkileriyle mücadele etme alanında da çok önemlidir. Grossmann'a göre daha önemlisi, bunalımların "nesnel olarak devrimci durumlar" olmasıdır. Dolayısıyla kapitalizmde bunalımların

gerekliliğini göstermek, bu nesnel olarak devrimci dönemlerin zamanını yakalayabilmek ve bunun için de önceden hazırlanabilmek gereklidir" (Shaikh, 1988: 162)

Bu gerçekten hareketle kapitalizmin giderek derinleşen krizinin ağır bir depresyona hatta bir üçüncü dünya savaşına yol açması olasılığını görme olanağından yoksun kalmamak ve işçi sınıfını bugünden hazırlamak görevi günümüzde en yakıcı sorun olarak durmaktadır.

Kaynakça

Anderson, P. (1982) *Batı'da Sol Düşünce*, çev. B. Aksoy, İstanbul: Birikim.

Anderson, P. (1998): "Modernlik ve Devrim", *Modernizm, Post-Modernizm ya da Kapitalizm* içinde, P. Anderson, E. M. Wood, çev. A. T. Erdağı, Ç. Ünal.

Baker, U. (1997) "Kapitalizmi Adlandırmak Mümkün mü?", *Birikim*, Sayı:104.

Brandt (1990), G. "Arbeit, Technik und gesellschaftliche Entwicklung", Suhrkamp Verlag.

Buharin, N.(1970) *Ökonomik der Transformationsperiode*, Rowohlt Verlag.

Caille, A. (1997) "Piyasa ve kapitalizm, hep aynı kavga", *Birikim*, Aralık 1997, çev. U. Baker.

Carr E. H. (1987) *Tarih Nedir?*, İstanbul: İletişim.

Clarke, S. (1990-1): "The Marxist Theory of Overaccumulation and Crisis", *Science and Society*, vol. 54, no.4.

Desai, M. (1977) *Marksist İktisat Teorisi*, çev. N. Satlıgan, İstanbul: Birikim

Desai, M. (1993): "Kapitalizm", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore, (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.

Dobb, M. (1999) *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, çev. F. Kantur, 3. Baskı, İstanbul: İletişim.

Eklund, K. (1980) "Long Waves In The Development Of Capitalism", Kyklos, vol. 33.

Fine, B.- Hardach, G.- Karras, D. (1993) *Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. S. Çaklı, Ankara: İmge.

Fülberth, G. (1999) *Büyük Deneme -Komünist Hareketin ve Sosyalist Devletlerin Tarihi* , çev. M. Okyayuz, Ankara: Doruk.

Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, çev. O. Akınhay-A. Yılmaz, İstanbul: Belge.

Haris, L. (1993): "Tekelci Kapitalizm", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.

Harrison, J. (1978) *Marxist Economics for Socialists -A Critique of Reformism* - Pluto Press

Harvey, D. (1997) *Postmodern Durum*, çev. S. Savran, İstanbul: Metis.

Hauck, G.(1993) Geschichte Der Soziologischen Theorie Eine ideologiekritische Einführung - rowohlts enzyklopädie

Hübner, K. (1990) *Theorie der Regulation*, edition sigma

F. Jameson (1993): "Yeni Dünya Düzeni Üzerine Konuşmalar", R. Blackburn (der.): *Çöküşten Sonra Sosyalizmin Geleceği* içinde, çev. O. Akınhay, İstanbul: Alan

Kumar, K. (1999) *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. M. Küçük, Ankara: Dost.

Larrain, J. (1998) *Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak*, çev. S. Çeviker, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm.

Lenin, V. İ. (1998) *Emperyalizm -Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol.

Louça, F (1998) "Ernest Mandel ve Tarihin Nabzı" *Ernest Mandel'in Marksizmi* içinde, çev. B. Tanatar, İstanbul: Yazın.

Mahnkopf, B. (1988) *Der Gewendete Kapitalismus*, Verlag Westfälisches Dampfboot

Mandel, E. (1980) "Der Mensch ist das höchste Wesen für denMenschen", F. Raddatz (hrsg.): "Warum Ich Marxist Bin?" içinde, Türkçesi: "Niçin Bir Marksistim?", *E. Mandel'in Marksizmi* içinde, çev. B. Tanatar, 1998, İstanbul: Yazın.

Mandel, E. (1991) *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. D. Işık, İstanbul:Yazın.

Mandel, E. (1992) *Uluslararası Ekonomide İkinci Kriz*, çev. Y. Alogan, İstanbul: Koral.

Mandel, E. (1993) "Uzun Dalgalar", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.

Mandel, E.(1973) *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp Verlag

Marx, K. (1986) *Kapital, I. Cilt*, 3. Baskı, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.

Marx, K. (1992) *Kapital, II. Cilt*, 3. Baskı, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.

Milios, J. (1989) "The Problem of Capitalist Development: Theoretical Considerations in View of the Industrial Countries and the New Industrial Countries", içinde: M. Gottdiener/N. Komninos (ed.): *Capitalist Development and Crisis Theory*.

Müler, U.-Plantenberg (1985) "Kapitalizmin Üçüncü Büyük Bunalımının Tarihsel ve Siyasal Bir Yorumu", *Kriz, Neo-Liberalizm ve Reagan Dosyası* içinde, çev. Y. Öner, İstanbul: Alan.

Richter, H. vd. (ed.) (1987) *Politische Ökonomie des Kapitalismus und des Sozialismus*, Dietz Verlag

Rosier, B (1991) *İktisadi Kriz Kuramları*, çev. N. Yentürk, İstanbul:İletişim.

Röhrich, W. (1978) *Politik und Ökonomie der Weltgesellschaft*, rowohlts enzyklopädie

Salama, P- Valier, J. (1974) *Ekonomi Politik El Kitabı*, çev. B. Özen, İstanbul: Gözlem.

Satılgan, N. (1994): "Dünya Kapitalizmi: Bunalımı Bitirmeyen Toparlanma", *Petrol-İş, 1993-1994 Yıllığı* içinde, İstanbul: Petrol-İş Yayınları.

Savran, S. (1988) "Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni-Liberalizm", N. Satılgan- S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, çev. N. Çakır İstanbul:Alan.

Savran, S: (1997) "Mandel'in Tarihteki Yeri: Geçici Bir Bilanço", *Sınıf Bilinci*, Sayı:18.

Shaikh, A. (1988): "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş", N. Satılgan- S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, çev. N. Çakır İstanbul:Alan.

Shaikh, A. (1993) "Ekonomik Bunalımlar", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.

Shaikh, A. (1993) "Sermayenin Merkezileşmesi ve Yoğunlaşması", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.

Trotsky, L. (1976): "Kapitalist Gelişme Eğrisi", *Sosyalizmin Güncel Meseleleri* içinde, çev. Y. Öner, İstanbul: Suda.

Varga, E. (1988): *Kapitalizmin Ekonomi Politiği Üstüne Denemeler*, çev. K. Kurtgözü, Başak yay.

Wagner, W. (1976) *Verelendungstheorie - Die hilflose Kapitalismuskritik* , Fischer Verlag

Webber, M. J. (1991) "The contemporary transition", *Environment and Planning*, vol. 9

Weeks, J. (1985-86) "Epochs of Capitalism and The Progressiveness of Capital's Expansion", *Science and Society*, vol. 49.

Wood, E. M. (1998): "Modernlik, Postmodernlik ya da Kapitalizm", *Modernizm, Post-Modernizm ya da Kapitalizm*, P. Anderson, E. M. Wood içinde, çev. A. T. Erdağı, Ç. Ünal.

Wood, E.M. (1999): "Küreselleşme, Postmodernite ve Diğer New Age'ler: Sol Entellektüeller ve Yeni Bir Çığır Tutkuları, *Küreselleşme mi, Emperyalizm mi? - Piyasacı Efsanenin Çöküşü* der. F Başkaya içinde, Ankara: Ütopya.

Wood, E.M. (2000): "Postmodern Gündem Nedir?", *Marksizm ve Post-Modern Gündem*, der. E. M. Wood-J. B: Foster içinde, çev. A. Fethi, Ankara: Ütopya

Praksis, (5) 2002, 357-376

Kongre Değerlendirmesi

7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi

Derleyen: DEMET DİNLER

Giriş

Bu yıl yedincisi düzenlenen Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi 21-23 Kasım tarihleri arasında ODTÜ'de gerçekleşti. İlki 1980 yılında Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından düzenlenen kongre, 1995 yılından beri iki yıllık aralarla düzenli olarak yapılıyor. Kongrenin en çarpıcı yönlerinden biri de Türkiye'nin pek çok üniversitesinden genç araştırma görevlisini teşvik etmesi ve onların bildirilerine yer vermesi.

2001 yılı pek çok tarihsel gelişmenin 40. yıldönümü olduğu için kongrede seçilen temalar; anayasalar, istikrar programları, yurtdışına göç, TİP ve sosyalizm, planlı kalkınma ve bunların denk düştüğü siyasal ve toplumsal dönüşümlerdi. Sadece konuların kendisi değil, bir çok bildirideki işleniş şekli ve izlenilen yöntemler de akademide hakim bazı bakış açılarının kırılabilmesi için gerekli ipuçlarını sağlayıcı nitelikteydi. Bu yöntemsel farklılık, neoklasik

iktisadın eleştirisinden somut düzeyde istikrar programlarının eleştirisine uzanan bir çizgide gözlemlenebiliyordu. Webercilikten yorumsamacılığa pek çok yaklaşımın sergilendiği oturumlar, akademinin Marksizm için nasıl bir mücadele alanı olduğunun göstergesiydi. Ancak en önemlisi, akademi ve toplumsal yaşam arasında organik bir bağ kurulması ihtiyacının daha fazla hissedilmesiydi. Kuşkusuz bu ihtiyacın kendini göstermesinde seçilen temaların payı büyüktü. Kongre Düzenleme Komitesi'nin davetiyle gelen eski plancılar ve Türkiye İşçi Partililerin kendi canlı tanıklıklarını paylaşmaları, somut siyasi ve toplumsal pratiklerden kopuk bir akademik yaşamı eleştirenler için uyarıcı bir deneyim oldu. Korkut Boratav'ın açılış konuşması da bu tarz bir kaygıyı dile getirmesi açısından önemliydi.

Biz de 51 oturum çerçevesinde sunulan 200'ü aşkın bildiri arasından seçtiklerimizi değerlendirdik. Elbette önem verdiğimiz, ama izleyemediğimiz bazı oturumlar bunların dışında kaldı. Yine de genel hatlarıyla kongrenin genel havasını yansıtan bir değerlendirme yapabildiğimizi umuyoruz. *Siyaset Teorisi* oturumunu Sonay Bayramoğlu, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*'nı Gülseren Adaklı, *Göç* başlığı altındaki iki oturumu Ali Ekber Doğan, *Küreselleşme ve Emek Süreçleri: Türkiye Deneyimi*'ni Sevilay Kaygalak, *TİP ve Sosyalizm* oturumlarının bütününü Mustafa Şener, *Türkiye'de Siyasetin Açmazları, 1961 Anayasası Öncesi ve Sonrasında Türkiye'de Sendikal Yaşam, Küreselleşme ve Yönetişim, Siyasal Kuram ve Türk Modernitesi* oturumlarını da Demet Dinler değerlendirdi.

Siyasal Kuram

Siyaset Teorisi oturumunda Murat Boravalı, Aslı Çırakman ve Cem Deveci'nin sunduğu bildiriler, bir bütün olarak eşitlik, meşruiyet ve siyaset üçlemesini ele alıyordu. Her üç kavram da günümüzde hem siyaset teorisi açısından hem siyasal alan açısından kritikoneme sahip ve bunlarla ilgili çalışmaların özellikle Türkiye'de farklı perspektiflerden ele alınması gerekiyor. Son yıllarda meşruiyet ve siyaset kavramları, ağırlıklı olarak radikal demokrasi ve çok kültürlülük perspektiflerinden değerlendiriliyor. Bu kavramların diğer perspektiflerden değerlendirilmemesi önemli bir teorik kısırlık yaratıyor. Bu eksiklik, bu oturumda vardı.. Fakat sunulan bildirilerde ele alınan konular, oturumun bu eksikliğini kapatacak kadar ilgi çekici ve farklı perspektifleri

tanıtıyordu. Bunlardan bir tanesi Carl Schmitt'in siyaset anlayışı idi. Diğeri de konu olarak ilgi çekiciydi: Eşitlik meselesi.

"Adalet, Eşitlik ve Sorumluluk: Nereye Kadar Eşitlik? Neyin Eşitliği" adlı Murat Boravalı'nın bildirisi özellikle son dönemlerde teorik bir mesele olmaktan öte çok yaşamsal bir soru olan eşitlik kavramını ele alıyordu. Özellikle bizim yaşadığımız dönemlerde unutulmaya yüz tutan bu kavramın hem demokrasi, hem siyaset felsefesi tartışmalarında ötelendiği biliniyor. Daha fazla özgürlük isteği daha yüksek sesle dile getirilirken, özgürlük kavramını ayakları üzerine oturtan eşitlik ilkesinin neredeyse şartlı tahliye koşullarında dile getirildiğini biliyoruz. Bu nedenle bu yılki kongrede Boravalı'nın eşitlik konulu bildirisi, siyaset teorisinde, Türkiye'de olmayan eşitlik tartışmalarına bir zemin hazırlamak açısından çok önemliydi. Boravalı bildirisinde adalet, eşitlik ve sorumluluk kavramlarını Rawls, Dworkin ve Amartya Sen çizgisi üzerinde inceledi. Ancak bu ilkenin siyasal sonuçları üzerinde durmadı. Yine de eşitlik meselesinin en çok neo-liberal kuramcılar tarafından ele alınması, konunun günümüzde egemen olan ekonomi politikalarıyla ilişkisindeki önemli rolünün ipuçlarını verir niteliktedir.

Toplumsal eşitsizliğin hızla arttığı ve giderek daha dramatik boyutlara ulaştığı bir dünyada, eşitlik ve eşitsizlikle ilgili çalışmaların önmüzdeki yıllarda artacağını tahmin etmek zor olmasa gerek. Çalışılması çok zor olan bir konu olmasına rağmen eşitlik konusuyla tekrar ilgilenmenin zamanı çoktan gelmiştir. 'Yokluk içindeki kişi çok şey isteme yetisini kaybetmiştir' diyen Amartya Sen'in uyarısı belki bu açıdan anlamlıdır ve eşitlik körü olan sistemleri, kör oldukları bir açıdan değerlendirmemiz gerekmektedir.

Bu oturumda ilgi çekici bir başka bildiri kuşkusuz Carl Schmitt'in siyaset anlayışını konu alan "Carl Schmitt'in Arayışı: Saf Haliyle Siyaset" başlıklı 1987'den itibaren yeniden gündeme giren Alman düşünür (aslında Schmitt ismini anarken beraberinde "Nazilerle flört eden adam" sıfatını da içimizden geçirmeden edemiyoruz), günümüzde özellikle liberal demokrasi teorisini eleştirmek için en sık başvurulan isimlerden biri haline geldi. 'Yirminci yüzyılın Hobbes'u' olarak da tanımlanabilecek düşünürün siyaset anlayışını, Cem Deveci'nin keyifli sunuşuyla izlemek güzeldi ama itiraf etmek gerekiyor ki, dinleyiciler için Schmitt'in argümanları Deveci'nin itirazlarından daha ikna edici oldu.

Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası oturumlarının ikincisinde, oturum başlığıyla aynı adı taşıyan derlemede[1] de yer alan iki ilginç bildiri sunuldu: Fatmagül Berktay'ın "Cumhuriyet'e Devreden 'Çetrefil' Bir Düşünce Mirası: Feminizm" başlıklı bildirisiyle Aykut Kansu'nun "20. Yüzyıl Başlarında Liberalizm Tartışmaları"

Fatmagül Berktay, kadın hareketinin Batı merkezli modernist ve oryantalist bakışla ele alındığı çalışmalara karşı, Osmanlı'daki kadın hareketi dinamiğini doğru biçimde ele almayı sağlayacak kendi özgün teorik yaklaşımını kurmaya çalıştı. Ancak Berktay'ın bildirisine, daha çok dil ve üsluba sinmiş bulunan modernist bir yaklaşım egemendi. Osmanlı döneminden itibaren Türkiye'de feminizmin biçimlenişi ve gelişimini, Batıdaki gelişimiyle paralellikler kurarak ve aralarındaki farkları vurgulayarak ele alan Berktay, karşılaştırmalı bir bakışla konuyu ele almanın gerektiğine vurgu yaptı. Bu yaklaşımın, genellikle 'biz bize benzeriz' şeklinde özetlenebilecek, her şeyi kendine göre açıklamaya çalışan yaklaşımdan kurtulmayı sağlayabileceğini savunmasına karşın Berktay'ın argümanı, 'biz bize benzeriz' yaklaşımından kurtulmaya çalıştıkça ironik biçimde 'biz onlara benzeyemedik' serzenişine kapı araladı. Türk tarih yazımındaki egemen anlayışa uygun olarak, Osmanlı/Türk erkeğinin modernleşme arzularının kadınların özgürlüğü fikrini içerdiğini, ancak diğer yandan bu arzunun 'gelenek' tarafından engellendiğini ileri süren Berktay, bu ikircimli durumu bir tür şizofreni olarak tanımladı. Yani Türk modernleşmesinin taşıyıcısı olan erkek özne, istemeye istemeye kadınlara özgürlük bahşetmek zorunda kalmıştı. Berktay'ın en önemli açmazı, zihniyet veötekilik gibi kavramsal araçları teorik kurgusunun eksenine yerleştirmesiydi. Hal böyle olunca, bildiri ikna edici olmaktan uzak ve eklektik kaldı.

Aykut Kansu, Türkiye'de liberal figürler arasında saydığı erkek edebiyatçılardan birisinin kadın hareketini nasıl şevkle savunduğunu belirttiği bildirisinde Berktay'ın yaklaşımına karşı örtük bir itiraz geliştirdi. Kansu, oldukça kışkırtıcı sunuşunda, Türkiye'de liberalleşmenin tarihine ışık tuttu ve bu bahsin en önemli figürü olarak bilinen Prens Sabahattin'in, kurduğu cemiyetin adı -*Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*- dışında

[1] Bu derleme, editörlüğünü Tanıl Bora ile Murat Gültekingil'in yaptığı Modern Türkiye'de Siyase Düşünce başlıklı dizinin ilk cildidir: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Alkan, M.Ö.. (der.), İstanbul: İletişim.

liberalizmle bir ilgisinin olmadığını öne sürdü. Prens Sabahattin'in dünya görüşünün Fransa'da 1789 Devrimi öncesi siyasal ve toplumsal düzeni özleyen Edmond Demolins ve Henri de Tourville gibi aşırı muhafazakar Fransız soylularının fikirlerince biçimlendiğini savunan Kansu böylece Türkiye'de liberalizme ilişkin köken arayışı içerisinde olanlara daha esaslı kaynakları işaret etmiş oldu. Ona göre, -eğer gerekiyorsa- liberalizmi Prens Sabahattin'de değil özellikle 19. yüzyılın edebiyat çevrelerinde, -Servet-i Fünun, Edebiyat-ı Cedide, Halit Ziya Uşaklıgil v.b.- aramak gerekiyordu.

Siyasal Kuram ve Türk Modernitesi başlıklı oturumda Süleyman Seyfi Öğün, "Politik Akıl ve Sivil Akıllar Etkileşimi Bağlamında Türk Modernitesi" başlıklı bir bildiri sundu. Modern zamanların devlet/sivil toplum ayrımını çözümlemek için antik dünyaya bir yolculuk yapan Öğün, antikitenin modern insana özgü düalitelere sahip olmadığını belirtti. Devlet/sivil toplum ayrımını aşacak bir araç olarak Weberci çerçeveye işaret eden Öğün, Weber'in modern ile geleneksel arasındaki düalitelere karşı çıktığını, devleti ise kişisel etkinliklerin kendini ortaya koyuş şekli olarak algıladığını vurguladı. Buna bireysel ve günlük olanın, kültürel alanın ve karmaşık temsiliyet ilişkilerinin dahil olduğunu belirtti. Analizini bir örnekle somutlamak isteyen Öğün'e göre günümüzde onca tartışmaya rağmen devletin niye küçülemediği üzerine düşünmek istiyorsak, insanların günlük hayatta nelerden vazgeçebileceklerine, nelerden vazgeçemeyeceklerine bakmamız gerekirdi. Bu örnek bize devletin küçültülememesini, Öğün'ün bildirisinin başlığındaki sivil aklın da aslında böylesi bir devleti yeniden üretmesi ve aslında devlet aklını da içselleştirmesine bağladığını düşündürttü. Ancak bu noktada eksik kalan devlet/sivil toplum ayrımının tarihsel olarak nasıl kurulduğuydu. Bu ayrımın Ellen Meiksins Wood'un dediği gibi eğer kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasıyla kurulduğunu kabul edersek, tarih dışı bir biçimde el alınan sivil akıl ve politik akıl gibi kavramların çok da açıklayıcı olmadığı görülebilir. O zaman da neoliberalizmin en önemli isteklerinden biri olan devletin küçülmesinin aslında 80'lerde dönüşen sınıf ilişkilerinden kaynaklanan devlet/toplum ilişkisinin yeni biçiminin bir parçası olduğu anlaşılabilir. Öğün 'Weberci' diye adlandırdığı Poulantzas'ın çerçevesini kullansaydı görebileceği gibi, devlet sınıf çelişkilerinin alanıdır ve bu alanda belli sınıfların talepleri bölüşüm ilişkilerini kendileri için düzenleyebilen bir devletin bu işlevinin azalmasını istemeyeceklerdir. Ancak genel anlamda 'devletin küçülmesi' yine

Öğün'ün 'Weberci' diye nitelendirdiği Gramscici çerçeveden baksaydı göreceği gibi, bir hegemonya projesinin parçası olabilir. Önceki dönemde yaşanan tüm sıkıntılar irrasyonel bir biçimde her şeyi düzenleyen ve özgürlükler üzerinde denetim kuran bir devlete atfedildiği ölçüde bu devletin küçültülmesi tek çare olarak gösterilebilir. Weber'in siyasal analiz için önemli yanları ve katkıları, onun daha dikkatli okunmasının gerekliliği ayrıca tartışılabilir; ancak yöntemsel açıdan Öğün'un sunduğu çerçevenin Poulantzas ve Gramsci'nin tarihsel ve dinamik devlet/sınıf analizinin olanaklarını kesinlikle içermediğini söyleyebiliriz. 'Toplumun sınıflardan oluştuğunu söylemek için Marksist olmaya gerek yok' diyen Öğün'e karşı aslında tek başına sınıfların var olduğunu söylemenin de Marksist anlamda bir sınıf analizi yapmaya yeterli olmadığını; önemli olanın sınıfın tek başına varlığı değil onun nasıl kavrandığı olduğunu da hatırlatmak gerekiyor.

Tarihsel referanstan yoksun bir başka bildiri de Ali Yaşar Sarıbay'ın "Postmodern Kapitalizm, Oryantalizm ve Türk Modernitesi" başlıklı bildirisiydi. Sarıbay bildirisine Deleuze'ün kavramlarını kullansa da Deleuzecü olarak nitelendirilmek istemediğini söyleyerek başladı. Deleuze'ün çerçevesinden bakarak, günümüz kapitalizminin üretim değil ürün kapitalizmi olduğunu belirten Sarıbay, kapitalizmin bir yandan özgürleştirirken diğer yandan da tabi kılan şizofrenik bir yanı olduğunu söyledi. Batı-dışı toplumlar açısından bu iyice çetrefil bir hal almıştı; çünkü globalleşme sürecinde bu toplumlar bir yandan evrenselleşip kabul görmek isterken, bir yandan da kendi kimliklerini kaybetmek korkusunu yaşıyorlardı. Birincisi şizofreni durumunu ikincisi ise paranoya durumunu ifade ediyordu. Türk modernliğinin içinde bulunduğumuz evresini bu çerçeveden anlayabileceğimizi söyleyen Sarıbay, Özal'ın hem geleneksel kültürel kodlara sahip çıkan hem de teknolojiyi savunan; torunuyla bilgisayar oynarken dindar da olabilen bir kişilik olmasını postmodern zamanların 'Hem o, hem de bu' olabilme durumuyla açıkladı. Sonuç olarak da içinde bulunduğumuz durumu 'paranoik şizoid' olarak tanımladı.

Sarıbay'ın Özal'ın aynı anda teknolojiye meraklı ve dindar olabilmesini şizoid bir durum olarak tarif etmesi aslında postmodern teorinin tarihselliği dışlayan açmazlarından birine işaret ediyordu. Aslında dindarlık ve teknoloji merakının biraradalığı -İngiltere gibi örneklerde de kolayca görebileceğimiz- yeni sağ projesi etrafında farklı çıkar ve söylemlerin biraraya getirilmesiyle

açıklanabilir bir şeydi. Ayrıca bu günümüze özgü bir şey de değildi. 1950'lerde Demokrat Parti de bu sefer Amerikan hayranlığıyla millet iradesi vurgusunu birarada kullanarak kendi siyasal projesi etrafına farklı sınıfların çıkarlarını eklemlemeye çalışmıştı. Bir diğer deyişle değişen tarihsel koşullara uygun olarak, farklı söylemlerin biribiriyle çelişen öğeleri içeren projeler üretmesi, sosyal bilimlerin bize sunduğu araçlarla anlaşılacak bir şeydi; şizofrenik ve paranoik ruh halleriyle değil.

Son yıllarda belli kavramsal çerçevelerin ampirik alandaki herhangi bir olguya kaygısızca uygulanışıyla yapılan çalışmaların zayıflığı Sarıbay'ın bildirisinde de ortaya çıktı. Gerçekten de soyutlama düzeyi ve analitik tutarlılık hiç gözetilmeden yapılan ve ikna edici olmayan bu çalışma biçimleri anlamaya çalıştıkları problemi açıklamada yetersiz kalıyor.

Türkiye Tarihi ve Siyaseti

Türkiye tarihi ve siyasetine dair oturumlar kongrenin en ilgi çeken oturumları oldular. Özellikle Türkiye İşçi Partisi üzerine düzenlenen üç ayrı oturum, sadece akademik düzeyde çalışmalar sunmakla kalmadı; bugün sol üzerine düşünenlere de tarihsel süreçten çıkarılabilecek ipuçları verdi. Bu oturumlardan ilkinde söz alan Sonya Kutlar, "TİP ve Türkiye'de İşçi Hareketi" başlıklı bildirisinde TİP'in işçi hareketleri ile olan bağı üzerinde durdu ve özellikle DİSK'in kuruluşuna kadar olan süreçte gerçekleşen işçi eylemleri ve grevlere (Kavel Kablo, Kozlu, Şişe-Cam gibi) partinin aktif destek verdiğini belirtti. Bu dönemde Türk-İş'in TİP'e karşı bir tutum aldığını ve çoğunlukla partiyi hedef gösterdiğini anlatan Kutlar'ın TİP-DİSK ilişkisi hakkındaki en önemli saptaması ise partinin sendikayı değil, sendikacıların partiyi kendi uzantıları olarak gördükleri biçimindeydi. Kutlar'a göre TİP ile DİSK arasında organik bir bağ olduğunu söylemek zordu.

İkinci Konuşmacı Özgür Gökmen, "Türkiye İşçi Partisi Birinci Büyük Kongresi'nde 53. Madde Sorunu" başlılı bildirisinin önemli bir bölümünde, tarih çalışmalarında birinci el kaynak kullanmanın önemi üzerinde durdu. İkincil kaynak kullanma nedeniyle yıllardır tekrarlanan yanlışlardan örnekler verdi. TİP'in tüzüğünde yer alan ve parti organlarına seçileceklerin yarısının

işçi olmasını öngören ve belki de bütün TİP tarihi boyunca üzerinde en çok konuşulan 53. maddeyle ilgili tartışmaları özetledi.

Sertaç Serdar'ın "Türkiye İşçi Partili Bir Köy: Müşküle" başlıklı bildirisi, 1960'lı yıllarda yapılan seçimlerde büyük bir çoğunlukla hep TİP'e oy vermiş olan İznik'in Müşküle Köyü üzerine yaptığı çalışmanın bir özeti niteliğindeydi. Bir köylünün Bursa Cezaevinde Nazım Hikmet'le beraber yatması ve ondan etkilenerek köyüne'bambaşka bir insan' olarak dönmesiyle başlayan Müşküle Köyünün hikayesi, köylülerin hızla politikleşmesi ve TİP'le ilişkiye geçmesiyle devam etmişti. Serdar, araştırmasının sonucunda köylülerin aslında sosyalist bilince sahip olmadıklarını, TİP'li olmalarının gerisinde daha çok Nazım Hikmet üzerinden sosyalizmle tanışmış olmalarının çekiciliğinin yattığını ileri sürdü ki bildirinin zayıf noktası tam da burada açığa çıkıyordu. Çünkü Serdar'ın sosyalist bilinç adına köylülerde aradığı şey sosyalist/Marksist teori idi. Oysa o dönemde eşitlik, özgürlük, adalet gibi saiklerle düzeni değiştirme çabasına girişmiş olan köylülerin- ki sadece TİP'i oy vererek desteklemekle kalmamışlar, partinin bölgede örgütlenmesinde de aktif görev almışlardı- Marksist teoriye yakın olmamaları onların sosyalist sayılmasına engel kabul edilemezdi.

TİP ve Sosyalizm Tartışmaları oturumlarının ikincisiyse partinin eski üyelerinin katılımıyla gerçekleşti. Oturum başkanı Aren açış konuşmasında kısaca TİP-TKP ilişkileri üzerinde durdu ve özellikle TİP'in kuruluşunda TKP etkisinin olmadığını vurguladı.

İlk sözü alan Halit Çelenk de, "TİP Üzerine Anılar" başlıklı bildirisinde TİP'in bizzat işçiler tarafından kurulmuş olmasının önemini vurguladı ve uzun sayılabilecek konuşmasında TİP'i örgütlemek üzere Anadolu'nun dört bir yanına yaptığı gezilere dair anılarını dinleyicilerle paylaştı.

1960'larda TİP'in Zonguldak İl Başkanlığını yürütmüş olan Ahmet Hamdi Dinler ikinci konuşmacıydı. Dinler, "1961-1971 Türkiye İşçi Partisi" başlıklı bildirisinde TİP'i sendikacılar, Türk-Kürt aydınlar ve zanaatkarlar olmak üzere başlıca üç grubun kurduğunu söyledi. Zanaatkar/küçük esnaf grubu partide %52'lik bir çoğunluğa sahipti ve özellikle de berber ve terziler başı çekiyorlardı. Türkiye sosyalist hareketinin bir bütün olarak Kemalizmden bir türlü kopamadığı saptamasını yapan Dinler, TİP'in de aynı sorunla malul olduğunu belirtti. Konuşmacının vurguladığı bir diğer önemli nokta partinin

sendikalarla kurduğu ilişki biçimiydi. Dinler, TİP'in sendikaları değil, sendikaların partiyi kullandığını; TİP'in sendikal mücadeleye ilişkin en önemli politikasının işçileri Türk-İş'ten DİSK'e geçirmekten ibaret olduğunu ileri sürdü. Mehmet Ali Aybar'ın özellikle özgürlük sorununa ilişkin yaklaşımıyla post-Marksistlerin Türkiye'deki piri sayılması gerektiğini ve 'Kanlı Pazar'a yol açan anti-emperyalist gösteriyi aslında Dev-Genç'in değil TİP'in örgütlediğini savlaması Dinler'in tebliğinde olumlu/olumsuz en çok tepki alan bölümler oldu. (Oturumun tartışma bölümünde salonda bulunanlar arasından özellikle 'Kanlı Pazar'a yol açan gösteride TİP'in katkısının ya hiç olmadığını ya da çok az olduğunu, gösteriyi ağırlıklı olarak Dev-Genç'in örgütlediğini belirten konuşmalar yapıldı). Dinler, TİP'in Kürt sorununda da doğru bir tutum aldığını ve sorunun salt bir bölgesel kalkınma sorunu olmadığını ilk söyleyen örgüt olduğunu belirtti.

Cem Eroğul oldukça analitik ve sunum tekniği açısından etkili ama içerdiği kimi tezleri son derece tartışmalı konuşmasında TİP'in sorunlarını altı başlık altında inceledi. "1960'larda TİP ve Sosyalizm" başlıklı konuşmasında Eroğul'un TİP'in yaşadığı sorunları üzerinden formüle ettiği bu başlıkları şu şekilde özetleyebiliriz. Birinci sorun; TİP'in Marksizmi kendisine, kendi içine kabul ettirmesiydi. Türkiye'de Marksizm sosyolojik olarak TİP'le ortaya çıkmıştı ama TİP içinde kimse Marksizmi bilmiyordu. İkinci sorun; Marksizmi topluma kabul ettirmekti. Bu çok devasa bir sorundu ama TİP kapıyı aralamayı başarmıştı. Eroğul burada Aziz Nesin'in bir sözüne gönderme yapıyordu: "Aralanmış kapıyı omuzlamak kolaydır." Üçüncü sorun; TİP'in kendisini işçi sınıfına kabul ettirmesiydi. TİP'li sendikacılar işçileri partiyle tanıştırmakta genelde gönülsüz davranmışlardı. Dördüncü sorun; TİP'in kendisini sol kamuoyuna kabul ettirmesiydi. İttihat ve Terakki geleneğinin güçlü olduğu, YÖN Hareketinin TİP'ten önce yola koyulduğu bir ortamda bu da zor bir meseleydi. Eroğul'a göre, MDD çizgisi ve Gençlik hareketi sosyalist hareketin önündeki en büyük engel olmuştu; vur-kır devrimciliği yapmışlardı ve TİP'in meşruiyetçi çizgisini gölgelemişlerdi. Bu bağlamda Eroğul'un "68'lilerin bugünövünebileceği hiçbir şey yoktur" sözü tahmin edilebileceği gibi salondan büyük tepki aldı. Özellikle eskinin MDD ve Dev-Gençlileri ile bugünkü 68'liler Birliği Vakfı yönetici/üyeleri tartışma bölümünde Eroğul'un sözlerine şiddetle karşı çıktılar ve epey heyecanlı bir tartışma yaşandı. Ancak tartışmacıların bu heyecanı, mücadelenin

devamından yana olduklarını ve o sıcaklığı hala hissettiklerini göstermesi bakımından önemli olsa da, öne sürdükleri argümanların çoğunluğunun günümüzde geçerliliğini yitirmiş olması, geçmişin hatalarından hiç ders alınmadığını gösteriyordu ve bu bakımından da umut kırıcıydı. Ne TİP adına konuşanlar o dönemde yükselen mücadelenin ihtiyaçlarına neden cevap veremediklerine ve gençlik hareketlerini neden kapsayamadıklarına dair bir hesaplaşma içerisine girmişlerdi; ne de MDD veya 68'liler adına söz alanlar kalıcı ve sürekli bir mücadele çizgisi oluşturamamalarının nedenleri üzerinde kafa yormuşlardı.

TİP açısından beşinci sorun; TİP'in kendisini sosyalist çizgide tutma sorunuydu. Parti Genel Başkanı Aybar bu konuda önemli bir engeldi; 68'e kadar Marksist bir özgürlük çizgisini benimsemiş; ama 68'den sonra 'özgürlükçü Marksist' olmuştu. Eroğul'a göre Aybar'da bir devlet kuramı da yoktu, her türlü kötülüğün kaynağında devleti görmekteydi ki bu Marksist değil olsa olsa liberal bir tutum olarak görülebilirdi. 1968'deki Çekoslovakya işgali Aybar için psikolojik bir dönüm noktası olmuştu ve işi parti içinde Marksizmi yasaklamaya kadar vardırmıştı. Ayrıca TİP, Kürt meselesinde Marksizm dışına çıkmıştı. Sınıfsal değil, etnik kökenli bir faşizm tanımlaması yapması da hatalıydı. TİP'in karşısına çıkan altıncı sorun; faşizmin önünü kesme göreviydi. Parti faşizmin gelişini görmüş, ama gerekli önlemleri alamamıştı; mallarını ve örgütünü koruyamamıştı. Eroğul, Mehmet Ali Aybar ve MDD'cilerin gerekli önlemlerin alınmasını engelleyen en önemli faktörler olduğunu belirterek konuşmasına son verdi.

Bu oturumun son konuşmacısı Tunç Tayanç "TBMM'de Bir İlk: Türkiye İşçi Partisi" başlıklı konuşmasında TİP'in meşruiyet sorununu ele aldı ve partinin meşruiyetini topluma kabul ettirebilmek için giriştiği çabalar üzerinde durdu. Tayanç'a göre TİP meşruiyet çizgisini daima çok önemsemiş ve bu konuda çok özenli davranmıştı. Bu özen başlıca üç noktada kendini gösteriyordu. Birincisi, Parti sürekli olarak, SSCB'den yardım alınadığını vurgulamış; bu yöndeki tüm iddiaları şiddetle reddetmişti. İkincisi parti, parlamenter düzenin kurallarına uyacağını ısrarla tekrarlamıştı. Diğer partilerin tüzüğünde yer almayan, seçimle gelinip seçimle gidileceği ibaresi TİP'in tüzüğünde yazılıydı. Üçüncüsü TİP, TKP'nin yandaşı/devamı olmadığını sürekli kanıtlamak zorunda kalmıştı. Örneğin, parti senatörü Niyazi Ağırnaslı bir gezi sırasında Macaristan'da eski arkadaşı Zeki

Baştımar'la görüştüğü için istifa etmiş/ettirilmişti. Tayanç, parti yönetiminin bu görüşmenin, TİP ile TKP arasındaki ilişkinin kanıtı olarak gösterilmesinden ve bunun da partiyi kapatmak için bahane olarak kullanılmasından çekindiğini belirtti.

TİP oturumlarının üçüncüsüyse hem genel olarak TİP'i değerlendiren; hem de TİP'i Kemalizm, 68 hareketi gibi başlıklarla beraber tartışan bildirilerden oluşuyordu. Ergun Aydınoğlu, "Türkiye'de Siyasal İşçi Hareketinin Oluşumunda Kaçırılan Tarihsel Bir Fırsat: Türk Solu (1960-1971)" başlıklı bildirisinde 1960-71 döneminin Türk Solu açısından kaçırılmış büyük bir fırsat olduğunu söyledi. Bu dönemde aslında işçi sınıfı ile sıkı bağlar kurularak ciddi bir atılım yapmak mümkündü. Ama sol, bazı nesnel kısıtlar, daha çok da öznel hataları ve yetersizlikleri nedeniyle bu fırsatı kullanamamıştı. TİP bu açıdan özgün bir deneyimdi, işçilerle aydınlar arasında bir bağ kurmayı başarmıştı; ama mücadelenin gelişen ihtiyaçlarına uyum gösteremeyip erkenden tıkanmıştı. Aydınoğlu'na göre, 1966 Malatya Kongresi TİP için düşüşün başlangıcıydı. MDD ise, Marksist öğretiye daha yakındı; MDD'ciler Marksizmi öğrenip öğretmişler, ama buna rağmen bir örgüt ve sınıf perspektifi geliştirememişlerdi. Üstelik TİP'in güç yitirmesinde de önemli bir rol oynamışlardı.

Erkan Doğan, "1960'larda Solun Farklı İktidar Stratejileri" adlı bildirisinde TİP, YÖN hareketi ve MDD akımını iktidar stratejileri açısından karşılaştırdı. TİP'in parlamentarist eğilimine karşılık, YÖN'ün zinde güçlere dayanarak "ilerici darbe" yoluyla, MDD'nin ise silahlı gerilla mücadelesiyle iktidar arayışı içine girdiğini belirtti. Doğan'a göre TİP, Kemalizm, Marksizm ve Batı sosyal demokrasisinin bir bileşimiydi; reformizm ile Leninizm arasında bir yerde duruyordu.

"TİP ve Kemalizm" başlıklı sunuşunda ise Atakan Hatipoğlu, kendi deyimiyle, Türkiye'de sosyalist hareket ve Kemalizm arasındaki 'kader birliği'ni incelemeye çalıştı. Atakan'a göre 20. yüzyılda bilimsel sosyalizmi Ekim Devrimi, ulusal kurtuluş hareketlerini ise Türkiye Kurtuluş Savaşı ateşlemişti ve bu eşzamanlılıktan doğan kader birliği sonraki dönemlerde de sürmüştü. Hatipoğlu, sol Kemalist bir bakış açısından yaptığı değerlendirmede, sosyalist hareket ile Kemalizm arasındaki pratik/politik

kimi ortak noktaları ön plana çıkarmayı yeğledi, aradaki kan uyuşmazlığını ise görmezden geldi.

Oturumun son bildirisi "TİP ve 68 Dalgası", Cüneyt Akalın'a aitti. Akalın, 60'ların ikinci yarısındaki TİP-MDD tartışmaları üzerinde durdu. O dönemde MDD'nin haklı olduğunu savunan Akalın'a göre dünyada gelişen olaylar bunu doğrulamıştı: Küba, Vietnam, Çin, Filistin mücadeleleri Türk Solu üzerinde büyük bir etkiye sahipti ve bu mücadelelerden gereken dersleri TİP değil MDD'ciler çıkarıyordu. Bir önceki TİP oturumunda konuşan ve MDD'yi ağır bir dille eleştiren Cem Eroğul'a yanıt niteliği de taşıyan bildirisinin sonunda Akalın, 68'liler Birliği Vakfı adına bu tartışmadan çıkardıkları sonuçları sundu. Buna göre öncelikle 1968'de anti-emperyalist dalga her şeyi silip süpürmüş; TİP bunu anlayamamıştı. İkinci olarak TİP, gençlik hareketini anlayamamış; onu dizginlemeye çalışmıştı. Üçüncü olarak, Mehmet Ali Aybar, bütün anti-emperyalist eylemlerde bir simgeydi ve Çekoslovakya olayları Aybar'ı haklı çıkarmıştı. Son olarak da TİP reformcu, meşruiyetçi bir partiydi ve bütün bunları partinin içinde tartışmak parti yıkıcılığı olarak değerlendiriliyordu.

Tahmin edileceği gibi Akalın'ın bu bildisi de yoğun tartışmalara neden oldu. Özellikle eski TİP'liler ileri sürülen görüşleri eleştirdiler. Ama daha önce de belirttiğimiz gibi bu tartışmalar 30 yıl sonrasının soğukkanlılığını değil, hala yaşandığı dönemin heyecanını taşıyordu. Bu heyecana ortak olmak ne kadar güzel olsa da, geçmişten gerekli derslerin alınmadığını görmek ve solun günümüzde içinde bulunduğu durumda bunun da etkisinin olduğunu düşünmek bir o kadar üzücüydü.

Türkiye tarihine yönelik bir başka oturum ise *1961 Anayasası Öncesi ve Sonrasında Türkiye'de Sendikal Yaşam* üzerine olan oturumdu. Oturumda Serkan Odaman'ın "1961 Anayasası ve Çalışma Hayatındaki Dönüşüm" başlıklı, Selmin Kaşka'nın da "Hukuk-Toplum İlişkisi Açısından Bir Sendika Yasasının Yapım Süreci" başlıklı bildirileri özel olarak çalışma hayatına dair kanun ve düzenlemeleri ele alıyordu. Odaman 1961 sonrası sendika ve toplu sözleşmeye dair kanunların yanı sıra dönemin işçi konfederasyonlarına yönelik eleştirel bir değerlendirme sundu ve siyasi çıkarımlarda bulundu. Kaşka ise 1983 yılında Milli Güvenlik Konseyi tarafından getirilen 2821 sayılı Sendikalar Yasasında değişiklikler yapan 1995 tarihli 4101 sayılı yasanın

sosyojik açıdan bir çözümlemesini sunmaya çalıştı. Oturumda Mustafa Şener'in "Sermaye Birikim Süreçleri ve Sınıf Mücadeleri Bağlamında 27 Mayıs" başlıklı bildirisiyse başka oturumlarda da konu edilen 27 Mayıs'a dair farklı ve doyurucu bir perspektif sundu. Genelde 27 Mayıs'ı anti-demokratik DP'ye karşı ya da asker-sivil bürokrasinin büyük toprak sahipleri ve burjuvazi ittifakına karşı yapılan bir darbe olarak gören anlayışların dışında bir perspektif sunan Şener, Türkiye'de kapitalizmin yapısına ve dönüşümüne bakmanın gerekli olduğunu gösterdi. 1950'lerin sonunda Türkiye'de yaşanan krize ve uluslararası işbölümünün değişen yapısına işaret eden Şener'e göre 27 Mayıs'ı ithal ikameciliğe geçişin hukuksal ve siyasal koşullarının hazırlayıcısı olarak kavramak daha doğruydu. Şener, verilen son derece kısıtlı sürede, teorik çerçevesini tarihsel bulgularla destekleyerek ikna edici ve bütünsel bir perspektifin ipuçlarını verdi. Bildiri, başlıkta olduğu gibi hem sermaye birikimi hem de sınıf mücadeleleri açısından konuyu tüm karmaşıklığıyla ve bütünsel bir şekilde tartışmak için daha geniş bir zaman olması gerektiğini bize hissettirdi. Bildirinin yöntemsel açıdan güçlü yanı orduyu ve darbeleri toplumsal ilişkilerden ayrıksı bir aktör olarak ele alan ve akademinin belli kesimlerince kabul gören anlayışın eleştirisini yapabilmemizin önünü açmasıydı.

Türkiye tarihinden güncel siyaete geçtiğimizde en yoğun dinleyici çeken oturum *Türkiye'de Siyasetin Açmazları* oturumu oldu. Simten Coşar ve Aylin Özman'ın birlikte sunduğu "Türk Demokrasisinin Açmazları: Sağ ve Sol Tükenmişlik Üzerine Bir Deneme" başlıklı bildiri, özellikle son 20 yılda ANAP, CHP, LDP ve ÖDP üzerinden yapılan karşılaştırmalı bir analiz çerçevesinde, genelde demokrasi modelleri, özelde de bu partilerin demokrasi anlayışlarını tartıştı. Bildirinin en önemli yanı liberal demokrasiyi mutlak, sorunsuz ve en iyi olarak ele almanın yanlışlığına dikkat çekmesiydi. Coşar ve Özman'a göre bireyi özel alana hapseden cumhuriyetçi demokrasi, farklılıkları topluluk içinde eriten uzlaşmacı liberal demokrasi ve çatışmaları kamu yararına çözen sosyalist demokrasi anlayışlarındaki ortak sorun, demokrasiyi teknik bir sorunmuş gibi görüp çatışma kavramına yapıcı değil araçsallaştırıcı olarak bakmasıydı.. Toplumdaki eşitsiz güç ilişkileri düşünüldüğünde tüm çatışmaların aynı düzeyde görülüp görülemeyeceği sorusu ise cevapsız kaldı.

Fuat Keyman'ın "Globalleşme, Siyaset ve Türk Kapitalizminin Kültürel Ekonomisi" başlıklı bildirisiyse günümüzde yaşanan krizin yanlış tanımlandığını; bunun salt bir siyasi ya da iktisadi kriz değil modernitenin krizi olduğunu ileri sürdü. Bu kriz; insan hakları, vatandaşlık, meşruiyet ve yönetim alanlarında kendini gösteriyordu. Buradan hareketle üretim alanına odaklanan ve Türkiye'de farklı modernitelerin yaşandığını belirten Keyman üretim alanındaki bu farklılıkları şöyle sıraladı: Sadece denetleyici bir devlet isteyen, çoğulculuk ve hukuk devleti ilkesinden yola çıkan TÜSİAD, toplulukçu bir anlayışla hareket eden ve islami öğeler taşıyan MÜSİAD ve kalkınmacı devlet anlayışını benimseyen, olanak yaratıldığı ölçüde kendi işlerini kendileri yapmak isteyen, farklı bölgelerde(Çorum gibi) yoğunlaşmış girişimciler. Bu farklılıkları anlamak için Keyman'a göre farklı modernitelerı 'anlama' çabasına girmemiz gerekiyordu.

Bildiride izlenen, 'anlama'ya yönelik bu yöntem, sermayelerin hem mekansal hem de toplumsal olarak farklılaşmasının altında yatan nedenlerini kavramaktan çok uzaktı. MÜSİAD hangi toplumsal ihtiyaçtan dolayı TÜSİAD'ın dışında ve farklı kültürel kalıpların eşliğinde ortaya çıkmıştı? Bu kuruluşların değişimini nasıl kavramalıydık? Örneğin MÜSİAD'a üye olan bazı firmaların bir süredir Avrupa Birliğine destek vermesi ve belli konularda TÜSİAD'ınkine benzer bir yaklaşımı sahiplenmesi nasıl anlaşılabilirdi? MÜSİAD'ın islami logo kullanımını yasaklaması nereden kaynaklanıyordu? Kuşkusuz sermayelerarası çelişkilerin değişen biçimi, islami sermaye içinde belli kesimlerin niteliksel değişimi, devletin rolü gibi daha geniş bir bağlamda toplumsal ilişkilere bakmak yerine, söylemler üzerinden 'anlama'ya çalışmak bu soruları dışarıda bırakıyordu. Üstelik Keyman'ın kendisinin önerdiği, tarihsel süreçte, çok boyutlu ve dinamik bir analiz sözünü de yerine getirmeyi başaramıyordu.

Küreselleşme

Kongre'de ağırlıklı olarak kullanılan kavramlardan biri küreselleşmeydi. Son derece problemli bir kavram olan küreselleşmenin kongredeki tartışma ekseninin emek süreçleri, yeni yönetim biçimleri ve göç gibi ayağı yere basan ve somut toplumsal gerçekliklere denk düşen kavramlar olması anlamlıydı. Gerçekten de bu, küreselleşmenin sürekli sözedilen konuların dışında

tartışılabilmesi olanağını sundu. Böylelikle küreselleşme denilen olgunun hangi tarihsel süreçlerle ilişkili olduğuna; emek-sermaye ilişkilerinin bu çerçevede nasıl yeniden düzenlendiğine, devlet ve uluslararası şirketlerin yeniden biçimlenen rollerine dair ipuçları edinme şansımız oldu.

Küreselleşme ve Emek Süreçleri: Türkiye Deneyimi başlıklı oturumda, "İşçi Sınıfında Merkez ve Çevre: Ostim Sanayi İşçileri" başlıklı ilk bildiri Arif Geniş'e aitti. Ankara'da OSTİM sanayi işçileri üzerinde yapılmış bir alan araştırmasının bulgularına dayanan bildiri, söz konusu işçiler arasındaki ayrışma eksenlerini tartıştı. Merkez-çevre kategorilerinin yanı sıra cinsiyet, ırk ve etnisiteye dayalı bölünmeler olarak ortaya konan bu ayrışma eksenlerinin işçiler arasında ne ölçüde etkili olduğu sorusu etrafında sürdürülen tartışmanın vardığı sonuç; bu tür ayrışma örüntülerinin kentsel yaşamın barındırdığı çeşitli kültürel ve mekansal farklılaşma dinamikleriyle içiçe geçerek sınıf içi ayrışmalara daha kalıcı bir nitelik kazandırdığıydı.

Bu oturumun bir diğer konuşmacısı Metin Özuğurlu ise Anadolu'da proleterleşme süreçleri ve işçi sınıfı oluşumunu konu alan bir bildiri sundu. "Anadolu'da Proleterleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu: Denizli Örneği" başlıklı bildirisinde Özuğurlu, Denizli'nin Babadağ ve Buldan kasabalarında gerçekleştirdiği bir alan araştırmasının bulguları ışığında proleterlerin ve kapitalist girişimcilerin oluşumundaki zanaat kökenini ortay koyarken, bir yandan da Denizli'de yaşayan işçilerin bir sınıf olarak oluşma dinamikleri üzerine önemli bilgiler sundu.

"Emek Süreci Teorisi ve Türkiye'de Emek Süreci Çalışmaları" başlığını taşıyan son bildiriyi Gamze Yücesan Özdemir sundu. Özdemir, bildirisinde son yıllarda emek süreçleri çalışmalarında egemen olan yaklaşımın işyeri gerçekliklerini ve emek sürecindeki değişiklikleri anlamak açısından yetersiz olduğunu; söz konusu yaklaşımların Marksist emek süreci teorisini açıklama gücünü yakalayamayacağını vurguladı. Özdemir bildirisini, Türkiye'de gerçekleştirilen emek süreci çalışmaları üzerine bir değerlendirmeyle bitirdi.

Kongre katılımcılarının yoğun ilgi gösterdiği bu oturumda sunulan bildirileri özgün kılan, yoğun bir emeği içeren ampirik araştırmaların ürünü olmasıydı. Ama oturumun en önemli yanı, Türkiye'deki emekçi sınıfların durumuna dair bir literatürün gelişmesine katkı sağlayıcı bir işlev görmesi oldu.

Küreselleşme tartışmalarının merkezindeki kavramlardan biri olan yönetişim de kogredeki oturumlardan birinin başlığıydı. Neoliberalizmin en önemli hedeflerinden biri olan devlet yönetimine, daha demokratik olduğu gerekçesiyle alternatif olarak sunulan 'yönetişim' sivil toplum kuruluşlarını, yerli ve yabancı sermaye gruplarını ve devlet yöneticilerini biraraya getiren bir yönetim biçimine işaret ediyor. *Küreselleşme ve Yönetişim* başlıklı oturumda yönetişim kavramı ayrı bir şekilde ele alınmasa da, sunulan bildirilerde yönetişimin kapsaması hedeflenen gruplardan bazıları ele alındı. Ahmet Alpay Dikmen, "Türkiye'de Küresel Elit ve Küresel Yönetim" başlıklı bildirisinde 80'li yıllarda dünya ölçeğindeki yeni işbölümünün veni bir hiyerarşiye yol açtığını söyledi. Küresel yönetimi oluşturan gruplar; çok uluslu şirketler ve Türkiye'deki uzantıları, uluslararası finans kurumları (IMF gibi) ve onların yerel işbirlikçileri olan bürokratlar, devletlere yasal düzenlemeler dayatan G7 ülkeleri ve *American Heritage Society* gibi enformel kanallardan neoliberal söylemin dünyada yerleşmesini sağlayan kurumlardı. Üçüncü Dünya ülkelerinin gittikçe daha fazla IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların direktiflerine açık hale geldiğini belirten Dikmen, bu sürecin taşıyıcılarının üçüncü dünyadaki aydın, sermayedar ve bürokratlar olduğunu ileri sürdü. Küresel elit diye adlandırabileceğimiz bu grubu yurtdışı eğitim olanaklarından yararlanan, kendi ülke çıkarlarıyla merkez ülkelerinki arasında bir fark görmeyen, yüzü temelde ABD'ye dönük kimseler olarak tanımlayan Dikmen, ilginç ampirik verilerle kendi yaklaşımını destekledi. Çokuluslu şirketlerin Türkiye gibi ülkelerin üretim olanaklarını ve seçeneklerini belirlediği bir dönemde üretimin yapıldığı fabrikaların yönetici kadrolarının bile değiştiğini; eski bürokrat tipinin de ortadan kaybolduğunu belirten Dikmen, ilginç bir biçimde bugünkü küresel elitin hazırlayıcısının post-kolonyal dönemdeki, sömürge olmaktan kurtulmuş, ama yüzüne de beyaz bir maske geçirmek isteyen siyah adam olduğunu öne sürdü.

Bildiriyi asıl güçlü kılan yan, Gramsci'nin ulusal düzeyde tanımladığı hegemonya kavramını uluslararası alana taşıyan neo-gramscici yaklaşımı kullanarak kendine bir teorik çerçeve kurmasıydı. Dikmen'e göre hegemonya, bir ülkenin üretim olanaklarının yasal çerçevesinin ulusötesi yapılara organik olarak eklemlenmesiydi. Burada kritik olan, bunun zor yoluyla değil, bir rıza ilişkisiyle gerçekleşiyor olmasıydı. Tarihsel blok ise farklılıkları içinde barındıran, ancak yine de belli bir bütünlüğe sahip ve ikna

edici söylemi küresel düzeyde kurabiliyordu. Bildirinin zayıf noktasıysa teorik çerçeveyle somut alan arasındaki bağı yeterince kuramamış olmasıydı. Belki de temel sorun; uluslararası sermayeyle gittikçe daha fazla eklemlenen üçüncü dünya ülkelerinde devletin de rolünün uluslararasılaştığı, sınıf içi ve sınıflararası çelişkilerin de yoğunlaştığı ve yeniden şekillendiği bir dönemde 'elit' kavramının neo-gramscici bir açıdan da olsa tek başına açıklayıcı ve yeterli olamamasıydı. Türkiye'de küreselleşme ve neoliberal politikaların propogandasını yapan köşe yazarlarının, akademisyenlerin, bürokratların ve iyi eğitimli işadamlarının nasıl bir kültür ve yaşam tarzı dayattığı üzerine düşünmek ve bunları tek başına ayrı bir varlık olarak ele almayıp küresel bir çerçevede ele almak kuşkusuz önemliydi. Ancak buna ek olarak bu yaşam tarzlarının global düzeyde tanımlanan çıkarlar çerçevesinde hangi sınıfsal ilişkilere ve devlet alanında ne gibi dönüşümlere denk düştüğü sorusuna dair daha doyurucu cevaplar geliştirmek gerekiyordu.

Cengiz Ekiz ise "Küresel Üretim ve Dünya İşbölümünde Çokuluslu Şirketlerin Değişen Yatırım Tercihleri" başlıklı bildirisinde Gereffi'nin meta zinciri yaklaşımını kullandı. Bu yaklaşım aracılığıyla uluslararası şirketlerin yatırım tercihlerindeki eğilimleri çözümlemeye çalışan Ekiz'in bildirisinin çarpıcı yanı, ampirik bulgularından çok ulaştığı sonuçtu. Dünya işbölümündeki değişim, dünya çapında üretici ve satıcı olarak firmaların ayrışması, merkez ve çevre ülkeler arası ilişkilerin düzenlenişi, bölgeselleşme eğilimleri gibi örnekler aslında küreselleşmenin çokuluslu şirketlerin hareket alanlarını genişletmeye yönelik olduğunu gösteriyordu. Ama bu da sömürünün ardındaki asıl nedeni değiştirmiyordu.

Küreselleşme kavramının ilişkilendirildiği bir başka alan uluslararası göç hareketleriydi. Nermin Abadan Unat'ın rahatsızlığı nedeniyle katılamadığı *Küreselleşme ve Göç* oturumunda Asuman Suner'in "Bir Bağlantı Koparma Aracı Olarak Türkiye'de Cep Telefonu: Kriz, Göç ve Aidiyet" Serhat Kaymas'ın "Küreselleşme ve Etnik Göç: Küreselleşme Sürecinde Çok Ulusluluk, Çok Kültürlülük ve Diasporada Oluşan Kimlikler Üzerine Bir Tartışma" başlıklı bildirilerini dinledik. İsmi bile insanı derin düşüncülere daldıran bir konuyu ele alan Kaymas, sunuşunun uzunca bir bölümünü küreselleşmenin ne olduğuna ayırdığı için, bildiri başlığında adı geçen 'tartışma'yı pek yürütemedi. Ancak Kaymas'ın temel sorunu; neoliberal politikaların yıkıcı sonuçlarının ortaya çıkması, ekonomik krizler,

küreselleşme karşıtı hareketlerin güçlü çıkışı ve 11 Eylül saldırısı gibi faktörlerin biraraya gelişiyle inandırıcılığını büyük ölçüde yitiren küreselleşmeci yaklaşımın bildirisine hakim olmasıydı. Bunun sonucu olarak da uluslararası göç hareketleriyle ortaya çıkan yeni çelişki ve gerilimleri açıklarken,çokkültürlülük, diyasporalaşma gibi burjuva düşüncesinin ürettiği muğlak ve kırılgan kavramları kullandı. Kaymas'ın bildirisinde bazı totolojik ifadelere yer vermesi ve yakın gibi gözükse de farklı anlamlara sahip kavramların birbirinin yerine kullanması , konusuna çok da hakim olmadığı izlenimin uyandırdı. Örneğin birinci, ikinci ve üçüncü küreselleşme dönemi diye üç dönemden bahsedip bu dönemleri sırasıyla sömürgecilik, emperyalizm ve 'küreselleşme' dönemi diye adlandırması; ya da hiçbir şekilde tanımlamadan etnik göç, uluslararası göç ve politik göç kavramlarını birbirinin yerine kullanması böylesi hatalar arasında gösterilebilir.

Asuman Suner'in bildirisi ise göç konusunu oldukça ilginç bir bağlamda ele aldı. Türkiye'de cep telefonu kullanımı konusunda TÜBİTAK-BİLTEN tarafından 2000 yılında yapılan bir araştırmanın bulgularından yararlanılarak hazırlanan bildiri, Türkiye'nin teknolojik gelişime ve araçlara bakışını, Batı ve Doğu ülkeleri arasında bir karşılaştırma üzerinden tartışmaya çalıştı. Cep telefonunun insanlararası ilişkileri nasıl etkilediği konusuna odaklanan Suner, cep telefonunun bir yandan alternatif aidiyet biçimlerinin aracı olurken bir yandan da başka bir yereözlem duyma duygusu yaratarak sözkonusu ilişkileri koparttığını öne sürdü. Yapılan araştırmanın sonuçlarıyla bu savını doğrulamaya çalışsa da, cep telefonlarının insanları iç yolculuklara çıkararak nasıl alternatif aidiyet biçimlerine sevkettiği, evini ve yurdunu terk etmeden sürgün hale getirdiği konusunda yeterince ikna olduğumuzu söylemek güç. Göç ve göçmenlikle oldukça dolaylı yoldan ve hissiyatlara dayalı bir şekilde bağ kuran bu sunuşun *Küreselleşme ve Göç* başlığı altında oluşu da çok ilginçti. Özellikle son yıllarda için her şeyin doldurulabileceği bir çuval haline gelen küreselleşme kavramının kullanımında yaşanan sorunlara dair Peter Marcuse'nin sözleri kuşkusuz dikkate değer gözükmektedir. Globalizmin; kitle tüketiminden sermayenin uluslararası hareketine, global ısınmadan post-fordizme dek uzanan bir dizi kavramı içerecek şekilde kaygısızca kullanılmasını eleştiren Golding'e göre, "Zihinsel olarak, sözcüğün böylesine kullanımı, nedeni etkiden ayırmakta, kimin tarafından, kime, niçin ve hangi etkiyle ne yapıldığını tahlil etmek için her türlü çabayı belirsizleştirmektedir.

Politik olarak ise, sözcüğün belirsizleştirilmesi ve hayalete dönüştürülmesi, onu, kendi başına bir yaşamı olan bir şey haline getirmekte, onu bir güç haline dönüştürmekte, insanı iradesi dışında kaçınılmaz ve önünde durulamaz bir bağımsız varlığa sahip bir şeymiş gibi fetişe etmektedir" (Marcuse, 2001).

Göçü bir başka bağlamda ele alan oturum ise "Avrupa Dışı Alanlara Uluslararası Göç" başlığını taşıyordu. İlk konuşmacı olan Ali Ekber Doğan, "Yeni Bir Uluslararası Göç Dalgasının Eşiğinde: Dünya Kentlerine Göç" başlıklı bildirisine, adına küreselleşme denilen yeni emperyalist yayılma sürecinin kapitalizmdeki eşitsiz bileşik gelişme dinamiklerini daha da hızlandırdığını, bunun da bağımlı azgelişmiş kapitalist ülkeleri ve onların emekçi sınıflarını yoksullaştırmakta olduğunu belirterek başladı. Bu gelişmenin çok önemli sonuçlarından biri olarak ileri kapitalist ülke metropollerine doğru yeni ve büyük bir göç dalgasının başladığını belirten Doğan, çalışmasında bu göç hareketi içinde özellikle metropollerin en gelişmişleri olan New York, Los Angeles, Londra, Tokyo gibi kentlere giden iki göçmen grubunun durumu üzerinde odaklandı. Dünya kenti denilen bu yerlerde işgücü kitlesine katılan göçmen gruplarından ilki finans, elektronik, yazılım, iletişim, genetik, bio-teknoloji, eğitim gibi alanlarda uzmanlığa sahip olan, eğitimli yüksek nitelikli işgücü iken; daha geniş bir niceliğe sahip olan diğer grup ise yarı-zamanlı güvencesiz işlerde düşük ücretle çalıştırılan, genelde niteliksiz işgücüdür. Doğan'ın bildirisi, günümüz göç hareketleri içinde artan ölçüde ağırlığa sahip olan, birisi küresel elitler arasına giren, diğeri de çok düşük standartta yerlerde yaşayan bu grupların birbirinden (ve daha önceleri oralara gelmiş göçmenlerden) çarpıcı biçimde farklı olan yaşamlarını; kimlik, diyaspora, öteki gibi moda kavramlar yerine, söz konusu grupların sınıfsal konumları ve içinde bulundukları toplumsal ilişkiler çerçevesinde ele alması bakımından anlamlıydı. Doğan, sunduğu bu çerçevede 11 Eylül'ün ardından bazı değişiklikler yapılmasının kuvvetli bir olasılık olduğunu söyledi. Son olarak da uluslararası göç hareketlerinin ve göçmenlerin durumunun kabaran emperyalist saldırganlık dalgasından nasıl etkileneceğine ilişkin değerlendirmelerde bulundu.

İkinci konuşmacı Hayriye Erbaş, "Yurtdışına Göçün Yeni Biçimleri" başlıklı bildirisinde, yurtdışına göçün günümüzde eskisinden farklı biçimlerde yaşandığını söyleyerek, bu süreçte küreselleşmenin ne gibi etkileri olduğunu

araştıran bir çerçeve sundu. Türkiye'den İngiltere'ye giden göçmenler özelinde yapılan alan araştırmasının sonuçlarına dayanarak yurtdışına olan göçün farklı bir çehresini çizmeye çalışan Erbaş, göçmenlerin yaşadıkları ülkelerdeki durumlarını 'çokkültürlülük', 'heterojenlik', 'demokrasi' kavramları üzerinden değerlendirdi.

Hamdi Genç ve Murat Bozkurt'un birlikte sunduğu, "20.yüzyıl Başlarında Osmanlı Topraklarından Amerika Kıtasına Doğru Yapılan Emek Göçü" başlıklı bildiri oldukça ilgi çekiciydi. Osmanlı toprağı olan Suriye bölgesinden göçmenlerin hangi saiklerle ve hangi yollarla Amerika'ya göç ettiğini anlatan konuşmacılar, tarihsel analizlerinde, göç edenlerin gittikleri yerdeki durumlarından çok; nitelikli işgücü kaybının ekonomiye etkisi ve bu duruma devletin bakışı üzerinde odaklandılar.

Son konuşmacı Müzeyyen Güler ise "Yağlıdere, Zeytinburnu, Brooklyn Köprüsü (Tarihsel ve Güncel Karadeniz'den ABD'ye Göç)" başlıklı bildirisinde, Giresun'un Yağlıdere ilçesinde başlayıp ABD'nin Brooklyn kentinde mutlu sona ulaşan bir göç hikayesi anlattı. 'Mutlu son' diyoruz; çünkü Güler, Zeytinburnu'nu ana güzergah üzerinde ara durak olarak kullanan Yağlıdere'li insanların akrabalık, hemşehrilik ilişkileri yardımıyla yurtdışına gitmeyi başarmasını çok olumlu bir şey olarak sundu. Güler'in dia gösterimiyle desteklediği bildirisinin, yurtdışında bir yer edinmeye özlem duyan bir hava yaratması ise düşündürücüydü.

Kaynakça

Marcuse, P. (2001) *Küreselleşmenin Dili*, çev. MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, www.antimai.org.

Praksis, (5) 2002, 377-380

Konferans Değerlendirmesi

Fernand Braudel Merkezi'nin 25. Kuruluş Yıldönümü

E. ATTİLA AYTEKİN

Fernand Braudel Merkezi'nin 25. kuruluş yıldönümü konferansı 2-3 Kasım 2001 tarihlerinde ABD'nin Binghamton kentinde, State University of New York at Binghamton'da yapıldı. "*Longue Durée*'de Modern Dünya Sistemi" başlığı altında düzenlenen konferansa, dünya-sistemi perspektifinin neredeyse tüm önde gelen isimleri katıldı. Konferans, bu perspektif bünyesindeki son eğilimleri göstermesi açısından özellikle önemliydi.

İlk oturumda, gelemeyeceği son anda açıklanan Samir Amin'in tebliğini oturum başkanı Immanuel Wallerstein okudu. Amin tebliğinde emperyalizmin kapitalizmin bir aşaması olmayıp, baştan beri kapitalizme içkin olduğunu vurguladıktan sonra, emperyalist genişlemenin yarattığı tahribatı dönemleştirdi. Buna göre birinci dönemde Güney ve Kuzey Amerika, ikinci dönemdeyse Asya ve Afrika kolonileştirilmişti. Şimdi içinde

bulunduğumuz dönemse Amin'e göre 'küresel ölçekte *apartheid*' olarak tanımlanabilecek olan üçüncü aşamadır. Bu *apartheid* rejiminin kilit kurumlarıysa Dünya Ticaret Örgütü ve NATO'dur. Aynı oturumda konuşan Christopher Chase-Dunn, ne küresel bir piyasanin ne de küresel bir kapitalist sınıfın yeni olduğunu söyledikten sonra, içinde bulunduğumuz dönemin temel farkının neo-liberal küreselleşme projesi olduğunun altını çizdi. Bu projeye alternatif bir 'aşağıdan küreselleşme' oluşturmak için, önemli karşı-hegemonik hareketleri, yani emek, kadın, çevreci ve yerli hareketlerini bir araya getirmenin gerekli olduğunu söyledi. Chase-Dunn dünya-sistemindeki dönüşümlerin odağının tarihsel olarak yarıçevre olageldiği tesbitinden hareketle, böyle bir aşağıdan küreselleşme oluşumunun en çok Meksika, Hindistan, Kore, Endonezya, Brezilya, Çin gibi yarıçevresel ülkelerden beklenebileceğini savundu.

Bir başka ilginç tebliğ de, başka bir oturumda Boaventura de Sousa Santos'tan geldi. "Daha Değil: Bir Yokluk Sosyolojisine ve Çeviri Kuramına Doğru" adlı tebliğinde, bir taraftan var olana vurgu yapıp var olmayanı ihmal eden, diğer taraftan ancak Batılı insani deneyimleri kavrayabilecek bir perspektife ve kavram dağarcığına sahip olan tembel aklın kozmopolit bir akılla değiştirilmesi gerektiğini savundu. Ona göre bu yeni akıl yalnızca var olana değil, olmayana ve olması muhtemel olana da bakacak, ayrıca farklı deneyimleri karşılıklı olarak anlaşılır kılan bir çeviri kuram ve pratiğinden faydalanacaktır. Santos bu çeviri pratiğine örnek olarak, Batı'dan "insan hakları", Orta Doğu'dan *ummah* (ümmet) ve Hindistan'dan *dharma* kavramlari arasindaki temas bölgesinin öneminden bahsetti. Bu dikkate değer tebliğ konferans salonunda epeyi yankı uyandırdıysa da tebliğin temel sorunu insanlarin ve insan topluluklarının deneyimlerinin farklılığını çıkış noktası olarak almasıydı.

Bir başka oturumda Fernand Braudel Merkezi'nin müdürü ve dünya-sistemi yaklaşımının en önemli temsilcisi olan Immanuel Wallerstein, son dönemlerdeki ilgi sahasına uygun olarak, sosyal bilimler ve akademi üzerine bir tebliğ sundu. Tebliğinin temel amacı ikinci dünya savaşı sonrası kullanıma giren çeşitli kavramların akademik kullanımlarıyla siyaset ve basındaki kullanımları arasındaki ilişkinin nasıl evrimleştiğini incelemekti. Ne var ki, soykırım, totalitaryenizm, Asya tipi üretim tarzı, merkez-çevre, yönetişim, terörizm gibi pek çok kavramın macerasının anlatıldığı bu tebliğ

ilginç olsa da esasen tasvir düzeyinde kaldı. Bu oturumun asıl ilgi çekici yanı dinleyicilerden gelen sorular ve konuşmacıların verdiği yanıtlardı. Bu bölümde Janet Abu-Lughod Wallerstein'ın *Modern World-System* adlı kitabının özellikle birinci cildinin Avrupamerkezci olduğunu ve faillere hiç yer bırakmadığını söyledi. Ayrıca *The Long Twentieth Century* (Türkçesi: (2000, *Uzun Yirminci Yüzyıl*, çev. R. Boztemur, Ankara: Imge) kitabının yazarı Giovanni Arrighi ile Wallerstein arasında Kontradieff çevrimleri konusunda bir tartışma yaşandı. Arrighi bu kavramın neredeyse tamamen faydasız oldugunu ve zihin karışıklığı yarattığını söylerken Wallerstein kavramı hala çok anlamlı ve kullanışlı bulduğunu belirtti.

Konferansın son oturumu sistem karşıtı hareketler üzerineydi. İlk konuşmacı olan Arrighi, öncelikle 1989'da Wallerstein ve Terence Hopkins ile birlikte yazdıkları *Antisystemic Movements* (Türkçesi: (1991, *Sistem Karşıtı Hareketler*, çev. C. Kanat, B. Somay, S. Sökmen, İstanbul: Metis) adlı kitaptaki tezleri özetledi ve bugün bu tezlerin hangilerine hangi noktalarda katılmadığını anlattı. Buradaki temel vurgusu, o zaman neo-liberal karşı-devrimin gerek kapitalist dünya-sistemi gerekse sistem karşıtı hareketler üzerindeki muazzam etkisini göremedikleri doğrultusundaydı. Günümüzün sistem karşıtı hareketleri ve 'Seattle ruhu' adı altında özetlenen mücadele tarzı konusundaysa Arrighi oldukça karamsardı. Öte yandan, daha sonraki konuşmacı Pablo Gonzales-Casanova'nın bu hareketlere bakışı Arrighi'yle taban taban zıttı. Günümüzün sistem karşıtı hareketlerinin adı konmayan sosyalist hareketler olduğunu savunan Gonzales-Casanova, bu savını temellendiremedi; tebliği de esasen bir güzelleme olarak kaldı. Son olarak konuşan Marcel van der Linden, emek hareketini doğuşundan bugüne dönemleştirmeye ve emek hareketinin geçirdiği evrelerle kapitalist dünya-sisteminin evrelerini ilişkilendirmeye çalıştı. Van der Linden ayrıca içinde bulunduğumuz dönemde uluslarası sendikal hareketin karşı karşıya olduğu sorunlara ve bu sorunların nasıl aşılabileceğine değindi. Bu son tebliğ genel olarak başarılıydı ama temel zaafı emek hareketiyle diğer 'sistem karşıtı hareketler'in ilişkisi konusunda, üstelik bu konuda sorulan bir soruya rağmen, sessiz kalmasıydı.

Fernand Braudel Merkezi'nin 25. yıl konferansının olumlu ve olumsuz yönlerinden bahsedilebilir. Samir Amin ve dünya-sistemini beş bin yıllık bir periyoda taşıyarak bu perspektif içindeki en önemli kırılmayı yaratan Andre

Gunder Frank hariç bütün önemli isimlerin katılımı ve konuşmacı ve dinleyicilerin dünyanın farklı farklı bölgelerinden gelmiş olması konferansın artıları arasındaydı. Pek çok farklı konunun işlenmesine rağmen küreselleşme ve küreselleşme karşıtı hareketler meselesi konferansa damgasını vurdu. Temel sorun, her oturumda tartışma bölümüne bir saat ayrılmış olmasına rağmen, hararetli tartışmaların bir istisna olarak kalmasıydı. Salondaki görüş birliğinin gereğinden fazla olması verimli tartışmaları çoğu zaman engelledi. Bu sorun belki de dünya-sistemi perspektifinin genel sorunu olarak görülebilir. Elbette bu perspektif bünyesinde önemli görüş ayrılıkları her zaman mevcut oldu. Ancak görüş ayrılıklarının hem sayısının hem de 'şiddetinin' artmasının dünya-sistemi perspektifinin verimli bir sosyal bilim kuramı olarak kalmasını kolaylaştıracağı söylenebilir.

Praksis (5) 2002, 381-386

Kitap Tanıtım

Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri – Alex Callinicos

SİNAN KADİR ÇELİK

Biz aslanın aslan terbiyecisinden daha kuvvetli olduğunu biliyoruz, aslan terbiyecisi de bilir bunu. Sorun bunu aslanın bilmemesidir (Eagleton, 1990: 236).

Oldukça ironiktir; 'modernizm'in tarih sahnesinden silindiğine, 'yeni bir döneme' geçtiğimize ya da tarihin sonuna geldiğimize dair en ufak bir emarenin olmadığı bir çağda çıkıp da olmayan bir şeye "hayır" demek zorunda kalıyoruz. Yani 'postmodernizme ya da postmoderniteye hayır' demek, 'hayaletlere hayır' demek kadar abestir bir bakıma[1]. Fakat ne yazık ki

[1] 'Postmodernizm' ve 'postmodernlik' arasında bir ayrım yapmak anlamlı olsa da, bu yazıda Eagleton'ın bu iki terimin birbiriyle yakından bağlantılı olmalarından dolayı "daha aşina olduğumuz postmodernizm terimini bu iki şeyi kapsayacak biçimde kullanma" (1999: 10) tavrını benimsediğimi belirtmek isterim. Ayrıca Callinicos da böylesi bir tavırla kitabı boyunca bu iki terimi eş anlamlı olarak kullanır ve hatta kitabının başında kitap boyunca postmodernlik teriminin her kullanılışında bu sözcüğün gizli bir tırnak işaretiyle çerçevelendiğini söyler (2001: 23). Zira Callinicos'a göre postmodernizm ya da postmodernliğin günümüzde 'büyük anlatılara inanmayan' batılı aydınların halet-i ruhiyesinin bir ifadesi olan salt kuramsal bir yapı olarak toplumsal dünyada bir göndergesi yoktur. Diğer

bu kadar malum olan bir şeyi tekrar tekrar ilan etmenin kaçınılmaz olduğu bir tarihsel süreçten geçiyoruz. Zira her ne kadar hayaletler olmasa da ve olmayan bir şeyin gerçekten de olmadığını söylemek bir o kadar anlamsızsa da, eğer hayaletlere dair anlatılan hikayeler gerçekliğin tasviri, hatta gerçekliğin bizzat kendisi olarak görülüyorsa ve bu hikayelere inanan müminler güruhu, sanki bir hikmetmiş gibi, sizi gördükleri her yerde bu hikayeleri size ballandıra ballandıra anlatıyorlarsa, işte o zaman hayaletlerin neden olmadığını sıkıla sıkıla ve sinirli bir şekilde anlatmak zorunda kalırsınız. Sıkılırsınız, çünkü yapacak başka bir işiniz yokmuş gibi siz iki kere ikinin dört ettiğini ispatlamaya çalışmaktasınızdır. Sinirlenirsiniz, çünkü hayaletlere dair anlatılan hikayeler, ortaçağı özletecek bir biçimde, gerçekliğin üzerini yoğun bir sis tabakası halinde kaplamıştır ve bütün radyolar, bir koro halinde, 'hava durumu' raporlarında yakın bir gelecekte güçlü bir rüzgarın esmesinin beklenmediğini ilan etmektedirler. Üstelik size bu hikayelerin masal gibi anlatılmasının ardında, Jorge Louis Borges'in "Korkunç Kurtarıcı Lazarus Morel"[2] adlı hikayesine taş çıkartacak bir biçimde, fazlasıyla zekice planlanmış bir soygunun, organize bir suç örgütünün olduğunun farkına vardığınızda ise 'postmoderliğin yanılsamalarına' karşı Terry Eagleton gibi sinirinizi ironilerle yatıştırmaya çalışmakta ya da Alex Callinicos gibi öfkelendiğinizi itiraf etmek de bir noktada kaçınılmaz olacaktır, bu satırlarda da örneklendiği şekliyle...

İşte böylesi bir manzara karşısında, hala aklı selim kalabilenlerin 'postmodernizme hayır' derken "şimdi ben ne yapıyorum?" sorusunu

---

bir deyişle, her ne kadar postmodernizme dair bir söylemler bolluğunun içinde yaşıyorsak da, bu söylemlerin kendilerinin iddia ettikleri gibi gerçekte varolan bir toplumsal göndergesi yoktur. İşte tam da bu nedenle olmayan bir şeye hayır demek zorunda kalıyoruz.

[2] Burada postmodernlerin pek severek hiç olmadık kuramsal sonuçlar çıkardıkları Borges'in hikayelerinden farklı hikaye anlatalım isterseniz. Borges'in bu öyküsünde Lazarus Morel, 18. yüzyıl başlarında Mississipi kıyılarındaki büyük pamuk tarlalarında köle olan zencilere kendisiyle anlaşırlarsa özgür olacaklarını vaadeder ve bu anlaşma kapsamında uzaktaki bir başka çiftliğe satılmaları gerektiğini söylerdi. Sonra satış fiyatından zencilere belli bir yüzde verileceğini ve yeniden kaçmalarından sonra özgür bir eyalete götürüleceklerini vaat ederdi. Bu anlaşmayı kabul eden zencileri Lazarus Morel ve adamları nehir yoluyla kaçırıp bir başka çiftliğe sattıktan sonra zencilere belirsiz masrafları bahane edip, onlara bir kez daha satılmalarını şart koşarlardı. Sonuçta zencilerin hayatı, sürekli borçlu çıktıkları için özgürlük peşinde o çiftlikten bu çiftliğe satılmakla geçerdi. Ayrıca okuma-yazma bilmeyen Lazarus Morel'in İncil'in St. Paul bölümündeki acıklı ayetleri bardaki sarhoşlara okuyup onlarla beraber ağlarken çömezlerinin barın önündeki atları çaldıkları da zabıtlara geçmiştir. İşte postmodernlerin 'özgürlüğe' dair masallarını dinlemek de bu kadar tehlikeli bir şeydir; bir yandan hiç gelmeyecek bir geleceğin tutsağı olurken diğer yandan bu masalları uyuklayarak dinlerken kazanılmış haklarınız da hiç çaktırmadan elinizden alınabilir.

sormaları şaşırtıcı bir şey olmasa gerek. Callinicos da olmayan bir şeye hayır demek zorunda bırakıldığının farkına vararak "posmodernizme hayır" demeye şu satırlarla başlıyor: "Postmodernizm üzerine yine mi *bir başka* kitap? Kendilerini mutlaka çok önceleri tüketmiş olması gereken tartışmalara girişmek için dünyanın giderek azalan ormanlarının yok edilmesine katkıda bulunmanın nasıl geçerli bir açıklaması olabilir? Bu itiraz karşısındaki kaygım, elinizdeki kitabın ortaya çıkmasında değersiz bir duygu olan öfkenin de yattığı olgusuyla daha da şiddetlenmektedir" (2000: 13).

Fakat öfke, sinir ya da sıkıntı ile de olsa, bir şekilde şu postmodernizm hayaleti ile yüzleşmenin kaçınılmaz olduğu günümüzde, Callinicos'un postmodernizme karşı yazmak zorunda kaldığı bu kitabını basitçe 'olmayan bir şeye hayır demek' olarak da görmemek gerek. Zira Callinicos'un da belirttiği gibi son zamanlarda baskınlığını ve etkinliğini korkunç bir şekilde arttıran sanayi-sonrası, postmodern bir 'yeni zamanlarda' ya da adı her ne olursa olsun son iki yüzyılın temel toplumsal dinamiklerinden kökten bir şekilde farklı olan yeni bir çağda yaşadığımızı öne süren tezlerin bir eleştirisini yapmak elzemdir; ve burada 'olmayan şey' denilen de böylesi bir 'yeni çağın'ın tarihin sahnesine çıkmış olmasıdır. Fakat bu noktada gerçekte eski zamanlardan bir kopuşun olmadığını söylemek yeterli değildir; çünkü 'postmedernizme hayır' demenin yalınkat değilleme mantığını aşmak istiyorsak, herşeyden önce Callinicos'un sormuş olduğu şu soruya bir yanıt aramalıyız: "Postmodernizm üzerine bu yazılı ve sözlü ifade çokluğunun kaynağı nedir? Neden son on yılda Batılı aydınların bu kadar büyük bir kısmı hem sosyo-ekonomik sistem hem de kültürel pratiklerin yakın geçmişten kökten bir kopuş yaşadığı konusunda ikna oldu?" (19).

İşte Callinicos'un sormuş olduğu bu soruyla postmodern 'söylemlerin' çelişkilerini ve açmazlarını göstermenin ötesine geçilip, onu tarihsel bir bağlam içerisine oturtmanın yolu da açılmış olur ki Callinicos'un *Postmodernizme Hayır*'da edindiği temel sorunsallardan biri tam da bu. Yani ana-akımda sözü edildiği biçimiyle 'postmodernite' diye bir şey yok, ama neden bu kadar çok lafı var? Diğer bir deyişle dini basitçe bir 'yanlış inançlar toplamı' olarak gören Aydınlanma geleneğine karşı Marx'ın "sınıflı toplum tarafından yadsınan gerçek gereksinimlerin çarpıtılmış bir ifadesi" (19) olarak dini eleştirme tavrını benimsemek bizi sonuçta şu soruya götürür: postmodernizm mitini kimler, neden ve nasıl üretiyor ve buna kimler, neden

ve nasıl inanıyor?

Callinicos'un bu soruya verdiği kapsamlı ve gerekçelendirilmiş yanıtını esasen Eagleton'ın sivri ironik diliyle şu şekilde özetlemek mümkün: "sabık Leninistler kartvizitli birer Lacancı oldular ve herkes üretim yerine sapkınlığa ilgi duymaya başladı" (1999:88). Eagleton'ın 'sonradan kartvizitli birer Lacancı olan sabık Leninistleri' Callinicos'un *Postmodernizme Hayır*'daki "68'in hayal kırıklığına uğramış çocuklarıyla, 70'li yılların Marksizmini dile getiren 'yeni filozofların' dümen suyundaki Paris aydınları arasındaki uzlaşı"ya işaret etmektedir bir bakıma (2001: 17). Diğer yandan ise ileri kapitalist ekonomilerde Keynesyenciliğin bırakılarak Reagan-Thatcher dönemindeki 'yoksuldan alıp zengine verme' siyasetinde türemeye başlayan "yeni orta sınıfın en konuşkan üyelerinin siyasal bakımdan hayal kırıklığına uğramasının birleşmesi" (258) post-modern tezlerin üretilip desteklenmesi için oldukça uygun bir tarihsel zemin hazırlar. Fakat bu, Callinicos'un da altını çizdiği gibi, örneğin bir Foucault'nun felsefesinin doğrudan bu siyasal gelişmelerden ortaya çıktığını iddia etmekten çok, belirli görüşlerin çok sayıda insan tarafından kabul edilmesinin bir açıklaması olarak görülmelidir.

Diğer yandan *Postmodernizme Hayır*'da, Eagleton'ın (1999) ironik bir dille postmodern tezlerin ortaya çıkışını 1968 hareketinin hezimetine yormasının ya da benzer bir şekilde Ellen Meiksins Wood'un (2001) bugünün kapitalist durgunluk döneminde postmodernliği 1960'lardan kalma entellektüel bir miras olarak değerlendirmesinin ötesine geçen ciddi bir sınıf analizinin de olduğunu, yani Eagleton ve Wood'un gelip geçerken söylediklerini Callinicos'un çok daha ayrıntılı ve gerekçeli bir şekilde ele aldığını ve bununla da yetinmeyip bir alternatif üretmeye çalıştığını söylemek mümkün.

Örneğin kitabın "Modernizm ve Kapitalizm" başlıklı ikinci bölümünde tarihsel materyalizmin modernleşme sorunsalına nasıl yaklaşması gerektiğine dair bir tartışma yürütülüyor. Bu bölümde Callinicos'un temel iddiası 'modernleşme' teriminin tarihsel materyalizm içerisinde "sanayi kapitalizminin gelişmesini içeren değişiklikleri nitelemek için" kullanılabileceğidir (63). Callinicos'a göre 'modernliği' ise "kapitalist üretim tarzının küresel gelişimi ve hakimiyeti ile biçimlendirilmiş bir tür uygarlık" olarak düşünmeliyiz" (62-63). Calinicos'un bu konudaki Marksist literatürle giriştiği eleştirel diyalog, bir yandan genel olarak moderliğin ve özelde de

modern sanatın doğasının ne olduğunu gösterirken, diğer yandan postmodernizm tezlerinin tüm teorik temellerini çürütüyor. Zira bu şekilde postmodernlerin modernizmin doğasını nasıl yanlış kavramsallaştırarak yeni bir dönemde yaşadığımız yanılsamasına kapıldıkları gün gibi ortaya çıkıyor.

Postmodernizme Hayır'ın tarihsel materyalizme katkı olarak görülebilecek diğer bir yönü ise sanayi-sonrası, post-fordist toplum teorilerine vermiş olduğu yanıt. Callinicos kitabının "İyi de, Yeni Olan Ne?" başlıklı 5. bölümünde sanayi sonrası toplum düşüncesinin saçmalığını göstermekle kalmıyor, son zamanlardaki iktisadi ve siyasi değişmelerin nasıl anlaşılabileceğine dair bir alternatif de öne sürüyor. Callinicos'un bu bölümde, post-fordizm ya da sanayi-sonrası toplum teorilerinin saptamış olduğu değişimlerin bir kopuş olarak algılanmaması gerektiği, bunların daha çok "uzun vadeli eğilimlerin sonuçları oldukları ya da 1980'lerdeki özel ve çok istikrarsız ekonomik yapılanmaya özgü olduklarını" ileri sürüyor (21).

Sonuçta her şeyden önce bu kitabın gücü, yüksek sanat ve postmodern estetik tartışmalarından, post-yapısalcı felsefenin açmazlarına, modernizmin ve modern sanatın doğasından, sanayi sonrası tezlerinin eleştirisini yapma ve bir alternatif önermeye kadar geniş bir alandaki tartışmaları kapsamlı bir şekilde yapabilmesi olarak görünüyor. Bu anlamda *Postmodernizme Hayır*, Francois Lyotard'ın *Postmodern Durum*'da post-modern sanat, yapısalcılık sonrası felsefe ve sanayi-sonrası toplum kuramını bir araya getirmesine karşı tarihsel materyalist cepheden verilmiş en yetkin yanıtlardan birisi. Kaldı ki bu kitabın yalnızca bir karşı yanıt vermekle yetinmeyip, tarihsel materyalist kurama katkı yaptığını da söyleyebiliriz. Dolayısıyla yalnızca postmodernlerin değil, artık postmodernizmi eleştirmekten sıkılmış marksistlerin de bu kitabı okumalarında sonsuz fayda var.

Son olarak şu sözlerle bu kısa tanıtım yazısını bitirmek istiyorum: hayaletler olmadıkları için tehlikesizdirler; tehlikeli olan insanların hayalet hikayelerine iman etmeye başlamasıdır ki postmodern hikaye yazıcılığının en büyük başarısı budur işte. Callinicos'un da gösterdiği gibi böylesi bir manzaranın maddi bir temeli de vardır ama ne diyelim; sonuçta bizi olmayan bir şeye 'hayır' demek zorunda bırakanlar utansın!

Kaynakça

Callinicos, A. (2001) *Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri*, çev. Ş. Pala, Ankara: Ayraç.

Eagleton, T. (1990) *Edebiyat Kuramları*, çev. E. Tarım, İstanbul: Ayrıntı.

Eagleton, T. (1999), *Postmodernizmin Yanılsamaları*, Çev. M. Küçük, İstanbul: Ayrıntı.

Wood, E. M. (2001) "Posmodern Gündem Nedir?", E. M. Wood ve J. B. Foster (der), çev. A. Fethi, *Marksizm ve Postmodern Gündem* içinde, Ankara: Ütopya, 7-26.

a b s t r a c t s

Turkish State And Bourgeoisie in a Historical Perspective: A Relativist Paradigm or Hegemonic Strategies

GALİP L. YALMAN

Turkey provides an interesting case for analysing the changing fortunes of different forms of mythical thought, not only because it has had a long experience of state-led economic development which has provided ample opportunities for the rise and decline of any mythical thoughts concerning the state, but also, it has emerged since 1980 as one of the test-cases for a rather savage experiment of wholesale economic and political restructuring under the rubric of structural adjustment policies.

It is also noteworthy that a particular reading of the Turkish historical development would be instrumental in reproducing new variants of mythical thinking, by giving rise to a discourse that could be described as having increasingly gained a *dissident but hegemonic* quality in the Turkish public opinion during the last two decades of the twentieth century.

This paper does take issue with this relativist tendency which would, in its institutionalist moment, concur that institutional structures of the states are to be given explanatory primacy. Thus, it will attempt to provide the guidelines for an alternative reading of the history of the Turkish Republic by making use of Antonio Gramsci's key concepts, thereby depicting several phases of the historical process in question as entailing a panoply of hegemonic strategies, albeit not all of them quite successful.

Capital Accumulation as a Contradictory Process–I

FUAT ERCAN

Two main methodologies can be distinguished in the analysis of capitalist dynamics. The first one is the market-oriented neo-liberal paradigm and the second one is the development-oriented neo-Ricardian approach. Though they differ at many points, the state/market duality is reproduced by both approaches. For a genuinely Marxist understanding of the capitalist

dynamics, however one needs a methodology overcoming the duality and trying to uncover the underlying social relations behind these dynamics. The conceptualisation of capital as a contradictory process and considering the classes as strategic actors within social relations provides a proper starting point. This study, then, is an attempt to locate Turkey of the 1980s within a historical framework by maintaining a critique of both neo-liberal and developmentalist approaches in order to attain an integrated analysis of social relations.

Neo-liberal Stabilization and Structural Adjusment Programs: Capital Accumulation and Csises in the Turkish Economy

METİN ALTIOK

Economic policies implemented by developed countries to overcome the long-term crisis of world capitalism during the 1970s resulted in international debt crisis for under developed countries. Following this crisis, several neo-liberal stabilisation and structural adjustment policies advised by the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank have been put into effect in underdeveloped countries to re-regulate the capital accumulation process.

This paper studies the neo-liberal stabilisation and structural adjustment programs implemented in Turkey to overcome debt crisis caused by declining profit rates tendency during the 1970s. These programs are concrete policies that regulate in stages the production and circulation process. This paper also analyses the stages of the re-structure of capital at which these programs are carried out and how the transitions between these stages are regulated. These stages can be listed as liberalisation of trade and financial capital, downsizing of the state (deregulation), making the labour market flexible and re-regulating the social policies. Thus, the surplus value created by these neo-liberal stabilisation and structural adjustment policies will be distributed among the social classes in a way that favours the capitalist class and therefore, the tendency for declining profit rates will be prevented.

In conclusion, to prevent from the crisis caused by the self exposed paradox of the capitalist accumulation process, the stabilization and structural adjustment policies first regulate the circulation process (demand orientated). These policies than regulate the production process. However, until now, the neo-liberal stabilisation and structural adjustment policies that implemented in the under-developed countries and specially in Turkey mostly regulated the circulation process. Consequently, these policies could not create sufficient surplus value and also accomplish the technological

developments required to modernise the competitive production. Therefore, the conditions for the crisis in the real sector of Turkish economy still exist.

Working Class and Trade Unionism in Turkey

YÜKSEL AKKAYA

Although the late periods of the Ottoman Empire witnessed significant progress in terms of both in activism and organisation of working class and flourishing of modern industrial workers beside traditional industrial workers, this heritage could not be transmitted to the Republican Era because of its important handicaps. Reasons like independence wars, migration, ethno-religious differences, high number of peasant and military workers, temporary women workers together with disregarding being worker as a permanent profession can be cited as limitations underlying the inability of workers to transmit their experiences to the forthcoming period. Despite all pressures and such constraints workers in the Ottoman period put forward a struggle for betterment in working conditions that can not be ignored. To attain this objective they have intended to become organised even thought it can not be attributed to permanence. Republican Era by 1960 possesses the characteristics of a period in which newly emerging working class without any significant experience and accumulated heritage strives obstinately to achieve an organisation structure despite all difficulties. Working class was forced to adopt a nationalist identity depended on anti-communist politics. In this period, political formations stimulating worker class ideology were put under pressure and even abolished but working class insisted on being the vanguard organised power and accumulated a significant heritage for the forthcoming period.

Crises of Neo-Liberalism and Parliamentarian System in Turkey

FARUK ATAAY

In Turkey, a deep political representation crisis has been experienced parallel to economic crisis and how to define the crises has become one of the significant titles of struggle for hegemony. Having evaluated the dominant explanations on the crisis, this study aims to develop an alternative analysis. Fundamental view, this study adopts political crisis stems from the weakening of the hegemony of bourgeoisie due to the economic and social policies formed around the interests of domestic and foreign monopolies and an alternative mode of politics has not yet been developed.

From Constitutional Monarchy to the Republic: Prussian-Type Transition to Capitalism

MUSTAFA BAYRAM MISIR

This analysis which argues whether the era that begins with the announcement of the Republic in Turkey can be explained within the historical category of bourgeois revolution asserts that each transition to capitalism, though it bears distinct peculiarities for each specific social formation for the principle of historical specificism no else can happen- transition to capitalism is historically observed essentially in two types: First, the type of transition in which the revolutionary changes that can be observed are realised by the intervention of the basic social classes of the capitalism incarnated - the one in England and France (America can also be accepted) -; the second, the Prussian-type transition. In the Prussian-type transition, the compromise between the ruling classes of the Ancien Régime and the ruling-to-be classes of the Nouvelle Régime, "impulsive power" of the state structure which turned into a historical subject as a specific consequence of the class struggle, rather than the struggles of the basic social classes of capitalism (both internal and against aristocracy) intervene as transitory dynamics. Struggle between the ruling classes of the Ancien Régime and the ruling-to-be classes of the Nouvelle Régime happens as a struggle within the state structure. In this model of transition, the intellectual emerges within the state classes and produces the "transitory" ideology, depended to the state; sometimes appearing as the executive of transition as military and civilian bureaucracy. Bourgeois class develops both co-existence with the state and dependence on the capitalist centers as collaborationist. This is the most important peculiarity of this type of transition; in general, whilst the transition is executed by the internal dynamics - that is to say the "state structure"- on the extra-economic levels of social relationships, on the economic level it is executed by the external dynamics -that is to say the "economic colonization", even more appropriately, the imperialist intervention. The Prussian type transition, with these basic qualities added, is observed more obviously in social constructions which advance in an Asiatic centralist feudal capitalist (dependent, colonial capitalism) historical line, such as the Ottoman Empire, than in Prussia. Common -that is to say, observed also in Prussia- economic peculiarity observed in the Prussian type transition is that the development advances on the line of mercantile-manifactural line instead of producer-merchant line. The traditional structure of the Ottoman social formation, centralist feudality is argued in order to conceive the thesis asserted in this analysis. It is asserted that in countries like Turkey, where the transition to capitalism is Prussian type, the concept of modernisation can be used, deprived of its ideological content, without denying the historical category of the bourgeois revolution,

for it refers to a bourgeois programme and policies of modernisation have been applied in Turkey since 19th century in continuity with the Ottoman Empire and the early years of the Republic can be qualified as a time of bourgeois Enlightenment practices.

The 'Deceived' Revolutionary in Karpiç

GÖKHAN ATILGAN

In the present study, I aim show the close interrelation between the political movement's strategy to be in power and its analysis of the historical processes and class relations. Within this perspective, the aim of this paper is rather to analyse one of the most important left movement in the 1960`s Turkey; that is Direction-Revolution Movement [DRM] (*Yön Devrim Hareketi*). The main argument supported here is to claim that DRM's approach to analyse the process of establishment of the Turkish Republic and class relations within this period was to pave way for the movement's strategy to come to power through actions of intellectuals, both civilian and from military service.

1945 Land Reform Law: Reform or Counter Reform

ECEHAN BALTA

The Land Reform Law which had been put forward nearly after the Second World War in 1945 is critical turning point in terms of agricultural policies of Turkish state. The law is generally evaluated as a late extension of protectionist-statist policies of 1930's. The main thesis of this essay the law concerned is not the extension of these policies, on the contrary, it is one of the first signs of abandonment of protectionist-statist policies. The Land Reform Law could not be evaluated as a reform based on the social justice that aims to divide big agricultural companies and land distribution to landless farmers. The Land Reform Law had not divided big agricultural companies, and enlarged medium agricultural companies in order to expand the small good production.

The Politics of Fascism: Changing Strategies and Positions of the Nationalist Action Party (MHP) vis-a-vis Turkish Power Bloc

EMRE ARSLAN

Following the great success of the MHP in the 1999 election and it's gaining the power as a part of the coalition, there emerged an extra-ordinary curiosity on the MHP. However, it is not possible to argue that such a notice could give rise to a comprehensive body of work on the party and Turkish fascism in general. In my view, concentrating on the Turkish power bloc and the political strategies of the fascist party can provide us a all-embracing assessment of objective and subjective factors that open the way of Turkish fascism with their various aspects. In this paper, the aim is to periodise the MHP-type politics or the fascist politics in Turkey by focusing on it's strategies and positions vis-a-vis Turkish power bloc. In accordance with the leader cult characteristics of fascist parties, Türkes's political activities even before the party are taken into account. He was one of the military officers who initiated the first military takeover in Turkey in 27 May, 1960. Following the coup, Türkes tried to increase his influence to actuate a fascistic regime. However, his fascistic and authoritarian plans were not complied with the interests of the existing power bloc that depends on an „urban alliance" and 14 soldiers including Türkes were eliminated from the National Unity Commitee, formed after the coup. Following this failed attempt, Türkes employed yet another strategy to gain the power. Between 1965 and 1980 the fascist party could mobilise the masses and convey almost all the typical characteristics of classical fascism. During this period, Turkish fascism tried to initiate a sudden raid to the capital city to gain the power by various strategies such as penetrating into the bureaucracy and military, creating a civil war, building cell-type secret organisations. Although the Turkish power bloc was quite ready to an exceptional regimes during this period, the MHP could not complete the pre-conditions of such a strategy. In the disappointment of the party, the role of the anti-fascist struggle of the socialist movements should be mentioned. Instead of a fascist regime, the military could reply the need of an exceptional regime of the existing power bloc. In the 1990's, the war between Turkish state and Kurdish movement, the fitting circumstances for a pan-Turanist policy of Turkish power bloc following the collapse of Soviet Union, and representation crisis of central right parties created quite encouraging conditions for the MHP type politics. In addition to these objective contitions, the party could initiate a successful election strategy that depends on a liberal, consensual and democratic image. Unlike 1970s, the lack of a strong anti-fascist resistance 1990s has been another factor that helps for the rise of the fascist party in Turkey.

(In)Ability to Overcome Waves:

Thoughts on Theories that Periodise Capitalism

KURTAR TANYILMAZ

Recent transformations in the world economy seem to enforce the ideas that capitalism is entering into a new "stage" This work attempts to evaluate critically the main contributions to the periodisation of historical development of capitalism. If capitalism is not out of crisis so far, as "stage-theorists" argue, then, it is supposed that concentrating on "new" characteristics of the period will not help so much to understand the real and conflictual developments we are confronted with.

y a z a r l a r

Galip L. Yalman: Lisans eğitimini ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamladı. Doktora derecesini İngiltere'de Manchester Üniversitesi'nden aldı. 1983 yılında ayrıldığı ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'ne 1997'de dönmüştür. Halen burada öğretim elemanıdır. Karşılaştırmalı siyaset, devlet teorileri, gerçekçi-ilişkisel yaklaşım, uluslararası siyasal iktisat temel ilgi alanlarıdır. *11. Tez* dergisinin yayın kurulunda bulunmuş olan Galip Yalman'ın doktora tezi yapısal uyum sürecinde devlet-burjuvazi ilişkileri üzerinedir.

Fuat Ercan: Marmara Üniversitesi Kamu Yönetimi mezunu olan Fuat Ercan doktora derecesini aynı üniversitenin İktisat Bölümünden aldı. Halen bu bölümde öğretim üyesidir. Başlıca kitapları *Toplumlar ve Ekonomiler*, *Para ve Kapitalizm*, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*'tir. Bütüncül bir sosyal bilimin gerekliliğine inanan ve çalışmalarında eleştirel gerçekçi yöntemi izleyen Ercan'ın bu çerçevede iktisatta yöntem tartışmalarından kentsel politikaya çok geniş bir alanda yayınlanmış yazıları vardır.

Metin Altıok: Mersin Üniversitesi, İ.İ.B.F İktisat Bölümünde Araştırma Görevlisi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde *Azgelişmiş Ülkelerde 1980 Sonrasında Ekonomik Kriz, İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Latin Amerika ve Türkiye Deneyimi* konulu teziyle doktorasını tamamladı. İlgi alanı olan sermaye birikimi ve kriz teorileri, istikrar ve yapısal uyum politikaları konularında çalışmaktadır.

Yüksel Akkaya: 1996 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstriyel İlişkiler Bölümü'nde *Neo-korporatizm ve Türkiye'de Sendikacılık* başlıklı tezini vererek doktorasını tamamladı. 1994 yılından bu yana Mersin Üniversitesi'nde öğretim elemanı olarak çalışmaktadır. İlgi alanı olan çalışma ekonomisi, çalışma ilişkileri, sosyal politika, emek tarihi konularında çeşitli dergilerde yayımlanmış makalelerinin yanı sıra *Türkiye'de Endüstri İlişkileri* başlıklı bir kitabı (Mete Çetik ile birlikte) bulunmaktadır.

Muharrem Tünay (1949-1997): Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı. Doktora derecesini Toronto Üniversitesi'nden aldı. 1978 -1997 yılları arasında ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde siyaset bilimi profesörü olarak çalıştı. Türkçe'de *Siyasal Tarih* (1995) başlıklı bir kitabı bulunmaktadır, çok sayıda da İngilizce ve Türkçe yayınlanan makalesi vardır. Çalışmaları, karşılaştırmalı siyaset, devlet teorileri, siyaset teorisi, hegemonya, yeni sağ alanlarında yoğunlaşmıştır. Doktora tezi, 1980 öncesi dönemin sendikal yaşamı üzerinedir.

Faruk Ataay: Lisansını A.Ü. SBF Kamu Yönetimi Bölümünde ve yüksek lisans programını A.Ü. SBE'de Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalında tamamladı. Doktora çalışmalarını da aynı bölümde sürdürmektedir

Mustafa Bayram Mısır: A.Ü. SBE Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalında *Özne, Hakikat, Siyaset: Postmodern Tartışma Alanı ve Marksizm* başlıklı yüksek lisans tezini tamamlamıştır. Aynı bölümde doktora öğrencisidir. Demokrasi kuramı, Marksizm ve Türk modernleşmesi de dahil olmak üzere çeşitli konularda kitap ve makaleleri, *İnsancıl*, *Sanat Eylemi* dergilerinde denemeleri yayımlanmıştır. Serbest avukatlık yapmaktadır.

Gökhan Atılgan: Yüksek lisans derecesini *Kemalizmle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön ve Devrim* başlıklı teziyle A.Ü. İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü'nden aldı. A.Ü. SBF Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalında doktora öğrencisidir. Türk siyasal tarihi ilgi alanlarının odak noktasıdır.

Ecehan Balta: ODTÜ Sosyoloji Bölümü mezunu. A.Ü. SBF Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi bölümünde uzmanlığını aldı. Halen aynı bölümde doktora çalışmalarını sürdürüyor. Toplumsal hareketler, sınıf kuramları ve özellikle "köylülük"le ilgileniyor.

Emre Arslan: Bielefeld Üniversitesi Sosyoloji Bölümü doktora öğrencisi. Lisans programını ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamlayan Arslan, yüksek lisans tezini Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde MHP üzerine yazmıştır. Genel ilgi alanları, Marksist sanat ve yöntem, milliyetçilik, yeni ırksallaştırma biçimleri, çağdaş siyasal kuramlardır. Şu sıralarda Almanya'daki Türkler arasındaki aşırı sağ oluşumlar üzerine çalışmaktadır.

Kurtar Tanyılmaz: Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi. Doktora derecesini İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Mühendisliği bölümünden *Yeni Üretim Teknikleri, Uluslararasılaşma Stratejileri ve Azgelişmiş Ülkeler: Türkiye'de Elektronik Sektörü Örneği* başlıklı teziyle aldı. Azgelişmiş ülkelerde sermaye birikimi, teknolojik gelişme ve sanayileşme süreçleri başlıca ilgi alanını oluşturmaktadır.

Demet Dinler: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunudur. Şu an aynı bölümde araştırma görevlisi ve yüksek lisans öğrencisidir. Karşılaştırmalı siyaset, siyasal iktisat ve Türkiye tarihi başlıca ilgi alanlarıdır.

E. Attila Aytekin: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde araştırma *görevlisi ve* SUNY-Binghamton Tarih Bölümü'nde doktora öğrencisi.

Sinan Kadir Çelik: ODTÜ Metalurji ve Malzeme Mühendisiliği Bölümü mezunudur. Şu an ODTÜ Felsefe Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak yüksek lisans tezi üzerinde çalışmaktadır. Siyaset felsefesi ve sosyal teoriyle ilgilenmektedir.

g e ç m i ş s a y ı l a r

Sayı:4 Güz 2001

"İletişim, İdeoloji ve Kültür Sorunları"

Althusser'in Bilim, İdeoloji ve Düzeyler Teorisinin Açmazları/ **Zafer Yılmaz** Karşıtların Birliğinde Kültür ve İdeoloji/ **Emre Arslan** İdeolojiye Böyle mi Bakmalı?/ **Mustafa Bayram Mısır** Bertell Ollman: Marksist Bir Filozofun Portresi/ **Emre Arslan** Akademik Baskının İdeolojisi Olarak Akademik Özgürlük İdeali/ **Bertell Ollman** Bir Kültürel Materyalizm Teorisine Doğru/ **Nicholas Garnham** Yabancılaşmadan Ötekileşmeye/ **Sinan Kadir Çelik** Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce/ **Özlem Şahin-Ecehan Balta** Bakhtin ve Çevresi/ **Ali Serdar** Popüler İkon Olarak Sermayedar:Sakıp Sabancı/ **Gülseren Adaklı** 12 Eylül ve Kültür/ **Aydın Çubukçu** Kitle İletişimi Örneğinde Marksist Siyasal Ekonomi Yaklaşımı Üzerine Bir Tartışma/ **İrfan Erdoğan** Ortak Pazarlar:Birle şik Krallık ve Avrupa'da Şirket Hırsları ve İletişim Eğilimleri/ **Graham Murdock-Peter Golding** Mavi Yakalı İşçiler Üzerine Çalışmalarda Eleştirel Etnografi/ **Gamze Yücesan-Özdemir** ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi/ **Demet Dinler** "Medya Politikaları"/ **Fuat Özdinç** "Marx'ın Hayaletleri"/ **Evren Balta**

Sayı:3 Yaz 2001

"Sosyal Bilimlerde Yöntem"

Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Yaklaşımın Anahatları /**Ebru Deniz Ozan** Batı Metafiziğini Yorumsamacılıkla Aşmak Mümkün mü? /**Sinan Kadir Çelik** Bilgi, Bilgi Nesnesi ve Bilgi Süreci ya da Marksist Felsefe Var mı?/ **Mustafa Bayram Mısır** Bertell Ollman'ın Marksizme Katkısı: Diyalektiği Çalıştırmak/ **Emre Arslan-Beycan Mura** Marksizm ve Siya set Bilimi: Marx'ın Yöntemi Üzerine Bir Başlangıç /**Bertell Ollman** İktisadın Emperyalizmi Bir Kuhn Devrimi midir?/ **Ben Fine** Sınıf veToplumsal Cinsiyet: Emek Tarihi Çalışmaları İçin Sonuçları/ **E. Attila Aytekin** Üretim İlişkisi Olarak Devlet/ **Derek Sayer, Philip Corrigan, Harvie Ramsay** Durkheim'ın Sol Eli: Pierre Bourdieu'nün Muhalefeti/ **Emrah Göker** Gramsci ve Devlet/ **Martin Carnoy** "Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi"/ **Fuat Özdinç**

Sayı:2 Bahar 2001

"Kent ve Kapitalizm"

Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı/ **H. Tarık Şengül** Sanayisizleşme Süreci ve Kentler / **Melih Ersoy** Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü/ **Faruk Ataay** Türkiye Kentlerinde Yirmi Yılın Bilançosu / **A. Ekber Doğan** Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması/ **Sevilay Kaygalak** Sınıf İlişkileri, Sosyal Adalet ve Farklılık Politikası / **David Harvey** Uluslararası Göç ve Yeni Irksallaştırma Biçimleri/ **Emre Arslan** Mekan Kuramı Üzerine Tartışma: Kentsel Praksis'e Doğru/ **Mark Gottdiener** 1980 Sonrası Belediyelerde İşçi Hareketleri/ **Yüksel Akkaya** Sosyalist Üçüncü Dünyada Konut Politikaları: Küba Deneyimi/ **Jill Hamberg** Porto Alegre: Özgün Bir Belediyecilik Deneyimi/ **Mustafa Bayram Mısır** "Kentsel Çelişki ve Siyaset"/ **E. Atilla Aytekin**

Sayı:1 Kış 2001

"Tarihsel Materyalizmin Güncelliği"

Post-Marksizmin Kuramsal ve Siyasal Açmazları/ **Gülseren Adaklı** Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi/ **Sevilay Kaygalak** Yaşama Sanatına Brecht'in Katkısı/ **Emre Arslan** Marksizm: İnsan Özgürleşmesinin Felsefesi/ **Ecehan Balta** İlişki ve Süreç Olarak Sınıf/**Ellen Meisksins Wood** Tarihsel ve Toplumsal Çerçeveler Olarak Sınıflar /**Mustafa Bayram Mısır** Bob Jessop'la Görüşme/ **Sinan Kadir Çelik-Ebru Deniz Ozan** Eleştirel Gerçekçiliğin Marksizme Faydalı Olabileceği Beş Nokta /**Jonathan Joseph** "Birey ve Toplum" İkiliğine Karşı Tarihsel Materyalizmin Nesnesi Olarak Toplumsal İlişkiler/ **Nazım Güveloğlu** Açık Marksizm İlişkisel Yaklaşım ve Praksis/ **Sinan Kadir Çelik** Tarihsel Materyalizmde İdeoloji ve Üstyapı'ya Önsöz/ **Frank Füredi** Anthony Giddens'ın Çağdaş Eleştirisi/ **A. Ekber Doğan** "Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi"/ **E. Attila Aytekin**

Yazı Üslubu: *Praksis*'te yayınlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucuların belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdırlar. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Değerlendirme Süreci: *Praksis*'e gönderilen yazılar en az iki yazı kurulu üyesince okunur ve yazılı olarak değerlendirilir. Sayı editörü bazı yazıları, değerlendirilmek üzere bir ya da daha fazla danışma kurulu üyesine sunabilir. Yazılarla ilgili karar yazı kurulunda yapılacak tartışmadan sonra alınır. Bazı durumlarda yazarlardan yazılarında değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazarlara teslim tarihinden en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazılar daha önce başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Yazılar sayfanın tek tarafının kullanıldığı, en az bir buçuk aralıklı üç kopya olarak **Praksis PK 583**, Yenişehir-Ankara adresine iletilmelidir. Yazarlar ayrıca kısa bir İngilizce özet ve yazarın adını, adresini, telefon numarasını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler. Bunlarla birlikte yazının "rich text" formatında kaydedildiği bir disket iletilmeli ya da yazı **praksisdergi@yahoo.com** adresine yine aynı formatta gönderilmelidir

Kaynak Gösterme Kuralları: Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için notlar kullanılmalıdır. Notların tümü yazının sonuna toplanmalıdır. Atıf yapılan yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonra ise sadece soyadı kullanılır. Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964), yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34), yazarın adı metinde geçiyorsa (1964), iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970), üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992) biçiminde kaynak gösterilir. Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a). Aynı konuyla ilgili olarak değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirlerinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47). Kaynakçada sadece metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili bazı örnekler aşağıdadır:

Kitap

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction. The Analytic Foundations of Historical Materialism,* Oxford: Basil Blackwell.

Çeviri Kitap

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politiğin Eleştirine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden Makale

Abou-El-Haj, R.A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14(2), 185-201.

Derleme Kitaptan Makale

McNally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle" Wood, E.M. ve Foster, J.B. (der.) In *Defense of History. Marxism and the Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthy Review, 26-42.

Galip Yalman	Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi
Fuat Ercan	Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi-1
Metin Altıok	Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz
Yüksel Akkaya	Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1
Muharrem Tünay	Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi
Faruk Ataay	Türkiye'de Neo-liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi
Mustafa Bayram Mısır	Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş
Gökhan Atılgan	Karpiç'te 'Kandırılan' İhtilâlci!
Ecehan Balta	1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu?
Emre Arslan	Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloğu Karşısında Değişen Konumları
Kurtar Tanyılmaz	Dalgaları Aş(ama)mak: Kapitalizmi Dönemleştiren Teoriler Üzerine
Demet Dinler	7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi
E. Attila Aytekin	Fernand Braudel Merkezi'nin 25. Kuruluş Yıldönümü Konferansı
Sinan Kadir Çelik	*Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri* - Alex Callinicos

ISSN: 1302 - 8618

Fiyatı: 5.500.000 TL